

Inhoudsopgave Geschriften van A.E.J. Holwerda

Geschriften van A.E.J. Holwerda.....1
 5 december 1898 MEDEDEELINGEN VAN VERSCHILLENDE AARD. 1
 Reis naar Italië en Griekenland.....8
 4 december 1898 KUNST EN WETENSCHAPPEN. 8
 20 oktober 1885 De Gids De Cyprische kunst.....8
 4 april 1878 Door B. en W. te Leiden wordt voor de vacante betrekking 12
 3 mei 1878 Utrecht, 1 Mei. Heden is bevorderd tot doctor in de letteren 12
 1 januari 1881 De Gids Olympia.....12
 1 januari 1882 Schliemann's Troje.....61
 1 januari 1884 Het Attische volk en de kunst van Phidias.....77
 Het Attische volk en de kunst van Phidias. II.....94
 Het Attische volk en de kunst van Phidias. III. (Vervolg van Deel II, p. 312.)
111
 Het Attische volk en de kunst van Phidias. IV. (Slot.) Het Parthenon.....129
 17 december 1886 ONDERWIJS.....145
 15 januari 1895 Kon. Academie v. Wetenschappen. 145
 Over het heiligdom en de mysteriën van Eleusis. 145
 8 april 1896 Bij kon. besluit is dr. A. E. J. Holwerda leeraar 148
 30 april 1896 Historische wetenschappen. 148
 7 juli 1898 Bij kon. besluit: is de hoogleraar in de faculteit 149
 4 maart 1899 Ondertrouwd: 149
 7 maart 1899 Het Bestuur van het Philologisch Studiefonds, ...149
 17 april 1900 [...] de voortgezette vergadering der Oude Gesch. 149
 4 januari 1901 De Tijdspiegel van Januari bevat: Dr. J. H. Holwerda Jr., Delphi;
150
 14 december 1901 Aan prof. dr. A.E.J. Holwerda. 150
 30 augustus 1922 PROF. HOLWERDA. † 151
 2 september 1922 Begrafenis van dr. Holwerda. 152
 8 maart 1961 Hiermede vervul ik de treurige plicht U kennis te geven 152
 24 december 1973 Enige en Algemene kennisgeving.....152
 16 juli 2017 Eindhoven, 16 juli 2017.....153

Geschriften van A.E.J. Holwerda

5 december 1898 **MEDEDEELINGEN VAN VERSCHILLENDE AARD.**

5 *VERSLAG van dr. A. E. J. Holwerda, betreffende de wetenschappelijke reis naar Italië en Griekenland.*

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

10 De wetenschappelijke reis naar Italië en Griekenland, waartoe ik door de Regeering in staat gesteld werd, had een veelledig doel. In de eerste plaats was zij natuurlijk in het belang van mijn onderwijs. Mij is opgedragen de geschiedenis, de kunst, het leven der oude volken te verklaren, en wil men zulk een taak naar den eisch vervullen, dan is eigen aanschouwing van het land van de bouwvallen, van de kunstwerken die nog op
 15 klassieken bodem bewaard worden, volkomen onmisbaar. Geheel hangt het daarmee samen dat allerlei bijzondere onderzoekingen, die mij sedert lang bezig hielden, zonder studie in de opgegraven terreinen en de musea van Italië en Griekenland bezwaarlijk voortgezet konden worden. Evenzoo hoopte ik de stoffelijke hulpmiddelen voor de
 20 studie der archaeologie in ons land uit te kunnen breiden; het Universiteitsfonds opende mij daartoe een belangrijk krediet en de directeur van 's Rijks Museum van Oudheden droeg mij op te beproeven of wellicht eenige leemten in die verzameling door geschikte aankopen in Italië en Griekenland konden worden aangevuld. Ten slotte meende ik nog een ander belang van vaderlandsche wetenschap te kunnen en te moeten behartigen. In den laatsten tijd wordt er van meerdere zijden sterk op aangedrongen
 25 en te recht, dat ook onze jonge geleerden meer dan tot nu toe in staat worden gesteld ter voltooiing hunner studiën eene wetenschappelijke reis te ondernemen. Ik had omtrent de wijze waarop dat het beste geschieden kon, mijne eigenemeening en zeer verlangde ik deze ook eens te kunnen toetsen aan de practijk. Natuurlijk boden Italië en Griekenland, die zoo sterk door geleerden bereisd worden, daartoe volop de
 30 gelegenheid. Wil het uitzenden van jonge geleerden vruchten dragen, dan moet het met

overleg geschieden en wij kunnen ons spiegelen aan de voorbeelden van anderen, zoowel in hetgeen wij laten als in hetgeen wij doen moeten.

35 Wat mijne reis zeer gemakkelijk maakte, was eene beschikking van heeren curatoren onzer Universiteit, waardoor mijn zoon de doctorandus in de klassieke letteren J. H. Holwerda door eene subsidie uit het fonds van Vollenhoven in staat gesteld werd mij te begeleiden. Met de meeste waardeering herdenk ik ook de vriendelijke
hulpvaardigheid, die wij in Italië, Griekenland en Constantinopel van onze gezanten en consulaire agenten ondervinden mochten. Niet minder gevoel ik mij tot diepe
40 erkentelijkheid verplicht tegenover het Kaiserlich-Deutsch archaeologisch Institut. De volmaakt onbekrompen en onzelfzuchtige wijze waarop die instelling de studiën ook vau vreemdelingen steunt, zijn eene eer voor de Duitsche natie, want zij spruit voort uit datzelfde eerlijke idealisme dat de kracht der Duitsche wetenschap uitmaakt. In allerlei aangelegenheden hielpen onze Duitsche vakgenooten in Italië en Griekenland
45 ons met hun raad en voorlichting; wij genoten hun omgang, woonden hunne voordrachten bij, vergezelden hen op hunne reizen, ja logeerden in Rome in het Instituutsgebouw, dat daar juist eenige ruimte beschikbaar had. Zoo zullen o. a. de namen van de heeren professoren E. Petersen, Ch. Hülsen, A. Mau in Rome, W. Dörpfeld en P. Wolters in Athene ons nog om andere redenen in herinnering blijven, dan door de diensten die deze mannen aan de wetenschap bewezen hebben. Zeer stak daarbij de kleingeestigheid
50 af die sommige museumbesturen in Italië kenmerkt. Toch werden ons met groote welwillendheid biljetten van vrijen toegang tot de Staatsmusea verleend; dankbaar herdenken wij in het bijzonder het echt vrijgeveige bestuur van het Museum van Napels en de opgravingen van Pompeji.

De wijze waarop de Grieksche verzamelingen aan de studie dienstbaar gemaakt worden, is in één woord voorbeeldig en het is dan ook zeer te betreuren, dat bijv. in Delphi, hetwelk door de école Française werd opgegraven, krachtens de overeenkomst met Frankrijk het Grieksche Museumbestuur, dat onder leiding staat van den bekenden
55 generaal-ephoros P. Kabbadias, nog niet met volle gezag kan optreden. Begrijpelijker wijze bedongen de Franschen zich het recht van eerste uitgave van het aldaar
60 gevondene, echter voor zeer langen tijd, een tiental jaren, en met verbod aan alle vreemdelingen niet slechts van teekenen en photographeeren, maar zelfs van het maken van aanteekeningen. Ieder bezoeker wordt daarom door een soldaat op den voet gevolgd. Wij vertrokken van Leiden 22 December 1897. Van den beginne stond bij ons op den
65 voorgrond ons te beperken; wij wilden wat wij zagen, goed zien. Vandaar dat wij ook den langsten tijd voor Griekenland bestemden. Italië is betrekkelijk gemakkelijk weder eens te bereiken. Ons bezoek aan Florence droeg dan ook het karakter eener voorloopige kennismaking; wij bleven er slechts drie dagen. In Rome echter arbeidden wij vier weken. Ook met het oog op onze latere studiën in Griekenland was eene meer nauwkeurige bestudeering van tal van kunstwerken in Romeinsche musea zeer gewenscht.
70 Bepaalde studiën maakten wij in het Vaticaan, het Capitolijnsch museum, het Conservatorenpaleis, in het bij de beide laatste inrichtingen behoorende magazijn en in het zoogenaamde Thermenmuseum. Het museum Kircherianum, de palae-ethnologische verzamelingen en het museum in de villa Papa Giulio werden meer vluchtig door ons bezocht. Van de moderne kunst beschouwden wij eenige der beroemdste werken van Rafaël
75 en Michel Angelo. Meer opzettelijk bestudeerden wij eenige werken van oud-Christelijke kunst, o. a. de St. Clemente en enkele Catacomben.

Men zal toch de oudheid wel nimmer leeren verstaan zonder eenigermate ook in den geest van latere tijden door te dringen en in het bijzonder is voor den oudheidkenner datgene van belang wat onmiddellijk op den ondergang der antieke beschaving
80 volgde. Van de Romeinsche ruïnen maakten wij meer bijzondere studie van Forum, Palatinus en Colosseum. Wij bezochten Tivoli, de villa Hadriana, de via Appia en Latina. Bijzonder leerrijk was eene reis, die wij met het Duitsche Instituut onder leiding van professor Petersen naar de Etrurische necropolen van Cervetri (Caere) en Corneto (het oude Tarquinii) ondernamen. In Cervetri ziet men de merkwaardigste
85 voorbeelden van in de rotsen uitgehouwen grafwoningen; de graven van Corneto zijn beroemd door hunne talrijke nog zeldzaam goed bewaard gebleven muurschilderingen. Deze verdienden eene zorgvuldige en volledige publicatie ten volle. De Etruscische kunst is, zooals bekend is, voor een goed deel eene afspiegeling van de Grieksche en zoo kunnen ons de muurschilderingen van Corneto een goed denkbeeld geven van de
90 Grieksche schildertechniek in verschillende tijden. Van Rome gingen wij naar Napels, waar wij eenige dagen in het groote Museum werkten met zijn beeldhouwwerken, zijn vazen, zijne ontzachtelijke collectiën uit Pompeji, in het bijzonder de muurschilderingen, die vroeger uit de muren werden weggenomen; tegenwoordig worden zij meer op de plaats zelf door schutdaken en houten loodsen beschermd. Ook in
95 Pompeji zelf hielden wij ons eenige dagen op. Zeer in het bijzonder trok de nieuw opgegraven casanuova onze aandacht. Hare muurschilderingen vooral zijn uitnemend

bewaard en gelukkig dat men ook hier het decoratieve geheel ongerept heeft gelaten. Vooral ook van de verschillende bouwwijzen in de verschillende tijdvakken trachtten wij ons op de hoogte te brengen, daar dit ook een der zaken is die men eigenlijk
 100 slechts aan de monumenten zelf behoorlijk leeren kan. Verder reisden wij van Pompeji over Castellamare, Sorrento, Capri, Amalfi naar Cava door een der heerlijkste streken van Italië. Van Cava uit bezochten wij de tempels van Paestum, oude Helleensche
 105 bouwwerken die betrekkelijk goed bewaard zijn gebleven, zoodat zij voor onze kennis van de Helleensche bouwkunst van zeer groot belang zijn. Op weg was het vooral het schoongelegen Amalfi, zoo belangrijk voor de geschiedenis der middeleeuwen, dat onze aandacht trok.

Den 4den Februari 1898 gingen wij naar Brindisi, waar wij ons des avonds naar Griekenland inscheepten. Stormweer was de oorzaak, dat wij eerst in den avond van den
 110 6den te Patras aankwamen. Den 7den bracht de trein ons langs de Korinthische en Saronische Golf naar Athene. Reeds die tocht in den in Griekenland zeer langzaam rijdenden trein is hoogst belangwekkend. Men krijgt reeds dadelijk een diepen indruk van de eigenaardige Grieksche natuur met zijne naakte bergen en rotsen verschillend
 115 getint en den diep blauwen hemel zich weerkaatsend in de prachtige watervlakte. Van uit den spoorweg verkrijgt men al spoedig, tegenover Lepanto, een overzicht over het terrein der scheepsstrijden van Phormio in den Peloponnesischen oorlog en den beroemden slag van Don Juan van Oostenrijk. Men rijdt langs tal van plaatsen uit de geschiedenis overbekend; vooral de ligging van Megara en haar havenstad Nisaia laat zich van uit den trein uitstekend overzien.

In Athene hielden wij ons ongeveer twee maanden op. Bijna dagelijks studeerden wij in
 120 het Nationale Museum en in dat van den Akropolis, eenvoudige maar uitstekende inrichtingen. Hier zijn de meeste der origineele Grieksche kunstwerken opgesteld, die de opgravingen der laatste jaren voor den dag brachten. In het Museum van den Akropolis zijn alle voorwerpen verzameld die daar gevonden werden, vooral gedurende
 125 de jongste opgravingen toen deze tot op den rotsbodem werd blootgelegd. Het Nationale Museum heeft, behalve zijne talrijke beeldhouwwerken, eene ontzachelijke verzameling van grafreliefs, eene verzameling van vazen die voor de studie zoo belangrijk is, omdat zij nagenoeg alle op Griekschen bodem gevonden zijn – de meeste Grieksche vazen
 130 in Europeesche Musea stammen uit graven in Italië – en dan eene geheel eenige collectie van Mykeensche kunstproducten. Verder werden alle belangrijke ruïnen nauwkeurig bestudeerd; bij onderscheidene hadden wij het voorrecht de verklaringen van den architectarcheoloog van het Duitsche Instituut prof. Dörpfeld te mogen
 135 aanhooren. Bij het Parthenon werd onze studie tegelijk gemakkelijk gemaakt en belemmerd door een steiger die voor noodige herstellingen aan den westgevel was opgetrokken. Daardoor werd natuurlijk aan die zijde het gezicht op het gebouw bedorven, doch omdat de generaal-ephoros Kabbadias ons een vergunningskaart gaf om
 140 naar boven te stijgen, werd de studie der details van den bovenbouw er zeer door vergemakkelijkt. Aan de zuidzijde van den akropolis hielden wij ons vooral bezig met het daar thans geheel blootgelegde bakchische theater. Hier is het vooral dat men de groote vraag omtrent de inrichting der oude Grieksche theaters bestudeeren kan en op
 145 grond van hetgeen ik hier en later ook elders, vooral in Epidauros, waarnam, geloof ik niet dat er een redelijke twijfel bestaan kan of prof. Dörpfeld heeft met zijne theorie volkomen gelijk dat de Grieksche theaters geen tooneel hadden, doch er daarin op den vlakken bodem der orchestra gespeeld werd. Aan de westzijde trokken in het
 150 bijzonder de Duitsche opgravingen onze aandacht. Er werd daar eene groote waterleiding uit den tijd van Pisistratus ontdekt en het kan haast niet anders of dit moet de beroemde Enneakrounas zijn, al kan men ook niet met alle argumenten die prof. Dörpfeld daarvoor aangeeft, instemmen. De steile noordhelling wordt thans door het Grieksche archaeologische gezelschap blootgelegd. Wij bestegen de smalle paden langs den hier zeer steilen rotswand. waar thans de bekende grotten van Pan en Apollo en
 155 eene bedekte doorweg zeer goed te onderscheiden zijn.

Dat de zoogenaamde Theseus-tempel, de stadsmuren en het kerkhof van Dipylon, de Pnyx, de Areopagos, de Zeus-tempel ten oosten van den Akropolis, de bedding van den Ilissos op de plaats waar sommigen (wel ten onrechte) de Enneakrounos zoeken, het stadion, het gedenkteken van Lysikrates, de gebouwen aan de markt, zooals de stoa van
 160 Attalos, – dat dat alles door ons herhaaldelijk en nauwkeurig in oogenschouw genomen werd, behoeft wel geen betoog. Wij ondernamen ook meerdere tochten door het land van Attica. Vooral de Piraeus en de bocht van Phalero werden herhaaldelijk bezocht. Evenzoo gingen wij on paar malen naar het schoone noordoostelijke gedeelte des lands, het klooster Pendeli en het Koninklijke lustoord Tatoi, het oude Dekeleia, bekend uit den Peloponnesischen oorlog. Hier zijn de tamelijk hooge bergen met flinke wouden begroeid. De beteekenis die dit punt bij den pasovergang naar Boëtië in een oorlog op attisch grondgebied noodwendig hebben moest, springt hier op de plaats zelf

duidelijk in het oog. Met een gelijk doel bezochten wij Phyle, den burcht waarheen Thrasybulos in 403 zich terugtrok; daar vindt men nog de overblijfselen van een
 165 belangrijken Griekschen vestingbouw en de zeldzaam gunstige ligging van deze
 wijkplaats, die ook thans nog niet zonder inspanning langs steile bergpaden bereikt
 wordt, maakt de gansche actie van den toenmaligen tijd volkomen verklaarbaar. Evenzoo
 werd ook het terrein van den slag bij Salamis nauwkeurig door ons opgenomen. Vooral
 170 echter aan Eleusis schonken wij veel aandacht. De weg van Athene daarheen loopt nog
 ongeveer in dezelfde richting als de oude heilige weg der feestgangers, die op eene
 enkele plaats nog vrij gaaf werd blootgelegd. Wij bezochten op dien weg het klooster
 Daphni met zijn merkwaardig Byzantijsch schilderwerk en verder de overblijfselen van
 het oude heiligdom van Aphrodite. Is men dat voorbij dan is men tusschen de heuvels
 175 uitgekomen en ziet men op éénmaal de vlakke met den heerlijken saronischen zeeboezem
 voor zich. Eleusis is door het Grieksche archaeologische gezelschap onder leiding van
 den kundigen ephoros Philios geheel opgegraven: de gevonden voorwerpen zijn
 grootendeels in een eenvoudig museum verzameld. Met het oog op mijne vroegere studiën
 over Eleusis werd alles hier herhaaldelijk en zoo nauwkeurig mogelijk opgenomen. Ik
 verzamelde een belangrijk materiaal voor verdere studiën.

180 Buiten Attica bezochten wij gedurende eenige dagen Olympia, dat zooals men weet, door
 de Duitschers opgegraven werd. De natuur is hier merkbaar anders dan in Attica met
 zijn schilderachtige kaalheid. Het landschap is hier uiterst liefelijk. Het is een
 welbehaaglijk gevoel van kalmte en vrede, dat zich hier op een der heiligste plaatsen
 185 heerlijk groene heuvelen omringd, doorsneden door den zacht kabbelenden Alpheios,
 waarin het heldere hemelblauw zich afspiegelt. De afgietsels der aldaar gevonden
 beeldhouwwerken zijn, zooals men weet, in Leiden; zij waren ons dus zeer goed bekend.
 Natuurlijk werd de bestudeering der originelen daardoor vruchtbaarder. Op het
 opgegraven terrein had ik thans het geluk een onderzoek te kunnen instellen omtrent
 190 vraagpunten, die mij sedert lang bezighielden en die zich slechts daar laten
 uitmaken. Ik vergaderde ook hier stof voor nieuwe studie.

Den 2den April ving de Instituutsreis aan onder leiding van prof. Dörpfeld door den
 Peloponnesos. Het was ons vergund daaraan deel te nemen. Overal werden ons de ruïnen
 door dien grooten kenner der antieke bouwkunst verklaard. Het eerst bezochten wij
 195 Korinthe. Het voornaamste wat van de oude stad nog over is, zijn de ruïnen van een
 zeer ouden dorischen tempel; op het oogenblik beproeft de Amerikaansche school door
 opgraving meer aan het licht te brengen. Van Korinthe gingen wij naar het heerlijk
 gelegen Nauplia om van daar uit meerdere tochten te ondernemen. Wij bezochten den
 burcht van Tiryns, die indertijd door Dörpfeld zelf in samenwerking met Schliemann
 200 werd opgegraven, daarop Mykenai, waar eerst door Schliemann later door het Grieksche
 arehaeologisch gezelschap gegraven werd; verder gingen wij naar het terrein van den
 ouden Heratempel, niet ver van Mykenai, waar de opgravingen der Amerikaansche school
 het een en ander aan het licht gebracht hebben. Buitengewoon belangrijk zijn de
 opgravingen van Epidauros door het Grieksche archaeologische gezelschap. Ook die
 205 bezochten wij van Nanplia [Nauplia] uit. Bijzonder merkwaardig is het beroemde
 theater aldaar, het best bewaarde Grieksche theater dat wij kennen, en een dat niet
 zooals de meeste andere verbouwingen in den Romeinschen tijd ondergaan heeft. Vandaar
 dat die ruïnen voor onze kennis van de inrichting van het Grieksche theater van
 zooveel belang zijn. Ook van den beroemden Asklepiostempel zijn nog overblijfselen.

210 Van de overige ruïnen trok vooral het raadselachtige ronde gebouw onze aandacht, dat
 gebouwd werd door eenen Polykleitos en in de inscriptiën *thumele* genoemd wordt; men
 kent er echter de bestemming niet van. Daarop ging de reis verder over Argos naar
 Tripolitza in Arkadië. Van daar uit bezochten wij Mantinea, waar de Fransche school
 met goed gevolg gegraven heeft en o. a. nagenoeg de gansche stadsmuur voor den dag
 215 gekomen is; evenzoo brachten wij een kort bezoek aan Tegea, dat echter sedert de
 beroemde koppen van Skopas aldaar gevonden werden, slechts zaken van ondergeschikt
 belang uit zijn bodem opleverde. Zoowel Tegea echter als Mantinea speelden eene
 belangrijke rol in de Grieksche geschiedenis, zoodat het de moeite zeer loont zich
 van de eigenaardigheid hunner ligging door eigen aanschouwing op de hoogte te
 220 stellen. Van Tripolitza gingen wij verder door het heerlijke Arkadische alpenland
 naar Megalopolis. De weg daarheen voert over steile bergruggen en langs stoute
 rotsgevaarten; op een paar punten opent zich een uitzicht over de uitgestrekte groene
 vlakte beneden met donkere bergen en de blinkende witte sneeuwtoppen van den Taygetos
 in het verschiet. Megalopolis is thans een armzalig plaatsje, waar men bijna door
 225 niets meer aan onze Europeesche beschaving herinnerd wordt. Een vijf minuten daar
 vandaan liggen de vrij geringe overblijfselen der oude stad. Het meest belangwekkend
 is hier het theater door de Engelsche school opgegraven; het werd belend door een
 groot vergaderlokaal, waarvan de inrichting nog vrijwel te herkennen is, het

230 zoogenaamde Thersileon. Verder werd op deze reis Olympia bezocht en ik achtte het een
 groot voordeel ook deze ruïnen door prof. Dörpfeld te hooren verklaren; want al zijn
 de resultaten der Duitsche opgravingen op onberispelijke wijze gepubliceerd, de
 persoonlijke verklaringen van den man, die bij het grootste gedeelte der opgravingen
 als architect aanwezig was, hebben altijd eene buitengewone waarde, nog daargelaten
 235 dat prof. Dörpfeld's voordrachten onvertroffen zijn in helderheid en levendige
 voorstelling.

Van Olympia gingen wij naar Patras. Van daar met eene stoomboot naar het schoone
 eiland Ithaca, van Ithaca naar Itea Delphi's havenplaats. Het ligt waarschijnlijk
 nagenoeg op de plaats van het oude Cirrha. De weg naar Delphi voert eerst door eene
 240 langzaam opstijgende vlakte, bedekt met olijfboschen. Men ziet het Delphische
 bergland voor zich, waar de witte top van den Parnassos boven uitsteekt. Links komt
 men langs den weg, die naar het oude Amphissa voert. Spoedig echter stijgt men langs
 steile bergwegen omhoog; men komt dan door het dorp Chryso, dat waarschijnlijk op of
 dicht bij de plaats van het oude Krisa ligt. Daarop bereikt men het dorp Kastri, het
 245 oude Delphi. Een dorp van dien naam lag namelijk op de plaats van het oude heiligdom.
 Dit is door de Fransche school afgebroken en een eindje verder weder opgebouwd. Het
 tempelgebied ligt op eene vrij steile helling, kunstmatig effen gemaakt, tegen de
 bijna loodrecht opstijgende Phaidriaden. Het is thans geheel opgegraven. Tegenover
 het groote heiligdom ligt de tempel van Athena Pronoia. waarvan Aischylos in het
 250 opgravingen ten einde wezen. Het zonnenhuis van de Kastalische bron is al vroeg
 geheel vernietigd; het water springt thans elders voor den dag; toch is de plaats
 waar het gestaan heeft, weinige schreden voorbij het groote heiligdom, nog zeer goed
 te erkennen. Ons gezelschap verliet ons zeer spoedig; wij bleven nog een paar dagen.
 Op het terrein der opgravingen verkrijgt men eene zeer duidelijke voorstelling van
 255 het gansche grondplan van dit zoo omvangrijke heiligdom en evenals in Olympia lieten
 zich de gebouwen door Pausanias en anderen vermeld vrijwel terugvinden. Jammer dat
 van de opstaande deelen der bouwwerken niet zoo heel veel is overgebleven. Het
 beeldhouwwerk dat gevonden werd en nog slechts gedeeltelijk werd uitgegeven, is voor
 260 de kunstgeschiedenis van het hoogste belang. Bijna ongeschonden is een wagenmener
 voor den dag gekomen, van buitengewone kunstwaarde, wel het voortreffelijkst bewaarde
 bronzen beeld uit de oudheid. Naar zijn kunststijl is het werk van p. m. 470 vóór
 Christus. Stukken van paarden en een wagen en van nog één of twee menschelijke
 figuren zijn er bij gevonden en een kalksteen plaat met inscriptie toebehoord
 hebbende aan een voetstuk, dat wel dat van dit wijgeschenk geweest moet zijn; die het
 265 wijdde was blijkens de inscriptie Polyzalos, broeder van den Syracuseaanschen tyran
 Gelo. Deze vondst beteekent voor de opgravingen van Delphi, wat die van den Hermes
 van Praxiteles beteekende voor die van Olympia. Buitengemeen belangrijk zijn ook de
 epigraphische vondsten. Zeer te wenschen is het, dat alle gevondene inscriptiën
 spoedig worden uitgegeven.

270 Van Delphi gingen wij naar Athene, waar wij nog een paar dagen bleven. Van Athene
 voeren wij naar Constantinopel. Aldaar wenschten wij de beide Musea te bestudeeren,
 vooral het nieuwe niet zijne beroemde Sidonische en Klazomeensche sarcophagen. Ook de
 heerlijke Aja Sophia werd nauwkeurig in oogenschouw genomen. Natuurlijk dat wij ons
 ook eene goede voorstelling van de stad en hare ligging trachtten te vormen. Over
 275 Weenen gingen wij naar huis. Den 4den Mei 1898 kwamen wij in Leiden terug.
 Ruimschoots heb ik met deze reis bereikt, wat ik er mij van voorstelde. Ik hoop en
 verwacht, dat mijn onderwijs blijken zal er veel bij gewonnen te hebben en dat in het
 algemeen de studie der klassieke oudheid aan onze universiteit er voordeel van zal
 280 trekken. Reeds wat ik aan nieuw materiaal voor studie meebracht, is niet
 onbelangrijk. Ik bracht eene verzameling van photographiën bijeen van ongeveer 700
 stuks. Deze zorgvuldig geordend en van eene begeleidende beschrijving voorzien vormen
 thans een uitnemend hulpmiddel voor studie. Verder liet ik eene belangrijke
 verzameling papierafdrukken van bekende attische inscriptiën maken; te zamen met de
 origineele stukken die het Leidsch Museum bezit, zullen deze het voortaan mogelijk
 285 maken zich in Leiden voor epigraphische studiën voor te bereiden. Het was hiervoor
 dat ik het crediet bezigde, dat het Leidsche Universiteitsfonds de goedheid had mij
 toe te staan. Voor het Leidsch Museum van Oudheden verwierf ik verder ettelijke
 merkwaardige stukken van oud-Grieksch aardewerk, waardoor de belangrijke
 vazencollectie van dat Museum verrijkt werd met specimina van eenige soorten, die zij
 290 tot nog toe niet bezat. Wat nu verder mijne bijzondere onderzoekingen aangaat, ik
 hoop de resultaten daarvan na niet al te langen tijd in vakorganen te kunnen
 publiceeren; zij betreffen vooral Eleusis en Olympia. Het spreekt wel vanzelf, dat
 het voor abstracte wetenschappelijke vertoogen hier de plaats niet is. Anders staat
 het met de vraag betreffende de reizen onzer toekomstige litteratoren. Zij is van

295 onmiddellijk praktisch belang en ik aarzel niet mijne meening daaromtrent uitvoeriger
uiteen te zetten.

Het buitenland heeft voor de studie der oudheid heel wat verricht. Het archaeologisch
Instituut, sedert 1874 Deutsche Rijksinstelling, bestaat sedert 1829. Het
300 hoofdbestuur is thans te Berlijn gevestigd. De oudste afdeeling is de Romeinsche; zij
bezit waarschijnlijk de meest volledige archaeologische bibliotheek van de wereld. In
1874 werd er ook eene Atheensche afdeeling opgericht. Bij de Ecole Française te Rome
 treden archaeologische studiën meer op den achtergrond. Anders bij die te Athene, die
in April van dit jaar – wat laat ten gevolge van den Grieksch-Turkschen oorlog – het
feest van haar 50jarig bestaan gevierd heeft. In 1846 gesticht, was zij
305 oorspronkelijk geen instelling opzettelijk en in de eerste plaats voor
archaeologische studiën, doch zij werd het steeds meer en meer en thans is zij de
waardigste mededingster van het Deutsche Instituut. De Engelsche school te Athene
werd in 1882 uit private middelen opgericht. Eene vereeniging van Amerikaansche
Universiteiten onderhoudt de Amerikaansche school te Athene en heeft er onlangs ook
310 een te Rome gesticht. Op het oogenblik is men juist bezig een Oostenrijksch Instituut
te grondvesten met een hoofdbestuur te Weenen en afdeelingen in Athene, Smyrna en
Constantinopel.

De werking dier inrichtingen is zeer verschillend. Zij is in overeenstemming met den
aard van het universitair onderwijs in ieder dier landen. Het is daarom dat onze
315 jonge geleerden zich wel het gemakkelijkst bij de Deutsche en Oostenrijksche
Instituten zullen aansluiten. Immers onze universitaire inrichtingen en gewoonten
stemmen met die van die beide landen wel het meest overeen. De gastvrijheid, die die
verschillende instellingen tegenover vreemdelingen betrachten, is zeer groot. Het
Deutsche Instituut stelt zijne bibliotheken voor studeerenden van alle natiën open.
320 Tot de voorlezingen, die de secretarissen der Deutsche en Oostenrijksche Instituten
in de Musea en tusschen de ruïnen houden, verkrijgt men zonder noemenswaarde moeite
toegang. Het gezelschap dat aan prof. Dörpfeld's beroemde Instituutsreizen deelneemt,
bestaat gewoonlijk voor een zeer groot gedeelte uit niet-Duitschers. Ook de Ecole
Française te Athene is zeer bereid studeerenden op te nemen uit landen, de [die] zelf
325 geen Instituten bezitten.

Het zijn enkele, niet vele jeugdige Fransche, Deutsche, Oostenrijksche geleerden, die
door een Staatsstipendium in staat gesteld worden gedurende geruimen tijd onder
leiding hunner Instituten in Italië en Griekenland te studeeren. Zonder uitzondering
zijn het jonge mannen, die eene universitaire opleiding achter den rug hebben en op
330 de eene of andere wijze de aandacht op zich hebben gevestigd. De Deutsche
stipendiaten richten hunne reis geheel in zooals zij zelf willen. Natuurlijk volgen
zij gewoonlijk de voordrachten der secretarissen van het Instituut, doch de eigen
zelfstandige studie is de hoofdzaak; zooals echter van zelf spreekt komen de
hulpmiddelen van het Instituut en de raad en voorlichting der secretarissen hun ook
335 daarbij ten goede. Behalve de Deutsche Rijksstipendiën zijn er ook nog van bijzondere
staten en stichtingen. Niet weinigen reizen ook op eigen kosten. Behalve de jong
gepromoveerden treft men ook ettelijke Gymnasiallehrer op reis aan, die voor eenige
maanden verlof gekregen hebben, een enkele maal nog met een stipendium op den koop
toe. Met de Gymnasiallehrer gaan bovendien de aan het Instituut verbondene geleerden
340 gedurende zes weken op reis door Italië in musea ruïnen en necropolen om hen de
grootste hoofdzaken door eigen aanschouwing te leeren kennen.

Oostenrijk heeft eveneens stipendiën voor pas gepromoveerde archaeologen en
philologen. Vele stipendiën voor korteren tijd genieten daar echter Gymnasiallehrer.
Zij gaan op reis ook wel onder geleide van een der Oostenrijksche professoren in de
345 archaeologie; velen gingen met het Deutsche Instituut mede door den Peloponnesos.
Voortaan zal het nieuwe Oostenrijksche Instituut voor hen te zorgen hebben.

Het is begrijpelijk, dat bij al die reizen de archaeologen van professie een zekeren
voorrang hebben. Toch is het voor iederen classicus van het grootste belang Italië en
Griekenland door eigen aanschouwing te leeren kennen. Bovendien, waar ligt de grens
350 tusschen philologie en archaeologie? Hoevele archaeologische quaestiën zijn niet voor
het philologisch onderzoek van het hoogste gewicht? Het is zoo begrijpelijk dat zoo
menig, Duitsch of Fransch philoloog zijn arbeid in de bibliotheken eens door bezoeken
aan musea afwisselt. Ook die reizen die minder de vorming tot geleerde onderzoekers
beoogen, hebben een groot nut. Dat leeraren aan gymnasiën zonder een bepaald
355 onderwerp van studie voor oogen te hebben veel en goed zien, dat hun geest verruimd
wordt door een tal van machtige indrukken, hoe zou het niet aan het gymnasiaal
onderwijs ten goede komen? Toch behoeft het wel geen betoog, dat eenige
voorbereidende archaeologische vorming ook voor hem die niet als vakman reist, geheel
onmisbaar is. Zal men ook zonder dat sommige der archaeologische voordrachten wel
360 kunnen volgen, men verliest zich tusschen de ruïnen en in de ontzachlijke musea van

Italië en Griekenland, wanneer men niet eenige kunsthistorische kennis en vooral
 wanneer men niet eenige oefening verworven heeft in het met oordeel des onderscheids
 beschouwen van antieke kunstwerken. Het is dan ook eene bekende zaak dat stipendia
 soms weggegooid geld zijn en evenzoo dat Italië en Griekenland menigmaal door
 365 zoogenaamd studeerenden bezocht worden, die er nauwelijks zooveel voordeel van
 trekken als een beschaafd toerist. Ook is het buiten twijfel, dat het reizen met eene
 valsche pretentie van wetenschap zeer licht zelfs een verderfeljken invloed kan
 uitoefenen. De ervaring leert, hoe gemakkelijk zulk eene studie zonder voorbereiding
 leidt tot ingebeeld weten en verwarring des geestes.

370 Het spreekt wel vanzelf dat wij bij het verlenen van reisstipendiën met de elders
 verworven ervaring ons voordeel behooren te doen. In de eerste plaats, men zende in
 geen geval iemand uit, die niet althans eenigermate is voorbereid. Verder heeft men
 zich af te vragen, wat het doel van de reis zijn zal. Is het de vorming tot
 375 wetenschappelijk onderzoeker, dan dient eene grootere toelage gegeven te worden, dan
 wanneer men een goed student in staat wil stellen de kennis der oudheid, die hij aan
 de Universiteit heeft opgedaan, door eigen aanschouwing te verlevendigen en te
 bevestigen. Voor het laatste zijn enkele maanden, ja weken voldoende. Men loopt hier
 het gevaar aan één persoon eene toelage te geven, waarvan meerdere konden geholpen
 worden. Vooral echter het eerste, de toekenning van een stipendium aan een toekomstig
 380 onderzoeker zal groote moeilijkheden opleveren. Goed afgelegde examina geven niet den
 geringsten waarborg voor echten studiezin en in ons stelsel van hooger onderwijs
 heeft het examen eene overwegende beteekenis verkregen. Duitse stipendiaten hebben
 niet zelden reeds door eenig klein geschrift van hun gaven voor zelfstandig onderzoek
 bewijs gegeven. Voor onze verhoudingen zou het het beste zijn, indien wij te eeniger
 385 tijd voor onze praeceptoren en candidaten in de letteren hetzelfde konden doen, wat
 Duitschland en Oostenrijk doen voor hunne Gymnasiallehrer. Men moest ze onder geleide
 van een vakman archaeologische excursies van eenigeweke naar Italië laten maken;
 ook het Britsch Museum zou op zoodanige wijze eens bezocht kunnen worden. Voor
 dergelijke tochten zou ieder goed student in aanmerking kunnen komen. De hooger
 390 begaafden zouden door zulk eene reis eene krachtige opwekking tot eigen studie
 ontvangen en door flink werk, bij voorbeeld door eene dissertatie, zouden zij kunnen
 toonen, wie zij waren. Voor deze, immers altijd betrekkelijk weinigen, zou natuurlijk
 zonder groot bezwaar het noodige geld voor een in strenger zin wetenschappelijke reis
 395 bijeen kunnen gebracht worden. Niet slechts archaeologen en epigraphici, ook
 philologen zouden behooren te worden uitgezonden, doch de laatste zouden dan voor
 hunne archaeologische bijstudiën uitnemend voorbereid zijn. Hulp en voorlichting
 zouden dergelijke reizigers bij de bestaande écoles en Instituten van zelf in
 voldoende mate vinden.

De zaak van wetenschappelijke reizen is van een zeer groot belang en het is een
 400 geluk, dat dit steeds meer wordt ingezien. Evenals in onzen handel zijn wij in onze
 wetenschap maar al te zeer geneigd tot tehuis zitten. Het zou voor onze gansche
 volksbeschaving van het hoogste gewicht zijn, indien onze hoogere volksopvoeding
 onder den invloed van mannen kwam met ver reikenden blik, geheel aan een bepaalden
 kring ontwassen. Niet het minst in kunst en wetenschap kan naar het koninklijke woord
 405 ook een land als het onze groot zijn. Nog steunt ons tegenover het buitenland onze
 aloude roem in klassieke studiën; wij zijn echter achteruitgekomen omdat wij de
 beteekenis van hetgeen buiten onze grenzen verricht werd, niet verstonden. De neiging
 neemt toe om in onze gymnasiën vakscholen te zien en ons gansche onderwijs wordt veel
 te uitsluitend beschouwd als een middel voor den individu om zich in zijn eigen
 410 belang van de een of andere min of meer winstgevende betrekking meester te maken. Men
 vergeet dat een gezond idealisme een levenskracht is voor een gansch volk, die het
 staalt ook in den strijd voor zijne stoffelijke belangen. Onze scholen moeten ons
 volk tot iets goeds en groots weten te bezielen en op onze gymnasiën behooren in het
 415 bijzonder die mannen gevormd te worden, die in de gansche maatschappij in zaken van
 hoogere geestesbeschaving den toon hebben aan te geven. Hoe veel groter kracht zou
 van onze leeraars aan gymnasiën kunnen uitgaan, indien zeer velen door een met
 oordeel vruchtbaar gemaakte reis hunne opvoeding voltooid hadden, enkelen gedurende
 geruimen tijd onbezorgd als zelfstandig geleerde zich hadden kunnen ontwikkelen. Voor
 420 verheffing der volken hebben de wetenschappen van aethetica en
 beschavingsgeschiedenis eene zeer hooge beteekenis.
 Ik dank de Regeering, dat zij het mij mogelijk gemaakt heeft mijne gewichtige
 levenstaak meer naar waarde te vervullen.
 Met hoogachting en eerbied
 Leiden, *Uwer Excellentie dienstwillige dienaar,*
 425 October 1898. A. E. J. Holwerda.

zie <http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=mededeelingen+van+verschillenden+aard+verslag+griekenland&coll=ddd&page=3&sortfield=date&identificer=MMKB08%3A000172604%3Ampg21%3Aa0007&resultsidentificer=MMKB08%3A00172604%3Ampg21%3Aa0007>

430

Reis naar Italië en Griekenland

22 december 1897 vertrek uit Leiden

bezoek Florence 3 dagen, Rome 4 weken

435

4 februari 1898 Brindisi

7 februari 1898 Athene

2 maanden Athene, bezoek o.a. Attica, Eleusis, Olympia

2 april 1898 Peleponnesos

bezoek o.a. Korinthe, Nauplia, Epidauros

440

Ithaca, Delphi

Athene, Constantinopel

4 mei 1898 over Wenen, aankomst in Leiden

4 december 1898 **KUNST EN WETENSCHAPPEN.**

445

Wetenschappelijke reis van dr. Holwerda.

De *St.-Ct.* van heden bevat het verslag van dr. A. E. J. Holwerda, betreffende de wetenschappelijke reis welke hij, daartoe door de Regeering in staat gesteld, heeft gemaakt naar Italië en Griekenland, in gezelschap van zijn zoon, den doctorandus in de klassieke letteren J. H. Holwerda, die door een subsidie uit het fonds Van Vollenhoven in staat werd gesteld hem te begeleiden.

450

Wat het resultaat zijner reis betreft, zegt de schrijver:

Ruimschoots heb ik met deze reis bereikt, wat ik er mij van voorstelde. Ik hoop en verwacht, dat mijn onderwijs blijken zal er veel bij gewonnen te hebben en dat in het algemeen de studie der klassieke oudheid aan onze universiteit er voordeel van zal trekken. Reeds wat ik aan nieuw materiaal voor studie meebracht, is niet onbelangrijk. Ik bracht eene verzameling van photographieën bijeen van ongeveer 700 stuks. Deze zorgvuldig geordend en van eene begeleidende beschrijving voorzien, vormen thans een uitnemend hulpmiddel voor studie. Verder liet ik eene belangrijke verzameling papierafdrukken van bekende Attische inscriptiën maken; te zamen met de origineele stukken die het Leidsch Museum bezit, zullen deze het voortaan mogelijk maken zich in Leiden voor epigraphische studiën voor te bereiden. Het was hiervoor dat ik het krediet bezigde dat het Leidsche Universiteitsfonds de goedheid had mij toe te staan. Voor het Leidsche Museum van Oudheden verwierf ik verder ettelijke merkwaardige stukken van oud-Grieksch aardewerk, waardoor de belangrijke vazencollectie van het Museum verrijkt werd met specimina van eenige soorten, die zij tot nog toe niet bezat. Wat nu verder mijne bijzondere onderzoekingen aangaat, ik hoop de resultaten daarvan na niet al te langen tijd in vakorganen te kunnen publiceeren; zij betreffen vooral Eleusis en Olympia. Het spreekt wel vanzelf, dat het voor abstracte wetenschappelijke vertoogen hier de plaats niet is.

455

460

465

470

20 oktober 1885 **De Gids De Cyprische kunst.**

Die alten Kyprier in Kunst und Cultus. Studien von Dr. A.E.J. Holwerda. Leiden, E.J. Brill, 1885.

In een land waar bij beschaafde lieden nog steeds ieder voorwerp dat met acanthusbladen gesierd is in Grieksch stijl heet te zijn, maar de meest onmiskenbare Attische vazen nog altijd Etruscisch blijven, waar op het punt van Oudheidkunde Schliemann voor den onderzoeker en Overbeck voor den geleerde bij uitnemendheid gelden, en waar in het wetgevend lichaam wordt betoogd dat, sinds een Limburg Brouwer zooveel tot de verspreiding der kennis van kunst en zeden der oudheid heeft bijgedragen, het onnoodig is van staatswege het allernoodigste te doen; in een land, kortom, dat te dien opzichte bij burens en vreemden, bij Duitschers en Oostenrijkers, bij Franschen en Engelschen, bij Russen en Amerikanen, Italianen en Grieken, ja bij Polen en Turken, een halve eeuw ten achteren is, is het een verblijdend verschijnsel, mag het een stoute daad van schrijver en uitgever heeten, al is het dan ook in een vreemde taal, een boekje in de wereld te zenden dat zich uitsluitend bezighoudt met een uithoek van het wijde gebied der Grieksche kunst, dat bijna telken jare nieuwe velden ter ontginning aanbiedt.

475

480

485

490

Het boekje dat aanleiding gaf tot dezen uitval, dien ik vertrouwd dat de weinige beoefenaars der Grieksche kunst in ons land zich niet zullen aantrekken, als niet op hen gemunt, is van de hand van Dr. A.E.J. Holwerda, evenmin onbekend aan de lezers van de *Gids* als aan die van de *Archaeologische Zeitung*. Toch is dit werkje in zekeren zin een eersteling, want de verhandeling in laatstgenoemd tijdschrift, over de

wedspelen te Olympia, trad uit den aard der zaak niet in beschouwingen over kunst, en de opstellen in de Gids zijn voor een te uitgebreiden kring van lezers bestemd dan dat de schrijver daarvoor op wetenschappelijke beteekenis zou willen aanspraak maken. De Heer Holwerda behandelt hier uitvoerig moeilijke vraagstukken van stijl en godenleer en spreekt wel niet uitsluitend tot vakgenooten, maar toch tot mannen van de wetenschap. Evenwel voldoe ik gaarne aan de uitnoodiging der Gidsredactie en waag ik het de aandacht van den lezer voor den inhoud van een deel ten minste van dit onderzoek te vragen, want de rol die Cyprus in den wedstrijd tusschen Oostersche en Westersche beschaving gespeeld heeft, waarborgt ons reeds van te voren in al wat het voortbrengt eene vermenging van Europeeschen en Asiatischen invloed, waaraan de nabijheid van Egypte alleen nog grooter belangrijkheid kan toevoegen.

Reeds van den tijd van Cinyras den Phoenicischen koning van Cyprus af, die, volgens Homerus, zijn belangstelling in Agamemnons tocht naar Troie betuigde door hem een harnas te schenken en, volgens de latere overlevering, zich aan toegezegde hulp onttrok door gebakken aarden sloopjes en soldaatjes te zenden, een Cyprische waar, die nog in de graven gevonden wordt; en van de tijden van Sargon (722-705), Esarhaddon (682-668) en Assurbanipal (668-626) toen reeds Grieksche vorsten op Cyprus aan Assur schatplichtig waren, tot dat Alexander geheel de wereld den Grieken ontsloot, heeft Cyprus wel zelden slechts een belangrijk aandeel in den gewapenden strijd genomen, maar des te meer bijgedragen tot de verspreiding van godsdienstvormen of zedeleer en van de kunsten des vredes. En geen wonder, een land rijk aan koper en edelgesteenten, zoo vruchtbaar dat het de vergelijking met Egypte kon doorstaan, met zulk een verscheidenheid van rijkdommen dat het van eigen bouwstoffen en voortbrengselen een schip kon bouwen en uitrusten, een land waar eeuwen lang Grieken en Phoeniciërs naast elkander woonden, bood een eenige kweekplaats voor de jonge planten van uitheemsche afkomst.

Want al kunnen wij ongelukkig te zelden bewijzen dat de weg over Cyprus leidt, er zijn, het boekje van den Heer Holwerda zal het ook weer aantoonen, toch verschijnselen waar te nemen die ons geen andere keus laten. Maar de zoele lucht der broeikas die de kiem ontwikkelt, zou den boom doen kwijnen. Ook droeg alle zaad dat gezaaid werd geen gelijke vrucht, al schoot de plant ook nog zoo weelig op. Zoo hebben de Cyprische Grieken veel eerder dan hun broeders een alfabet bezeten, ongeveer zooals het Japansche uit het Chineesche, uit de Hettitische hieroglyphen afgeleid, maar Griekenland heeft de Phoenicische letters overgenomen en alle tijden ten gebruike nagelaten. Doch ook in Cyprus is de stichter der Stoïcijnse school, Zenon opgegroeid, die, van Phoenicische afkomst en met Semitischen aanleg begaafd, de lessen der Grieksche wijsgeeren tot een zedeleer heeft vereenigd, welke nog haren invloed doet gelden en wie het slechts aan legende en vormen ontbroken heeft om tot godsdienst te worden.

Het werk van den Heer Holwerda bevat, behalve 60 bladzijden druks, 7 platen in steendruk naar andere uitgaven en een vrij goede photolithographie naar twee onuitgegeven gebakken aarden beeldjes van het British Museum, bijna alle strekkende tot verduidelijking van het tweede hoofdstuk over de kunst, waaraan niet alleen in dit opzicht het leeuwendeel toekomt. Vooraf gaat in het eerste hoofdstuk een korte beschrijving van de beide plaatsen waar de grootste menigte Cyprische kunstwerken door Hamilton Lang of Louis Palma di Cesnola gevonden zijn, Dali (Idalium) en Atheniau (Golgi). De Heer Holwerda meent, dat die kleine ommuurde plaatsen, met zooveel beelden, waarschijnlijk aan verschillende goden gewijd, slechts heilige tuinen, τέμενη, in den grooten τέμενος van Aphrodite waren, waar de Christenen de onnutte beelden der heidenen bijeengebracht en begraven hebben. Onnutte, voeg ik er aan toe, want indien er soms marmer geweest is dan is het waarschijnlijk in den kalkoven verdwenen en het brons dat onmogelijk ontbroken kan hebben is zeker gesmolten. De gevonden beelden zijn bijna zonder uitzondering van kalksteen, eene stof te gemakkelijk te bewerken en ook niet voldoende bestand tegen den invloed van wind en weêr.

Voor wij echter tot de bespreking dier beelden overgaan dient nog even vermeld te worden dat de schrijver in zijn tweede hoofdstuk eerst de Cyprische vazen bespreekt, vooral nadruk legt op de vasthoudendheid der vervaardigers aan oude vormen en figuren en met een woord gewaagt van de ruwste terracotta's. Wij wagen het echter op dit oogenblik niet hem te volgen, want sedert zijn boek geschreven is beloofd de opgraving van Naucratis zooveel nieuw licht juist op deze punten van Cyprische kunst, dat het, bij de korte beschrijvingen tot nu toe verschenen, voorbarig zijn zou een oordeel te willen vormen.

Het is moeilijk, ja ondoenlijk, in een kort overzicht, telkens zoowel de gangbare voorstelling omtrent de Cyprische kunst als die welke de Heer Holwerda ingang tracht te doen vinden, mede te deelen, zijn betoogen weer te geven en waar zulks noodig

560 schijnt te weerleggen, vooral wanneer het verschil van opvatting, zooals vaak het
geval is, op de verschillende waardeering van kleinigheden berust, maar voortspruit
uit een andere overtuiging omtrent beginselen. Wij zullen ons dus moeten bepalen tot
het aanwijzen van dat verschil in overtuiging en daarna onze voorstelling van de
ontwikkeling der Cyprische kunst geven, zooveel doenlijk aan de hand van den
schrijver.

565 In de eerste plaats meenen wij meer gewicht dan de Heer Holwerda aan de geschiedenis
van Cyprus zelf ter opbouw van die der kunst te moeten hechten. Het is ons b.v.
wanneer wij een Cyprischen vorst in half-Egyptische kleederdracht ontmoeten, niet
onverschillig te weten wanneer Cyprus door Egypte veroverd werd, hoe lang het
afhankelijk bleef.

570 Dat de Heer Holwerda daar minder belang in stelt laat zich verklaren uit het tweede
geschilpunt. Wij lezen op pg. 26: 'Auch die kyprischen Könige trugen z.B. wohl eben
so wenig ein Shenti, wie die Phoenikischen. Alle aegyptische Schuerze, Krausen,
Shenti's und dergl. sind auch in der Kyprischen Kunst ganz auesserlich uebernommene
Sachen.' Wij kunnen deze woorden onmogelijk beamen, want even natuurlijk als het is

575 dat op Phoenicische bronzen schalen, misschien zelfs op Cyprische, Egyptische
voorstellingen met meer of minder getrouwheid werden nagebootst om een gezochte
handelswaar voor binnen- of buitenland te leveren, even onwaarschijnlijk is het dat
een vorst zijn beeld der godheid zoude gewijd hebben gestoken in uitheemsche
kleederen die hij niet droeg. En die kleederen zijn niet eens zuiver Egyptische maar

580 door bedekking van het geheele bovenlijf bruikbaar gemaakt voor een Noordelijker
luchtstreek. Behoeft het betoog dat de Cyprische vasal van den Egyptenaar zich
gehaast heeft de kleeding van zijn leenheer na te volgen vooral wanneer die tevens
zijn rang en waardigheid aanduidde? Indien wij een koning van Holland in een uniform
zien alleen in kleur van het Fransche verschillend, dan kunnen wij immers daaruit

585 reeds zijn afhankelijkheid van den Keizer afleiden. Als wij daarentegen een priester
met een semitisch profiel vinden, zoo denken wij aan geen Assyrischen stijl maar
herkennen veeleer een dier Phoeniciërs die een groot deel van Cyprus bewoonden.
Het derde punt is van niet minder gewicht. Er is iets in alle kunst, iets dat men
stijl noemt, dat zich bij den eersten oogopslag aan het geoefend oog verraad en dat

590 toch niet in woorden uit te drukken is en alleen kenbaar gemaakt kan worden door
afbeeldingen of door vergelijking met bijna gelijksoortige kunst. Wel is waar hebben
kleine bijzonderheden vaak invloed op dien indruk en is vooral daarnaar de stijl het
gemakkelijkst te noemen, maar toch eene opsomming van alle eigenaardigheden geeft de
stijl niet, al behelpt men er zich soms mede. Ook aan den Heer Holwerda ontgaat het

595 verschil of de overeenkomst in stijl niet, maar hij is bevreesd er te veel gewicht
aan te hechten en waarschuwt zichzelf en ons voor algemeene indrukken, en bepaalt dan
den graad van afhankelijkheid van eene kunst van anderen alleen door de overweging
van kleine bijzonderheden.

Er zijn vele ruw bewerkte Cyprische poppetjes, zeer lang en zeer smal, plat van

600 achteren, die de heer Holwerda voor de oudste voortbrengselen van Cyprische
beeldhouwkunst houdt, noch vrij van buitenlandschen invloed. Voor enkele is de
mogelijkheid daarvan niet te ontkennen, maar waarschijnlijk schijnt het mij dat wij
bijna altijd te doen hebben met werk niet ouder dan de beelden die wij bezitten maar
van de allergeeringste soort. De overeenkomst is te groot.

605 Van de grootere beelden toonen zij die de oudste schijnen eenige bijzonderheden die
hen, sedert hunne opgraving, van Assyrischen stijl hebben doen noemen, maar de Heer
Holwerda bewijst het ook weer duidelijk, er zijn hier slechts enkele punten van
overeenkomst, waaronder de spiraaltjes die de krulletjes van haar en baard nabootsen
een eerste plaats bekleeden.

610 Daarom zijn echter die baarden nog geen Assyrische baarden en die beelden nog veel
minder Assyrische beelden, maar dragen zij een eigen onmiskkenbaar karakter, dat hen
nader brengt aan de overige oude Grieksche kunst, in de eerste plaats aan de
Ionische.

De heer Holwerda schrijft die punten van overeenkomst, bij zoo groote

615 verscheidenheid, van Assyrische en Cyprische kunst toe aan een oppervlakkig afzien,
en is daardoor genoodzaakt die beelden reeds in het tijdperk van Ninivé's bloei te
laten ontstaan. Ik kan die overtuiging niet deelen, maar houdt mij liever aan de
vooronderstelling dat een andere kunst als middelaar heeft gediend.

Dat die echter, zoo als men wil, in Phoenicië zou te zoeken zijn, bestrijdt de

620 schrijver terecht, maar de uitgestrekte vlakten van Syrië, die Ninivé van Cyprus
scheiden, zijn bijna even weinig onderzocht als de bergen van Cilicië, en van de
kunst van het nieuwe Babylonische rijk bezitten wij bijna niets.

De eigenaardige voorstelling van de plooiën der mantels bij voorbeeld heeft nog de
meeste overeenkomst met die van sommige Hettitische beelden op de rotsen van

625 Cappadocië.
 De overeenkomst met de oudste Grieksche kunst, die zich niet slechts in haar en baard
 en in de gelaatstrekken maar vooral in de voorstelling dier trekken, de smalle
 getrokken lippen, de sterke jukbeenderen, de scherpe ooghoeken, de gebroken lijn van
 630 het boven ooglid en de hooge wenkbrauwen vertoont, schijnt mij toe grooter te zijn
 dan de Heer Holwerda meent. Niettemin is het een aardige opmerking dat die oudste
 Grieksche kunst eer bij de Cypriërs ter schole is gegaan dan omgekeerd. Te bewijzen
 is dat voorloopig nog niet en de grond dien de schrijver aanvoert, de overeenkomst in
 het aanbrengen van krulletjes op het voorhoofd, schijnt mij niet afdoende, daar dit
 635 in de oudste Grieksche beeldhouwwerken en beschilderde vazen te veelvuldig voorkomt
 om aan iets anders zijn ontstaan te danken dan aan een getrouwe nabootsing der
 natuur. Met evenveel recht zou hij de overeenkomst in den vorm van den baard kunnen
 aanhalen, die bij beiden toch een soort ringbaard is, daar de boven- en onderlip
 geschoren zijn, waarin zij juist van de Assyrische gewoonte afwijken. Terwijl echter
 640 Grieksche beelden, die uit de zesde eeuw dagtekenen, uiterst zeldzaam blijven,
 schijnt er geen bezwaar te zijn om vele Cyprische in den aanvang dier eeuw, misschien
 zelfs iets vroeger, te rangschikken. Deze dragen een langen baard, terwijl die der
 Grieken kort is. Allengs wordt ook in Cyprus de baard korter en wel ook, zoo het
 schijnt, omstreeks het midden der zesde eeuw, wanneer Cyprus onder Egyptische
 645 heerschappij komt (560-525) en het Egyptische uniform gedragen wordt. Dan komen
 weldra ook baardelooze mannen voor, die ook den Egyptischen haardos van het Saitische
 rijk dragen, en die anders dan vroeger aan de Assyrische kunst, meer door den
 algemeenen indruk van lichaamsvorm en houding van hoofd en leden, dan door
 bijzonderheden van bewerking aan Egyptische voorbeelden herinneren. Het schijnt dat
 ook Naucratis hier de middelaar is geweest.

650 Maar in het begin reeds der vijfde eeuw is de Grieksche kunst der Cyprische geheel
 ontwassen en boven het hoofd gegroeid en doet zijn invloed na de Perzische oorlogen
 ook daar gevoelen, schoon met mate, want de aanleg van den Cypriër schijnt hem niet
 te veroorlooven eene hooger vlucht te nemen en hij blijft op het eenmaal bereikte
 655 standpunt. In de behandeling der gewaden merkt men de nieuwe richting het sterkst op.
 Ook verdient het de aandacht dat de Cypriërs evenals de Grieken, wellicht beiden
 onder Perzischen invloed, de volle baard thans laten staan. Wellicht hebben ook
 redenen van godsdienstigen aard medegewerkt tot vasthoudendheid aan de eenmaal
 aangenomen vormen, maar zeker is het dat een groot deel der gevonden beeldhouwwerken,
 die den ongeoeffenden beschouwer oud schijnen, uit later tijden zijn, later zelfs dan
 660 de Heer Holwerda aanneemt, die betoogt dat de Cyprische kunst in de vierde eeuw voor
 de Hellenistische geweken is; de laatste sporen toch vindt men nog zelfs aan een
 beeld dat kennelijk uit Romeinsche tijden dagteekent.

Wel zullen in de paleizen van vorsten als Euagoras en Nicocles, evenmin als later aan
 het hof te Alexandrië, Grieksche meesterwerken ontbroken hebben, en worden er ook wel
 665 overblijfselen van Hellenistische kunst gevonden, maar even als in het Egypte der
 Ptolemeën bleef in Cyprus de heilige kunst de inheemsche trekken bewaren en beelden
 voortbrengen zeer eigenaardig van aanblik maar een afschrikwekkend voorbeeld voor
 alle kunst die verouderde vormen wil voortzetten of doen herleven.

In het derde hoofdstuk behandelt de Heer Holwerda een bronzen schaal te Idalium
 670 gevonden en van Cyprisch maaksel, waarop een offer aan Aphrodite met gezang en dans
 is afgebeeld. Hij brengt deze voorstelling in verband met de oude gewoonte, beelden
 of geheele groepen van beelden in offerende houding te wijden als blijvende
 herinnering aan het offer, of liever als een voortdurend offer.

Met geen minderen rijkdom van voorbeelden betoogt de schrijver in het volgende
 675 hoofdstuk dat ook de beelden der overwinnaars in de spelen, en die van godgewijde
 priesters om dezelfde reden der godheid geschonken werden.

Niet dan schoorvoetend ga ik over tot de vermelding van het laatste hoofdstuk, waarin
 de Heer Holwerda tracht aan te toonen dat schoon de Aphrodite die wij kennen, de
 Semitische Astarte is, als Cypris over Cyprus naar Griekenland gekomen, zij daar
 680 echter vereenzelvigd is met een Indogermaansche wolkengodin, die zij zoo heeft
 verdrongen, dat wij slechts hier en daar nog de sporen der oude overlevering vinden.
 Wie die stelling nader toegelicht wil zien leze het boekje van den Heer Holwerda; ik
 wil gaarne bekennen dat ik mij niet in staat reken dit punt te beoordeelen; alles
 toch hangt af van de meerdere of mindere waarde die men aan een of andere
 685 overlevering hecht en aan het geloof dat aan de beweringen van Philo Byblius bij
 voorbeeld of aan de betoogen van Kuhn wordt geschonken. Ééne opmerking kan ik echter
 niet weêrhouden, het schijnt mij toch bijna even gevaarlijk de legenden van Thebe, de
 stad der Phoenicische overlevering bij uitnemendheid, als bron voor Indogermaansche
 godenleer te gebruiken als uit de treurspeldichters volksoverlevering te willen
 690 putten.

Maar hoe dit zij, en hoezeer de schrijver in het tweede hoofdstuk, het belangrijkste naar ik zeide, er niet in geslaagd schijnt te bewijzen dat in het gebouw, door anderen uit de voorhanden bouwvallen opgetrokken, de kroonlijst tot fundament is geworden en de zuilenschachten het onderst boven staan, toch heeft hij allicht hier en daar een voorgewende metope tot een brokstuk van de fries teruggebracht of wat men voor een acroterium hield zijn plaats in den gevel geweest, en in elk geval een gewichtig vraagstuk opgeworpen: DE VERMOEDELIJKE AFHANKELIJKHEID DER OUDSTE GRIEKSCHE KUNST VAN DE CYPRISCHE.

J. SIX

700

zie http://www.dbnl.org/tekst/_gid001188601_01/_gid001188601_01_0028.php

Betreffende het onderwijs zie <http://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?identifieer=dts>

705

[%3A1714002%3Ampg21%3A0232&query=holwerda&coll=dts&page=1&sortfield=date&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=1%7C19e_eeuw%7C1890-1899%7C&maxperpage=50](http://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?identifieer=dts%3A1714002%3Ampg21%3A0232&query=holwerda&coll=dts&page=1&sortfield=date&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=1%7C19e_eeuw%7C1890-1899%7C&maxperpage=50)

4 april 1878 **Door B. en W. te Leiden wordt voor de vacante betrekking**

van leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan de gem.-instellingen voor H. en Midd. onderwijs aanbevolen: A. E. J. Holwerda, doctorandus in de letteren, leeraar H. B. school te Schiedam, en zulks op eene jaarwedde van f2200.

710

3 mei 1878 **Utrecht, 1 Mei. Heden is bevorderd tot doctor in de letteren**

de heer A. E. J. Holwerda, van Gorinchem, na verdediging van eene dissertatie.

715

{Specimen literarum continens disputationem de dispositione verborum in lingua Graeca, in lingua Latina et apud Plutarchum, cui accedunt commentarioli ad libros de Iside et Osiride et de Genio Socratis]

zie <https://archive.org/details/specimenliterari00holw>

1 januari 1881 **De Gids Olympia.**

Ausgrabungen zu Olympia von E. Curtius u.a. I-IV. Berlin, Wasmuth. Archaeologische Zeitung, Jahrgang 1875-80.

720

I.

Bij Pausanias, een schrijver uit de eerste helft der tweede eeuw na Christus, van wien wij eene reisbeschrijving van Griekenland bezitten, lezen wij onder anderen het volgende verhaal. Timanthes uit Kleonai was in zijne jeugd een beroemd kampvechter geweest en overwinnaar in de Olympische spelen. Toen hij meer op jaren gekomen was, trad hij niet meer op in het worstelperk, doch altijd nog begeerig zijne krachten te meten, spande hij iederen dag een grooten boog. Na eenigen tijd ging hij op reis, en natuurlijk bleven toen die dagelijksche oefeningen achterwege. Tehuis gekomen echter nam hij zijn boog dadelijk weder ter hand, doch wat hij ook deed, hij kon de pees niet overhalen. Dit was hem te veel; hij bouwde zich een brandstapel; het leven had voor hem geen waarde meer.

730

Dergelijke verhalen - waar of verdicht - wijzen ons duidelijk aan, welk een gewichtige plaats in het leven van het Helleensche volk het worstelperk innam. Waar Grieken woonden, van Sicilië tot de Zwarte zee, zag men renbanen en scholen voor lichaamsoefeningen, en het waren vrije Hellenen, die in frisschen levenslust behoefte gevoelden tegen elkander hunne krachten te meten, en zich voor een openbaren wedstrijd voor te bereiden; de deftige Romein, aan de spelen der gladiatoren gewoon, verwonderde er zich later over, dat het geven van dergelijke voorstellingen ook voor den vrijen burger voegzaam geacht werd. Den Helleen echter waren wedloop en worstelspel nog iets anders dan een publiek vermaak. De groote spelen althans, ook wel 'heilige' genoemd, die van Olympia, Nemea, die van den Pythischen Apollo en die van de landengte (Isthmus) van Korinthe, waren dan ook niet zoozeer een toevoegsel - bij wijze van eene uitspanning na den ernst - op de overige plechtigheden van het godsdienstig feest, waartoe zij behoorden, als wel een met deze samenhangend geheel, en een deel van de godsvereering zelf. 't Was onder het oog der onsterfelijke Goden, dat de Helleen in deze wedstrijden naar het hoogste doel des levens streefde, en de heerlijkheden van het menscheijk bestaan - schoonheid, rijkdom en kracht - in vollen glans trachtte te ontvouwen.

735

740

745

750

755

Ook hij zelf, met zijn diep gevoel voor hetgeen hem van de barbaren onderscheidde, besefte zeer goed, hoeveel eigenaardigs er in zijne openbare spelen was. Het zijn vooral twee zaken, waarin hij dat bijzonder Helleensche karakter meent waar te nemen. Toen het Perzische leger door de Thermopylae gedrongen was en de fakkel van den oorlog het eigenlijke Griekenland steeds meer en meer naderde, kwamen er tot de Perzen - aldus verhaalt ons Herodotus2 - eenige weinige Arcadische overloopers. Deze

voor den koning gebracht, antwoordden op de vraag: waarmede de Hellenen op dat oogenblik bezig waren? dat zij juist hunne wedstrijden hielden te Olympia, en op eene tweede vraag: wat de kampprijs was? dat zij streden om een kroon van het loof van den olijfboom. Daarop zei Tritantaichmes, een der gematigdste raadgevers van den koning, tot Mardonios, den voornamen bewerker van den oorlog: 'Tegen welke mannen, Mardonios, hebt gij ons ten strijde gevoerd, lieden, die een wedstrijd houden niet om geld maar om mannendeugd!'

Hier legt het Helleensche volksverhaal treffend de waardeering van eene kenmerkende Helleensche volksgewoonte in den mond van den Aziaat. Op de andere eigenaardigheid in het Helleensche volksspel gelegen worden wij in ronde woorden gewezen door den tweeden grooten geschiedschrijver van Griekenland, door Thucydides. Deze verhaalt ons, dat in den eersten tijd de kampvechters te Olympia een gordel om de heupen droegen, maar dat na weinige jaren alle bekleeding van het lichaam bij den wedstrijd werd afgeschaft. 'Er zijn ook' - vaart Thucydides voort - 'barbaren, vooral de Aziaten, die kamprijzen stellen voor het boksen en worstelen, en zij bezigen daarbij ook een gordel.' Ook de volkomen naaktheid der kampvechters was mitsdien iets echt Helleensch. Zoo worden wij dus reeds door de Hellenen zelf er toe gebracht, om de eigenaardigheid van hun volksaard vooral ook in hunne nationale spelen te zoeken, en wanneer dezelfde Thucydides op de aangehaalde woorden deze opmerking laat volgen, dat 'er ook nog vele andere zaken zijn, waarin, gelijk men zou kunnen aantoonen, de levenswijze van de vroegere Hellenen in overeenstemming was met die van de barbaren uit zijn eigen tijd,' dan is het ook een Helleen, die er ons op wijst, dat ook hier het bijzonder Helleensche van lieverlede als het ware uit een achtergrond van oorspronkelijk grootere gelijkvormigheid met de barbaren is voor den dag gekomen en dat wij dus, als wij het in zijne ware beteekenis willen begrijpen, niet beter kunnen doen, dan de geschiedenis te raadplegen. Aan de opvolging van dien wenk is het eerste deel van dit opstel gewijd.

Aan weerszijden van de Aegaeïsche zee, in Griekenland en het Westen van Klein-Azië, woonden sedert oude tijden allerlei Indo-Germaansche stammen, die wij zonder al te onnauwkeurig te zijn voor het grootste deel onder den Griekschen naam van Pelasgen kunnen samenvatten. Die Pelasgen zou men den grondstof kunnen noemen, waaruit zich de verschillende Helleensche volken als door afscheiding gevormd hebben, en dan waren het dezelfde barbaren, van wie zij zich later zoozeer zouden onderscheiden, die althans den meesten hunner daarbij den eersten stoot gegeven hebben. Door het verkeer met Oostersche volken worden het eerst de Klein-Aziatische stammen tot hooger beschaving opgevoerd; zoo hooren wij al reeds zeer vroeg op Aegyptische gedenkteekenen van Joniers gewagen. Daarna wordt door diezelfde aanraking met het Oosten, en in nog hooger mate door kolonisatie van de reeds meer ontwikkelde stamverwanten uit Klein-Azië, het Pelasgendom van de eilanden en Europa uit den slaap geschud. Ook daar hoort men van Joniërs, doch evenzeer van Aeoliërs en Achaeërs spreken; dit zijn dan namen van Pelasgische stammen, die tot hooger beschaving opgeklommen waren. Die opheffing nu van Pelasgen tot Joniërs, Aeoliërs of Achaeërs zal wel ongeveer op deze wijze hebben plaats gegrepen, dat een kleine kern van meer beschaafden, - vreemde kolonisten of inboorlingen, die door verkeer met buitenlanders tot hooger ontwikkeling gekomen waren, - wonende in een Pelasgisch land, veelal aan de kust, zich van lieverlede naar alle zijden uitgebreid en steeds meer en meer Pelasgen met of zonder geweld voor den nieuwen toestand gewonnen heeft.

Doch de ontwikkeling van het echt Helleensche is niet in de eerste plaats van Joniërs, Achaeërs of Aeoliërs uitgegaan. Zij is in hooger mate het werk van een anderen stam, de Doriërs, die oorspronkelijk in de gebergten van Zuid-Thessalie woonden en zeker in oudere tijden den invloed van vreemde beschaving veel minder gevoeld hebben. Zoo leveren ons deze Doriërs het bewijs, dat waar men spreekt van de verheffing van een volksstam tot hooger ontwikkeling, behalve de invloeden van buiten ook zekere innerlijke krachten werkzaam zijn, die wij niet verder verklaren kunnen, dan door ze bijvoorbeeld 'oorspronkelijken aanleg' te noemen. Men zou zelfs kunnen beweren, dat de Doriërs juist daarom de voorgangers der Hellenen geworden zijn, omdat zij door die mindere aanraking met het Oosten dien oorspronkelijken aanleg gemakkelijker in alle zuiverheid hebben kunnen bewaren. De uitspraak van Thucydides, dat Hellenen en barbaren van ouds gelijksoortig geweest zijn, is dan ook slechts in zooverre juist, dat eerst in den loop der tijden het ongelijksoortige in duidelijke omtrekken is voor den dag getreden.

Deze Doriërs zijn meermalen van woonplaats veranderd; Thessalië verkeerde in een tijdperk van beroering: de verschillende stammen verdrongen elkaar. De Doriërs, die eerst in het Zuiden van het land woonden, vinden wij later geheel in het Noorden, daarna weder in het Zuiden, tot zij ten laatste door zucht tot roemruchtige daden

gedreven door de gebergten van Thessalië in Midden-Griekenland zijn doorgedrongen en zich daar niet ver van den berg Parnassus hebben nedergezet.

825 Reeds hier gaven zij een groot bewijs van hun zin voor organisatie. De verschillende Grieksche stammen, ofschoon in oude tijden onophoudelijk onder elkander oorlog voerende, konden toch op den duur het oog niet sluiten voor hetgeen zij als stambroeders gemeen hadden. Reeds vroeg zien wij volken, die in elkaars nabuurschap wonen, zich onderling vereenigen tot de zorg voor een gemeenschappelijk heiligdom: één volk,

830 één God. Niettemin ging men ook daarna voort elkaar te bestrijden, doch de grond voor een vreedzamer toestand was gelegd. In deze richting nu hebben de Doriërs een grooten stap voorwaarts gedaan. Het was waarschijnlijk onder hun invloed, dat zich drie dergelijke vereenigingen tot ééne groote, de Amphiktionie van Delphi, verbonden, zoodat voortaan tal van volken, van Noord-Thessalie tot den golf van Korinthe, in den

835 tempel van Delphi bij den Parnassus hun godsdienstig en min of meer ook hun staatkundig middelpunt vonden.

Doch Midden-Griekenland gaf op den duur aan de Doriërs noch de landerijen, die zij behoefden, noch een genoegzaam groot veld voor hunne daden. Reeds lang was hun oog gevestigd op den Peloponnesus, het zuidelijk schiereiland van Griekenland. Daar

840 woonde aan de Oost- en Noordkust eene vrij talrijke Jonische bevolking, die, sedert lang in betrekking met het Oosten, niet alleen den landbouw beoefende, maar ook handel dreef en zelfs in kunstnijverheid eenige vorderingen gemaakt had, terwijl op de Westkust Aeolische en Achaeische koloniën slechts zeer weinig in het Pelasgische binnenland waren doorgedrongen. In het gebied der Joniërs trof men hier en daar

845 geweldige burchten aan met muren ter dikte zelfs van 25 voet, uit kolossale rotsblokken, die men uit de bergen had uitgehouwen, samengesteld. Een dier burchten, die te Mykenai, had een toegang, gevormd door twee evenwijdige muren 50 voet lang, aan welke einde de poort gevonden werd, 15 voet breed, waarboven uit steen uitgehouwen twee tegenover elkander opstaande leeuwen prijkten, naar men vermoedt het

850 wapenteeken van een roemruchtig heldengeslacht. In deze burchten woonden de Achaeische vorsten, want tusschen de Joniers hadden zich in den Peloponnesus Achaeische kolonisten nedergezet en zich daar van lieverlede de heerschappij verworven. De beheerschers van den Peloponnesus werden Achaeërs genoemd, en al waren daaronder ook enkele niet oorspronkelijk Achaeische geslachten, dit verhinderde niet

855 dien naam tot allen uit te strekken. Tusschen de Achaeische familien, - er waren er ook buiten den Peloponnesus, - bestond eene zekere verbinding; hoeveel wist de latere sage niet te verhalen van Agamemnon uit het geslacht der Atriden, den burchtheer van Mykenai, die zoovele Achaeërs tegen het machtige Troje heeft aangevoerd? Toch is het begrijpelijk, dat geen gemeenschapsband nog sterk genoeg was om op den duur de wilde

860 hartstochten eener woeste ridderlijke aristocratie in toom te houden. Men roofde elkaars kudden en slavinnen; tal van veeten verdeelden de verschillende familiën van geslacht tot geslacht. Van een strijd om iets, wat men een staatkundig of godsdienstig vraagstuk zou kunnen noemen, geen spoor! De toestanden waren niet geheel ongelijk aan die van Europa in den eersten tijd van het leenstelsel; ook in het

865 Achaeische Griekenland toch konden bij de oneenigheden van groote en kleine heeren een geregelde maatschappelijke toestand en een algemeen erkend gezag niet bestaan. Van het latere Helleensche republikanisme is nog zeer weinig waar te nemen. Werden de vorsten en voorname Achaeërs 'met vriendelijke woorden' tot hun plicht aangemaand, de groote menigte van het lagere krijgsvolk moest, voortgedreven door de koninklijke

870 tuchtroede, zich de smalere kastijding laten welgevallen, dat zij 'onstrijdbare en laffe mannen waren, niet in tel noch in den oorlog noch in den raad, die alleen hadden aan te hooren, wat andere lieden, veel voortreffelijker dan zij, te zeggen hadden'. Het beteekende zeker reeds iets, dat zij tot vergaderingen met de vorsten althans werden toegelaten. Toch vormde die groote hoop slechts den donkeren

875 achtergrond, waarop zich de heldengestalten der vorsten duidelijker konden afteekenen. Wat in deze Achaëische beschaving, - waarvan wij ons door Homerus en de ruïnen van Mykenai eene vrij duidelijke voorstelling vormen kunnen, - vooral aan latere tijden doet denken, is bijvoorbeeld die behoefte aan pracht, die reeds eenigszins van ontwikkelden schoonheidszin getuigt, en dan ook die kennelijke

880 voorliefde voor het houden van wedstrijden, waarbij koningen en grooten elkander den kampprijs, - een ketel, een drievoet, een paard, een os of een slavin, - beproefden af te winnen, niet slechts in wedrennen, maar ook door worstelen en werpen met discus of werpspiets.

Zoodanig ongeveer waren de maatschappelijke toestanden in het land, waar, voor meer

885 dan duizend jaren vóór Christus, de Doriërs als veroveraars zijn opgetreden. De roem der Achaeische vorsten was ook in de dalkloven van den Parnassos doorgedrongen en de krachtige zonen der bergen, die geene vestingen als borstwering meenden noodig te hebben, gevoelden zich tot zulk eene kampplaats aangetrokken. Vergezeld van vele

890 Aetoliërs, hunne westelijke naburen, en aangevoerd door de nakomelingen van hun
 stamheros Herakles, trok het grootste gedeelte - de overigen bleven op de oude
 woonplaatsen achter - de golf van Korinthe over, waar die zich het meest vernauwt,
 baande zich een weg door het nog altijd meest Pelasgische binnenland om, recht op het
 895 doel afgaande, in het Zuiden en Oosten van het schiereiland de doorluchtige
 nakomelingen van Atreus in hunne geweldige burchten aan te tasten. Een hardnekkige
 strijd volgde. Met ongelooflijke inspanning gelukte het hun op enkele punten vasten
 voet te krijgen, vanwaar het mogelijk zijn zou later verder in het land door te
 dringen. Ten laatste verwierven zij onder de Peloponesische volken eene genoegzaam
 900 overheerschende plaats om vandaar onder de Achaeërs en later ver daarbuiten eene
 hoogere orde der dingen en eene meer ideale levensopvatting te doen zegevieren. De
 vraag wordt: wie waren de Doriërs, dat zij tot zulk een taak in staat waren? en wij
 willen trachten ons van de eigenaardigheden van hun geestelijk leven eene zoo
 duidelijk mogelijke voorstelling te maken. Dat die eigenaardigheden reeds in
 hoofdtrekken aanwezig waren, toen zij den Peloponnesischen bodem betraden, lijdt geen
 905 den minsten twijfel; toch is het hier geheel onmogelijk tusschen hetgeen vroeger
 aanwezig was en hetgeen later zich ontwikkeld heeft ook maar bij benadering eene
 grenslijn te trekken. Wij moeten hier dan ook min of meer uit de historische orde
 treden en de Dorische eigenaardigheden beschrijven en verklaren in den volleren
 omvang en met de kleuren van een later tijdvak.

Met verovering begint dikwijls het hoogere leven eens volks. Het gevoelt zich dan
 910 krachtig en groot, en kan daarbij niet werkeloos blijven. Hoe zou er kracht en
 grootheid kunnen bestaan zonder dat anderen er zich voor zouden te buigen hebben! Nog
 altijd kunnen dan lage hartstochten bij den strijder eene groote rol spelen, maar
 toch in de eerste plaats wil hij dan zegepralen om te zegepralen. Tot verbazende
 hoogte stijgt het zelfgevoel, doch men draagt dan ook eene wereld van
 915 maatschappelijke, staatkundige of godsdienstige ordening in zich, waardoor men
 gevoelt, dat men als volk iets beteekent. De meeste zoogenaamde wereldheerschappijen
 zijn in meerdere of mindere mate nieuwe organisatiën, en de veroveraar doet veelal,
 ook waar hij dat oorspronkelijk niet bepaald beoogt, toch de eigenaardigheden van
 zijn volksbestaan in het land der veroverden wortel schieten.

920 Zulke veroveringen waren die van de Aegyptenaren, Assyriërs en Perzen, zulke waren
 ook die van den Dorischen stam. Maar toch, al is het algemeene grondkarakter
 hetzelfde, juist hier begint zich het eigenaardig Helleensche te vertoonen.
 Aegyptenaren, Assyriërs en Perzen verhieven zich in den éénen vorst, die zich aan hun
 hoofd gesteld had; zij vereenzelfdigden zich met zijn roem, eerbiedig wachtende op
 925 den rijkdom en glans, die uit zijne handen op hen zouden nederdalen. Gansch anders
 bij de Doriërs; daar is alles op veel kleiner schaal, daar echter komt ook het
 individu veel meer op den voorgrond. De verheffing van den Dorischen stam was
 tegelijk eene verheffing voor iederen Doriër afzonderlijk; het levensideaal der
 natie, tevens het levensideaal harer leden: ook als mensch was het voor den Doriër
 930 het hoogste levensdoel krachtig te zijn en zijne kracht aan anderen te doen gevoelen;
 in het bewustzijn overwonnen te hebben vond hij ook als mensch zijne hoogste
 bevrediging. Riep hij zich den man voor de verbeelding, - aan eene meer ideale
 levensopvatting voor de vrouw viel hier bijna niet te denken, - den man, zooals hij
 werkelijk wezen moest, dan was het de krijgsman; als 'vastgenageld aan den grond'
 935 moest de Doriër staan blijven te midden zijner vijanden, 'de tanden geknepen op de
 lippen, drillende de geweldige speer,' 'nooit wijkende buiten de werpschichten zijner
 vijanden'; of wel hij moest met het zwaard in de vuist op den vijand inspringen, 'den
 voet plaatsende naast 's vijands voet,' 'het schild duwende op 's vijands schild,'
 'den helm in de richting van 's vijands helm,' 'borst op borst'. Men voelt hoe zeer
 940 bij die voorstelling van het toonbeeld des menschen zich ook dat gevoel voor het
 schoone kon doen gelden, dat het meest onvervreemdbaar erfdeel van den Helleenschen
 stam was. De krijger, die daar onbezweken te midden van zijne vijanden de speer
 zwaait, is ontegenzeggelijk eene figuur, die op de verbeeldingskracht werkt; hij kan in
 eene houding staan vol dramatische kracht, waarbij iedere spier van zijn lichaam als
 945 het ware medewerkt tot het ééne groote doel. De Doriër ging nog verder. 'Wanstaltig'
 was het volgens hem, 'dat een oud man voor de jongelingen uit onder de voorvechters
 nederlag, met grijs hoofd en witten baard zijn dapperen adem uitblazende, de bebloede
 ledematen met de handen vasthoudende, het lichaam ontbloot'; den jongeling
 daarentegen staat alles goed, 'zoolang hij de glansrijke bloesems der jeugd nog
 950 geniet, is hij heerlijk om te zien voor mannen, lieflijk voor vrouwen, zoowel wanneer
 hij leeft, als wanneer hij in volle schoonheid te midden zijner vijanden nederstort'.
 Het wordt ons begrijpelijk, waarom de Helleen later in het worstelperk geen kleding,
 hoe ook genaamd, dulden kon. Men voelt iets van dat onuitsprekelijk welgevallen,
 waarmee hij zich in het zien van schoonheid en jeugd verlustigen kon. Mannendeugd was

955 niet alleen iets voortreffelijks, het was ook iets schoons; 'schoon en goed' is het
grootte voorschrift der Helleensche zedeleer gebleven, ook in een tijd, toen het
begrip van het zedelijk goede eene veel wijdere strekking had dan oorspronkelijk bij
den Doriër.

960 En het loon der overwinning? Men eischt voor zich een goeden akker en burgerlijken
welstand, men schrikt er voor der nooddrift ter prooi te zijn, men wenscht eene
geachte positie, die zonder zekere welvaart onmogelijk is; ook vertoont zich hierbij
weder de invloed van het schoonheidsbeginsel: de ellende, die zich toch ook aan het
uiterlijk vertoont, 'maakt de glansrijke menschelijke gestalte tot schande'; doch
hoezeer men dus ook het stoffelijke voordeel, dat eene overwinning geven kon, in vele
965 gevallen niet versmaadde, toch is daarom in geen deele hebzucht de eigenlijke
drijfveer tot den strijd. Men wenschte in de eerste plaats de zaligheden der
overwinning om haar zelfs wil, en als hoogste belooning voor het geval, dat men in
den strijd viel, de zekerheid, dat de roem des dapperen leeft tot in het verre
nageslacht, en voor het geval men behouden bleef, de eer, die men verwerft bij jong
970 en oud, dat men 'schittert onder zijne medeburgers,' dat zelfs 'ouderen van dagen
plaats maken in bijeenkomsten'. Zoo bleef de Doriër in zijn roemzucht echt
menschelijk, en de vrees voor het bovenmatige, - een kenmerkend gevolg van den
Griekschen schoonheidszin, - toont zich ook hier. Als de Aegyptische koningen
bijvoorbeeld zich zonder bezwaar God laten noemen, dan vergete men niet,
975 dat eene dergelijke voorstelling met de theologische begrippen der Aegyptenaren
tamelijk wel is overeen te brengen, maar toch blijft daarin eene zelfverheffing
gelegen, waarvan de Helleen door tal van voorbeelden uit zijn fabelleer gemakkelijk
het gevaarlijke zou kunnen aantoonen: de Goden straffen den sterveling, die zich met
hen gelijk wil stellen. Het is dan ook natuurlijk, dat, waar de overwinning als het
980 gevolg van veler samenwerking wordt voorgesteld, het bewustzijn der zegepraal lager
gestemd moet wezen, dan waar de werkzaamheid van duizenden in die van één persoon
opgaat. Dat Ramses de groote in den slag bij Kodesch wonderen van dapperheid verricht
heeft, vele Aegyptenaren daarentegen zich laf gedragen hebben, daaraan twijfelt
niemand; dat hij geheel alleen de overwinning behaald heeft, - zooals ons op de
985 pylonen van Karnak verzekerd wordt, - en 'honderdduizenden' heeft verslagen, zal
niemand in letterlijken zin opvatten.

Maar al was dus de Doriër een geboren republikein, al waren zijne koningen
vermoedelijk niet veel meer dan Germaansche hertogen, al eischte ieder Dorisch
strijder voor zich eene groote mate van achting en vrijheid, toch was er bij hem geen
990 gevaar, dat hij in het euvel zijner Germaansche stambroeders vervallen zou, bij wie,
zooals men weet, vrijheidszin en achting voor persoonlijke zelfstandigheid maar al te
dikwijls een zekere onmacht voor staatkundige organisatie ten gevolge had. Hoe zou
daar ook bij de Doriërs sprake van wezen kunnen, het volk, dat reeds meer dan 1100
jaar vóór Christus de Amphiktionie van Delphi in het leven riep; een volk, dat in
995 zijne sagen wist te verhalen van een koning Aigimios, die reeds in den grijzen
voortijd aan zijn stam vaste ordeningen gaf, een volk ten laatste, waarbij, zooals
wij deden opmerken, het streven der bijzondere personen zoo volkomen samenstemde met
dat der geheele natie. Voor hen was de staat eene vereeniging van harmonisch
samenwerkende leden en de wijd beroemde Dorische Eunomia ('goede wettelijke
1000 regeling'), - 'de Eunomia, de zuster' zooals de dichter later zong, 'van het Recht,
den hechten grond der staten, en tevens de zuster van den vrede, alle drie
beworksters van den rijkdom, en glansrijke kinderen der welberaden Gerechtigheid' -
deze Dorische Eunomia was de bewaakster dier harmonische samenwerking.

Zóó was de Doriër, of liever zóó werd hij steeds meer en meer in den loop der tijden.
1005 Men gevoelt hoeveel verder hij van de Aziaten afstaat dan de Achaeërs. Wel had deze
in plaats van den éenen onbeperkten vorst een vrij talrijken leenadel, wiens
heldengestalten als gelijkgerechtigden nevens elkander stonden, maar toch was hij
daarmee nog zeer ver van de Dorische opvatting van den strijd als ideaal levensdoel
voor iederen strijder, van het Dorische republikanisme en de Dorische Eunomia
1010 verwijderd. Geen wonder derhalve, dat de zegepraal dezer beginselen in den zelfs nog
niet eens overal Achaeïschen Peloponnesus eerst langzamerhand werd verkregen.
Betrekkelijk spoedig stichtten de Doriërs onderscheidene staten: Sikyon, Korinthe,
Megara, Argos in de Jonische oosthelft van den Peloponnesus, Lakonië in het zuiden,
Messenie in het zuidwesten, terwijl in het westelijke Elis zich de Aetoliërs
1015 vestigden. Daarna volgt weder een tijdperk van betrekkelijken stilstand. In Messenië
verstikken de Dorische zaden zoo goed als geheel: de Doriërs verdwijnen daar bijna
onder de groote nog half en half Pelasgische menigte. In het Oostelijke Jonische land
stonden zij tegenover eene reeds vrij hoog ontwikkelde beschaving, die wel het ideale
grondkarakter der hunne miste, maar zich toch ook weer door den Doriër in hare
1020 billijkste eischen miskend zag. Het streven dier Joniërs was op handel en nijverheid

gericht, hunne beschaving grootendeels het gevolg van hunne behoefte aan stoffelijke welvaart. De Doriër, afkeerig van allen handel, was buiten staat het recht ook der stoffelijke ontwikkeling te erkennen, en daardoor tevens buiten staat dat Jonische leven te beheerschen. Treurig vooral ook was het aan den Eurotas gesteld. Daar, in
1025 Lakonië, was de Dorische kolonie te sterk om in eene meer bescheiden positie verdrongen te worden, niet sterk genoeg om te overheerschen. Een toestand van voortdurenden strijd tusschen de oude en nieuwe inwoners des lands was er het gevolg van. Een eigenlijk geregelde staat bestond er nog niet.

Het scheen, dat het Dorische idealisme spoorloos zou te gronde gaan; 't was nog
1030 altijd de vraag of er ooit een echt Hellenendom tegenover de barbaarsche wereld zich verheffen zou. Toen was het, dat de groote wetgever Lyncurgus onder de Spartanen, de Doriërs aan den Eurotas, optrad. Door wijze wetten bracht hij de oude en de nieuwe bevolking in eene vredelievende verhouding tot elkander; hij verzekerde orde en rust, de Dorische Eunomia. Scherpe bepalingen werden vastgesteld, waardoor de Doriër zijne
1035 eigenaardigheden handhaven en ontwikkelen zou: de voorbereiding tot den oorlog werd levenstaak, zucht tot verrijking uitgesloten door het verbod van handel, aan ieder een voldoende akker, maar ook niet meer dan dat, toegewezen; tegenover de koningen en de andere hoofden des staats kreeg iedere Doriër eene den vrijen man waardige plaats. Zoo werd Lakonië voor goed Dorisch en men gevoelde zich geroepen moedig den strijd te
1040 aanvaarden, ten einde ook buiten de grenzen den Dorischen geest te doen heerschen. Messenië, het weer half en half Pelasgisch geworden land, werd op nieuw veroverd; Spartaansche krijgers, voor wie men te huis geen akkers had, kregen er in Messenië. Wel was daarop door de geweldige overspanning de eigen huishouding diep geschokt, doch de Doriër heeft kracht gezocht in eigen beginsel. Ten gevolge van den
1045 Messenischen oorlog, waarin de koningen zich zeer verdienstelijk gemaakt hadden, dreigde zich hun gezag bovenmatig uit te breiden. De macht der Ephoren werd echter toen vergroot om voor altijd de uitsluitende heerschappij der wetten tegenover de koningen te verzekeren. En niet slechts dit, men had zelfs den moed zijne beginselen wat uitte zetten. Terpander uit Lesbos moest door zijne muziek aan de ziel, door de
1050 binnenlandsche twisten geschokt, die verheven harmonische stemming wedergeven, waarbij de richting op het hoogere alleen mogelijk scheen, en Thaletas uit Kreta werd geroepen om aan de jongelingen bij hunne krijgskundige en gymnastische oefeningen door zijn fluitspel een hoogere bezieling mede te deelen.

Toch één zaak liet zich bij dat alles niet ontkennen. Zonder oorlog kon de Doriër
1055 zijn levensideaal niet bereiken, en de vraag werd, hoe dan ooit de Dorische Eunomia, een geregelde wettelijke toestand, het erfdeel van het schiereiland worden zou. Het werd dus zaak eene kampplaats des vredes te ontdekken, waar het streven naar den roem van mannendeugd eene soortgelijke voldoening als op het oorlogsveld erlangen kon. Het waren de bondgenooten en geestverwanten der Doriërs, de Aetoliërs, aan wie de eer
1060 toekomt zulk een kampplaats gevonden te hebben. Welk een gedenkwaardig tijdsgewricht in de geschiedenis des menschedoms; eene eerste min of meer bewuste poging van het menschelijk geslacht zich den daemon van den oorlog van den hals te schuiven! De Aetoliërs hadden zich, zooals wij reeds opmerkten, op de Westkust in het landschap
1065 Elis nedergezet. De Aeolische en Achaeïsche stammen, die op die westkust woonden, waren - ook daarop werd reeds gewezen - nog niet overal even ver in het binnenland doorgedrongen en hadden klaarblijkelijk hier en daar op de oorspronkelijke bevolking nog slechts weinig invloed uitgeoefend. Deze verkeerde waarschijnlijk ook in Elis nog in den toestand eener min of meer Pelasgische beschaving; zij leefde nog voor het
1070 grootste deel verspreid over het land; middelpunten van verkeer, steden, waren er nog zeer weinigen. Vooral echter ten zuiden van Elis, aan het mondingsgebied van den Alpheios was de beschaafde kuststrook bijzonder smal; daarachter lag het naar alle waarschijnlijkheid van alle Achaeïsche of Aeolische beschaving nog bijna geheel vrij gebleven Pelasgenland. Het is opmerkelijk, dat de Aetoliërs, zelf buiten machte meer te doen dan zij reeds deden, onderscheidene van elders verdreven Achaeïsche
1075 geslachten tot zich hebben geroepen om hen naar eene landstreek te voeren, waar voor eene hoogere orde van zaken nog de allereerste grondslagen moesten gelegd worden. De natuurlijke weg om van de smalle meer beschaafde kuststreek naar het Pelasgenland door te dringen, was langs de oevers van den Alpheios, tegenwoordig Roefia, eene rivier ter breedte van ongeveer 180 voet, die, na uit de hoge bergen van het verre
1080 binnenland, Arcadië, te zijn voortgebroken, zijne gele wateren langs den noordrand van een veel minder hoog gebergte, in zeer kronkelende bedding voortstuwt. - Wanneer men dan langs die rivier aan de meer vlakke noordzijde verder het binnenland introk, zag men de noordelijke hoogten, nadat zij reeds éénmaal tot de rivier genaderd waren, doch zich weer hadden teruggetrokken, andermaal zich ver naar het zuiden uitstrekken,
1085 om dicht bij de rivier gekomen eene lage naar het westen loopende heuvelenrij tot den oever zelf bij een bocht naar het noorden af te zenden. Trok men nu verder over die

1115 heuvelen heen, dan spreidde zich, zoodra men op een top kwam, op eenmaal in stille
 1120 pracht een lieflijk landschap voor het oog des aanschouwers uit. Het noordelijke
 heuvelland (het droeg te dezer plaatse later den naam Olympus) liep hier op een
 tamelijk korten afstand van de rivier voort, zoodat tusschenbeide zich eene vrij
 smalle vlakte naar het oosten uitstreckte. Daar echter verder oostelijk de noordelijke
 1125 heuvelen de rivier nog meer nabij kwamen, en zij zelfs één enkelen kegelvormigen top
 tot vlak bij den oever voortschoven; daar bovendien de zuidelijke heuvelen, de
 hoogste van alle, van de rivier nergens afweken, was de geheele vlakte aan alle
 zijden ingesloten. Daarachter verhieven zich aan de oost- en zuid-oostzijde in
 schemerachtige verte de hoogere gebergten van het dieper binnenwaarts gelegen land,
 1130 en allerwege waren de toppen met een zacht groen bedekt, waarover op onderscheidene
 plaats bosschages van sierlijke pijnboomen, door enkele plechtige eiken
 afgewisseld, hunne schaduw wierpen. De vlakte beneden was geheel overdekt met een
 olijvenwoud, dat hier en daar afgebroken werd door een grooteren of kleineren
 uitlooper van het noordelijke heuvelland. De grootste dier uitloopers was eene vrij
 1135 steile eveneens dicht begroeide heuvelspits, die vlak bij het oostelijk uiteinde der
 westelijke heuvelenrij, vanwaar men de vlakte overzag, tot vrij ver in het
 olijvenwoud vooruitsprong; dezen heuvel noemde men later den Kronosberg. Eene andere
 afbreking vormde eene kleine beek in de verte dicht bij den oostelijken kegeltop,
 wier wateren men wellicht hier en daartusschen het geboomte kon zien doorschitteren.
 1140 Dicht voor zich zag men een veel belangrijker stroom, toen reeds of eerst later de
 Kladeos genaamd. Vlak langs dat oostelijk uiteinde van de heuvelenrij, die men
 beklommen had, westelijk van dien lateren Kronosberg, brak deze uit de noordelijke
 heuvelen en baande, voorts diep ingezonken tusschen zijne vrij steile oevers, zich
 een weg naar den Alpheios. Het geheel was een tafereel van vrede en rust, echter
 1145 menigmaal door dien vaak wilden hoofdstroom afgebroken, die aan de zuidzijde door
 veel steilere oevers ingesloten dan aan de noordzijde, zijne geweldige wateren, vaak
 gezwollen door plotselingen toevoer uit het binnenland, tusschen de boomen van het
 olijvenbosch tot bij den voet der noordelijke heuvelen voortstuwde.
 Maar dan, vlak aan den voet van die vooruitspringende heuvelspits, van dien lateren
 1150 berg van Kronos, onmiddellijk naast den waterrijken stroom uit het noorden, kon het
 oog nog eene andere afbreking van het olijvenbosch waarnemen. Dit echter was er eene
 kennelijk door menschenhanden gemaakt. Over eene vrij groote uitgestrektheid was hier
 het woud opengehakt, en wellicht kon men met een weinig moeite ook het hooge
 vuuraltaar onderscheiden, dat, uit het midden van die open vlakte oprijzende, met
 1155 meerdere of mindere duidelijkheid tegen het achterliggende groen afstak.
 Men had een heilig woud der Pelasgen voor zich. Door het olijvenbosch ruischte de
 goddelijke geest; hoogere wezens zweefden over de omliggende bergen. Hoe ademt men
 hier als in Indogermaanschen dampkring! Nog had de Godheid geene woning door
 menschenhanden gemaakt, doch de rook, die opsteeg van het hooge vuuraltaar, klom naar
 1160 boven, naar het blinkende hemelruim, naar het grenzelooze licht, waarin de Onbekende
 zijn zetel had opgeslagen, naar Zeus, den vader van alles wat leeft. Hoe gevoelden de
 mannen boven op den top van dat altaar, wanneer zij in het wijde wereldruim vrijer
 rondblikten, zich als in nadere gemeenschap tot de Godheid gebracht. Beneden aan den
 voet stonden honderden in stille aandacht verzonken, wachtende tot de offeraar ten
 1165 laatste zou afdalen om den volke den wil der Godheid, opgemaakt uit de asch van het
 offerdier, te openbaren. Hier was de plaats, waar de Pelagische stammen, wellicht
 zelfs uit verdere streken, hun heiligste oogenblikken doorleefden; hier de plaats
 tevens, welker plechtige stilte eeuwen later door de vreugdekreten der hoogste
 aardsche zaligheid zou worden verbroken. Wie daar de lange begroeide vlakte voor zich
 1170 zag liggen, kon weinig vermoeden, dat ginds om dat zelfde vuuraltaar eenmaal de
 gebouwen van Olympia, het heerlijkste heiligdom van latere geslachten, verrijzen
 zouden.
 Naar deze streek, slechts weinige mijlen van de kust gelegen, zijn dan de Achaeïsche
 bondgenooten der Aetohërs doorgedrongen. Op de vooruitspringende hoogte, die de
 1175 vlakte met het heilige woud aan de oostzijde insloot, werd een burcht of stad
 gesticht, Pisa genoemd, of wel eene reeds bestaande veroverd. Spoedig verrezen er nog
 andere steden. Volgens het denkbeeld, dat de bezitter des lands de bezitter der
 heiligdommen wezen moest, had men het raadzaam geoordeeld zich vooral van dat heilige
 woud te verzekeren, en de Achaeïsche burcht, dat Pisa, daar op den heuvel, diende in
 1180 de eerste plaats om zich in dat bezit te handhaven. Er zal wel niet veel tijd
 verlopen zijn, of de koning en de koningin des hemels kregen woningen. Met echt
 conservatieven geest liet men het oud Pelagische vuuraltaar op zijne plaats staan,
 doch stelde de inrichtingen eener nieuwe beschaving daarnevens: aan de noordzijde een
 tempel van Hera, aan de zuidzijde een van Zeus zelf. Men geloofde dezelfde goden te
 aanbidden, als de Pelasgen, en dacht er niet aan, den ouden eeredienst op te heffen.

Het eenige, wat men wilde, was dien uitbreiden, en weinig was men er zich van bewust, hoe zeer ook dit tot eene geheele omkeering leiden moest. In hooge mate werd door die overeenstemming in het godsdienstige, dien eerbied der Achaeërs voor de Pelasgische heiligdommen, het beheerschen van het land gemakkelijker gemaakt. Wanneer de
1185 Pelasgische bevolking naar haar oud heiligdom terugkeerde, - en hoe meer zij dat deed, hoe aangenamer het voor de Achaeërs wezen moest, - dan vond zij daar zeker vele nieuwigheden, doch het oude vuuraltaar was er nog, ja het was zelfs het middelpunt van den eeredienst gebleven. Zij begon zich dus niettegenstaande al het nieuwe op de
1190 oude plaats van lieverlede weder geheel te huis te gevoelen, en gewende, wat natuurlijk was, ook steeds meer en meer aan dat nieuwe. Zoo werd zij juist in het middelpunt harer vroegere beschaving voor eene nieuwe orde van zaken gewonnen. Toch ging begrijpelijkerwijze dit alles niet zonder harden strijd. De latere sage althans, die de gebeurtenissen natuurlijk in een veel vroeger tijdperk verplaatst, verhaalt hoe in het land van Pisa in overoude tijden een woeste koning Oinomaos
1195 leefde, die eene schoone dochter had, Hippodameia genaamd. Hij wilde die dochter uithuwen aan dengene, die hem in het wagenrennen zou hebben overwonnen. Dertien beproefden het te vergeefs, dertien werden door den overwinnaar doorstoken, en hunne schedels, echt kannibaalsch, aan den tempel van Oinomaos' vader opgehangen. Daar komt over de westelijke zee Pelops, de stamheld der Achaeërs. Met diepen eerbied smeekt
1200 hij Poseidon om hulp in den moeilijken kampstrijd. Deze verschafft hem een gouden wagen en gevleugelde paarden. De wedstrijd vangt aan. De wenschen van Hippodameia zijn aan de zijde van den jongen man. Myrtilos, Oinomaos' wagenmenner, steekt een pin van was in den wagen. Deze stort neder. Pelops overwint, doodt Oinomaos en verkrijgt zijne dochter en zijn rijk. Deze sage, die sterk aan meerdere oud Germaansche
1205 verhalen denken doet - aan meerdere sprookjes van Grimm - was onder de latere bevolking van Pisa echt populair. Men wees elkaar behalve het graf en de stallen van Oinomaos ook het gemeenschappelijk graf der dertien ongelukkige vrijers, ja zelfs dat van de paarden van één hunner. Nog eeuwen later stond op het heilige gebied van Olympia zuidelijk van het vuuraltaar onder een dakje eene oude houten zuil, die uit
1210 elkander zou gevallen zijn, als zij niet door stevige banden was omsloten geweest. Men verhaalde elkander, dat het huis van Oinomaos door Zeus' bliksem was vernietigd geworden en deze zuil alléén was overgebleven. Het Pelasgische heiligdom werd Achaeïsch, doch ook de Aetoliërs deden hier hun invloed gelden. Het schijnt, dat er met betrekking tot het heilige gebied - eerlang
1215 Olympia geheeten, terwijl de noordelijke heuvelen den naam van Olympus kregen - tusschen beide volken iets als eene Amphiktionische verbintenis bestaan heeft. Iedere vijf jaren werd aan Hera een kleed aangeboden vervaardigd door zestien vrouwen uit zestien steden, acht Elische, acht Pisaeïsche. Het heiligdom kreeg naar alle waarschijnlijkheid steeds grooter naam onder de omliggende stammen; het is
1220 aannemelijk, dat reeds toen een wedloop van jongelingen gehouden werd ter eere van Zeus, en eene van jonge meisjes ter eere van Hera. Zoo bleven de zaken ongeveer een paar eeuwen. De bevolking op de westkust van den Peloponnesus deed zeker wel een grooten stap voorwaarts; toch spreekt het vanzelf, dat een toestand van beschaving, dien men niet dan met behulp der Achaeërs had kunnen
1225 vestigen, nog zooveel Achaeïsch overgehouden had, dat ook hier nog de Dorische Eunomia het Achaeïsche vuïstrecht niet bedwongen had; men stond in Elis in meerdere of mindere mate voor dezelfde vraag als in Lakonië. Daar staat Lycurgus op, en wordt die machtige Dorische beweging gewekt, die bestemd was in vroegeren of lateren tijd alle stamverwante volken aan te grijpen. De Aetoliërs - of laten wij liever Eleërs
1230 zeggen, want al waren ontegenzeggelijk de heerschende geslachten in Elis Aetolisch, toch komt hier die naam als volksnaam niet meer voor - de Aetolische Eleërs dan gevoelen den schok al zeer spoedig en werken krachtig mede, zij het ook op eigene wijze. Zij maakten zich los van de Pisaeërs en ontnamen hun het gemeenschappelijke heiligdom om het geheel naar hunne inzichten te kunnen besturen. Telkens in het
1235 vierde jaar zoude maand, waarin de zomerzonestilstand valt (bij ons valt die op 21 Juni) eene 'heilige maand' wezen. In het gansche gebied der Eleërs en vervolgens ook bij andere volken - in latere tijden steeds bij meerdere - werd voor die maand door 'vredeboodschappers' een als van wege de Goden vastgestelden wapenstilstand (ekecheria, letterlijk: dat men 'zijn handen tehuis moest houden')
1240 afgekondigd. Nog bijna 1000 jaar later werd in den tempel van Hera eene ronde schijf vertoond, langs welker rand koning Iphitos, wien de sage eenstemmig de invoering van dien Olympischen godsvrede toeschrijft, de bepalingen daarvan had laten ingriffen. Elis was dan heilig grondgebied. Feestgezantschappen der staten zoowel als bijzondere personen konden zonder eenig gevaar voor den een of anderen vijand de
1245 offerplechtigheden bijwonen en deelnemers of toeschouwers zijn bij de daaropvolgende wedlopen. Soldaten, die op zulk een tijd het heilige land door wilden trekken,

moesten aan de eene zijde hunne wapenen afgeven, om ze eerst aan de andere bij het verlaten des lands terug te krijgen.

Welk eene verheven gedachte des vredes reeds hierin! De godheid zelf treedt op om den woesteling, wiens wilde vuist niets ontzag, voor een oogenblik althans te dwingen 'de handen terug te houden' en den geest tot iets hoogers te verheffen. Iphitos, of wie het geweest moge zijn, heeft zeker bij zijne verordening in de eerste plaats op zijn eigen volk het oog gehad, doch is dit niet juist de zegen, die aan edele gedachten verbonden is, dat zij verder reiken, dan hij, in wiens hoofd zij opkomen, zich in den beginne nog duidelijk kon voorstellen? De vreedzame stemming van Olympia heeft ver buiten de palen van Elis haar reinigenden invloed weten uit te oefenen; door de talrijke feestelingen werd zij heinde en ver naar alle hoeken van het Helleensche land voortgedragen. Ook hebben de ouden zelf reeds opgemerkt, dat er eene zeer groote verzoenende kracht in gelegen was, met elkander voor hetzelfde doel in gemeenschappelijke heiligdommen samen te komen. De Olympische God wilde later niemand orakelen geven omtrent een strijd van Hellenen onderling.

Doch het kon niet lang meer duren of men moest komen op die andere groote gedachte, waarin bovenal Olympia's vredelievende beteekenis gelegen was, die namelijk, dat men 'even goed in den wedstrijd als in den oorlog den heerlijken roem deelachtig kan worden, den lof bij medeburgers en vreemdelingen, het hoogste bereikbare gewin'; de gedachte in één woord, dat men even goed als de Spartaan op het slagveld, ook hier strijden kon om 'mannendeugd'. Met welk een ander oog wordt de kampplaats nevens de tempelgebouwen van Olympia thans aangezien. Ook daar kon de Doriër zijn hoogste levensideaal bereiken, ook daar daalde de heerlijke 'Overwinning' (Nike) neder van de hand van Zeus, den ontzachlijken; ook daar doorstroomde de borst des overwinnaars dat verheffende, reinigende gevoel van bevrediging, dat het deel is van een ieder, die met inspanning van alle krachten heeft bereikt, wat hem het hoogste is. Het was 28 jaren na de nieuwe regeling door Iphitos, dat te Olympia de gewoonte weid ingevoerd de overwinnaars door niets te beloonen, dan door een eenvoudigen olijvenkrans. Men zou voortaan strijden om een hooger 'gewin', dan een paard, drievoet of ketel, of welke kostbare voorwerpen vroeger de prijs der overwinning mogen geweest zijn. De wedstrijd na de offerplechtigheden, die nog slechts uit een enkele soort van wedloop bestond, krijgt thans een toenemend belang. Vrij spoedig werden er twee nieuwe soorten van wedloop aan toegevoegd, doch ook daarmee bleef die wedstrijd ver beneden zijne beteekenis. Een groote stap voorwaarts was het invoeren van worstelen en boksen en het zoogenaamde pankration; deze oefeningen met haar meer krijgshaftig karakter behoorden zeer eigenaardig te huis op eene kampplaats, die het oorlogsveld vervangen moest. Ruim honderd jaren na de invoering van den krans heerschte in de soorten van wedstrijd te Olympia reeds eene zeer groote verscheidenheid.

De strijd op de kampplaats te Olympia was dan Dorischgeworden. Weder 28 jaren na de invoering van den krans, in het jaar 720, wordt de volledige naaktheid bij den wedstrijd ingevoerd. Zoo ergens, dan kon men hier genieten van het schoone der mannendeugd. Die gansche kring van toeschouwers daar op die hoogten, rondom de kampplaats 'werkte' als 'mede' bij den strijd en men volgde met ademlooze inspanning als het ware iedere spierbeweging der geheel naakte lichamen. Nu eens stak op eenmaal een werpschicht trillend midden in het doel; dan weder gierde een diskus boogsgewijze door het luchtruim tot verre voorbij de plaats waar alle reeds geworpen werpschijven waren aangekomen; onwillekeurig geraakte de gansche schare rondom in eene beweging, die zich dofklinkend door hare rijen voortplantte. Welk eene geestdrift doordrong aller harten, als die jongeling daar 'in den vollen bloei der jeugd', 'schoon na schoone dingen gedaan te hebben,' met vrijen en fieren tred langs de toeschouwers rondliep, en in zielsverrukking over zijne overwinning de kampplaats van zijne zegekreten deed weergalmen.

Daar kwam voor velen nog iets bijzonders bij. Was volgens Dorisch beginsel de roem bij zijne medeburgers de hoogste belooning voor iederen krijger, ook omgekeerd stelde ieder geslacht, iedere stad roem op het bezit eens overwinnaars; het kwam later voor, dat men een overwinnaar omkocht om zich als lid van een ander geslacht, of als burger van eene andere stad te laten uitroepen, dan waartoe hij werkelijk behoorde. In deze vereenzelviging echter van den roem des overwinnaars met dien van zijne stad en zijn geslacht zien wij ook hier het maathoudende uitkomen, dat, zooals wij opmerkten, als in alle zaken, zoo ook in zijn bewustzijn van zegepraal den Helleen kenmerkte. Wanneer in lateren tijd de overwinnaar zich door een zegedichter als Pindaros de gevoelens, die hem bezielen, tot duidelijkheid laat brengen, dan is het bewustzijn, waarin hij zich gelukkig gevoelt, vooral dit, dat hij den roem van land, stad of geslacht waardiglijk heeft voortgezet. Ook hier is dus het streven der bijzondere personen in harmonische overeenstemming met dat der gemeenschap, en gevoelde men al

menigmaal den barbaar in zich ontwaken, men was zich dat gevaar volkomen bewust, en riep zich van deze ijdele poging 'God te worden' spoedig terug, het nooit vergetende dat 'slechts het sterfelijke naar den maat der stervelingen is'.

1315 Maar trad de Olympia-overwinnaar waardig op naast een roemrijk voorgeslacht, ook hij had op zijne beurt recht op de hulde der nakomelingschap, op die hulde, die, zooals wij zagen, ook den Spartaanschen krijger de grootste troost was, wanneer hij viel in den strijd. Een Olympia-overwinnaar heeft recht op een zegelied, dat zijne

1320 heerlijkheid ook overbrengt tot het verre nageslacht. Even als het smartelijk is voor een man, dat zijn rijkdom niet met zijn naam verbonden blijft, als hij geen zoon heeft, die hem opvolgt, even zoo is het geluk zeer kort geweest, wanneer men, na schoone dingen gedaan te hebben, naar den Hades gaat zonder zegelied. Ook een standbeeld van den overwinnaar mocht op het heilige gebied van Olympia worden

1325 opgericht. Daar zou hij, gegrepen dikwijls in een der indrukwekkendste oogenblikken van den kampstrijd, als een voorbeeld geplaatst staan ter navolging voor het verste nageslacht.

Zoo werd Olympia, zij het ook op geheel eigenaardige wijze, Dorisch. Ook hier was het oud Achaeïsche tijdvak voor goed afgesloten; het Dorisch-Helleensche ving aan. De

1330 Dorische Herakles treedt in de sage nevens den Achaeïschen Pelops op en neemt zelfs een veel breedere plaats in. Het was Herakles, die in den grijzen voortijd den Godsvrede ingesteld en de verschillende soorten van kampstrijd had uitgedacht; ook was hij naar het verre land der Hyperboreërs getogen, ten einde vandaar den wilden olijfboom te halen, met welks loof in het vervolg het hoofd der overwinnaars moest

1335 omkranst worden. Na Herakles echter was deze gansche inrichting in onbruik geraakt, tot eindelijk Iphitos begonnen was haar weder in te voeren. Later kwam telkenmale den Eleërs de een of andere soort van wedstrijd door Herakles in der tijd ingesteld weer in herinnering, en dadelijk werd natuurlijk deze weder in eere hersteld. Den moed het nieuwe in te voeren vond men hier, gelijk zoo dikwijls, slechts in de overtuiging, dat het eigenlijk liet echte oude was. Doch al werd zoo goed als alles, wat Olympia

1340 kenmerkends had, van Herakles afgeleid, nog minder dan vroeger Oinomaos, kon men thans Pelops geheel ter zijde stellen; had hij niet ook juist door zijn kampstrijd met dezen het heiligdom het eerst aan geheel barbaarsche handen ontworpen? Nog eeuwen later toonde men op Olympia's heiligen akker twee Heros-heiligdommen, het eene

1345 ter herinnering aan Pelops, het andere ter herinnering aan Hippodameia. De latere geslachten, die naar het beroemde Zeus-altaar te Olympia samenstroomden, wandelden ook nog eenmaal in diepen eerbied om het vlak daarachter gelegen Pelopsheiligdom. De Eleïsche beweging is zonder twijfel door de Spartaansche gewekt. Treffend stelt dan ook de latere sage Lycurgos en Iphitos als bondgenooten voor. Op de schijf,

1350 waarop Iphitos de bepalingen van den godsvrede graveeren liet, meende men later, toen de letters reeds min of meer waren uitgewischt, nog den naam van Lycurgos te kunnen herkennen. Het is zeker niet geheel onmogelijk, dat zij tijdgenooten geweest zijn, doch dit daargelaten kan het moeilijk aan twijfel onderhevig zijn, of de Elaeërs bij hunne grootsche poging hebben kunnen rekenen op den steun van Sparta. Er zijn voor

1355 beide landen moeilijke tijden aangebroken. Nu eens is het de machtige Pheidon, die, als aan het hoofd van het Jonische volksbestanddeel in den Peloponnesus, in Argos opstaat, zich daar meester maakt van de alleenheerschappij alles wat Dorisch is terugdringt, ja zelfs dwars door het schiereiland heen naar het wettelijk Elis trekt, waar hij de Pisaeërs voor eene wijle in het bezit stelt van hun heiligdom, Dan weder

1360 zijn het de overwonnen Messeniërs, die zich verheffen; al wat Achaeïsch of Pelagisch gevoelt vereenigt zich, en de Dorische orde van zaken, die zich nog eerst nauwlijks gevestigd had, dreigt weder voor altijd onder te gaan. Sparta en Elis stonden alleen in den ongelijken strijd; doch de geestdrift voor de groote zaak deed hen ten slotte zegepralen. Messenië werd verpletterd; Pisa, schoon lang ontzien, werd ten laatste

1365 zóó vernietigd, dat men eenige eeuwen later ernstig de vraag kon opwerpen, of er wel ooit een Pisa geweest was; het nieuwe kon zich hier niet vestigen, dan op de puinhoopen van het oude. Doch dit waren nog in geen deele de grootste overwinningen, die behaald werden. Veel verder dan de Spartaansche wapenen reiken konden, werden stamverwante volken door den geest die van Sparta en Elis uitging

1370 aangegrepen en tot een hooger leven beziel. Reeds gedurende den tweeden Messenischen oorlog was het de Athener Tyrtaios, die de Dorische krijgers met Jonische liederen tot den krijg aanvoerde, en de beroemde dichter Alkman, Lydiër van geboorte, vond in Sparta zijn geestelijk vaderland. En wat Olympia's geestelijke overwinningen betreft, dat in de Nemeïsche spelen, toen zij in het begin der zesde eeuw onder Dorischen

1375 invloed werden gereorganiseerd, eveneens een krans van loof de belooning des overwinnaars werd, was niets buitengewoons. Duidelijker teekende het de zegepraal der Eleïsche denkbeelden, dat toen, - 't was niet lang vóór de reorganisatie der Nemeïsche spelen, - Jonische invloed zich in het oude Delphi gelden deed, de

Pythische spelen aldaar eene nieuwe regeling ontvingen naar het voorbeeld van
 1380 Olympia: de eerste maal werden nog wedstrijden gehouden om prijzen van waarde, daarna
 echter werd de belooning door een olijfkranen ingevoerd. Het waren Joniers, die het
 achtergebleven oud-Dorische heiligdom aan de Dorische beweging deden deelnemen. De
 1385 regeling echter der Korinthische spelen op den Isthmus was blijkbaar eene daad van
 vijandschap tegen Olympia. Niet alleen is hier de Jonische halfgod Theseus de
 schutspatroon, doch van alle Grieksche stammen zijn hier de Eleërs alleen van
 deelneming aan de wedstrijd uitgesloten. Toch was ook hier de geest des tijds te
 sterk; men kampfte om een loofkranen. Olympia was dan ook reeds in de 7e eeuw een
 algemeen Helleensch heiligdom. Daarheen trokken niet alleen feestgangers uit den
 1390 Peloponnesus, maar ook uit Thebe, uit Athene, ja uit de verste koloniën.
 De Spartaansche en Eleïsche beweging gingen hand aan hand; toch behielden beiden
 zekere eigenaardigheid. Had Sparta, toen het Terpander en Thaletas tot zich riep,
 duidelijk getoond, dat het zich versterken wilde door wat stamverwante volken elders
 te voorschijn brachten, - de Eleërs vonden er hunne eigenlijke roeping in, elk
 1395 streven bij de Grieksche stammen, dat eene ideale opvatting naar Dorisch-Eleïschen
 trant op eenigerlei wijze toeliet, als het ware, in het algemeen Helleensche leven op
 te nemen, door het gelegenheid te geven zich te Olympia te uiten. Het was vooral aan
 den invloed van Elis toe te schrijven, dat de Dorische stroom zich tot een meer
 algemeen Helleenschen verbreedde. Zelfs tegenover het Achaeïsch verleden stonden de
 1400 Eleërs met eene milder denkwijze en met de oprechte begeerte om het goede steeds te
 erkennen waar het zich ook voordeed. Nog plantte zich vooral in Jonische-Aeolische
 landen de schitterende levenswijze der oude Achaeïsche heerschers voort. Deze stak
 wel sterk af bij de strenge soberheid der Spartanen, doch het kon niet missen of
 grootsche rijkdom en voorname vrijgevigheid moesten op het voor alle menschelijke
 heerlijkheid zoo geopende Helleensche gemoed een diepen indruk maken. De Eleërs
 1405 hebben deze uiting van den Helleenschen geest niet afgestooten. Zij kwamen tot het
 inzicht, dat 'rijkdom versiert door het streven naar voortreffelijkheid'1 voor den
 mensch eene der heerlijkste bezittingen is: wanneer de aanzienlijke den glans van
 zijn staat ook op vaderland en vrienden laat neerdalen, wanneer hij de altaren der
 1410 Goden ter glorie van zijne stad met kostbare offers versiert, wanneer het hem een
 lust is vrienden in zijn huis te ontvangen,2 wanneer men met verbazende kosten
 schitterende stoeterijen aanlegt, en vlugge wagenmenners de schoone paarden door de
 renbaan laat rondrijven, - een prachtig en indrukwekkend schouwspel, waaraan ieder
 zich te goed kan doen. Zoo wordt de rijkdom van eene ideale zijde opgevat, en ook bij
 1415 den heiligen akker de gelegenheid geopend, daarvan al den glans aan het verzamelde
 Hellas te toonen. Reeds eene eeuw na de regeling van Iphitos werden de wedrennen met
 paarden en wagens te Olympia ingevoerd. Het was er den Eleërs om te doen zich altijd
 zoo veel mogelijk op een onzijdig standpunt te plaatsen. Zij wilden boven alles
 verbinden, niet afstooten. Toen in de 6e en 7e eeuw in het Jonische Hellas tal van
 1420 onwettige heerschers optraden, die, zooverre zij in den Peloponnesus woonden, waar
 Doriërs zich onder de Jonische bevolking gevestigd hadden, den Dorischen invloed op
 den achtergrond drongen, - wij spraken reeds van Pheidon, - werden de Spartanen de
 doodsvijanden dezer meer Aziatische dan Helleensche verschijning. Zonder twijfel
 hebben zij zich daarmee voor de verdere ontwikkeling van hun volk zeer verdienstelijk
 1425 gemaakt; toch eischt ook de houding der Eleërs in deze zaak waardeering. Getrouw aan
 hun beginsel, om zoo vrijgevig mogelijk te zijn, hebben zij ook voor de tyrannen de
 renbaan van Olympia niet gesloten, niet vragende wat iemand verder was, mits hij te
 Olympia slechts waardig als Helleen optrad. Krachtiger en grootscher was de
 handelwijze der Spartanen, doch het optreden der Eleërs had het groote voordeel, alle
 1430 spranken van Helleensch leven in wezen te houden en beter de verschillende leden van
 het Helleensche volk door een algemeenen band te omslingeren.
 Doch nog altijd had de Helleensche stam zijne edelste vruchten niet gedragen. Nog had
 de Athener zijne tyrannen niet verjaagd, nog had hij die hoogere bezieling niet
 gevoeld, die de vrijheidsstrijd tegen de Perzen hem door de borst zou doen stroomen.
 Het Ionische leven op de kuststreken en eilanden had veel glansrijks en edels, doch
 1435 zijne schoonste openbaring in het Athene van Perikles moest nog altijd komen. Zij
 kwam en het veelzijdige werken en streven van den Joniër werd geadeld door eene
 geestdrift voor het ideaal, die men Dorisch zou kunnen noemen, ware zij ook hier niet
 oorspronkelijk geweest, en had zij zich niet oneindig verder uitgestrekt dan in
 Sparta. Ook in Athene republikeinsche vrijheidszucht, doch was de Spartaan tevreden,
 1440 als het staatsbestuur hem als vrijen Doriër leven liet, de Athener kon zich geene
 vrijheid denken zonder mederegeering, geene republikeinsche instellingen zonder
 democratie. Ook in Athene een streven naar mannendeugd, doch hier, waar het leven
 zooveel veelzijdiger was, tevens met het streven naar de verwerkelijking van nog zoo
 menig ander ideaal van menschelijke heerlijkheid verbonden. Men arbeide op elk

1445 gebied tot verheffing van zich zelf en tot verheerlijking van zijn vaderland. Groot zijn de verdiensten der Doriërs omtrent de Grieksche kunstontwikkeling - men denke bijv. slechts aan de Dorische bouworde - doch met Aischylos, Sophocles, Phidias zijn slechts zeer weinigen in ééne adem te noemen.

Ook dat Helleensche licht moest stralen afwerpen op het algemeen nationale heiligdom.

1450 Phidias, van een ganschen staf van kunstenaars vergezeld, werd door de Eleërs naar Olympia geroepen om groote werken aan den Zeus-tempel tot stand te brengen. Alkamenes bijv. beeldde op den westgevel den strijd af der Lapithen en Kentauren; Paionios op den oostgevel den kampstrijd van Pelops en Oinomaos. De groote meester zelf vervaardigde hier het beeld van den Olympischen Zeus, dat in het binnenste van den

1455 tempel werd opgericht; het beroemdste werk van Phidias' beitel stond op den heiligen akker te Olympia.

Zoo kregen de Eleërs eene eigenaardige plaats in het middelpunt des Helleenschen levens, doch men moet zich wel hoeden de behoefte der Grieksche stammen aan

1460 gemeenschappelijk leven en streven al te zeer bijv. met de Duitsche of Italiaansche eenheidsbeweging van onzen tijd op ééne lijn te stellen. Men gevoelde zich als één geheel tegenover de barbarenwereld, doch verlustigde zich tevens in het verschil van karakter en gaven, dat men bij elkander waarnam, en zag daarin een waarborg voor veelzijdigheid. Meerdere verschillende dialecten en nationale kunstvormen van afzonderlijke stammen werden algemeen Helleensch eigendom. Men bezigde ze tot

1465 uitdrukking der verschillende gevoelens en stemmingen, die wel, de een bij den eenen, de andere bij den anderen Helleenschen stam het krachtigst zich ontwikkeld en daardoor ook het eerst haar gepaste vorm van uitdrukking gevonden hadden, maar die door de innerlijke geestelijke verwantschap der verschillende stammen toch ook in iedere Helleensche ziel konden opkomen; de choren der Attische tragoedie spraken

1470 bijv. gewoonlijk in min of meer Dorischen tongval; het Dorisch klonk plechtiger dan Attisch. Staatkundige eenheid werd door een dergelijk gevoel van gemeenschap meer uitgesloten, dan geëischt. Hoe toch zou die anders tot stand kunnen komen, dan door de heerschappij van den eenen stam over den anderen, die natuurlijk ook weer met de onderdrukking van de volkseigenaardigheden van den onderworpen stam moest gepaard

1475 gaan? Juist door het streven der grootere staten naar hegenomie, het streven naar staatkundige vereeniging, is het echte gevoel eener hoogere Helleensche gemeenschap bij de Grieksche volken voor altijd te gronde gegaan. Wat oorspronkelijk de Helleensche stammen tot elkander bracht was de zuiver menschelijke behoefte van den mensch aan den mensch: men begreep elkaar, men achtte het zelfde 'schoon en goed,'

1480 men vond bij elkander erkenning en waardeering voor zijne diepste zielsgevoelens. Zoo werd Olympia, wat later geen Derby of Longchamps ooit worden kon, een middelpunt waarom zich het leven van een rijk begaafd volk in zijne volle beteekenis bewoog. Wij hebben hier een der merkwaardigste verschijnselen voor ons der historische volkenkunde. Veelal wanneer bij een volk een hooger gevoel van menschelijke roeping

1485 zich openbaart, draagt het als het ware het oneindige in zich, streeft het naar het meer dan menschelijke, legt het de beteekenis van het menschelijk bestaan tot verre voorbij de overzijde van het graf. Eene dergelijke geestesrichting vinden wij in de oudheid in meerdere of mindere mate bij de onderscheidene Oostersche volken, en later, ontwikkeld in al hare verhevenheid, in het Katholieke Europa der middeleeuwen.

1490 De Helleensche wereld, voor zoo verre zij nog niet onder den invloed der wijsbegeerte stond, biedt zeer weinig aan wat daarmee verwant is. De Helleen toch ging niet verder dan tot de verheerlijking van zijn aardsch bestaan. Al het edele, dat zich vertoont bij dien mensch, die met geheel zijne ziel voor het heden leeft, werd opgemerkt en tot hoogere volmaking gebracht; men trachtte er niet naar zich op te heffen tot een

1495 rijk van meer dan menschelijke wezens; vergeestelijking van de stof is het hoogste, wat men kende. De Godheid is dan ook voor zeer weinig Hellenen het onuitsprekelijke, boven den kring van al het menschelijke geheel verheven. De Goden blinken wel in volle heerlijkheid verre boven de menschenwereld uit, maar staan niettemin met haar geheel op één bodem. Wel verre dat het leven hiernamaals den Helleen de heerlijke

1500 voleinding zijn zou van hetgeen hier op aarde was aangevangen, het was hoogstens, juist omgekeerd, het kwijnende schemerlicht van een reeds uitgedoofden fakkel. Men bereikte hier op aarde het hoogste, en had men dat bereikt, dan kon men gelaten het hoofd nederleggen: 't was toch natuurlijk, dat men onderging, nu men immers geen reden van bestaan meer had. Toen Diagoras, zelf Olympia-overwinnaar, op één dag zijne

1505 beide zonen zag zegepralen, riep een Lacedaemoniër hem toe: 'sterf Diagoras, ten hemel stijgt gij toch niet!' Het was ook dat gevoel van den Helleen voor het maathoudende, dat hem noopte de hand naar niets hoogers dan het aardsche uit te strekken. Mocht men soms eene verder reikende neiging in de ziel voelen opkomen, dan klonk spoedig de ernstige waarschuwing toch niet te trachten den voet te zetten

1510 buiten 'de zuilen van Herakles'. Er is zeer veel in het streven der Hellenen, dat in

onze ziel verwante tonen doet klinken; toch gevoelen wij telkens, dat eene breede klove van vele eeuwen tusschen ons en die wereld ligt.

Wat Rome is voor den Katholiek, wat Mekka is voor den Mohamedaan, dat was - zoo er bij zulke ongelijksoortige menschen nog eenige vergelijking mogelijk is - voor den Helleen Olympia. Het was dan ook als 't ware eene gansche Helleensche wereld in het klein; elke Helleensche stam had er door gebouwen, standbeelden of andere wijgeschenken een bewijs van haar bestaan gegeven. De bovengenoemde Pausanias wijdt ten naastenbij twee vijfden van zijne beschrijving van Griekenland aan Olympia. In latere eeuwen echter was op de schoone vlakte zuidelijk van den Kronosheuvel niets meer van de vroegere grootheid waar te nemen. Alle gebouwen waren ingestort, de standbeelden gebroken, en de Alpheios niet meer gelijk voorheen, zoo het schijnt, door waterwerken in bedwang gehouden, had door zijne talrijke overstromingen het gansche oude terrein met een laag zand en slib ter dikte van verscheidene voeten overdekt. Er was van de bouwvallen weinig meer te zien; slechts hier en daar stak eene enkele afgebroken zuil een voet of wat boven den aangeslibden bodem uit. Zoo bleef de toestand honderde jaren; niemand dacht aan het verlaten heiligdom. Eerst sedert men in de vorige eeuw helder begon in te zien, dat men niet minder dan uit zijne letterkunde, den Helleen uit zijne kunstwerken kon leeren begrijpen, begon er een andere tijd aan te breken, en het was Winckelman, de groote woordvoerder dier richting, die het eerst het plan opperde hier den aangeslibden bodem weg te graven. Een rijke oogst liet zich hier verwachten; immers het slib van den Alpheios moest juist vele kunstwerken voor een verderen ondergang behoed hebben. De geniale Duitscher mocht echter de verwezenlijking van zijn plan niet beleven. Sedert deelde Olympia meer in de algemeene belangstelling. Het werd o.a. ook een paar malen door Engelschen bezocht en één dezer bezoeken had althans zooveel gevolg, dat de plaats zeer nauwkeurig kon worden aangewezen waar de overblijfselen van den Zeustempel bedolven lagen. Meer werd er verricht toen de Franschen in 1828 en 29 hunne expeditie naar Morea ondernamen; de commissie van geleerden, die deze expeditie volgde, liet o.a. aan de noord- en zuidzijde van den Zeustempel den bodem opdelfen; men vond zeer belangrijke fragmenten van de metopenreliefs des tempels. Toch werd het plan van Winckelman den Duitscher eerst in zijn vollen omvang en wezenlijke beteekenis door Duitschers uitgevoerd. Op kosten der rijksregeering onder oppertoezicht van den beroemden Berlijnschen Hoogleraar Ernest Curtius werd eene geheele wetenschappelijke expeditie van Deutsche geleerden georganiseerd, die op planmatige wijze zoover mogelijk den aangeslibden bodem zouden laten afdragen, om van de daar bedolven schatten te redden, wat slechts te redden viel. Sedert 1876 heeft men daaraan gearbeid. Van den Zeus-tempel naar alle richtingen voortgravende heeft men den ouden bodem van zoo goed als den geheelen heiligen akker en een groot deel van het terrein daarbuiten blootgelegd. Het gevolg beantwoordde aan de hoogst gestemde verwachtingen. Men heeft de overblijfselen van zoo goed als alle door Pausanias vermelde gebouwen van Olympia weergevonden; van de meeste zooveel, dat men zich van hunne inrichting, bouworde en zelfs kleinere architectonische bijzonderheden een zeer goed denkbeeld maken kan. Men heeft gevonden 87 standbeelden, waaronder 44 meer dan levensgroot en 42 koppen. Daaronder vindt men van elke periode der Grieksche kunst bijna uitstekende vertegenwoordigers. Van gevelgroepen van Alkamenes en Paionios, van de metopenreliefs zijn zooveel overblijfsels gevonden, dat men zich van hunne compositie eene vrij duidelijke voorstelling vormen kan, en zelfs hunne geheele of gedeeltelijke reconstructie mogelijk is. De Nike van Paionios is het eerste los staande standbeeld van een meester uit de school van Phidias, dat wij bezitten; de Hermes van Praxiteles het éénig oorspronkelijke werk, waaruit wij eene latere kunstrichting kunnen leeren kennen. Het heirleger kleinere vondsten, vooral van terra cotta, de 5000 munten, de bijna 400 inscripties, waaronder zeer belangrijke, zouden op zich zelf reeds een niet onaardig museum kunnen uitmaken. Toen de onderneming begon, uitte prof. Curtius de meening, dat het tot goede uitkomsten leiden moest, wanneer men, even als in de natuurwetenschappen, ook bij historie en oudheidkunde, vóór alles door stelselmatig zoeken op plaatsen, waar men rekenen kon iets te zullen vinden, het aantal bekende feiten trachtte uit te breiden. Die hoop is, zooals wij zagen, niet beschaamd. De geheele onderneming strekt der Deutsche regeering en den Deutsche geleerden tot groote eer. Wij mogen het ons tot een geluk rekenen, dat zij ook voor ons land niet vruchteloos blijft. In een nevengebouw van het Leidsche museum is men bezig de afgietsels te plaatsen van eenige der voornaamste te Olympia gevonden beeldhouwwerken, door onze regeering aangekocht.

De uitvoerige beschrijving van Pausanias krijgt voor ons thans hoogere waarde. Met haar in de hand kunnen wij als het ware den heiligen akker rondwandelen en ons rekenschap geven van de verschillende gebouwen, langs welke wij komen, en vele der beroemde beeldhouwwerken, die ook hij hier zag, in oogenschouw nemen. Tot zulk eene

wandeling worden in het tweede gedeelte van dit opstel de lezers uitgenoodigd.
Leiden.

A.E.J. HOLWERDA.

1580 (Wordt vervolgd.)

Olympia.

(Vervolg van, Dl. I, blz. 86.)

1585 II.

De meeste Hellenen, die Olympia bezoeken wilden, gingen zeker wel eerst naar Elis, de hoofdstad van het gelijknamige landschap. Van daar voerden twee wegen naar de meer zuidelijk gelegen heilige vlakte. De groote heirbaan, de zoogenaamde 'heilige weg,' liep dicht bij zee over het meer vlakke kustland en was ongeveer tien uur gaans lang; de andere oostelijk van dezen was wel nog iets langer, doch kronkelde zich tusschen bergen en heuvelen door en bood zoo den wandelaar meerdere afwisseling. Beide wegen echter liepen op de heilige plaats uit aan de westzijde. Zoodra was men niet de, zooals wij ons herinneren, aan alle zijden door heuvelen ingesloten vlakte binnengedrongen, of op éénmaal zag men meerdere gebouwen en daar bovenuit de tinnen van verder afgelegen tempels voor zich. Tusschen de gebouwen door kon men hier en daar reeds een enkel hooger geplaatst standbeeld ontdekken.

1590

1595

1600

1605

1610

1615

1620

1625

1630

1635

1640

Ging men de brug over den Kladeos over, dan bevond men zich tusschen tal van gebouwen. Aan zijn linkerhand, d.i. aan de noordzijde, had men de zoogenaamde Palaestra, een verblijf en oefeningsplaats voor de kampvechters gedurende den feesttijd. Men kon dit echter aan de zuidzijde niet binnentreden; daartoe moest men omloopen naar het noorden, waar bij den noordoostelijken hoek van het gebouw een deftige voorhof (propylaion) den toegang verleende. Zooals gewoonlijk in oefenscholen voor kampvechters vond men ook hier binnen in een open vierkant plein, waar zich de worstelaars telkens, wanneer zij maar wilden, konden oefenen; want als een echt virtuoos liet een Grieksch kampvechter zijn oefeningen geen oogeblik varen; zelfs gedurende het vijfdaagig verblijf te Olympia moest hij zorgen op de hoogte te blijven, die hij bereikt had, door voortdurend de leden lenig te houden. Terwijl nu sommigen worstelden, konden de anderen om het vierkante worstelperk heen wandelen door een zuilen-gaanderij, die aan alle zijden er om heen liep, nu eens met elkander pratende, dan weder het oog op de worstelaars gericht; aan de zuidzijde was de zuilengaanderij dubbel; de open kant, waar de zuilen stonden, was, zooals men begrijpt, naar binnen gericht. Had men genoeg van het wandelen, dan kon men een der deuren aan den achterwand van de gaanderij inslaan. Men kwam dan of in een badkamer, waar men een bad nemen kon, of in een gezelschapszaal waar men spreken kon of een voordracht kon aanhooren, - van de fraai geprofileerde zitbanken aan de wanden zijn nog overblijfsels aanwezig, - of in een slaapvertrek. Aan de noordzijde had men niet alleen een toegang naar den voorhof, waardoor men binnengekomen was, doch ook nog andere, die leidden naar een buiten liggend terrein aan de noordzijde, waar men meerdere kleine renbanen had en terreinen voor springen en diskoswerpen; eene lange tweescheepsche gaanderij liep daar langs aan de oostzijde in noordelijke richting. Keerde men terug naar de brug over den Kladeos, dan had men aan de rechterhand een vrij groot langwerpig vierkant gebouw met het voorfront naar het oosten gekeerd. Men vermoedt, dat dit het gebouw was, waarin Pheidias zijn grootste meesterstuk, den Zeus van Olympia, tot in de kleinste bijzonderheden afwerkte. Ging men de groote voordeur binnen, dan kwam men in een zeer ruim vertrek, het eenige van het gebouw, dat zijn licht waarschijnlijk in het midden van boven ontving. Voorin vond men een marmeren waterbekken. Evenwijdig met de zijwanden, er niet zoo heel ver van verwijderd, stonden aan weerszijden, te beginnen van den achterwand, op gelijke afstanden vier zuilen. Daarop volgde eveneens aan weerszijden in plaats van eene zuil een hoog smal muurtje, dat zich aan den zijwand aansloot en dus de plaats opvulde, die elders tusschen de zuilen en den wand werd opengelaten. Hierop volgden weder twee zuilen aan weerszijden tot bij den voorwand. De afmetingen van het gebouw waren, - dit is een der gronden, waarom men het gebouw voor de werkplaats van Pheidias houdt, - geheel dezelfde als die van het inwendige deel van den Zeustempel, en evenals daar zeven zuilen aan weerszijden dicht langs de zijwanden loopende de geheele ruimte in twee smalle zijschepen en een breed middenschip verdeelden, evenzoo had men hier de zes zuilen aan weerskanten en de smalle muurtjes. Ook waren de verschillende zijden van de werkplaats met die des tempels geheel naar dezelfde streken des hemels gekeerd, zoodat hier door de opening van het dak op alle oogenblikken van den dag geheel hetzelfde licht naar beneden viel als daar. Die kleine muurtjes in plaats van zuilen zouden dan gediend hebben om er een beschot aan te bevestigen, wanneer de meester zich met zijn kunstwerk in een kleiner bestek wilde afzonderen, want het kon ook

voorkomen, dat hij onder de bewerking zijn kunstwerk eens in een ander licht voor
 zich moest hebben, dan waarin het later zou worden opgericht. Ook in moderne ateliers
 1645 vindt men inrichtingen om door het afschieten van een gedeelte der inwendige ruimte
 een ander licht over de voorwerpen te brengen. Natuurlijk moest de kunstenaar
 allerlei werktuigen te zijner beschikking hebben, die bij het maken van zulk een
 kolossaal beeldhouwwerk onmisbaar waren. Nog zijn er sporen aanwezig, die bewijzen,
 1650 dat aan de wanden van het gebouw overal planken bevestigd waren, die steunden op
 ijzeren staven, welke als uit den bodem opstaken. Die zouden dan gediend hebben om er
 dergelijke gereedschappen op neder te leggen.

Wendde men zich van hier naar het zuiden, dan zag men een schoon en groot gebouw voor
 zich liggen, het Gymnasium, evenals de noordelijke Palaestra een verblijf- en
 oefenplaats voor kampvechters. Bij dit Gymnasium waren geen banen voor den wedloop;
 1655 het gebouw zelf echter was schooner en grooter dan het noordelijke. Rondom liep een
 schoone gaanderij, naar buiten open, met Ionische zuilen, waarop een fraai
 geornamenteerde Architrave (dwarsblok over de zuilen heen) en schoone Geison
 (kroonlijst) rustten. Vóór men het gebouw binnenging kon men onder deze gaanderij er
 omheen loopen, een wandeling van meer dan driehonderd meters. Ging men naar binnen,
 1660 dan kwam men in de verschillende vertrekken van het gebouw, die hier in twee rijen
 nevens elkander om de groote vierkante binnenplaats heen liepen. De zolderingen dier
 vertrekken steunden op Korinthische zuilen, wier bloemkelkvormige kapiteelen ditmaal
 meer glad gelaten waren dan gewoonlijk. Ongetwijfeld is deze vorm van kapiteel door
 1665 de Hellenen aan de Aegyptenaren ontleend. Gewoonlijk stelt het Korinthische kapiteel
 een opengegame bloemkelk voor met tal van blaadjes en daaruit opstijgende fijne
 stengels. Daar echter de opengegame kelken van de Korinthische kapiteelen uit het
 Gymnasium in niet zoovele en zulke fijne bijzonderheden zijn uitgewerkt als de
 kapiteelen van dat soort gewoonlijk, doen zij meer denken aan de gladdere papyrus- of
 1670 lotuskelken der Aegyptische zuilen en verraden zij den oorsprong van den kunstvorm
 des te duidelijker. Ging men nu dwars door die twee rijen vertrekken heen, dan kwam
 men in een gaanderij rustende op Dorische zuilen, die om de vierkante binnenplaats
 heen liep en daar de open zijde naar toe gekeerd had. Dit Gymnasium was een gebouw
 uit de vierde eeuw vóór Christus.

Wij plaatsens ons voor een oogenblik tusschen het Gymnasium en den muur van het
 1675 heilige terrein, de Altis. Ons gezicht over dat terrein is slechts in zooverre
 belemmerd als het eene gebouw het andere aan het oog onttrekt. Men ziet hier de
 achterzijde van den Zeustempel met de groep van Alkamenes in den gevel; men ziet hier
 nog eenige andere gebouwen wat meer van nabij, als de heiligdommen van Pelops en zijn
 echtgenoot; men ziet hier tal van beeldhouwwerken, - goden, menschen, paarden,
 1680 wagens, - en meerdere altaren. De altis-muur reikte nog niet eens zoo hoog als het
 trappenvormige voetstuk van den Zeustempel en bood dus het oog weinig beletsel. Hij
 scheen er ook meer te zijn om het heilige terrein af te bakenen, dan om den toegang
 er toe te beletten. Langs zijn buitenzijde zag men een gansche rij van troggen voor
 paarden en slachtvee.

Door dezen westelijken Altismuur kon men het heilige gebied op twee plaatsen
 1685 binnentreden. Zoowel tegenover de Palaestra als tegenover het Gymnasium lag een
 ingang. Deze waren echter niet de voornaamste. Die lag meer naar den zuidoostelijken
 hoek van de Altis. Ging men nu daarheen en sloeg men dus den zuidwestelijken hoek om,
 dan zag men op eenmaal de achterzijde van een belangrijk gebouw, het zoogenaamde
 1690 Leonidaion, aldus genoemd naar den stichter, den Eleër Leonidas, voor zich.
 Dit gebouw bestond uit drie deelen. Twee langwerpige gebouwen, beide aan de
 achterzijde rond uitlopende, waren door een vrij klein, vierkant middengebouw
 verbonden, terwijl voor alle drie eene gaanderij liep. Het heeft, zooals de
 opgegraven overblijfselen nog duidelijk aantoonen, de volgende geschiedenis gehad.
 1695 Eerst werd op het laatst van de zesde eeuw v. Chr. het zuidelijke gebouw gesticht,
 waarvan het grondvlak den vorm van eene zeer langwerpige ellipse had, echter slechts
 aan de achterzijde rondlopende, aan de voorzijde als recht afgesneden. Aan die
 voorzijde bogen zich de beide zijmuren nog een eindje om tot zoogenaamde 'anten'.
 Tusschen die twee anten stonden twee zuilen en de ruimte tusschen anten en zuilen was
 1700 door metalen traliewerk aangevuld. In het traliewerk tusschen de zuilen had men twee
 deuren. Onder de kroonlijst liep om het geheele gebouw een rand van zoogenaamde
 triglyphen en metopen (bekende bouwvormen, over welke straks meer). Zij waren blauw
 geschilderd, terwijl de lijstjes die boven en beneden zulke triglyphen plachten te
 1705 loopen, rood geschilderd waren. Verscheidene gebouwen van Olympia leveren het bewijs,
 dat de Hellenen de verschillende gedeelten eener bouwkundige compositie door sterk
 contrasterende kleuren tegen elkaar lieten afsteken. Midden door het gebouw in de
 richting der lengtezijden stond een rij zuilen en het is niet te gewaagd te
 veronderstellen, dat een aan alle zijden schuin oplopend dak, waarschijnlijk van

- hout, daarop rustte. In de achterste ronding van het gebouw vond men twee vertrekken,
 1710 die konden worden afgesloten.
 In enkele kleinere bijzonderheden, vooral de ornamentiek betreffende, week het noordelijke gebouw van dit zuidelijke af en bovendien hierin, dat de ellipse van het grondvlak er bij overgegaan was in een figuur bestaande uit twee rechte lijnen aan de eene zijde eveneens door eene rechte lijn, aan de andere door een halven cirkel met
 1715 elkaar verbonden. Dit gebouw werd eenige jaren na het eerstgenoemde opgericht, in het begin van de vijfde eeuw. Weder later werden nu de beide gebouwen door het kleinere tusschenliggende gebouw met elkaar verbonden en te gelijkertijd waarschijnlijk de gaanderij voor alle drie opgetrokken.
- Wat was nu de bestemming van het Leonidaion? Wij weten daaromtrent niets met
 1720 zekerheid. Niet onwaarschijnlijk is het, naar het mij voorkomt, dat het een gebouw was om theoren, de officieele vertegenwoordigers der verschillende staten bij het groote feest om de vier jaren, in te herbergen. Oorspronkelijk werd dan het zuidelijke gebouw door den Eleër Leonidas aan het heiligdom van zijn staat ten geschenke gegeven. Nu werden de theoren zoo hier als elders in tenten geherbergd en
 1725 de bouwmeester van het Leonidaion heeft aan het steenen gebouw eenigermate de gedaante willen geven van het tijdelijke gebouw, de tent, waar het voor in de plaats kwam: de eenigermate ovaal ronde gedaante en de aan alle zijden schuin oplopende kap brengen ons als van zelf eene soort van tent voor den geest. Toen men later een tweede gebouw geheel gelijk aan het eerste ten noorden er van wilde oprichten, wist
 1730 men eigenlijk niet meer welk motief aan dat eerste ten grondslag lag en meende men slechts eene kleine onregelmatigheid weg te nemen, toen men de zacht uitgebogen zijwanden bij het nieuwe gebouw door geheel rechte verving. Ook hier dus een voorbeeld, hoe gevaarlijk het is oude kunstvormen na te bootsen. Dat de naam Leonidaion, die oorspronkelijk slechts door één gebouw gedragen werd, later toen dit
 1735 met het noordelijke door een tusschengebouw verbonden was, over het geheel dier drie gebouwen werd uitgebreid, is zeer begrijpelijk. Is werkelijk dit gebouw oorspronkelijk zulk een logement voor theoren geweest, dan kunnen wij ons best begrijpen, dat later, zooals Pausanias ons verhaalt, de Romeinsche ambtenaren, die de provincie Griekenland bestuurden, op den ommevang door hun gewest bij dit gebouw
 1740 afstapten.
- Zoo was het nog hier aan de zuidzijde van de Altis in den tijd, toen Pausanias Olympia bezocht (ongeveer 120 na Christus). Iets later is evenwijdig met den zuidelijken Altis-muur een groote gaanderij opgetrokken, die naar het zuiden openstond en beginnende bij de zuidzijde van het Leonidaion zich over eene lengte van
 1745 wel 80 meter uitstreckte. Zij was zeer breed, en een tweede zuilenrij, midden tusschen de voorste rij en den dichten achterwand voortlopende, verdeelde haar in twee schepen. Voor zij echter werd opgericht, had men hier al een zeer geschikt punt om het Altis-terrein te overzien. Men was er door den lagen muur als niet van gescheiden, en meerdere gebouwen waren hier voor het eerst, of voor een grooter gedeelte dan tot nu toe, in het gezicht getreden, slechts eenigermate aan het oog
 1750 onttrokken door een mastbosch van standbeelden, die hier om den Zeus-tempel en daartegenover in het zuid-oostelijk deel van de Altis en langs den zuidelijken muur waren opgericht. Tusschen beelden en altaren zag men nog op het Altis-gebied, doch even achter het Leonidaion 'den olijfboom der schoone kransen', waarvan de takken voor de kransen der overwinnaars gesneden werden.
- Doch wij verwijlen niet lang meer buiten den Altis-muur en gaan door den grooten zuid-oostelijken ingang, waardoor ook de plechtstatige optocht naar het Zeus-altaar op den laatsten dag der groote feestelijkheden plaats greep, en dien men daarom den 'ingang der optochten' noemde. Zonder veel moeite stellen wij ons thans vlak voor het
 1760 vóórfront van den Zeus-tempel, die hier midden op een groot terras stond. Drong men tusschen de beelden, die den rand van dit terras omzoomden, naar voren, dan zag men, in zijn uitzicht thans door niets meer belemmerd, het gebouw in al zijne stille majesteit voor zich.
- Van het bijna twee meter hooge voetstuk, dat zich aan alle vier zijden met drie
 1765 trappen naar boven vernauwde, verrees het gebouw met zijne Dorische zuilen krachtig en statig omhoog. Men weet, dat zuilen van deze soort geen basis hadden, doch zich als met natuurlijke kracht uit den bodem zelf ophieven. De schacht der zuilen had hier, zooals gewoonlijk, twintig opstijgende groeven (canneluren), en vernauwde zich langzamerhand eenigermate naar boven. Het kapiteel bestond, ook dit was iets zeer
 1770 gewoons, uit eene zich in de rondte naar alle zijden bol uiteenzettende en geheel glad gelatene verbreding van de zuil naar boven, door vier ringvormige groeven van de eigenlijke schacht afgescheiden en aan de bovenzijde bedekt door eene vierkante plaat. Een bundeltje van soortgelijke ringvormige groeven liep om de schacht een klein eindje beneden het kapiteel. De zuilen aan voor- en achterfront (voor ieder

1775 front zes) waren iets dikker, dan die aan de beide zijden; zij moesten dan ook de
groote vertikaal gestelde driehoekige gevels ophouden, terwijl boven die der zijden
(iedere zijde had er elf) slechts de benedenkanten van het afglooiend dak neerkwamen.
Onmiddellijk echter dwars over de zuilen liep de architrave, een effen blok aan de
1780 bovenzijde door een eenigszins vooruitspringend smal lijstje van den wederom boven
haar omloopenden band van triglyphen en metopen gescheiden. De triglyphen waren
langwerpige vierkanten met groeven naar boven, twee midden in, twee als op de helft
afgesneden aan de kanten (het woord beteekent 'met drie groeven voorzien'). Zij waren
eenigermate naar voren geschoven, zoodat zij beneden den rand der architrave door een
1785 smal lijstje met kleine op eenigen afstand van elkaar gestelde blokjes, zoogenaamde
droppels, er onder, schenen te moeten geschraagd worden. Met de triglyphen treedt de
dwarsbouw boven de zuilen reeds eenigszins naar voren om de overhellende kroonlijst
op te nemen. De metopen waren effen gelaten en bij de triglyphen achtergebleven
vierkanten, die deze van elkaar scheidde; zij waren, hetgeen ook de naam aanduidt,
1790 de vertegenwoordigers van de vroegere vensteropeningeu. Deze triglyphen, en metopen
zetten zich nu verder naar boven in een vlakken band voort; spoedig echter volgde de
kroonlijst, het geison, dat, zooals wij zeiden, eenigszins overhing en tot welks
steun op den band boven iedere triglyphe en metope wederom een lijstje met droppels
was aangebracht. Het geison was een niet zeer breed, vertikaal gesteld plat met een
1795 stomphoekigen geveldriehoek. Boven de geisons aan de beide lengtezijden waren hier en
daar bladervormige versiersels (Simen) aangebracht, waaronder een leeuwenkop gesteld
was, uit welks geopende muil het van het dak loopende hemelwater naar beneden
stroomde. Tusschen de zuilen door zag men de wanden van het inwendige tempelhuis.
Want de zuilen van een Dorischen peripteraal-tempel, als deze, stonden aan de vier
1800 zijden steeds op eenigen afstand van die wanden, zoodat het dak van den geheelen
tempel eigenlijk het dak van dat inwendige gebouw was, dat zich aan de zijkanten tot
de zuilen aan de zijden, aan voor- en achterkant tot de gevels, die daar op de zuilen
rustten, verlengd had.

Het gebouw was niet bijzonder hoog; men weet, hoe zeer al het bovenmatige den
1805 Grieksch kunstenaar tegen de borst stuitte. Van den terrasbodem tot den hoogsten
top meette men niet meer dan ruim 20 meters, eene hoogte, die menig heerenhuis op de
Keizersgracht te Amsterdam evenzeer bereikt. De lengte bedroeg 64, de breedte 27
meters. Tot de architrave toe was het gebouw uit Elische mosselenkalk opgetrokken,
die met een laag fijn wit overtogen was, dat den tempel reeds van verre in de oogen
1810 deed schitteren. De geheele bovenbouw was van Pentelisch marmer. Het vertikale plat
van het geison was helder rood geschilderd, zoodat een roode rand om het geheele
gebouw aan het benedeneinde van het glooiend dak en om de drie zijden van de
geveldriehoeken heenliep; de smalle lijstjes, die het geison van onderen moesten
helpen steunen, waren donkerblauw; ook de simen en leeuwenkoppen droegen kleuren. Op
1815 de metopen van het voorfront en de zuidzijde waren schilden vastgehecht, een
wijgeschenk van den Romeinschen consul Mummius, den onderwerper van Hellas, en
organisateur van dat land tot eene Romeinsche provincie, die zich en zijn geslacht
als in nadere betrekking tot de Helleensche wereld heeft willen brengen door het
voornaamste Helleensche heiligdom met tal van wijgeschenken te begiftigen. De
1820 nakomelingen van iemand, die eene provincie het eerst onderworpen had, achtten zich
veelal door zekeren band met die provincie verbonden, en behartigden te Rome
gewoonlijk hare belangen bijv. in rechtzaken. Van de schilden van Mummius is op
meerdere der teruggevonden metope-blokken het spoor der randen nog zichtbaar. Boven
op den top van den voorgevel stond, stralende van het goud, waarmee het overtrokken
1825 was, het beeld van de godin der overwinning, Nike, de hemelsche, om wier
zielverrukkende gave nergens meer dan juist hier smeekend het hoofd omhoog geheven
werd. Op de beide hoeken stonden, eveneens met goud bekleed, versierselen in, den
vorm van Grieksche kooktoestellen, diepe bekkens tusschen drie opgaande spijlen,
waarmede zij boven het vuur konden geplaatst worden. Op dezelfde wijze wendt men als
1830 ornament op gebouwen ook nog wel in onzen tijd vazen aan. Deze versierselen zoowel
als de Nike waren het werk van Paionios, een der meesters, waarmee Pheidias naar
Olympia getrokken was. De Eleërs hadden daarvoor een wedstrijd uitgeschreven; de
ontwerpen van Paionios gezegepraald. Aan den voet van de Nike was een gouden schild
van de Godin Athene vastgehecht, waarop, zooals men weet, een Medusa-kop stond. Het
1835 was een wijgeschenk van de Spartanen en hunne bondgenooten na de overwinning op de
Atheners bij Tanagra. Dat er van al die zoo rijk met goud voorziene voorwerpen niets
is teruggevonden, zal wel niemand bevreemden.

Doch wat er aan deze voorzijde de aandacht trekken mocht, niets zoozeer als die groep
van meer dan levensgroote beelden, die daar binnen den, driehoek van dien gevel, was
1840 aangebracht. Zij was het werk van dienzelfden Paionios, die de gevelversierselen

gemaakt heeft, en gaf eene voorstelling uit den wedstrijd, tusschen Pelops en Oinomaos, die, zooals. wij ons herinneren, voor Pelops beslissen zou, of hij Hippodamia en het koninkrijk haars vaders verwerven zal, en voor het heiligdom en het gansche landschap, of voortaan Pelops zal heerschen, dan wel Oinomaos, of het rijk der barbaarschheid door dat van zachtere zeden zal verdrongen worden, ja dan neen. Genoegzaam alle figuren van deze groep zijn teruggevonden, doch deerlijk gehavend. Toch laat zich de wijze, waarop zij tot een geheel behooren te worden samengevoegd, in hoofdzaak althans, met tamelijk groote onzekerheid vaststellen. De beelden zijn van marmer. Heldere kleuren, hier en daar aangebracht, deden, evenals bij

1845 bouwkunstige compositiën, sommige gedeelten scherper tegen de overige afsteken. De kunstenaar heeft het oogenblik gekozen, dat de beslissing brengen zal. Zeus, de opperste kamprechter, is in het midden van den gevel voor den dag getreden. Hij heeft zich recht tegenover den toeschouwer geplaatst. Hoofd en armen ontbreken tot nog toe.

1850 Zijn chlamys, een doek, dien men als mantel om de schouders sloeg, - Goden en Heroën dragen op beeldhouwwerken veelal niet anders, - was hem geheel op de heupen gezakt. Aan zijn rechterhand, voor den toeschouwer aan de linkerzijde, staat Pelops, een slank baardeloos jongeling, geheel naakt, en vermoedelijk met een speer in de linkerhand; de beide armen echter zijn verloren gegaan. Nevens hem staat zijne bruid Hippodamia, den rechterarm onder den zacht gewelfden boezem tegen het lijf gedrukt, den linker dwars over de borst omhoog geheven naar de kin. Het hoofd houdt zij

1855 eenigermate links, d.i. naar den opperkamprechter gekeerd. Zij draagt een chiton, een onderkleed, dat van de schouders tot den grond reikte, en daarover een peplos, een opperkleed, dat niet verder dan de heupen kwam. Aan den linkerhand van den God, voor den toeschouwer rechts, staat Oinomaos met een breed en gebaard gelaat, een helm op het hoofd, de rechterhand in de zijde, de linker vermoedelijk aan zijne speer; beide armen ontbreken. Zijn chlamys heeft hij opgevouwen en over zijn linkerschouder geworpen. Van zijne vrouw Sterope naast hem hebben wij noch hoofd noch armen. Zij schijnt den linker eenigszins van zich afgewend, den rechter vlak langs de zijde gehouden te hebben. Haar onderkleed, chiton, wordt opgehouden door een gordel om het

1860 midden, die echter door de overhangende plooiën onzichtbaar gemaakt wordt. Het valt tamelijk rechtstandig naar beneden; zij staat dus bijna geheel recht; slechts heeft zij het linkerbeen eenigszins vooruit geplaatst. Over haar chiton hing het tot de heupen reikend bovengewaad, peplos. Naast haar, voor het grootste deel naar zijne paarden gekeerd en dus haar den rug toewendende, lag Oinomaos' trouwelooze

1865 wagenmenner Myrtilos op de rechterknie, terwijl het linkerbeen, het dichtst bij den wand, met een scherp hoek nog omhoog stond. Van de armen heeft men slechts de linkerhand gevonden, die den teugel greep; hij schijnt haar omhoog naar de paarden gehouden te hebben. Tegelijk keek hij vermoedelijk met het hoofd, zooveel het ging, over den rechterschouder naar Zeus. Dit echter is verloren gegaan. Zijn kleed hing hem over den linkerschouder en verder over heupen en beenen. Aan de zijde van Hippodamia zat op het rechterbeen, naakt als zijn meester, Pelops' wagenmenner, Killas. Hij keert zich naar voren naar den toeschouwer, echter niet geheel, daar hij iets meer naar Zeus gewend is, dan naar zijne paarden. Het hoofd ontbreekt. Het linkerbeen staat omhoog. Zijne houding komt dus vrij wel met die van Myrtilos

1870 overeen. De plaatsing echter is eenigszins anders. Vlak achter de paarden van Oinomaos, volgens Pausanias vier in getal, zat, geheel naar Zeus gericht en dus met de linkerzijde naar den toeschouwer gekeerd, een eerwaardig grijsaard, diep doorgezonden op het omgeslagen linkerbeen en steunende naar alle waarschijnlijkheid op den naar beneden uitgestrekte linkerarm, die dan met de hand op den grond kwam.

1875 De andere arm was met de elleboog op het nog omhoogstaand rechterbeen geplaatst; in de opengevouwene hand rustte het hoofd met de rechterwang. Peinzend en in stille oplettendheid zag de oude naar den oppersten kamprechter. Het was vermoedelijk een priester of waarzegger, een man althans, die de beteekenis van het oogenblik beter begreep dan iemand anders. Zijn kleed was hem slechts om beenen en heupen geslagen.

1880 De armen ontbreken, doch aan de rechterwang is het nog duidelijk zichtbaar, dat die tegen de hand rustte. Een soortgelijk persoon zat achter de vier paarden van Pelops. Hij lag geknield van Zeus af, op het linkerbeen, dat, hetwelk het meest naar den toeschouwer gekeerd was. Door echter den linkerarm een heel eind achteruit te brengen kon hij, daarop rustende, borst en gelaat naar den kamprechter keeren; zijn

1885 rechterhand rustte op de nog opgeheven rechterknie. Deze figuur is deerlijk gehavend; ook hier ontbreken de armen. In de beide hoeken van den gevel zag men aan weerszijden twee Goden van het landschap, waarvoor de zaak natuurlijk ook van belang was, aan die van Pelops den Alpheios en eene nymph, waarschijnlijk die van de bron Pisa, welke op het gebied van Olympia in den Alpheios uitmondde, - aan die van Oinomaos den Kladeos met een jongen stroomgod, niet onwaarschijnlijk dien van den zijtak (de naam is zoo

1890 ver ik weet onbekend), welke ten noorden van de heuvelen van Olympia in den Kladeos

1905

viel. De beide hoofdstroomen lagen het meest in den hoek van den gevel in hunne geheele lengte op den grond: het gelaat was naar Zeus gekeerd; de Alpheios leunde waarschijnlijk op den linkerarm, terwijl de rechter achterwaarts gekeerd op de dij rustte. De Kladeos lag voorover op de beide armen. Het kleed dekte bij beiden slechts heupen en beenen. Het hoofd van den Alpheios en de armen van beide ontbreken. De Nymph zit tegenover den Alpheios op het linkerbeen. Toch wendt zij het hoofd eenigermate om naar Zeus. De rechterhand hield zij waarschijnlijk op de rechterknie; beide armen echter ontbreken. Zij was gekleed in een chiton en peplos met een gordel over beide. Meer dan zij wordt door belangstelling in hetgeen gebeuren zal, de jongeling bij den Kladeos van zijn stroomgod afgetrokken. Ook hij zit tegenover dezen, in zeer ongedwongen houding: het rechterbeen heeft hij onder zich geslagen, zoodat het met den voet tot achter het opstaande linker reikt; de linkerhand is tegen de afgewende zijde van dat been aangelegd; het kleed hangt hem nog slechts over den linkerschouder; hij zit op een deel daarvan. Daar hij echter wilde weten wat er gaande was, heeft hij, steunende met de rechterhand op den grond, het geheele bovenlijf eenigermate van den Kladeos afgewend, zoo zelfs dat de beenen die beweging min of meer gevolgd zijn. Zijn hoofd ontbreekt nog. 't Is overigens een der best bewaarde figuren.

1925 Aldus de groep aan den oostgevel. De compositie is gemakkelijk te overzien: de band, waardoor al deze figuren verbonden zijn, is de meerdere of mindere aandacht, waarmee zij zich alle naar Zeus in het midden van den gevel richten; de pendants verschillen van elkaar, maar zijn toch gemakkelijk als zoodanig te erkennen. Bij den eersten oogopslag gevoelde men de plechtigheid van het oogenblik. Na de groep in den

1930 oostgevel lag het als voor de hand die in den westgevel nader in oogenschouw te nemen, welke men langs den westmuur van de Altis gaande reeds ter loops gezien had. Zij was het werk van Alkamenes, den man, die volgens Pausanias in een wedstrijd met Phidias den tweeden prijs won. Misschien laat zich hiermede eene overlevering omtrent beide kunstenaars verbinden, die, hoewel door een zeer laten schrijver tot ons

1935 gekomen, ongetwijfeld uit een oudere bron stamt en veel waarschijnlijk heeft. Beide kunstenaars hadden een beeld van de Godin Athene vervaardigd, dat boven op eene zuil moest geplaatst worden. In den beginne voldeed het werk van Alkamenes veel beter dan dat van Pheidias. Zoodra echter waren niet de beide Athena's op een zuil gezet, of die meening wijzigde zich geheel. Niet onwaarschijnlijk ligt in dit verhaal eene

1940 herinnering aan dien wedstrijd, waaruit Alkamenes wel als de mindere, maar toch als de waardige mededinger van den onvergelykelijken meester te voorschijn kwam. Wij zien hem thans hier te Olympia in diens omgeving, zijne meerderheid erkennende en het werk aanvaarden, dat volgens 's meesters oordeel het best met zijne bijzondere gaven in overeenstemming was. Het was de strijd tusschen Lapithen en Kentauren op de

1945 bruiloft van Peirithoos, dien hij te beitelten kreeg: het beeldhouwwerk van den achtergevel, den westelijken. Deze strijd was een zeer geliefkoosd thema voor de Attische kunstenaars van dien tijd. Men vindt dergelijke voorstellingen op het fries van den tempel van Theseus op de metopen van het Parthenon en op het fries van den Apollotempel van Phigaleia, aan welken laatsten eveneens Attische meesters gewerkt

1950 hebben. De oude sage had voor deze kunstenaars eene nieuwe beteekeuis gekregen: de strijd der Lapithen en Kentauren was een strijd tusschen beschaving en barbaarschheid, zinrijk en echt Helleensch voorgesteld als die van veredelde menselijkheid en zelfbeheersching tegenover dierlijke lust en ongebondenheid. Zoo ook hier te Olympia. Men kent het verhaal van dien strijd. Op zijne bruiloft met

1955 Deidamia noodigt een held uit de Lapithen, Theseus' gewonen gezelschap, Peirithoos, ook de wilde Kentauren van het gebergte, wezens die van onderen paard waren en dus vier pooten hadden, doch van boven mensch en daarom tevens met twee armen waren bedeed. In den beginne gaat alles vrij wel, doch ten laatste door den wijn beneveld, verliezen de Kentauren het hun zoo ongewone zelfbedwang. De woeste Eurytion staat op

1960 eenmaal op en grijpt de bruid. Thans is alle band verbroken. Dat voorbeeld geeft voor de overige Kentauren den doorslag. De één rooft de eene maagd of vrouw, de andere eene andere. De Lapithen echter waren er de mannen niet naar om zoo iets toe te laten. Met vervaarlijken moed storten zij zich op de roovers. 't Is één stoeten, slaan, worstelen, wringen! Ten laatste is de strijd beslist: de Lapithen zegepralen.

1965 De kunstenaar laat nu die beslissing brengen door het optreden van Apollo, den schutspatroon van hoogere menselijke toestanden en veredelde levenswijze. Hij is het, die midden uit den gevel tusschen het wilde strijdgevoel voor den dag komt. Gebiedend strekt hij den rechterarm rechts uit, het hoofd daar eveneens eenigermate heenwendende. Het is een slank krachtig jongeling op de grens van den mannelijken

1970 leeftijd, geheel baardeloos. De chlamys heeft hij over den linker onderarm en verder achter den rug om met een langen tip over den rechterschouder geslagen. Hij vertoont zich dus zoo goed als geheel naakt. Met de linkerhand steunde hij waarschijnlijk op

1975 zijn boog. De figuur is bij stukken en brokken thans geheel gevonden op den linkervoet en het rechter onderbeen na. Op de chlamys heeft men nog sporen van roode verw gevonden; hetgeen weder eene bevestiging is van de meening, dat de ouden hunne beeldhouwwerken veelal beschilderden. Wij konden boven dan ook veilig aannemen, dat de groep van den voorgevel eenige kleuren gedragen heeft. Aan de rechterzijde van den God, waar hij het hoofd heen wendt, voor den toeschouwer aan de linkerzijde, stonden waarschijnlijk Eurytion en Diedamia, de bruid. Haar chiton, hier met mouwen, is van 1980 zeer fijn lijnwaad en dekde het gansche lichaam en de bovenarmen, in dunne plooiën afhingende. Het werd met een gordel om het midden opgehouden; ook draagt zij een peplos. De fijne chiton doet haar als bruid kennen. De ongelukkige is gegrepen tusschen het rechtervoet en den linkerarm van haar overweldiger. In doodelijken angst verweert zij zich met beide armen. Zich eenigermate naar hem omwendende zag zij 1985 op naar het breede grof zinnelijke van haar roover, de maagdelijke rechterhand uit alle macht tegen zijn slapen drukkende, met de linker hem in den breedten ruigen ringbaard grijpende, 't Is een vreeslijk oogenblik. Gelukkig echter is haar redder nabij en zonder den Griekschen kunstenaar al te veel moderne romantiek op zijn rekening te geven, mogen wij wel aannemen, dat het de bruidegom zelf was, Peirithoos. 1990 Reeds is hij in vooruitjhlende houding, groote passen nemende, met het vooropgeplaatste en natuurlijk eenigermate omgebogen linkerbeen, dat hetwelk het verst van den toeschouwer verwijderd is, het monster op zij gekomen. De chlamys is hem onder die heftige beweging van de schouders gegleden; nog hangt een tip over het linkerbeen, doch aan het recht achteruitgestrekte rechter is zij hem geheel op de 1995 hielen gezonken. Van de bruid ontbreekt nog het hoofd; van den bruidegom alles behalve zijn rechtervoet en het linkerbeen met een stuk van den buik, beide met gedeelten van het kleed. Nu is er nog een kop beschikbaar, die vroeger aan een der meisjes uit de groep was toebedeeld, doch sedert men van den werkelijken kop van dat meisje een stuk gevonden heeft, aan een ander moet worden geschonken. Er is, zoo liet 2000 schijnt, geen enkel figuur in de groep, waaraan die kan hebben toebehoord, behalve den bruidegom, en men heeft o.a. bij Pelops en Apollo kunnen opmerken, dat de Helleen zich jeugdige kracht zeer goed baardeloos voor kon stellen en de baardelooze Lapith vormt eene zeer geschikte tegenstelling tegen den ruigharigen Kentaur. Maar toch aan den dapperen bruidegom een eerst aan een meisje toegedachten kop te geven, alleen 2005 omdat alle meisjes en de overige figuren van den gevel, de eene om de eene reden, de andere om de andere, dien schijnen te versmiden, is wel wat kras. Men doet het best eerst eens af te wachten, of er soms ook een stuk van romp of hals gevonden wordt, dat de zaak kan uitmaken.

2010 Links van den God, voor den toeschouwer ter rechterzijde, zag men eene Lapithen-maagd van edele gelaatstrekken en lichaamsvormen, in chiton en peplos gekleed en met een opgevouwen doek om het hoofd geslagen, die met een kleinen knoop boven het voorhoofd was vastgemaakt. De Kentaur heeft haar met de beide armen om het midden gegrepen en drukt zijne linkerhand tegen den maagdelijken boezem. Zij wendt zich rechts en tracht met beide handen zich aan de zijne te ontwringen. De armen van beide figuren 2015 ontbreken. Slechts van de vier handen zijn gedeelten overgebleven. Van haar redder is niets gevonden, dan de rechtervoet en de rechterarm, waarmeê hij een bijl schijnt gezwaaid te hebben; ten minste in den kop van den Kentaur meent men nog eene geopende bijlwond te kunnen waarnemen. Wie hij was, schijnt niet moeielijk te gissen. Met Peirithoos aan de andere zijde kan bijna niemand geflankeerd hebben, dan zijn vriend en makker Theseus; en hiermede stemt de mededeeling van Pausanias in zijne 2020 beschrijving van de groep geheel overeen, dat Theseus met een bijl streed. Vlak naast Peirithoos grijpt eene vreeslijke worsteling plaats. Een Kentaur, die met het voorste gedeelte van het lichaam recht uit den gevel komt, - het overige bleef er als het ware binnen, - wordt aan de linkerzijde (voor den toeschouwer rechts) 2025 aangegrepen door een Lapith, die hem den rechterarm om den hals had geslagen en hem nu naar den grond trachtte te halen. De dappere jongeling wordt meer van ter zijde gezien dan zijn tegenstander, doch niet geheel. Hij rust op de linker knie, terwijl de linkervoet door zijne eenigermate schuinsche stelling in den gevel verdwijnt. Het rechterbeen moet omhoog gestaan hebben, natuurlijk in de knie diep gebogen; wij 2030 hebben er wel slechts den voet van, doch deze, die met de zool den grond geheel moet geraakt hebben, kan onmogelijk aan een anders geplaatst been hebben toebehoord. Reeds begint het monster eenigermate in te zinken vooral aan de zijde van zijn vijand, maar biedt toch nog geweldigen tegenstand. Met de linkerhand grijpt hij de rechter van den ander, om den arm, die hem om den hals knelt en dreigt te verworgen, weg te duwen. De 2035 chlamys is hem van de schouders gegleden en zinkt neer tusschen hem en den Kentaur achter het omhooggeplaatste rechterbeen. Aan beide figuren ontbreekt nog al veel; van den Lapith o.a. is van den geheelen romp niet meer over dan de rechterarm en rechterschouder.

2040 Naast Theseus stond een Kentaur, die een bloeienden knaap roofde; Pausanias spreekt er van. De roover komt schuins uit den gevelmuur naar de rechterzijde, zoodat, even als bij zijn tegenhanger, een groot gedeelte van het lichaam daar als het ware is binnen gebleven. Dit bewijst het voor een goed deel teruggevonden halve paardenlijf, dat zoover wij oordeelen kunnen, met een gladde doorsnee tegen den gevel aansloot. Van den armen jongen is niets over, dan de romp zonder armen en een stuk van het

2045 rechterbeen. Achter zijn rug om strekte zich de rechterarm des Kentaurs tot onder zijn rechterarm uit. De vinger van het ondier ziet men onder den oksel; ook het overige gedeelte van de hand en de arm met een stuk van de borst, waar die aan bevestigd was, zijn gevonden. De jongen schijnt zich te hebben verweerd en wel even als zijn pendant het monster om den hals te hebben gegrepen. Behalve de genoemde zijn

2050 er geen lichaamsdeelen van dezen gevonden. Daarop volgde aan weerszijden van den gevel, naast den Lapith, die zijn tegenstander tracht te worgen, en het bloeiende knaapje, een Kentaur, die zich naar zijn vijand, naar den hoek van den gevel, heeft omgewend, doch tevens zijn prooi tracht vast te houden. Aan de zijde van den Lapith, in de linkergevelhelpt, is dit een meisje, dat

2055 neergeknield is op haar rechter, naar den toeschouwer gekeerd been. De Kentaur heeft getracht zijn linkerpoot om haar heen te slaan. Dit is zeer ruw in zijn werk gegaan, haar chiton is haar daarmede van den linkerschouder gerukt en thans knelt de paardenhoef haar in den schoot. Zij is bang, dat de Kentaur den hoef zal opheffen om haar beter te omslingeren, en dat die dan daarmee haar in het gelaat zal komen;

2060 daarom hield zij waarschijnlijk haar linkerarm, die verloren gegaan is, tusschen beiden in. Zij werd niet volkomen van ter zijde gezien, want zij had zich een weinig naar voren gewend, zoo het schijnt, om zich met den rechterarm, die eveneens verloren is gegaan, van den Kentaur af te duwen, ten einde zoo aan den omslingeren poot te ontkomen. Van haar hoofd zijn slechts zeer kleine stukjes over. Zoo ook van dat van

2065 den Kentaur, van wien wij verder slechts een groot stuk van het paardenlijf en kleine gedeelten van rechtervoerpoot en linkerachterpoot bezitten. De Lapith, die hem bestrijdt, waarschijnlijk Kaineus, helt, de opstaande zijde van den geveldriehoek volgende, vrij sterk voorover. Slechts het vooruitgeplaatste linkerbeen, een stuk van het rechter en de beide armen ontbreken. Vermoedelijk pakte hij met de eene hand den

2070 Kentaur bij de haren, en hield hij in de andere een dolk of zwaard. De Kentaur aan de andere zijde, naast den roover van den knaap, heeft zich wel eveneens naar den hoek van den gevel tegen zijn aanvaller gekeerd, doch het bovenlichaam houdt hij naar voren, naar den toeschouwer gewend, daar hij zijne beide armen nog noodig heeft om het door hem geroofde meisje vast te houden. Dit tracht

2075 zich met alle macht los te wringen; zij is eenigszins voorovergevalen op de rechterknie, met den rug langs den Kentaur; deze heeft haar met de linkerhand bij den linkervoet gegrepen; de rechter heeft hij aan de voorzijde van haar lichaam over haar middel trachten heen te slaan, doch zij heeft die met beide handen, vóór het zoover was, weten te grijpen en tracht die nu uit alle macht terug te duwen. Die bovenmatige

2080 inspanning echter is reeds niet noodig meer. Terwijl de Kentaur aldus nog bezig was haar op gemakkelijke wijze onder zijn macht te brengen, om zich daarna tegen zijn bespringer te kunnen keeren, heeft deze hem reeds met de linkerhand bij de haren gepakt en met de rechter, onder den linkerarm door, die waarmee hij den voet van het meisje gegrepen had, een dolk in de borst gestooten, - de opening, waarin die dolk

2085 stak, is in het lichaam van den Kentaur nog aanwezig. Plotseling is het monster diep inknikkend neergeploft; de achterpooten staan nog omhoog. Aan den held, die het meisje op zoo afdoende wijze te hulp kwam, ontbreken hoofd en armen, De Kentaur mist slechts kleine stukken; het meisje haar hoofd, maar overigens ook niet veel. Zij draagt een chiton en peplos.

2090 De meeste moeilijkheden veroorzaken de beide uiteinden van de groep. Vlak naast de laatst beschreven Kentauren en Lapithen moet aan weerszijden eene oude vrouw gelegen hebben, vermoedelijk op een rustbed, zooals bij gastmalen steeds in gebruik waren. Althans er is een kussen gevonden, dat tot zulk een rustbed schijnt te hebben

2095 behoord, en waarop dan de oude vrouw in de rechtergevelhelpt moet gerust hebben. Wij moeten ons haar dan voorstellen voorover liggende op die rustbank, het gelaat naar den strijd gewend, met de beide armen steunende op dat kussen. Er zijn echter én van haar hoofd én van haar lichaam slechts kleinere stukken overgebleven. Gelukkiger zijn wij geweest met haar pendant, de oude vrouw aan de andere zijde; van haar ontbreken slechts de armen en het onderste deel der beenen. Zij ligt voorover, eenigermate nog

2100 op de knieën, en steunde waarschijnlijk als de voorgaande op de beide armen. Zij was gekleed in een chiton. Ook deze moet, wil zij met de andere flankeren, op een rustbed of iets, wat daarmee overeenkwam, gelegen hebben. Men zag dan beneden op den bodem staande eenigszins aan de onderzijde tegen haar op en daar is ook het beeld het best bewerkt. Beide oude vrouwen waren vermoedelijk voedsters van de meisjes, die

2105 geroofd werden, en dat zij den strijd in angstige spanning gadesloegen, zal wel niemand bevreedden.

In de beide hoeken liggen twee Nymphen voorover op den grond. Die ter rechterzijde steunt op de ellebogen; de linker heeft den linkerarm even onder het hoofd weggenomen om haar chiton wat op te trekken, die haar over den rechterschouder gegleden was. Het

2110 voornaamste, wat aan die nymph ontbreekt, zijn de beide armen, waarvan slechts de linkerhand, die den chiton optrok, gevonden is. Zij droeg een kap of muts. Een soortgelijke had ook haar pendant; daar is echter slechts een fragment van over. Het schijnt, dat de beide uiteinden van de gevelgroep niet anders kunnen worden

2115 samengesteld en toch is het bijna niet aan te nemen, dat deze samenstelling in alle opzichten de ware is. Hoe kan een kunstenaar, die in zijne pendants zulk eene variatie wist te brengen, zijn groep in twee figuren aan weerszijden, die beide vooroverliggen, de een wat hooger dan de ander, als in twee in hun verlengde aan

2120 elkaar evenwijdiglopende lijnen hebben laten afloopen? Men heeft zich dit in Berlijn ook niet ontveinsd en neemt in de glyptotheek aldaar met onze groep nog proeven. Toch moet zij in groote hoofdzaken wel zoo worden samengesteld, als dat hierboven op voetspoor van Dr. Treu beschreven is.

Men gevoelt dadelijk, dat er een zekere overeenstemming, een zoogenaamd parallellisme, is tusschen deze groep en die van den voorgevel. Beide stellen de overwinning voor van beschaving en zachtere zeden over barbaarsheid. In beide wordt het pleit door

2125 het optreden van een God beslist; aan de voorzijde is het Zeus, aan de achterzijde zijn zoon Apollo. In beider hoeken liggen godheden het schouwspel aan te zien. Achter de paarden van Pelops en Oinomaos zit aan weerszijden een oude man; gelijk deze in den oostgevel, stellen in den westgevel de twee oude vrouwen groot belang in hetgeen er voorvalt. Doch bij alle overeenstemming ook weder een sterk in het oog springend

2130 verschil. Zoo kalm en plechtig als het aan de voorzijde toegaat, zoo geweldig en bewogen is het tafereel in den achtergevel.

Begeven wij ons thans in gedachte weder naar de voorzijde des tempels, om in de gaanderij tusschen de zuilen en de wanden van het inwendige tempelhuis rond te wandelen en daarna dat zelf binnen te treden. Wij bestijgen daartoe het met vijf

2135 trappen omhoog rijzende uitstek aan het voetstuk des tempels, dat hier midden voor den voorgevel is aangebracht, en wel over de meer breede trappen van de voorzijde. Gaan wij daarop tusschen de zuilen door, dan zijn wij in de gaanderij en loopen wij over het eenvoudige plaveisel van kiezelsteenen, die met een soort van pleister bedekt waren. De gaanderij had een zoldering, waarschijnlijk van hout, tusschen den

2140 achterkant van het geison en den wand van het tempelhuis. Onder zulk eene zoldering was dikwijls ook om de wanden een rij van triglyphen en metopen aangebracht. Dit had men hier, waarschijnlijk om de kosten, gelaten. Slechts aan de voor- en achterzijde had men, naar de wijze van metopen, platen aangebracht met reliefs voorzien, voorstellende de twaalf werken van Herakles.

2145 Waar hoorden die meer thuis dan hier, op de heilige plaats, waar de Hellenen als navolgers van hem in den door hem ingestelden wedstrijd om den prijs der overwinning kampten? Beginnen wij om ze in oogenschouw te nemen met het meest noordelijke relief aan de achterzijde, want men schijnt bij de opeenvolging der werken eene historische

2150 volgorde in het oog te hebben willen houden en hier verschijnt de jeugdige held nog geheel baardeloos. Hij heeft den Neimeischen leeuw verslagen en den rechtervoet op het ondiep geplaatst hebbende, - dit althans was hoogst waarschijnlijk zijne houding, - steunt hij met het hoofd op de rechterhand, terwijl de elleboog op de omhoog

2155 gehouden knie rust; hij wendt het gelaat peinzend naar voren. Reeds tijdens de Fransche expeditie werden meerdere stukken van deze metopen opgegraven en zoo wordt ook deze in het Louvre bewaard; den kop van Herakles heeft men er thans bij gevonden. Op het volgende relief bestrijdt Herakles de Hydra, de veelkoppige slang, waarvan

2160 iedere kop dadelijk weder aangroeide, nadat hij was afgehakt. Het monster krult zich van de linkerzijde der metope naar de rechter en heft het lichaam langs die rechterzijde omhoog; vele koppen zijn reeds afgeslagen, doch andere verheffen zich nog. Herakles komt van de linkerzijde. Vermoedelijk stond op deze metope ook een

2165 Ioloas, die volgens het verhaal een bosch had in brand gestoken, om met de brandende takken iederen stomp, waar een kop was afgehakt, uit te branden, ten einde het weder aangroeien te verhinderen. De Hydra echter neemt op dit relief de grootste plaats in. Op het daarnaaststaande laat Herakles aan zijne vriendin Athene, die aan den

2170 linkerkant gezeten is, eens een paar van die Stymphalische vogels zien, beesten met ijzeren wieken en vederen zoo puntig als pijlen, die zelfs menschen aten en het dal van Stymphalos in Arkadie onveilig hadden gemaakt. Herakles echter heeft ze door het geluid van een ijzeren ratel opgejaagd en daarna gedood. Thans toont hij aan de Godin een der vogels met de rechterhand; een ander schijnt in de linker aan de zijde van den toeschouwer langs het lichaam te hebben afgehangen. Van dit relief zijn de

voornaamste stukken in het Louvre.

- Zoo ook van den daaropvolgenden stier van Kreta, die echter aan de Dui[t]sche opgravingen zijn kop dankt. Herakles moest dit dier van Kreta naar Mykenae brengen. De achtergrond van ons relief wordt zoo goed als geheel door den stier ingenomen, die van de linker naar de rechterzijde gaat, doch door Herakles, die er voor staat en juist in tegengestelde richting, van de rechter naar de linkerzijde zich beweegt, met de linkerhand bij den kop wordt omgeleid. De held loopt eenigszins voorover, zoodat men zien kan, dat het hem moeite kost het beest mee te krijgen.
- Het volgende relief gaf eene voorstelling van Herakles, die het Kerynitische hert met gouden horens en koperen hoeven achtervolgt. Het oogenblik schijnt gekozen, waarop hij het dier van achteren op zij kwam en het bij de horens greep; daar het nog door wilde loopen, wordt de kop ver achteruit getrokken.
- De rij aan deze achterzijde werd afgesloten door een voorstelling uit Herakles' strijd met de koningin der Amazonen, wie hij den haar door Ares geschonken gordel moest ontnemen. Slechts de kop is over, die, zoo het schijnt, bij de haren naar beneden gesleurd werd.
- Loopen wij om naar de oostzijde, dan geeft ons het eerste relief aan de linkerzijde een der meest geliefkoosde voorstellingen van de Grieksche volkshoert. Het verhaal laat Herakles gewoonlijk zijn werken verrichten in dienst van koning Eurystheus. Deze is echter eigenlijk geheel bij toeval koning geworden in plaats van Herakles. Juist toen onze halfgod zou geboren worden, verklaarde Zeus aan Hera, dat hij, die van dat oogenblik af aan het eerst het levenslicht aanschouwen zou, koning zou wezen. De godin, naijverig tegenover den natuurlijken zoon haars gemaals, houdt daarop Herakles' geboorte een tijd lang tegen, en doet zoo spoedig mogelijk, schoon vóór den bestemden tijd, Eurystheus ter wereld komen. Op die wijze wordt het stumperachtige zevenmaandsch kindje beheerscher van Griekenlands geweldigsten held; geen wonder dat de heer met zulk een knecht nooit recht op zijn gemak was. Nu wordt door hem aan Herakles opgedragen om het wilde zwijn, dat den omtrek van den Eurymanthos, eene rivier in Arkadie, onveilig maakte, levend te vangen.
- De held kwijt zich van dien last; doch zijn meester krijgt reden om er berouw over te hebben, dat hij dien gegeven heeft. Nauwelijks komt zijn dienaar met het monster op den rug aanloopen, of de vrees overmant hem zoozeer, dat hij in een koperen vat kruipt. Herakles heeft het bemerkt en gaat op het vat af, en nu begint hier de voorstelling op onze metope, gelijk die vooral ook veel op vazen, voorwerpen van dagelijksch gebruik, voorkomt. De held heeft den linkervoet op het vat gezet, grijpt het monster met beide handen aan, en dreigt het voorover daarin te werpen. Smeekend richt zich de koning tot over de borst uit het vat op, de handen naar zijn dienaar uitstekende. Deze wilde echter blijkbaar maar eens een grap hebben. Van de figuren van dit relief zijn enkele brokken in het Louvre, enkele nu pas gevonden, o.a. de rand van het vat met den linkervoet van Herakles.
- Herakles moest de wilde paarden van koning Diomedes gaan halen. Op de tweede metope aan de voorzijde heeft, blijkens de overblijfselen in het Louvre en de thans gevondene, naar alle waarschijnlijkheid een paard gestaan, dat naar de rechterzijde sprong, doch door Herakles, die voor dat paard langs naar de linkerzijde ging, bij den teugel werd omgeleid. De held houdt dien teugel met beide handen vast; de paardenkop, die meegetrokken wordt, treedt verder van den achtergrond naar voren dan het overige lichaam.
- Het onderwerp van het derde relief is de strijd met den reus Geryoneus. Deze had drie koppen, ieder van een helm voorzien, en drie lichamen, ieder door een schild bedekt. Reeds heeft op ons relief Herakles Eurytion, den herder van den reus, verslagen en stapt hij van de linkerzijde komende over diens lijk heen. Ook de reus zelf heeft, vermoedelijk met den knods, van den held reeds geweldige slagen ontvangen. Hij ligt althans op de knieën. Herakles, voortgaande met slaan, heeft den linkervoet op het bovenbeen van den reus gezet. Reeds is één kop neergezonken en van één arm het schild afgegleden. Een groot fragment van deze metope vindt men in het Louvre.
- De daaropvolgende metope is de eenige, die zoo goed als geheel gaaf bewaard is gebleven. Herakles, geheel naakt en met een baard, staat in het midden geheel naar de rechterzijde gekeerd. Op den voorovergebogen nek rust een kussen, waarop wij ons den hemel te denken hebben, die op het relief niet zichtbaar is; met de naar boven gekeerde handpalmen steunt hij den last aan weerszijden; slechts de rechterarm echter, die, welke naar den toeschouwer gekeerd is, valt in het gezicht. Achter hem staat eene vrouw met het lichaam naar voren gekeerd, het hoofd echter in profiel rechts. Haar chiton valt in tamelijk rechtstandige plooiën naar beneden; daarover hangt haar peplos. De rechterhand valt langs het lichaam, de linker houdt zij omhoog ook om iets met de handpalm te steunen; misschien wel om Herakles een handje te helpen. Wie zij is, heeft men, zoover ik weet, nog niet uit kunnen maken. Aan de

- voorzijde van Herakles komt Atlas op hem af, hem met de rechterhand de drie appels der Hesperiden toonende, die hij voor den held was gaan halen, terwijl deze zoolang den hemel voor hem droeg. Ook Atlas is naakt en heeft een baard.
- 2240 Van de daaropvolgende metope, die de reiniging van den stal van Augias voorstelde, is slechts eene Athene over, met een helm op het hoofd en gekleed in een afhangenden chiton, die den arbeid van haar vriend gadesloeg. Hierna volgt het laatste werk van den held; in deze volgorde het voor den dag halen van den Kerberos uit de
- 2245 de metope naar voren gesleept te hebben; zoodat het er slechts voor een deel op voorkwam. Zijne vriendin Athene stond weder naast hem.
- Hiermee was men alle metope-reliefs langs gewandeld. Ook zij waren, opdat de verschillende deelen goed in het oog zouden vallen, van allerlei kleuren voorzien; zoo was de Kretensische stier, te oordeelen naar enkele nog overgebleven verfsporen,
- 2250 roodbruin op helder blauw. Ook op de reliefs van de Hydra en den Nemeïschen leeuw neemt men nog iets van vroegere kleuren waar. Thans echter betreden wij het inwendige tempelhuis zelf en begeven ons daartoe het eerst naar de achterzijde. Daar zijn de beide zijmuren in anten omgebogen; tusschen de beide anten staan weer twee Dorische zuilen. Waarschijnlijk kon men zonder eenige belemmering tusschen die beiden, of
- 2255 tusschen een hunner en eene ante, doorloopen. Men kwam dan echter slechts in het achterhuis, vanwaar men niet in het eigenlijke binnenste van den tempel kon doordringen. Het was in zekeren zin eene voorzetting van de gaanderij rondom; hetzelfde plaveisel liep hier door. Toch was dat achterhuis voor een kalmer en meer opzettelijk verkeer der feestelingen onderling bestemd, dan die omloop. Hier was het,
- 2260 dat o.a. Herodotos zijne geschiedenissen voorlas.
- Doch thans naar de voorzijde. Vandaar kon men geheel tot in het binnenste van den tempel doordringen. Ook hier bogen zich de zijmuren in anten om; ook hier had men tusschen hen in twee Dorische zuilen, doch de drie vakken tusschen die zuilen en anten waren door metalen traliewerk geheel dicht gemaakt. Het onderste gedeelte
- 2265 echter kon men als een deur openslaan en wij treden door een dier deuren het zoogenaamde voorhuis binnen. Daar troffen allerlei wijgeschenken het oog, niet het minst het beeld eener vrouw, die een krans boven het hoofd van een man hield. Het was koning Iphitos, bekranst door de ekecheiria (godsvrede), hier als persoon voorgesteld. Het plaveisel bestond in dit voorhuis uit een schoon mozaïk van
- 2270 gekleurde steenen. Een eenigszins getemperd licht viel door het traliewerk aan de voorzijde.
- Tegenover den middelsten toegang tot het voorhuis was de deur, die naar de eigenlijke inwendige tempelruimte, de cella, leidde. Men opende die; een helder licht stroomde door eene groote opening in het dak naar beneden, en in volle majesteit en glans zag
- 2275 het sterfelijk oog den vader van Goden en menschen voor zich.
- Het kolossale beeldhouwwerk bestond voor het grootste gedeelte uit ivoor en goud. De Godheid zat op een troon, die weder op een voetstuk rustte. In groote lokken golfde het haar aan weerszijden langs het breede en zich toch naar boven eenigszins versmallende voorhoofd; een rijke baard omsloot kin en mond; uit de hoeken van neus
- 2280 en wenkbrauwen sprak gebiedende majesteit. Om het hoofd droeg hij een krans als van olijfblieden. De Horen (tijden), die hij wentelt, en de Charites (levensvreugden), die hij afzendt, zweefden van de bovenleuning van zijn troon af, de eene ter eener, de andere ter ander zijde, om zijn hoofd. Op zijne rechterhand stond de Overwinning (Nike), die van hem nederdaalt, een beeld geheel van goud; met de linker hield hij
- 2285 den scepter uit meerdere soorten van metaal samengesteld, den adelaar er boven op. De gouden mantel, die hem van de schouders hing, was als doorweven met figuren, bloemen en dieren. De voeten met gouden schoeïsels rustten op een schabel met gouden reliefs overdekt, eene voorstelling gevende van Theseus' strijd tegen de Amazonen. Op het hooge voetstuk van den troon zag men, als gaf het eene voorstelling van den
- 2290 Olympos, in het goud uitgewerkt tal van Goden en Godinnen op allerlei wijze bezig. Evenzoo waren beeldhouwwerken aangebracht op de pooten van den troon: Nike's zweefden er als om heen; de kinderen van Niobe werden er op getroffen door de pijlen van Apollo en Artemis; Thebaansche knapen en meisjes door den Sphinx geroofd. Op de
- 2295 dwarslatten tusschen de pooten zag men tal van voorstellingen uit wedstrijden. Van de paneelen, die de open vakken tusschen de pooten vulden, was de voorste donker gekleurd, de drie anderen beschilderd door Panainos, volgens de overlevering een broeder van Pheidias; daarop zag men o.a. Griekenland en Salamis met de versierselen van voorstevens in de hand.
- Zoo moet de ontzachlijke op den Olympos gezeten hebben, toen de moeder van Achilles,
- 2300 Thetis, smeekend tot hem kwam, en hij haar als met de wenkbrauwen, het hoofd slechts licht mede bewegende, hare bede toestond; eene golving plantte zich voort in de lokken aan weerszijden van het hoofd: de gansche Olympos daverde. De kunstenaarsage

2305 laat Pheidias aan Panainos verhalen, dat de plaats uit Homeros, waar dit beschreven wordt, hem bij de bewerking van zijn beeld voor den geest stond. Dat de kunstenaar, den opperste der goden in volle waarheid willende voorstellen, hem zeer groot genomen heeft, zal wel niemand bevreemden. Spotvogels zeiden, dat de God, als hij op ging staan van zijn zetel, noodwendig het dak des tempels moest meênenemen. De kunstenaar had zijn taak opgevat als de vervulling eener hoogere zending. Nog eeuwen later wees men in den tempel de plaats aan, waar hij volgens het verhaal in diepen eerbied neergezonken den God zelf om zijn oordeel gevraagd had. Daar rolt de donder; 2310 de bliksem slaat vlak voor hem neder: de godheid heeft gesproken en aan het werk des menschen zijn zegel gehecht. Het helleensche idealisme had zijn hoogste toppunt bereikt; hooger kan wellicht niemand stijgen, die het goddelijke in het menschelijke wil uitdrukken. Het beeld ging verloren, - men weet niet niet hoe, - doch de indruk, die het in verwante zielen gewekt had, de type, dien de meester had geschapen, 2315 plantte zich onder volgende geslachten voort, o.a. in werken als de Zeus van Otricoli, en eeuwen moesten er nog verlopen voor Pheidias' groote evenknie, Michel Angelo, toen hij het waagde den Christelijken God den Vader op het doek te brengen, den Attischen kunstenaar zou ter zijde streven.

2320 Wenden wij ons thans in dit inwendige tempelhuis tot de meer dagelijksche dingen. Aan weerszijden liep, een weinig van de beide zijmuren, een rij van zeven Dorische zuilen, waardoor de ruimte in een groot middenschip en twee vrij smalle, zijgaanderijen verdeeld was. De vloer van het middenschip had drie afdeelingen. Aan de voorzijde was die geplaveid met donkerblauw marmer. Daarop volgde, vermoedelijk 2325 door een drempel er van afgescheiden, een tweede vak, van welks bodembekleding niets is teruggevonden. Uit een plaats van Pausanias¹ schijnt men op te mogen maken, dat die ook donker was. Daarvan eveneens door een drempel gescheiden volgde het laatste gedeelte, dat, blijkens diezelfde plaats bij Pausanias, een licht gekleurd plaveisel moet gehad hebben. Het middelste vak lag waarschijnlijk juist onder de opening voor 2330 het licht in het dak. Het neervallende regenwater werd daar dan in opgevangen, zoodat het niet vrijelijk door den tempel stroomen kon; er moeten dan afvoerbuizen naar buiten geweest zijn.

Van de tweede zuil aan weerszijden liep tusschen alle zuilen door een tot zekere hoogte reikend metalen hek, evenzoo tusschen de beide uiterste zuilen achter het 2335 beeld om en op den drempel voor het beeld. Dit kon dus van geen zijde vrij genaderd worden. Wilde men er heen loopen, dan ging men tusschen de eerste en tweede zuil in degaanderij, opende een deur en kwam zoo achter de hekken. Was men omgeloopen, dan kwam men er door juist zulk een deur aan den anderen kant weer uit. Tegenover beide deuren had men trappen, waardoor men op de bovengaanderij, die op de zuilen der 2340 gaanderij beneden rustte, komen kon. Ook daar kon men waarschijnlijk om het beeld heen wandelen. Ging men nu langs een wenteltrap nog hooger, dan kwam men op het dak, vanwaar men over de gebouwen van Olympia heen een vrij gezicht had op de groene heuvelen van het landschap en wellicht aan den westelijken horizont ook iets van het verre blauw der Jonische zee kon waarnemen.

2345 Wij dalen naar beneden en verlaten den tempel. Wij hebben hier een gebouw gezien uit den bloeitijd van de Grieksche kunst, het tijdvak van Perikles. Men nam tot nog toe veelal aan, dat de tempel veel vroeger gemaakt is, en slechts de beeldhouwwerken van Paionios en Alkamenos ongeveer in het midden van de vierde eeuw in de gevels gevoegd zijn. Dit schijnt thans onhoudbaar. Men heeft om den tempel heen het voetpad nog 2350 kunnen erkennen, dat daar in den bloeitijd van Hellas grootheid betreden werd. Toen men dieper groef, kwam men door eene laag geel zand en stukken steen, kennelijk bouwpuin, en daarna eerst op den zwarten ondergrond. Nu zijn de meeste voetstukken van standbeelden hier boven op die laag van zand en bouwpuin geplaatst; enkele anderen - bij één komt dat zeer duidelijk uit - stonden oorspronkelijk op de zwarte 2355 aarde en waren, toen de nieuwe laag daarover heen was geworpen, op hunne plaats blijven staan, zoodat een groot gedeelte, dat bewerkt was om in het oog te vallen, onder de aarde kwam. Deze laatste voetstukken zijn, zooals de lettervorm der inscriptiën aanduidt, vóór de laatste helft van de 5e eeuw, de andere daarna opgericht. Het schijnt dus uitgemaakt, dat een vroegere tempel ongeveer in het midden 2360 van de 5e eeuw of iets later is afgebroken, een deel van het puin, dat was blijven liggen, met geel zand overdekt is en daarop de nieuwe tempel is gebouwd. De voetstukken, die reeds om den ouden tempel stonden, kwamen ten deele onder dien nieuwen bodem, de latere werden daar bovenop geplaatst.

2365 De bouwmeester Libon, een man uit Elis, was dan een tijdgenoot van de Attische meesters en werkte met hen samen. Hij schijnt ook eenigszins voordeel uit den omgang met hen getrokken te hebben, althans in enkele kleine bijzonderheden van bouwtrant meent men Attischen stijl te hebben waargenomen. Hoe schoon het gebouw ook was, over het geheel werd de hoge adeldom van vormen, dien men bijv. bij het Parthenon

2370 waarneemt, hier niet bereikt. En dit geldt in de hoogste mate ook de beeldhouwwerken
 der Attische meesters zelf. De behandeling van de kleding is breed, die van het
 haar, bijv. van Apollo, vrij ouderwetsch voor dien tijd, terwijl toch de geniale
 conceptie van de westelijke, en de stille plechtigheid, die spreekt uit de oostelijke
 groep, ons doen gevoelen, dat wij hier met werken van groote meesters te doen hebben.
 Deze aanmerking op de wijze van bewerking geldt in niet ninder mate ook de metopen,
 2375 die wel naar Attisch voorbeeld, naar die van den Theseustempel, vervaardigd schijnen,
 maar toch eene onderwetsche breedheid en soms zelfs iets onbeholpens hebben. Zij
 bieden in bewerking ook trekken van gelijkheid aan met den gevel van Paeonios. Maar
 diezelfde meester heeft vlak tegenover den Zeustempel een beeld (een Nike) laten
 plaatsen van edele vormen en veel beter behandeling van de kleedij. De vraag is dus:
 2380 waarom hebben die meesters bij de uitvoering hunner schoone compositiën dan zoo
 weinig op de uitwerking der bijzonderheden gelet? Men kan daarop antwoorden, voor
 beelden, die zoo hoog geplaatst waren, was zulk fijn werk niet noodig. Doch alweder
 kan men vragen: en de gevelsculpturen van het Parthenon dan? Toch zou men hierop
 2385 kunnen antwoorden, dat de Eleërs wel gegoede grondbezitters waren, maar toch niet als
 de Atheners een kas van bondgenooten ter hunner beschikking hadden. Als men nagaat
 welke geduchte kosten zij voor al die kunstwerken te maken hadden, dan kan men
 begrijpen, dat men, waar het maar eenigszins mogelijk scheen, iets uitzuinigde en
 daarom bij hooger geplaatste beelden, waar de hoofdconceptie meer dan elders het
 voornaamste was, op het uitwerken der bijzonderheden minder zorg liet besteden. Had
 2390 men bijv. ook niet uit zuinigheid slechts voor de fronten van het tempelhuis reliefs
 aangebracht, en was het plaveisel daaromheen niet meer netjes en knap dan fraai?
 Mogelijk hebben de meesters hunne compositiën eenigszins in der haast uitgewerkt,
 hier en daar zelfs naar ouderwetsche schemata. Hoe kort had Pheidias' school die nog
 2395 slechts achter zich! Misschien ook werden die werken onder hunne leiding, door
 andere, mogelijk wel Eleërs, vervaardigd; doch was dit het geval, dan heeft vooral
 bij de westelijke groep de meester den leerlingen den beitel menigmaal uit de handen
 genomen, of was er onder deze, als onder die van Rubbens een van Dijck, hier dan
 waarschijnlijk een genie, dat in den dop is gebleven. Ook in onderdeelen, bijv. in de
 2400 grepen van sommige handen, is die westelijke groep vaak van treffend dramatische
 kracht.
 Tusschen de wijgeschenken vlak voor den tempel stond dan die Nike van Paionios,
 waarvan reeds sprake was. Van eene langwerpige ronde plaat rees met tien trapsgewijze
 vernauwingen naar boven de zuil omhoog, waarop bijna zes meter boven den grond de
 2405 Godin geplaatst was. Zij scheen naar beneden te dalen met een adelaar onder zich;
 hare vleugelen aan de schouders stonden omhoog. Het dunne kleed is boven den
 rechterschouder vastgemaakt, zoodat linkerarm en boezem daarbuiten vielen. Door de
 opgaande luchtstreaming, veroorzaakt door hare nederdaling, sluit het kleed aan de
 voorzijde nauw aan het lichaam, en het schijnt, dat het verder aan weerszijden met
 2410 breede bochten achteruit woei. In de linkerhand heeft zij vermoedelijk een krans
 omhoog gehouden, waardoor de schouder daar wat hooger kwam. Armen, hoofd en linker
 onderbeen, vleugelen en een groot stuk van het kleed ontbraken in het eerst geheel.
 Slechts kleinere stukken zijn er later van gevonden. Eene inscriptie vermeldt, dat de
 Messeniërs uit Naupaktos het uit den buit op 'vijanden' behaald hebben opgericht en
 dat Paionios uit Mende, 'dezelfde die met zijne ontwerpen voor versierselen op den
 2415 gevel des tempels zegepraalde', - waaronder immers ook eene Nike was, - het
 vervaardigd had. Die vijanden waren, volgens een verhaal van de Messeniërs, dat
 Pausanias nog hoorde vertellen en dat zeer waarschijnlijk is, de Spartanen, doch de
 invloed van dezen was toen ter tijde te Olympia nog zoo sterk, - ook dit verhaalden
 de Messeniërs, - dat men dien naam er niet op durfde beitelten. Later was men minder
 2420 angstvallig. Toen in opdracht van de Romeinen de Milesiërs een grensstrijd van de
 Messeniërs met hun alouden vijand ten hunnen voordeele beslist hadden, werden drie
 daarop betrekking hebbende groote aktestukken op de zuil gegraveerd.
 Wij verlaten het terras van den Zeustempel en begeven ons tusschen een geheele rij
 van beeldhouwwerken door naar het oostelijke deel van de Altis. Daar stonden twee
 2425 gebouwen, een kleiner aan de zuidoostzijde en eene zeer groote gaanderij, noordelijk
 daarvan. Kort achter deze gebouwen schijnt de oostelijke Altismuur geloopt te
 hebben. Dit terrein kent men nog slechts weinig. Dat kleinere gebouw stond op een
 voetstuk met twee trappen. Steeg men die op, dan kwam men, tusschen eene rij van
 2430 zuilen door, in eene gaanderij, die aan de lange voor- en smallere zijzijden om het
 eigenlijke gebouw heen liep; dit bestond uit vier vertrekken; de ruimte tusschen de
 zuilen der gaanderij konden door metalen hekken worden afgesloten. Niet
 onwaarschijnlijk was dit gebouw het raadhuys van den Olympischen raad.
 De groote gaanderij aan de noordzijde was de zoogenaamde gaanderij der Echo, ook wel
 de veelkleurige genaamd, omdat haar gesloten achterwand roet tal van voorstellingen

2435 beschilderd was. Zij verhief zich met vier trappen van Parisch marmer tamelijk hoog
 boven den beganen grond; zij was 100 meter lang en 10 meter breed, zoodat van hier
 uit minstens 2000 menschen, tusschen de Ionische zuilen aan de voorzijde door, de
 offerplechtigheid op het groote altaar daartegenover konden waarnemen. Ook de beide
 2440 zijkanten van de gaanderij der echo waren gesloten. Sloeg men aan de noordzijde de gaanderij der Echo om, dan kwam men voor eene soort
 van poort, bestaande uit twee postamenten, in den vorm van halve zuilen, en
 daartusschen twee werkelijke zuilen, alle Ionisch, en wel van zeer oud model.
 Tusschen de werkelijke zuilen had men eene deur; de ruimte tusschen de zuilen en
 2445 postamenten waren tot zekere hoogte door een steenen muur gevuld. Het was de poort
 van den tunnelvormigen, zoogenaamden 'geheimen.' ingang tot de kampplaats, het
 stadion.
 Ging men vandaar eenigermate naar het westen, dan kwam men voor de zoogenaamde Zanes,
 een meervoud van Zeus, standbeelden van den God, die opgericht waren uit de boeten,
 waarmee zij gestraft werden, die in den kampstrijd zich tegen de Godheid vergrepen
 2450 hadden door bijv. de tegenpartij om te koopen of zich te laten omkopen. Van deze
 standbeelden zijn de voetstukken gevonden.
 Daarop kwam men aan een tempel, het Metroon genaamd, d.i. tempel van de moeder der
 Goden. Het was eene Dorische peripteraal-tempel, evenals die van Zeus, doch veel
 kleiner, nauwelijks zoo groot als een derde van dezen. Ook rustte hij op een voetstuk
 2455 met drie trappen. Hij was gebouwd vermoedelijk in de vierde eeuw v.C. en de gevonden
 overblijfselen vermeerderen onze kennis vooral van de Helleensche ornamentiek der
 gebouwen zeer. Ook was, om sommige architectonische bestanddeelen duidelijker aan te
 geven, van de kleuren blauw en rood gebruik gemaakt. In den Romeinschen keizertijd
 heeft men dezen tempel gruwelijk onder handen genomen. Hij kreeg toen een nieuw
 2460 pleistertje en wel een van meerdere centimeters dik. Allerlei fijne details van de
 ornamentiek bijv. de droppels onder het Geison vond onze restaurateur overbodig, en
 werden óf afgestooten, óf ook zonder die voorafgaande bewerking ingepleisterd. Toen
 werd hij, - de tempel van de moeder der Goden! - ingericht tot een pantheon voor
 Romeinsche keizers. Men kon dien er toch nog beter voor nemen, dan dien van Zeus of
 2465 Hera (over welke straks). De keizers genoten in de provinciën goddelijke eer en wel
 reeds bij hun leven, in Rome zelf eerst na hun dood. Het was dus zeker den Romeinen
 niet onverschillig, dat ook op het voornaamste Helleensche heiligdom voor deze
 goddelijke beheerschers van het wereldrijk eene plaats der vereering werd ingeruimd.
 Toch behoeft het idee daartoe niet bij de Romeinen te zijn opgekomen. De Griek was
 2470 toen tegenover de Romeinsche groote heeren en vooral tegenover den keizer voorkomend
 genoeg. Met zekere gemeene geestdrift greep dat ontfaarde geslacht naar alle denkbare
 eerbewijzingen om die op het hoofd van den machtigen te stapelen, en men nam daarbij
 dan nog eene houding aan alsof men iets groots gewrocht had.
 Van de standbeelden der keizers, die hier gestaan hebben, zijn er, en wel in den
 2475 tempel zelf, eenige teruggevonden. Een dier beelden, waaraan echter de kop vooreerst
 nog ontbrak, had men, omdat er een adelaar nevens stond, tot een Zeus verheven. Dr.
 Purgold was de eerste, die opmerkte, dat het wonder veel weg had van een kort te
 voren te Civita Lavina opgegraven Claudius. Toen men daarna beproefde den kop van
 dien keizer, welken men een heel eind verder gevonden had, op dezen romp te zetten,
 2480 paste die volkomen. Evenzoo paste op een anderen romp een kop van Titus. Beide
 beelden zijn keurig bewerkt. In hunne nabijheid werd ook het standbeeld eener vrouw
 gevonden, waarschijnlijk van eene keizerin, eveneens zonder hoofd. Nog werd hier
 opgedolven eene vrouw in barbaarsche kleederdracht, nederknielend met de handen op
 den rug, waarschijnlijk de personificatie van eene onderworpen provincie, die zich
 2485 voor een keizer buigt. Van dezen stond nog slechts een deel van een der beenen
 overeind, doch thans is ook nog een daarbij behoorende torso gevonden.
 Noordelijk van Zanes en Metroon zag Pausanias eene geheele rij van kleine
 tempelvormige gebouwen, zoogenaamde schatkamers, huizen, die verschillende staten of
 heerschers daar hadden laten oprichten om er hunne geschenken aan de Godheid in te
 2490 plaatsen. Zij lagen met de achterzijde vlak tegen den Kronosheuvel aan en op een
 verheven grondslag. Weinige gebouwen op het Altis gebied zijn echter door de woede
 der elementen en van het mensdom, - ook dikwijls niet meer dan een element, - zoo
 gehavend als deze. Men heeft zelfs hare grondslagen niet geheel met rust gelaten, al
 vindt men deze nog voor een groot gedeelte weer. Eene dier schatkamers is echter
 2495 gelukkig slechts door een bergstorting van den Kronosheuvel vernietigd geworden,
 zoodat er genoeg overblijfsels van zijn om haar eenigermate te kunnen reconstueeren.
 Het was een met zorg bewerkt gebouwtje en niet slechts rustte het op een voetstuk met
 twee kleinere en éénen groteren trap, doch ook de muren versmalden zich
 trapsgewijze, met zeer smalle en steeds smaller wordende trapjes naar omhoog. Men
 2500 kwam tusschen twee Dorische zuilen en twee anten in een voorhuis, daaruit in een

binnenvertrek, de inrichting, zoo het schijnt, ook van de meeste overige schatkamers. Het was de zoogenaamde schatkamer der Karthagers, d.i. de schatkamer, die Gelon de tyran van Syracuse in het begin van de 5de eeuw v.C. uit den op de Karthagers behaalden buit heeft laten oprichten.

- 2505 De latere bewoners van het dal van Olympia hebben van stukken van bouw- en beeldhouwwerken een groot vestingvierkant vervaardigd. Uit den westelijken muur werden allerlei blokken, stukken van zuilen, een paar kapiteelen, stukken van reliefs enz. voor den dag gehaald, die daar binnen in op elkander waren gestampt en van een gebouw schenen te zijn weggebroken. Na eenig onderzoek bleek het, dat dat gebouw
- 2510 juist de breedte moet gehad hebben, blijkens de gevonden grondslagen, van een der schatkamers, op een na de laatste in de rij, volgens Pausanias die der Megarensers. In den gevel dier schatkamer zag hij ook een relief, waarop eene voorstelling gegeven werd van den strijd van Goden en Giganten en hiermee kwam geheel overeen, dat onder
- 2515 de talrijke overblijfselen, die men gevonden had, ook reliefplaten waren. Toen men ten laatste onder de blokken er een vond, aan het einde afgebroken, juist midden door de vierde letter van het woord Megara of Megarensers, een blok tevens, dat boven den ingang van het gebouw scheen behoord te hebben, was de zaak uitgemaakt. Het was een met zorg bewerkt gebouw. De voorgevel rustte op twee anten en twee
- 2520 zuilen. Onder het geisou liep om het geheele gebouw een fries van reliefs in kalksteen; men vond die ook in den gevel. De vakken tusschen anten en zuilen waren met metalen traliewerk gevuld, waardoor eene deur of meerdere deuren moeten geleid hebben naar het voorhuis, dat voerde tot een binnenvertrek, eens zoo groot als dit. Het gebouw is een menschenleeftijd ouder dan de schatkamer der Karthagers; het is zeker niet later gebouwd dan op het eind van de 6de eeuw vóór Christus. Hoe door
- 2525 dergelijke vondsten alle schakels in den keten van de geschiedenis der Grieksche bouwkunst worden aangevuld, is begrijpelijk. Het relief in den voorgevel heeft Dr. Treu met vrijgroote waarschijnlijkheid in zoover weten te reconstrueeren, dat men over de compositie tamelijk wel oordeelen kan. In het midden staat Zeus met een Gigant, die reeds op de knieën is neergevallen.
- 2530 Aan zijn rechterhand strijden Athene en Poseidon, aan zijn linker Herakles en Ares, eveneens ieder met een Gigant. In den hoek voor den toeschouwer aan de rechterzijde ligt een gigant plat op den grond, met den helm naar den hoek gekeerd. Met hem flankeert een zeedier, dat uit den linkerhoek den God der zee Poseidon te hulp komt. Een der best bewaarde stukken stelt den Gigant voor, die met Herakles strijdt. Hij
- 2535 is op de linker knie gevallen, die aan den kant van den toeschouwer; het rechterbeen staat nog overeind; machteloos tracht hij zich nog te verweren. Herakles, die hem bestrijdt, heeft het linkerbeen reeds voorbij het rechter van den Gigant geplaatst, en zal hem wel spoedig geheel terneer geslagen hebben. Men heeft hier een zeer oude proeve in de kunst van groepeeren voor zich; kinderlijk naïef meent men bijv. genoeg
- 2540 gedaan te hebben met een zeedier tegenover den nederliggenden Gigant te stellen. De eerste schatkamer links was volgens Pausanias die van den tyran Myron uit Sicyon. Daarop volgde die der Karthagers. Thans, nu de grondslagen van die gebouwen voor den dag gekomen zijn, telt men er één minder dan de Grieksche reisbeschrijver; toch zijn volgens de jongste berichten ook daar overblijfselen van gevonden. Vlak naast deze
- 2545 schatkamers, aan de westzijde, stond een gebouw, dat eerst een jaar of wat na het bezoek van Pausanias te Olympia werd opgericht. Een rijk vrijgevig man uit Attica, die in Rome tot hoog aanzien kwam, Herodes Atticus heeft ook te Olympia aan zijn schier tot manie overslaanden bouwlust botgevierd. Er worden heel wat bouwwerken van hem vermeld. Toen later zijne vrouw Regilla stierf, liet hij zijn huis zwart verwen,
- 2550 er zwarte tapijten en voorhangsels in brengen en andere gedeelten met zwart marmer bekleeden. Nu hield hij veel van zijne Regilla, en het is door haar, dat hij eene groote waterleiding, die zich met allerlei vertakkingen door het heilige gebied verbreidde, - overal heeft men die bij de opgravingen teruggevonden, - aan het heiligdom ten geschenke liet geven. Dit was voor Olympia een groote zegen en men
- 2555 merkte op, als leefde men in onze eeuw van hygiëne, dat men nu niet alleen op het heilige gebied zijn dorst met behoorlijk drinkwater zou kunnen lesschen, doch dat men thans te Olympia ook minder last van ziekten hebben zou. Het langwerpige hoofdreservoir, waarin het water aan twee zijden van den heuvel van Kronos afvloeide, was met een elegant gebouw verbonden, eene zoogenaamde Exedra, een gebouw, waarin men
- 2560 zich op behaaglijke wijze met disputeeren - eene toenmaals zeer geliefkoosde bezigheid - verlustigen kon. Ook Herodes Atticus zelf was een rhetor. Nevens het reservoir vond men aan weerszijden twee ronde gebouwtjes, klein van omvang, waarin waarschijnlijk twee standbeelden stonden, wellicht die van Hadrianus en Antoninus Pius; van den eersten heeft men torso en kop, van den laatsten slechts den kop
- 2565 gevonden. Iets hooger dan het reservoir en daarachter, werden de beide ronde gebouwtjes door een gebouw in den vorm van een halven cirkel verbonden; ook hierin

waren nissen aangebracht voor standbeelden van de keizerlijke familie, waarvan er
 meerdere in vrij goeden toestand zijn teruggevonden, o.a. van Faustina, de vrouw van
 Antoninus Pius, waarvan echter het onderste gedeelte tot boven de knieën is
 2570 afgebroken. Alle beelden van de Exedra bewijzen, dat, als men zooveel bouwde als
 Herodes Atticus, men met de eischen der schoonheid wel eens erg de hand moest
 lichten. In dat half ronde gebouw zaten onze disputeerders en zij hadden daarbij een
 2575 vrij uitzicht op het groote Zeus-altaar. Voor het reservoir stond een vrij slordig
 bewerkte marmeren stier, waarop eene inscriptie vermeldde, dat Regilla de
 waterleiding en het daarbij behoorende gebouw aan Zeus geschonken had. Door de
 geopende muilen van twee leeuwenkoppen aan de achterzijde stroomde het water in het
 reservoir.
 Dicht bij deze Exedra stond de tempel van Hera, het Heraion, zoo nauw bij eene kleine
 2580 hoogte nevens den Kronosberg aangesloten, dat men er aan de noordzijde niet omheen
 kon loopen. Hij was als het ware de tegenhanger van den Zeus-tempel aan de andere
 zijde van het groote altaar en had daar reeds gestaan tegelijk met dien tempel, dien
 men in de laatste helft van de 5e eeuw afgebroken had; de grondslagen van den nieuwen
 heeft men toen met de zijne op gelijk niveau gebracht. Al behoorden zij dus samen,
 2585 toch was die van Zeus' echtgenoot wat kleiner. Hij had ook van buiten een minder
 weidsch aanzien; het voetstuk rees met twee vrij smalle trappen omhoog; van
 beeldhouwwerk in den gevel geen spoor. Men betrad den tempel niet aan het oostelijke
 voorfront, doch aan de zuidzijde had men bij de beide uiteinden in het voetstuk twee
 2590 afzonderlijke trappen aangebracht, waarmee men in de gaanderij om het tempelhuis
 komen kon; want ook dit was een Dorische peripteraal-tempel. Liep men onder die
 gaanderij naar de noordzijde, dan kon men daar, dicht bij het achterfront, met een
 trap, die naar de hoogte nevens den Kronosheuvel opleidde, den tempel verlaten. De
 Eleërs hebben er zeker weleens aan gedacht ook dezen tempel door een nieuwen te
 2595 vervangen; toch hebben zij er zich mede tevreden gesteld hem bij voorkomende
 gelegenheid wat te vernieuwen. Telkens wanneer een der oude eikenhouten zuilen
 onbruikbaar was geworden, werd die door eene andere van steen vervangen, Pausanias
 echter zag er nog een van hout in den toegang tot het achterhuis. Zoo is het te
 verklaren, dat de steenen zuilen in omvang en model nog al van elkaar verschilden.
 Dat er zuilen van hout en steen naast elkaar stonden, leverde geen bezwaar op, daar
 2600 zij alle met dezelfde fijne pleister overtrokken waren. Aan de noordzijde, waar men
 den tempel toen niet nauwkeurig kon opnemen, had men het niet eens noodig geacht de
 zuilen, als zij verschillend van omvang waren, aan de buitenzijde toch in ééne lijn
 te brengen. De Dorische zuil heeft gewoonlijk twintig canneluren, somtijds echter
 zestien, en zoo vindt men er ook hier een van zestien aan de noordzijde. Dergelijke
 2605 zuilen zijn van den oudsten vorm en voor de kunstgeschiedenis zeer merkwaardig. Ook
 de Dorische zuil is van Aegyptischen oorspong. Wanneer men oudtijds woningen in
 rotsen uithieuw, liet men vierkante pijlers als steunselen van het bovengewelf staan.
 Later is men die ook in gebouwen boven den grond gaan gebruiken. Men is er echter
 toen veelal de hoeken gaan afsnijden, zoodat ze achtkantig werden; op dezelfde wijze
 2610 maakte men ze daarop van achtkantig zestienkantig; ook werden die vlakke zijden
 spoedig gegroefd, tot canneluren gemaakt. De Grieken wenschten meer canneluren, doch
 32 was hun te veel; zij begonnen toen met een vijfhoek en kwamen zoo op twintig.
 Zuilen met zestien canneluren toonen dus hun oorsprong veel duidelijker dan die van
 twintig. Nog zijn er aan de zuilen, die aan de oost- en zuidzijde van den tempel
 2615 moeten gestaan hebben, sporen te ontdekken van wijgeschenken, die in de gaanderij
 tegen die zuilen geplaatst waren.
 Het tempelhuis had geen anten, d.i. de zijmuren bogen zich aan voor- en achterkant
 niet om, zoodat men die muren daar in doorsnede voor zich had. Midden tusschen die
 uiteinden der muren stonden ook hier twee zuilen, en de vakken waren aan het
 2620 achterhuis gevuld door metalen traliewerk, zoodat slechts eene deur daartoe toegang
 gaf. Kwam men door het voorhuis in het inwendige tempelruim, dan kreeg men voorzeker
 eene geheel andere gewaarwording dan bij het betreden van dat van den Zeustempel. Op
 een troon zat daar de Godin des hemels, vermoedelijk met twee Goden nevens zich,
 waarvan een waarschijnlijk Zeus zelf was, de ander mogelijk Ares. Men had hier een
 2625 zeer oud werk voor zich, op het gebied van Olympia zelf vervaardigd; ten minste de
 geelachtig witte kalksteen, waarin het is uitgehouwen, wordt in de buurt van Olympia
 gevonden. Het is een produkt van de Grieksche kunst, zooals zij zich het eerst van de
 Aegyptische zelfstandig begint te maken. Het haar loopt in geheel aan elkaar gelijke
 golven aan weerszijden van het voorhoofd; daarop volgt een band en boven op het hoofd
 2630 staat een rond hoofddekseel als uit meerdere langwerpige, zich aan de lange zijden
 nauw tegen elkaar aansluitende stukjes samengevoegd. Juist onder die Saïtische
 dynastie gedurende de 7e en 6e eeuw, waarin Griekenland den invloed van Aegypte het
 meest ondervond, kwam in dat land een soort van hoofddekseel voor Isis-Hahor in

gebruik, bestaande uit een samenvoeging van Uraeus-slangen, teekenen van koninklijke
 2635 waardigheid, met twee hoornen er boven op; ook het Leidsch museum bezit daar meerdere
 exemplaren van. Het hoofddekseel van Hera is daar kennelijk van afgeleid; slechts de
 hoornen zijn weggelaten, tenzij, wat van eene teekening moeilijk te beoordeelen valt,
 eene oneffenheid aan een der zijden een overschot is van een afgebroken hoorn.
 Ook de inwendige bouw van den tempel was zeer antiek.
 2640 Eerst in den Romeinschen keizerstijd kreeg men hier zuilen, die met de zijwanden
 evenwijdig loopende het tempelhuis in drieën verdeelden. Vóór dien tijd had men aan
 die zijwanden nissen, waarvan de sporen nog te zien zijn, en dat die tot den
 oorspronkelijken aanleg van den tempel behoord hebben, bewijst duidelijk de
 2645 omstandigheid, dat de zijmuurtjes dier nissen, die rechthoekig op de zijwanden
 stonden, geheel in ééne lijn lagen met de buitenzuilen, zoo echter dat telkens een
 zuil werd overgeslagen en iedere nis de breedte van tweemaal den afstand van twee
 zuilen had. De nissen zijn dus tegelijk met den buitenbouw ontworpen; had men ze er
 later ingebracht, men zou niet zoo licht op een voor het oog geheel onnoodige
 overeenstemming gekomen zijn. Die nissen hadden waarschijnlijk eene overdekking van
 2650 hout. Daarin waren ongetwijfeld de talrijke wijgeschenken geplaatst, die in dit
 tempelhuis stonden. De ouden stelden vooral veel belang in de zoogenaamde kist van
 Kupselos, den Korintischen tyran, beschilderd met allerlei voorstellingen uit
 Grieksche sagen en mythen. Het was een zeer oud werk. Volgens de overlevering had de
 moeder van den tyran hem kort na zijn geboorte in deze kist voor het oog zijner
 2655 belagers verborgen. In een dier nissen stond ook de Hermes van Praxiteles. Dit
 kunstwerk is voor het grootste deel teruggevonden. Wij merkten reeds op, dat noch van
 hem, noch van een ander vertegenwoordiger der kunstrichting, waarvan hij een der
 grootste coryphaeën was, een enkel origineel stuk is overgebleven. Men stelle zich
 eens voor, dat na twee duizend jaren een stuk van Rembrand van Rijn uit den grond
 werd gehaald, nadat men hem tot dien tijd slechts uit de verhalen van het
 2660 voorgeslacht en gebrekkige kopiën gekend had.
 De Goden van Praxiteles staan veel dichter bij de gewone menschenwereld, dan die van
 Pheidias. Toen den Helleen vooral na den strijd tegen de Perzen een edel gevoel van
 eigenwaarde door de borst stroomde, en de mensch hem eene openbaring scheen van
 2665 waardigheid en kracht, waren de Goden van die menschelijke heerlijkheid het
 verhevenste toonbeeld. In de tijden van Praxiteles echter, toen burgeroorlogen de
 staten te gronde gericht hadden, toen de Aziatische broeders aan de Perzen waren
 overgeleverd, toen geen staat in Griekenland het voorbeeld meer gaf van toewijding
 aan hoogere beginselen, toen eerlang de vrijheid zelf te gronde ging, te gronde ging
 door eigen schuld, hoe zou toen nog zulk een geloof aan zich zelf mogelijk geweest
 2670 zijn? Maar toch alles had men nog niet verloren; nog glansden jeugd en liefelijke
 schoonheid in hare volle heerlijkheid, en daardoor reeds bleef de menschelijke
 gestalte, al was het krachtiger streven naar hooger uit de ziel geweken, voor den
 beeldhouwer eene boeiende verschijning. Thans werd ook het oog des kunstenaars meer
 geopend voor den mensch, zooals hij zich voordeed, wanneer smart hem foltert of
 2675 hartstocht hem voortzweept, en al was de kunst, zoo men wil, in lagere sferen
 afgedaald, door grooter veelzijdigheid werd dit ruimschoots vergoed.
 Praxiteles echter gevoelde zich bovenal door dat zachte schoone aangetrokken en zijne
 Goden spiegelen het in groote volkomenheid af. Men zou hem den kunstenaar van de
 bloeiende schoonheid in behaaglijke rust kunnen noemen. De beroemde beeldhouwer
 2680 Kephisodotos was hoogstwaarschijnlijk zijn vader en leermeester; treffend juist is
 opgemerkt, dat diens Eirene (Vrede) met het kind Pluto (God van de onderwereld),
 waarvan de glyptotheek te München een schoone kopie bezit, in compositie een zekere
 gelijkheid met dezen Hermes en het kind Dionysos (de God des wijns), aanbiedt; ja een
 oude schrijver, Plinius, bericht, dat de vader ook dit zelfde thema heeft uitgewerkt.
 2685 Volgens de voorstelling van den zoon op zijn beeldhouwwerk heeft de jonge God zijn
 chlamys op een afgehouden boomstam, die recht in den grond staat, geworpen, waarlangs
 zij in talrijke plooiën, die er allerlei tinten van licht en donker overheen werpen,
 naar beneden valt. Hij zelf staat naast dien boomstam en leunt er op met den
 linkerarm, waardoor hij de rechterheup een weinig naar buiten uitbuigt. Op dien
 2690 linkerarm zit nu zijn goddelijk pleegkind, dat hij eens naar zekere uymphen had
 moeten brengen ter opvoeding. In de hand klemde de God den herautenstaf, die er,
 waarschijnlijk omdat er edel metaal aan zat, uitgebroken is. Den jeugdigen Dionysos
 hangt de kleine Chlamys op de rechterheup; aan de linkerzijde is zij hem nog iets
 2695 verder afgezakt. Met het rechterschoonste steunt hij op den tronk van een afgehouden tak
 van den boomstam; het linker hangt vrij. Met het rechterhandje houdt hij den schouder
 van zijn verpleger vast. Nu kan hij zich een beetje achterwaarts overgeven en hij
 wendt het kopje achteruit, het eenigermate naar den linkerschouder buigende, om langs
 het hoofd van Hermes heen iets in het gezicht te kunnen krijgen, dat deze in de

opgeheven rechterhand hield. De mond van den God is tot een zachten glimlach
 2700 getrokken. Bezig met het knaapje is hij eigenlijk niet. Hij ziet recht voor zich uit,
 het hoofd een weinig rechts latende overhellen, en verkeert blijkbaar in dien
 toestand van welbehaaglijke rust, waarvan wij boven spraken, terwijl ondertusschen de
 kleine God vrij wel zijn eigen gang gaat. Daarom is het ook m.i. niet zoo heel
 2705 waarschijnlijk dat hij, zooals men meent, in de opgeheven hand het kind een
 druiventros zou hebben voorgehouden. Hij zou dan met de kleine als het ware gespeeld
 hebben. Beter is het aan te nemen, dat hij iets in de hand had, waarbij hij, toen hij
 het er in nam, aan het kind niet dacht, doch dat door dit toevallig mooi gevonden
 werd. Wat dit echter was, is moeilijk uit te maken.

Behalve dien rechterarm ontbreekt ook nog een groot deel van beide beenen. Van het
 2710 rechter is nu ook de voet gevonden, die een sandaal draagt doch geen vleugels heeft.
 Hierin week de kunstenaar van de oude mythologische voorstelling af. Het kind mist
 beide armen; alleen van den rechter is nog het handje op Hermes' schouder zichtbaar;
 den rechterarm zal hij wel naar het voorwerp in diens rechterhand hebben uitgestrekt.
 Het lichaam van den God is met groot meesterschap bewerkt. De donzige overgangen der
 2715 spieren spreiden er tal van teedere schaduwen over uit, en de huid is zacht en
 glansrijk. Het hoofdhaar is tot korte lokken afgesneden en toekent zich tegen de
 heldere huid van het gelaat duidelijk af. Hij schijnt een krans gedragen te hebben.
 Dat deze God de menschenwereld vrij nabij kwam, blijkt reeds daaruit, dat hij slechts
 2720 weinig hooger komt dan de gewone menschenlengte. Dionysos daarentegen is zelfs
 bijzonder klein, en moet toch aan den anderen kant er veel te oud voor zijn jaren
 uitzien. Het manteltje is keurig bewerkt; het kopje naar men verzekert zeer
 middelmatig; het lange haar wordt door een band samengehouden. De omstandigheid, dat
 enkele deelen met minder zorg bewerkt zijn, o.a. liet hoofdhaar van Hermes, - dit
 2725 echter vooral aan de achterzijde, - heeft er sommigen toe gebracht te beweren, dat
 het werk niet van den grooten meester is. Pausaniasechter verzekert het ons vrij
 ondubbelzinnig, en te Olympia, waar hij naar al dergelijke dingen navraag deed, was
 men er zeer goed van op de hoogte; de onderstelling, dat een naamgenoot van den
 beroemden Praxiteles het gemaakt zou hebben, is al zeer onwaarschijnlijk. Maar waarom
 2730 niet Praxiteles zelf? Is het dan nooit meer voorgekomen, dat een groot meester
 sommige gedeelten van zijn werk veronachtzaamd heeft om andere met groote voorliefde
 uit te werken? Praxiteles was een kunstenaar, die zeer veel schijnt gewerkt te
 hebben; ligt het niet in het karakter van zoo iemand, om, als hij zich voldaan had in
 het uitwerken van datgene, waar het hem in zijne conceptie vooral op aankomt, het
 2735 vervelend te vinden, nog langer aan zijn werk te arbeiden? Hij heeft klaarblijkelijk
 onder het werk gehoord, dat het in eene nis zou staan, en was toen aan den rug bezig.
 Hij is er daarop maar dadelijk uitgescheiden; de beitelstreken zijn op den rug nog
 duidelijk zichtbaar en beeldhouwers van beroep verzekeren, dat daaruit blijkt, dat
 hij geheel gelijkvormig gereedschap moet gebruikt hebben, als men tegenwoordig
 2740 bezigt. Die plaatsing in eene nis, al was het ook een breede, verklaart zeker de
 minder zorgvuldige bewerking van de achterzijde van het hoofdhaar geheel. Tusschen
 het linkerbeen en den boomstam werd het beeld door eene dwarsstaaf gesteund, die,
 naar men vermoedt, slechts onder het transport dienst behoefde te doen, doch bij
 ongeluk is blijven zitten. Het beeld stond waarschijnlijk op een niet zeer hoog
 2745 voetstuk, waarvan de onderste plaat gevonden is. Geheel zooals het was zullen wij het
 werk nooit meer te zien krijgen. Het was blijkens enkele sporen beschilderd en
 onmogelijk is het na te gaan hoe.

Na nog een enkelen blik geslagen te hebben op twee tafels, die blijkens diepe
 ingroevingen in steenen, die tot den vloer behoorden, in het voorhuis van den tempel
 2750 moeten gestaan hebben, verlaten wij dezen aan de zuidzijde. Noordwestelijk daarvan
 ligt het Prytaneion, waar o.a. de overwinnaars in de spelen op kosten van de Eleërs
 onthaald werden. Daar dichtbij weer het ronde elegante tempeltje, dat Philippos van
 Macedonie, nadat hij de Grieken bij Chaeronea overwonnen had, daar te zijner eere
 liet oprichten, het Philippeion. Doch de tempel van Hera was vooral een uitstekend
 2755 uitgangspunt om vandaar de honderde en honderde beeldhouwwerken langs te
 wandelen, meest beelden van overwinnaars, die in de open lucht geplaatst waren. Men
 ging dan van de zuidzijde van dien tempel, achter het meer genoemde groote Zeus-
 altaar om, dat, zooals men zei, gevormd was uit de asch der offerdieren. Men heeft
 asch van dit altaar teruggevonden. Daarop kwam men langs het heiligdom van Pelops
 (Pelopion), eene onmuurde open plaats, waarop beelden en boomen stonden. De ingang
 2760 was aan de westzijde. Men ging tusschen dit Pelopion en den Zeus-tempel door tot den
 westelijken Altismuur. Daarop liep men om het terras van den Zeus-tempel heen, altijd
 door langs beeldhouwwerken, tot men weder bij den westelijken muur kwam. Daar lag dan
 vermoedelijk het Hippodamion, eveneens een onmuurde plaats. Evenwijdig met den
 zuidelijken Altismuur stond weder een rij beelden. Stapte men den zuidoostelijken

- 2765 hoofdingang voorbij en liep men dan naar het noorden tot de zuil van het huis van Oinomaos, ons wel bekend, dan was men ten naaste bij allen langs gewandeld. Van al deze beeldhouwwerken zijn wel vele voetstukken gevonden, doch weinig van de beelden zelf. De Nike van Paionios, die op het terras van den Zeustempel stond aan de voorzijde, vermeldden wij reeds. Van de beelden van overwinnaars hebben wij
- 2770 overblijfselen van drie: een zeer middelmatig bewerkten kop uit marmer; een kop, die in de wijze, waarop hij bewerkt is, veel overeenkomst heeft met de Aegineten³ en dus uit het begin van de vijfde of het eind van de zesde eeuw is. Er is ook nog een schild met een stuk van een arm gevonden, welk schild met den rand, die dan de kin bedekte, tegen dezen kop aanpaste. Op het schild ziet men Phrixos met een ram; men
- 2775 weet, hij ontvluchtte met zijn zusje Helle op zulk een dier, doch de laatste verdrinkt in den Hellespont. Nu vermeldt Pausanias dicht bij de zuil van het huis van Oinomaos een standbeeld van Eperastos, die zich in de door hem vermelde inscriptie beroemt uit het geslacht van Melampos te zijn. Melampos was familie van Phrixos. Waarschijnlijk is dus deze kop die van Eperastos en stond op zijn schild een soort van wapenteeken.
- 2780 De derde vondst is een kop van een pankratiast of vuistvechter, gelijk de ooren aanduiden, die bij dergelijke lieden door litteekens vergroeid waren. Hij is uit brons schoon bewerkt en treffend door het realisme, waarmee het alles behalve lieflijke uiterlijk van een dergelijken kampvechter wordt weergegeven. Dit doet denken, dat een Pergamisch of Rhodisch kunstenaar uit de laatste eeuwen voor Christus
- 2785 hem vervaardigd heeft. Op een gebied als dat van Olympia zag men natuurlijk ook vele schoone of belangrijke kleinere voorwerpen. Een paar wil ik er vermelden, die men gevonden heeft. Het eene is een klein beeld van een vrouwelijke godheid, geheel naar Aegyptischen trant bewerkt; de armen worden recht langs het lijf gehouden en in iedere hand houdt zij
- 2790 een slang. Het is, naar men meent, een der Erinnyen, schikgodinnen, doch een zeer oude. Ook voor den Semitischen invloed, die op de Grieksche kunst gewerkt moet hebben, zijn te Olympia nieuwe bewijzen gevonden. Het voornaamste is een lap brons, dat aan een ketel of iets dergelijks moet behoord hebben, waarop o.a. een Artemis staat als Godin van de jacht met vleugelen en twee leeuwen naast zich, die nog zeer
- 2795 veel overeenkomst heeft met haar Aziatische voorloopster Anaitis of Anahita; een stuk licht 2400 jaar oud.
- Zoo was Olympia, 'de moeder der schitterende kransen, de plaats waar verdienste naar waarheid beoordeeld werd, waar waarzeggers uit de smeulende stukken offervleesch
- 2800 opmaakten, of men mannendeugd zou verwerven, of men verademing zou krijgen uit den druk'1 door het heerlijk bewustzijn met inspanning van zijn beste krachten iets edels bereikt te hebben. 'Wij menschen zijn als van eenen dag. Wat is iemand wel, wat is iemand niet?' Heden zijn wij dit, morgen dat. 'De droom van eene schaduw is de mensch. Maar als de glans, die komt uit de handen van Zeus (de overwinning), op hem
- 2805 nederdaalt, dan schijnt voor hem een schitterend licht, zalig is dan zijn leven'. Zoo was het hier een heilige plaats, waar men opbeuring en troost zocht, en voelde men zich een oogenblik zwak, de lange rij van doorluchtige voorvaderen, langs wier standbeelden men hier wandelde, bezielde door hun voorbeeld met nieuwe kracht, Wanneer een rapsode het tweede boek van Homerus' Iliade voordroeg, en hij was gekomen
- 2810 aan dat deel, waar zeer omstandig de verschillende stammen en koningen genoemd worden, die aan den oorlog tegen Troje hadden deelgenomen, luisterde ieder Helleen aandachtig toe, tot de naam van zijn volk genoemd werd en de doorluchtige helden werden vermeld, die toen nog na zoovele eeuwen den roem van hun stam uitmaakten. Zoo betrad ook geen Helleen het gebied van de Altis, of onder al die standbeelden kon hij
- 2815 er ten minste eenige aanwijzen van overwinnaars, welke hij in meerdere of mindere mate tot de zijnen rekenen mocht. Men zou Olympia ook een kunstmuseum kunnen noemen; indien ook niet hier gelijk overal in Griekenland de kunst geheel in het leven was opgenomen.
- Altijd was Olympia voor den Helleen belangrijk, doch op den eenen tijd meer dan op
- 2820 den anderen. Men kon het bijv. treffen, dat de offeraars den God om een orakel vroegen; men kon aanwezig zijn op dien dag in de maand, waarop de Elische priesters met een ouderwetsch offer, bestaande uit wierook, meel en honig, alle ongeveer 70 altaren, die er op het heilige gebied stonden, in vaste volgorde rondgingen. Doch wat het ook op andere tijden wezen mocht, alles werd overtroffen door het Olympia, zooals
- 2825 het was tijdens de groote feesten om de vier jaar, wanneer het zich in zijne heerlijkste gestalte vertoonde, en alles van dien aard in Griekenland ver overstraalde, 'gelijk de zon de overige gesternten'.
- Zulk eene feestviering zullen wij bijwonen in het laatste gedeelte van dit opstel.
- Leiden.
- 2830 A.E.J. Holwerda.

(Slot volgt.)

Olympia. (Vervolg van blz. 114.)

- 2835 III.
 Het einde van het vierjarig tijdperk, dat door het groote feest der Eleërs te Olympia zou worden afgesloten, naderde. Iedereen kon gemakkelijk uitrekenen, hoever men nog van dat tijdstip verwijderd was; het feest begon vijf dagen vóór het intreden van die volle maan, die in ieder vierde jaar het dichtst bij den zomerzonnestilstand inviel,
- 2840 om juist met die volle maan te eindigen. Reeds ongeveer een jaar voor dien tijd begonnen zich in vele Grieksche steden verschillende kampvechters opzettelijk voor den Olympischen wedstrijd voor te bereiden. Gymnasten (leidslieden der kampvechters), vaders, bloedverwanten en vrienden raadpleegden of de zoon, aanverwant of vriend werkelijk zoo geoefend was, dat men hem goedschiks op eene kampplaats als Olympia kon
- 2845 later mededingen. Eerst later maakten ook zij, die slechts als toeschouwers het feest wenschten bij te wonen, hunne reisplannen. Eindelijk, dertig dagen vóór de besproken volle maan, trad de zoogenaamde heilige maand² in; vredesherauten³ trokken door Elis en gingen daarop ook naar enkele andere staten om den Olympischen Godsvrede af te kondigen. Dit was een oud gebruik, dat veel van zijn eigenlijk nut verloren had, maar
- 2850 dat toch, als zoovele dergelijke gebruiken, strekte om aan de geheele feestviering grootere plechtigheid bij te zetten. Reeds sedert eenigen tijd hielden zich ook de regeeringen en volksvergaderingen der verschillende steden met de zaak bezig. Wie zouden als theoren, - officieele vertegenwoordigers van den staat bij de eene of andere godsdienstige feestviering
- 2855 buiten's lands, - naar het voornaamste Helleensche heiligdom worden afgevaardigd? Slechts rijke lieden kwamen daarvoor in aanmerking. Wel gaven de staten voor hunne theoriën, - gezantschappen van theoren, - veelal groote sommen uit, doch het was aan deze theoren overgelaten aan hun optreden op het heilige gebied nog grooteren luister bij te zetten, en velen waren begeerig zich daardoor jegens hun vaderland
- 2860 verdienstelijk te maken en zich zoodoende onder hunne medeburgers aanzien te verschaffen. Thans moesten ook de staatsschepen worden opgetuigd, waarmede de theoren zouden vervoerd worden, en werden de veelkleurige tenten voor den dag gehaald, waarin zij gedurende den feesttijd zouden worden geherbergd. De menigte kon thans het prachtig vaatwerk bewonderen, dat voor de offers van den staat bij het groote altaar
- 2865 van Zeus dienst zou doen. Inmiddels had in Elis zelf reeds op den eersten dag van de heilige maand het voorspel van de naderende feestelijkheden een aanvang genomen. In een der lokalen van het groote gymnasium dier stad hielden de kamprechters en regelaars van den wedstrijd, de Hellanodiken, op dien dag eene zitting. Van alle zijden stroomden de kampvechters,
- 2870 die aan den wedstrijd deel wilden nemen, toe; die niet op dien bepaalden dag kwam, wist, dat hij, zoo hij niet zeer geldige redenen van verontschuldiging had, uitgesloten zou worden. Wanneer men zich aanmeldde, moest men kunnen bewijzen, dat men een vrije Helleen was, geen slaaf; dat men door geen vonnis van zijne burgerlijke rechten was ontzet, geen misdrijf tegen de Goden ten zijnen laste had en door geen
- 2875 bloedschuld bevlekt was. Ook zij die mochten willen beweren, dat een ander aan een dezer eischen niet voldeed, werd tot bewijsvoering toegelaten. Thans noemde men in Elis reeds de namen van hen, die aan den wedstrijd zouden deelnemen. Men maakte kennis met hen of vernieuwde ook wel oude bekendheid, tevens met gymnasten, verwanten en vrienden, want deze waren ongetwijfeld meermalen dan reeds mee gekomen.
- 2880 Den volgenden morgen was het in Elis zeer vroeg dag. Reeds vóór zonsopgang traden de Hellanodiken uit hun officieel verblijf aan de Elische markt, staken haar over, en sloegen een toegang tot het groote Gymnasium in, die op haar uitliep. De vooroefeningen voor den grooten wedstrijd zouden een aanvang nemen en deze werden, zoo het schijnt, iederen dag herhaald. - Het ging hier strenger toe, dan in het
- 2885 Gymnasium te huis. Hier geen vriendschappelijk gymnast, met wien men de oefeningen min of meer naar genoegen regelen kon; als onbeperkt heerscher zwaaide de Hellanodike den scepter, en die zich niet mocht willen onderwerpen, werd van den wedstrijd uitgesloten. Ook de eigen gymnasten der kampvechters waren gewoonlijk aanwezig, doch, mochten zij zich soms te veel met de, zaken willen bemoeien, dan vermaande een slag
- 2890 met den geesel van een der dienaren van den Hellanodike hen zeer spoedig, dat zij niet meer op het terrein hunner heerschappij waren. De oefeningen begonnen gewoonlijk in den vroegen morgen met den wedloop; het worstelen, boksen en dergelijken grepen plaats in het middaguur. De zon stond dan brandend aan den hemel en het zand uit de Arkadische vlakten, glooiender vaak dan dat van Aethiopië, woei menigmaal naar het
- 2895 Elische Gymnasium over. Nu was gehardheid tegen hitte een der voornaamste eischen, die den geoefenden kampvechter gesteld werden, doch dat slechts de uitstekendsten

2900 onder de uitstekenden zich aan deze vooroefeningen in het Elische Gymnasium wagen konden, werd spoedig duidelijk. De minder geschikten waren er natuurlijk reeds lang uitgeschoten vóór de eigenlijke wedstrijd begon; tevens waren dan de verschillende kampvechters aan elkaar gewoon geraakt.

2905 Inmiddels wordt het in de stille plattelandsstad steeds levendiger en woeliger. Men loopt door de straten, over de markt, door het Gymnasium: men wil de mannen en jongelingen zien, die spoedig om de schoonste overwinningen zullen strijden. Het duurt niet lang meer, of ook schitterend uitgedoste theoren mengen zich onder de woelende menigte. Voor velen echter is Elis slechts eene plaats, waar men door trekt. De beide wegen naar het zuidelijk gelegen Olympia worden steeds dichter met voetgangers en wagens overdekt. Drukke en beweging beginnen te heerschen in het tot nog toe zoo rustige dal van den Olympos en den Kronosberg. Rondom het gebied van de Altis worden tenten opgeslagen, die men aan feestgangers denkt te verhuren.

2910 Marskramers stallen er hunne waren uit. Er heerscht ook bedrijvigheid om en in de Palaestra en het Gymnasium, die voor de ontvangst der kampvechters in gereedheid moeten gebracht worden, gelijk het Leonidaion voor die theoren, die niet zelf eene tent mochten hebben medegebracht, 't Kon zelfs zijn, dat men hen allen niet in dat gebouw kon herbergen; in dat geval moest door schoone, veelkleurige tenten in de

2915 verdere behoefte voorzien worden. Want evenals de overige staten het hun plicht achtten theoren af te zenden, evenzoo was de Elische staat het aan hare waardigheid verschuldigd hen goed te ontvangen, en gelijk rijke lieden voor eene schitterende theoria ook uit eigen middelen bijdroegen, zoo namen rijke Eleërs, eveneens niet zonder eigen geldelijke opofferingen, de ontvangst der theoren in naam van den staat op zich. Tusschen al die bedrijvigheid mengt zich thans de toenemende beweging van de

2920 aangroeiende schare der feestelingen. Gelijk reeds in Elis, ontmoeten hier elkaar oude kennissen uit de verschillende hoeken van de Helleensche wereld. Men loopt met elkander in de open lucht of in eene der vele gaanderijen in en buiten de Altis. Wat al gewichtigs is er in iedere stad voorgevallen sedert men elkaar het laatst sprak!

2925 Alles wordt behandeld, wat de Helleensche stam van Zuid-Italië tot aan de kust der Zwarte zee in de laatste jaren doorleefd en genoten heeft. Doch waar men ook woelt en krioelt, nergens gaat het levendiger toe, dan in het achterhuis van den Zeus-tempel. Daar disputeert men over allerlei gewichtige en niet gewichtige onderwerpen; daar o.a. hield de Sophist Hippias uit Elis zijne ons uit Plato bekende redevoering,

2930 waarin hij zich beroemde, dat alles, wat hij aan het lichaam droeg, door hem zelf gemaakt was. De kleinzoon zijner zuster richtte daar voor hem een standbeeld op, waarvan het voetstuk met de inscriptie is teruggevonden. Daar, in dat achterhuis was het ook, gelijk wij ons herinneren, waar Herodotos zijn wereldberoemd geschiedwerk voorlas. Schilders grepen de gelegenheid aan om daar, als het ware voor het geheele

2935 verzamelde Hellas, een nieuw doek tentoon te stellen. De man, die hier lauweren wist in de oogsten, kon zeker zijn, dat door de terugkeerende feestgangers zijn naam binnen weinige weken als naar de vier hoeken van den wind zou worden voortgedragen. Het was hier als een wedstrijd in het klein, om mannendeugd op het gebied van kunst en wetenschap.

2940 Des avonds echter staat de maan steeds voller aan den hemel. Eindelijk dan is men nog slechts zes of zeven dagen van de volle maan verwijderd en staat het feest aan te vangen. Reeds zijn de vooroefeningen in het Gymnasium van Elis afgeloopen. De Hellanodiken zijn in het Plethrion, een renbaan van dat Gymnasium, om den optocht der

2945 kampvechters uit de stad naar het heiligdom te organiseren. Zij, die in leeftijd overeenkomen of in de vooroefeningen ten naastenbij elkaars gelijken geweest zijn, worden nevens elkander gesteld. Thans is het zeer de moeite waard eens naar de kampvechters te gaan zien; zij staan hier alle geschaard in rotten. Hoe zeer bewondert men die kloeke mannen met die fiere, vrije houding, in het volle gevoel van hunne kracht; de uitgelezenen uit de honderdduizenden van een geheelen

2950 gymnastiseerenden volksstam. Men monstert de lieden ook met kenners welbehagen. Die krachtige man daar, bijzonder ontwikkeld van borst en handen, doch iets minder, wat de overige lichaamsdeelen aangaat, is een 'leeuw-athleet'; die andere, wiens beenen wat spil zijn vergeleken bij het geweldige, ontzaginboezemende bovenlijf, heet een 'adelaar-athleet.' Ontegenzeglijk zijn er onder al die lieden ook 'beer-athleten' te

2955 vinden, krachtig gebouwde personen, eenigszins gedrongen, niet groot, min of meer vierkant; ja het is te verwachten, dat men onder zulk een uitgelezen keurbende de sprekendste vertegenwoordigers van ieder soort aan kan wijzen. Thans zet de stoet zich in beweging. Men volgt natuurlijk de groote heirbaan, 'den heiligen weg'. Ook de theoria's zullen wel aan dezen officieelen tocht naar de Altis hebben deel genomen.

2960 Tal van feestelingen volgen, anderen gaan langs den weg door het gebergte. Elis loopt thans geheel leeg. Eindelijk komt de hoofdoptocht over de Kladeosbrug op het heilige feestterrein aan.

De theoren betrekken de over hen bestemde gebouwen en tenten, de kampvechters worden in het Gymnasium en de Palaestra ingekwartierd. Zooals men zich herinnert, had men hier een worstelperk en eene renbaan bij de hand; geen oogenblik was men buiten de gelegenheid de leden door oefeningen lenig te houden. De levendigheid bereikt thans haar toppunt. Was ongetwijfeld reeds menig vroom offer op een der altaren nedergelegd, thans neemt dat getal zeer toe; de kampvechters pogen de Goden gunstig voor zich te stemmen tegen den naderende wedstrijd; menig rijke theoros wil zijn vaderland eer aandoen door het tentoonspreiden van rijkdom en pracht; uit welke stad is die man daar, die naar zoovele altaren zulke prachtige offerdieren toevoert? Welk schitterend gouden vaatwerk voor het wasschen der handen, welk een keurig bewerkt wierrookvat! Den dag waarschijnlijk na de aankomst van den grooten optocht neemt het eigenlijke feest een aanvang. De hooge Olympische raad is in het raadhuis vergaderd. Daar staat ook het beeld van Zeus, den handhaver van den eed, als in toorn over den meenedige den bliksem drillend in iedere hand. Voor de eerwaardige mannen, bij wier verheven college men zelfs van de uitspraken der Hellanodiken, als zij iemand de overwinning hadden toegekend, in hooger beroep kon komen, lagen de bloedige deelen van een in stukken gesneden wild zwijn. Het was bij een dergelijk offer, dat men plechtige eeden afnam. Thans naderden de kampvechters, hun vaders, broeders en gymnasten. De stukken van het offerdier in de hand nemende moesten zij zweren, dat zij zich aan geen vergrijp tegen den Olympischen wedstrijd zouden schuldig maken, - hiermee werd bijv: bedoeld, dat men geen omkooprij zou plegen; in stukken mochten zij gesneden worden als dat offerdier, zoo zij hun eed niet hielden. De kampvechters zelf hadden ook nog onder eede te bevestigen, dat zij zich gedurende minstens tien maanden voor den wedstrijd hadden voorbereid. Na hen waren ook nog zij tot een eed verplicht, die uit zouden maken of de personen, die zich voor den wedstrijd van knapen aanmeldden, niet reeds te zeer volwassen waren om daaraan deel te nemen, en ook zij, die moesten bepalen, welke paarden volwassen, welke niet volwassen moesten gekeurd worden. Bij dien eed moesten zij beloven, daarbij zonder bedrog te werk te zullen gaan.

Alles verkondigt den naderenden wedstrijd. De Hellanodiken maken een programmam daarvan openbaar. Reeds worden van den 'olijfboom der schoone kransen' die, zoo als wij ons herinneren, niet ver van den Zuidoostelijken hoofdingang van de Altis stond, de takjes afgesneden, welke tot de kransen voor de overwinnaars zouden gevlochten worden. Dit geschiedde met een gouden mes door een knaap, wiens beide ouders nog in leven waren; alles moest van den wedstrijd verwijderd gehouden worden, wat het denkbeeld van onvolkomenheid, van iets geschondens, opwekte. De gereed gemaakte kransen, - gewoonlijk zeventien, want zooveel wedstrijden plachten er op het programma te worden aangekondigd, - werden op eene tafel in den tempel van Hera nedergelegd.

Doch voor men tot den wedstrijd overging, moest nog het groote offer der Eleërs plaats grijpen, de voornaamste godsdienstige plechtigheid van het feest, van welke al het volgende oorspronkelijk slechts een aanhangsel was. De honderden, ja duizenden raken in beweging naar het open plein voor het groote altaar; eene woelende menigte verdringt zich in de gaanderij der echo. Plotseling echter wordt het doodstil. De offeraars klimmen op het altaar en de stem van den heraut klinkt door de ruimte: 'waakt tegen verkeerde klanken'. Ieder zwijgt en draagt zorg de heilige plechtigheid door geenerlei gedruisch te verstoren. Hoe licht kon het een of ander woord of geluid een kwaad voorteken blijken! De offeraar daarboven spreekt een gebed uit, dat het den Vader van Goden en menschen behagen moge het offer in genade aan te nemen. Duizenden stemmen in gedachten met die bede in. De dwarrelende rookkolom, die omhoog stijgt, toont spoedig, dat het offer ontstoken is. De ziel verheft zich tot den Ontzachtlijken, uit wiens handen de zegeningen nederdalen om welke men hier op deze plaats is samengestroomd.

Hiermee was de eerste dag van het feest afgelopen. Reeds in den nacht daaropvolgende verdringt men elkaar op den aarden wal rondom het stadion. Voor de zon is opgegaan zijn de meeste toeschouwers reeds op hun plaats. Het is op den dag, die staat te volgen, dat de wedstrijd van knapen zal gehouden worden. Hoe gaarne zou menig moeder daar aanwezig geweest zijn, om haar zoon in zijne grootste kracht en heerlijkheid te aanschouwen, ja wellicht hem te zien zegepralen. Eene onverbidde wet echter sluit de spelen voor gehuwde vrouwen; jonge meisjes schijnen naar Spartaansche zeden te zijn toegelaten, al werd vermoedelijk van die vergunning geen gebruik gemaakt. De sage wist te verhalen van eene moeder, die, verkleed als gymnast, haar zoon in het stadion gevolgd was. De knaap overwon; op dat oogenblik werd het bedrog ontdekt, zij echter, omdat vader, zoon en broeders overwinnaars te Olympia geweest waren, in het leven gespaard. Het was namelijk een wet, dat vrouwen die tijdens den wedstrijd den Alpheios overstaken d.i. het heilige gebied naderden, van eene rots in het naburig

gebergte, - men wees haar elkander aan, - naar beneden moesten gestort worden. Die
 3030 wet echter was er ongetwijfeld slechts eene van de overlevering, niet geboren uit
 eene werkelijk bestaande behoefte om, wat men kwaad achtte, tegen te gaan. De
 overlevering voegde er in één adem bij, dat die als gymnast verkleede moeder de
 eenige was, die getracht had, die wet te overtreden. Wat de Helleen genoten moet
 hebben bij den aanblik van die rennende, worstelende, boksende knapen, de Helleen,
 3035 die zulk een diep gevoel had voor de heerlijkheid van den ontluikenden mensch,
 behoeven wij wel niet te zeggen. Het geluk van een vader zijn zoontje bekranst te
 zien was zeker niet gering, en ook de overwinningen van knapen verhoogden den roem
 van eene stad. Toch bleven de wedstrijden der mannen het groote hoofddoel. Slechts
 3040 van deze verhaalde men, dat zij instellingen waren van Herakles, welke later weer in
 herinnering waren gekomen; dat ook knapen in de kampplaats optraden was geheel eene
 menschenlijke uitvinding der Eleërs. De wedstrijd der knapen was het verkleinde beeld
 van dien der mannen. Het genot dat de oefeningen als zoodanig den toeschouwer
 aanboden, was dus bij dien der mannen het grootst.
 Hij begon op den derden dag. Wederom zaten reeds bij het vroege morgenkrieken de
 3045 toeschouwers op hunne zitplaatsen. Niet lang waarschijnlijk na zonsopgang komt er
 beweging aan de zijde van den 'geheimen ingang'. Het eerst vertoonen zich de
 Hellanodiken in purperen feestgewaad; zij treden vooruit om zich op hunne
 afzonderlijke zitplaatsen, vervaardigd waarschijnlijk in den aarden wal aan de zijde
 van den renbaan.
 Nevens hen scharen zich spoedig onder aanvoering van hun alytarch de zoogenaamde
 3050 alyten, eene soort van politiedienaren, met stokken gewapend, die tot het handhaven
 der orde en de zoogenaamde Olympische wetten, vaste regels voor iederen kampstrijd,
 aan de Hellanodiken ter beschikking gesteld waren. Tegenover de Hellanodiken bij den
 anderen wal van het stadion zat op een altaar van wit marmer de priesteres van
 3055 Demeter Chamyne, de eenige vrouw, die bij den wedstrijd tegenwoordig mocht zijn.
 Thans vertoonen zich ook de kampvechters benevens hunne gymnasten, mannen vooral ook
 theoretisch ontwikkeld, - groote atleten behoeften zij niet te zijn, - aan welke de
 leiding der gymnastische opvoeding van het opkomend geslacht was toevertrouwd. Zeer
 dikwijls hadden zij den kampvechter, dien zij thans vergezelden, reeds van zijn
 3060 vroegste jeugd gekend. Zij waren het, die bepaald hadden voor welke soort van
 wedstrijd de lichaamsbouw van den knaap hem het meest geschikt maakte, die steeds de
 oefeningen in het gymnasium zoo geregeld, en daarbij zulke voorzorgen genomen hadden,
 - de eigenlijke drilmeesters der knapen waren de paidotriben, - als ieders bijzonder
 3065 lichaamsgestel en mogelijk enkele kleine gebreken dat noodzakelijk schenen te maken,
 en die door jarenlange zorgvuldige en liefdevolle waarneming de zwakheden en sterkten
 van hunne kweekelingen, ook de zedelijke, volkomen hadden leeren kennen. Zij waren
 gemakkelijk te onderscheiden. Wel waren zij hier, in onderscheiding van de gewoonte
 bij andere feesten, geheel naakt, - de Eleërs verhaalden, dat het gebeurde met die
 als gymnast verkleede moeder hun aanleiding gegeven had dat te verordenen, - doch als
 3070 een teeken hunner waardigheid droegen zij een stlengis, het werktuig, waarmee den
 kampvechter na den wedstrijd de met stof vermengde olie van het lichaam gewreven
 werd. Hoe zijn ze met de kampvechters in druk gesprek! Nog eens herinneren ze hun
 alles, waar ze om te denken hebben, zij spreken hun moed in en doen dat op eene
 wijze, die met ieders karakter overeenkomt. Wat al verhalen waren er in omloop
 3075 omtrent den fijnen tact, waarmede gymnasten hun kampvechters tot groote
 krachtsinspanning hadden aangespoord! Zij waren het ook die hun lichaam ingeolied
 hadden, want ook dit was een werk, dat met overleg geschieden moest. Over het geheel
 gaven zij het verkwikkelijke schouwspel van een meer gevorderden leeftijd, die
 medeleeft in de verwachtingen van een jeugdiger geslacht, en zich met zijn roem weet
 3080 te vereenzelvigen.
 De heraut kondigt met luider stemme het begin van den wedstrijd aan: 'de wedstrijd
 begint, die de schoonste kamprijzen verschaft', - aldus de geijkte formule, - 't is
 geen tijd meer tot talmen'. Thans treden de kampvechters, die men daar in het stadion
 had zien komen, naar voren. Het waren deelnemers aan den zoogenaamden langloop, want
 3085 daarmede vingen de wedstrijden aan. Wederom verheft zich de stem van den heraut. De
 naam van den eersten deelnemer wordt afgeroepen met toevoeging van dien van zijn
 vader en zijne vaderstad. Deze stelt zich voor de aanwezigen. Nog kan men, op
 dezelfde gronden als een maand geleden bij de Hellanodiken in Elis, - indien hij geen
 Heleen of vrije mocht zijn, indien hij in zijn staat zijn burgerrecht verloren of een
 3090 vergrijp tegen de Goden begaan mocht hebben, - zich tegen zijne toelating tot den
 kampstrijd verzetten, en de heraut noodigt ieder met luider steme daartoe uit.
 Verheft zich niemand, dan volgt onmiddellijk een tweede deelnemer, daarna een derde,
 totdat eindelijk allen aanwezig zijn. Een loting wordt gehouden. Vier aan vier zal
 men den eersten loop maken; de overwinnaars uit die vier zullen om den prijs

3095 strijden.
De eerste groep van vieren treedt aan. De gymnasten moeten achter eene borstwering
blijven. Deze loopers waren lieden met niet al te zwaar ontwikkelde beenen en stevig
van nek en schouders. De Hellanodiken geven een teeken. Een slagboom of koord wordt
3100 weggenomen. Vrij bedaard steken de loopers af. Zij houden de armen voor zich uit en
om dat lang te kunnen volhouden is die krachtige ontwikkeling van schouders en hals
noodig. Zij komen in een snellen stap; toch kan men het hun aanzien dat snelheid niet
de hoofdzaak is. Zij moeten de beide uiterste van de drie palen, die in de lengte
midden in het stadion stonden, meermalen om, - hoeveel malen weten wij niet, - en
3105 daarom moeten zij bovenal zorg dragen, dat zij in eene vaart komen, waarin zij lang
blijven kunnen, liever dan door te groote snelheid in den beginne later tegen het
einde, als het er vooral op aankomt, juist weer te verslappen. Welk eene
zelfbeheersching was er noodig om zich niet door een mededinger, die wat al te snel
vooruitstormt, als het ware te laten medeslepen. Telkens als men een paal naderde,
3110 betoomde men vaak zijn loop nog eenigszins, om de kortste wending om dien paal te
kunnen nemen. Op eenmaal echter verandert een der loopers van houding. De armen, die
tot nog toe recht vooruit gehouden werden, gaan thans de beweging van de beenen mede
maken; de arm aan iedere zijde gaat met het been van die zijde in taktische
samenwerking voor en achterwaarts; de vlakke handpalmen klieven de lucht. Die
3115 beweging echter heeft niets gewelddadigs; de spieren zijn niet bijzonder gespannen,
de vooruitgebrachte arm is vaak licht gebogen, 't Is merkbaar, dat zich die looper op
eenmaal in sneller vaart gebracht heeft; met wijde stappen vliegt hij voorwaarts;
slechts even raken de voeten den grond; hij houdt het bovenlijf recht omhoog en
verschafft zich daardoor ruimer ademhaling, 't Is die zwaaiing der armen, die aan de
3120 bovenleden een eigen vaart mededeelt en hen daardoor verhindert door hunne traagheid
de beweging der beenen tegen te houden. Men begint thans reeds het einde te naderen.
De looper kende zijne krachten en wist, dat hij het overschietende deel van den loop
met grootere snelheid zou kunnen afleggen. Hij blijft echter niet lang alleen in die
veranderde beweging; de eene der mededingers volgt voor, de andere na. Thans wijzigt
3125 zich vaak de onderlinge verhouding; die voor was, komt achter, die achter was, komt
voor. De spanning der toeschouwers neemt meer en meer toe; van alle zijden klinkt een
geroep door het stadion: men vuurt hen aan, en vooral de gymnasten achter hunne
borstwering staan gereed om hun telkenmale, als zij voorbijkomen, het woord toe te
roepen, waardoor zij meenen, dat hun moed het meest zal worden aangewakkerd. Ook hun
eigen kreten mengen zich onder het algemeen geroep, 't Is of dat nieuwe krachten
3130 geeft, 't Wordt echter zwaar, men dreigt te bezwijken; doch volgehouden maar, op
nieuw zich ingespannen, de overwinning is nog niet verloren. Daar zwenken zij voor de
laatste maal om den wendingspaal; het einddoel is reeds vlak voor oogen; de zitplaats
der Hellanodiken is nabij. Reeds is de strijd beslist; de armen zakken, de passen
worden kleiner, de voet van den voorste is voorbij het einddoel!

3135 Thans is een tweede groep van vieren aan de beurt, daarna een derde, een vierde, tot
eindelijk alle deelnemers eene beurt gehad hadden. Hoe zeer neemt thans de spanning
onder de toeschouwers toe: de overwinnaars uit de groepen zullen kampen om de
eindbeslissing. Wie zal de gelukkige zijn? Men heeft alle deelnemers reeds éénmaal
3140 voorbij zich heen zien draven en kan dus gissingen maken, doch veel is er niet van te
zeggen, zij zijn dan ook tamelijk wel tegen elkaar opgewassen. Telkenmale onder den
kamp wijzigt zich de verhouding. 't Is voor de toeschouwers, alsof zij zelf een zwaar
werk hebben voleindigd, wanneer eindelijk de laatste ommeegang is afgelegd.
Wie is de overwinnaar? Niet altijd heeft men dat van den aarden wal, waarop men
3145 gezeten is, duidelijk kunnen waarnemen. Spoedig echter houdt alle twijfel op. De
overwinnaar treedt naar voren, de overwonnenen verdwijnen door den geheimen ingang.
Zij zijn droevig gestemd. Hun wacht als zij te huis komen 'bij hunne moeder geen
vroolijk gelach.' Zij zoeken 'onbezochte wegen;' de vrees bekruipt hen, dat zij 'op
de straten' hunner vaderstad 'de spottende blik van een vijand zullen ontmoeten'.
Welk eene zaligheid daarentegen doorstroomt de borst van den ander. Hem nadert een
3150 Hellanodike om hem te bekransen. Een palmtak wordt hem in de hand gegeven, een wollen
band om het hoofd gebonden, de olijvenkrans daarop gezet. Reeds nadert hem zijn
gymnast, even gelukkig bijna als hij zelf; ook zijne familieleden maken zich als los
uit den kring van toeschouwers; men brandt van verlangen om hem geluk te wenschen.
Wie is hij? vraagt men van alle kanten. Menigeen kent hem waarschijnlijk. Wellicht
3155 ging reeds zijn naam, toen hij zich onder den wedstrijd onderscheidde, van mond tot
mond. Niet zelden was het ook een oud bekende, vroeger reeds overwinnaar hetzij te
Olympia, hetzij bij een van de andere groote spelen. Mogelijk had ook deze of gene
zijn naam onthouden, toen die bij het begin van den wedstrijd werd opgeroepen. Doch
alle onzekerheid houdt spoedig op; de heraut toont hem aan de verzamelde menigte en
3160 vermeldt met luider stemme zijn naam, dien van zijn vader en van de stad, tot welks

burgers hij behoorde, of wenschte gerekend te worden. Thans geeft men zich geheel aan de vreugde over. Hij zelf loopt in fiere, statige houding langs den aarden wal der toeschouwers, kreten slakende van zielsverrukking. Gymnast, vrienden en verwanten hebben hem bereikt, maar ook onbekenden, voor zoover zij vlak vooraan zaten, springen van de hoogte af, zoodra hij voorbijkomt, en bestrooien hem met bladeren, bloemen en kranen. Die verder zitten, werpen ze over de voorste rijen heen, en menig klein geschenk mengt zich daaronder, gordels, reishoeden en dergelijke. Het is overal vreugde, men juicht met den juichende, en in het hart van menig jongeling vestigt zich het voornemen om zich met alle macht in te spannen ten einde eenmaal dezelfde heerlijkheid deelachtig te worden. Nadat de overwinnaar zooveel mogelijk al, wat hem was toegeworpen, heeft ingezameld, verdwijnt hij van de kampplaats.

Na dezen langloop was de enkele loop door het stadion aan de beurt. Weder worden de kampvechters in het strijdperk geroepen. Het zijn lieden opmerkelijk vlug in hunne bewegingen en slank van beenen. Wederom wordt er geloot, want ook hier vangt men aan met groepen van vieren. Hoe zeer wordt hier de ingespannen aandacht der toeschouwers als op een kort tijdsbestek samengedrongen. De loopers beginnen bij het uiteinde van het stadion, aan de zijde, die het verst van die van den geheimen ingang verwijderd is; zoodra zij bij het begin, bij de zitplaatsen der Hellanodiken, zijn aangekomen, is het pleit beslist. Als in een wervelwind stormen zij voorwaarts, armen en beenen bewegen zich hier van den beginne aan tegelijk. Het is nu slechts een strijd van snelheid. Nadat de groepen hunne beurt gehad hebben, kampen ook hier de overwinnaars uit de groepen. De overwinnaar wordt uitgeroepen en bekranst. Een soortgelijk tooneel grijpt plaats als na den eersten wedstrijd.

Thans was de derde soort van wedloop aan de orde, de zoogenaamde dubbelloop, eenmaal door het stadion heen en terug om den wendingspaal. Dit was als eene vereeniging van de beide eerste soorten. De weg was te lang, dan dat men uitsluitend door snelheid, te kort, dan dat men uitsluitend door volharding kon zegepralen. Men moest niet zijne grootste snelheid aannemen, doch de grootste snelheid, waarin men wist tot het laatste oogenblik te kunnen volharden, Iedere soort van wedloop had dus zijne eigenaardige vaart en het was zeer moeilijk om achtereenvolgens van de eene snelheid in de andere over te gaan. De overwinning van Polites uit Keramos, die in al de drie soorten van wedloop achter elkaar zegepraalde, was dan ook eene geheel buitengewone. De overwinnaar in den dubbelloop is bekranst. De zon staat reeds hoog aan den hemel. De 'lichte' kampstrijden zijn ten einde, de 'zware', het worstelen, boksen en pankration, vangen aan. Het zijn de worstelaars, die het eerst door den heraut in het strijdperk, geroepen worden. Ook thans moet geloot worden. Dat loten had zelfs bij de zware wedstrijden een grooter belang, dan bij den wedloop: het was natuurlijk niet onverschillig met wien men gepaard zou worden, en bovenal was de zoogenaamde 'ephedrie' een groot voordeel. De zilveren urne wordt voor den dag gebracht; daarin waren zooveel lootjes nedergelegd als er kampvechters waren. Op deze lootjes stonden letters; iedere letter op twee lootjes; was het getal kampvechters oneven, dan was er één letter, die slechts op één lootje voorkwam. Zij, die dezelfde letter hadden getrokken, zouden paren zijn; hij echter, die het lootje zonder wedergade trok, zou ditmaal (men paarde later weer de overwinnaars uit deze eerste paren) bij den wedstrijd der overigen kunnen 'blijven zitten,' hij had de 'ephedrie,' hij was de ephedros, 'de man die er bij zat.'

Reeds naderen de worstelaars de urne. De eerste steekt er de hand in. Hij spreekt een kort gebed uit en trekt de hand terug. Hoe brandt hij van verlangen om te zien of hij de letter zonder wedergade getrokken heeft, doch een der alyten houdt zijn arm vast en verhindert hem dat. Er moet orde bij de zaak wezen; hij wordt door den alyte naar eene bepaalde plaats geleid, waar hij vooreerst moet staan blijven met uitgestreken arm. Spoedig krijgt hij een tweede nevens zich, een derde, tot allen geloot hebben en in een kring nevens elkander staan. De Hellanodike of de alytarch leest de letters af; men weet thans met wien men zal te worstelen hebben, men weet wie ephedros zijn zal.

De paren treden aan. Het zijn krachtige mannen met schoone, goedgevulde ledematen, meer breed dan rijzig, toch alles behalve van eene gedrongen gestalte; al is de hals niet bijzonder lang, toch heft zich het hoofd fier omhoog. De schouders zijn breed, de borst ruim gewelfd, de buik eenigszins zwaar, schoon van eigenlijke zwaarlijvigheid geen sprake zijn kan. Met gemakkelijken gang stapt de worstelaar daarheen; toch kan men het den stevig gevormden beenen duidelijk aanzien, dat zij onwrikbaar stand houden, waar zij eens zijn nedergezet. De belangstelling der toeschouwers is groot, want buiten de spanning, welke iedere wedstrijd teweeg brengt, wacht hun hier een buitengemeen kunstgenot. Men vergastte zich bij voorbaat op het gezicht van de verschillende schoone standen en houdingen, die worstelaars, welke hunne kunst goed verstonden, zooda aan konden nemen, of waarin zij van zelf konden

geraken. Men kende de kunsttermen, die daarvoor in de gymnasien in gebruik waren, en verwachtte alle bewegingen met groote stiptheid uitgevoerd te zien. Toch waren hier afwijkingen te duchten en afwijkingen niet slechts van de strenge regelen der
 3230 worstelkunst, maar nergens was meer toezicht noodig, dat de Olympische wetten gehandhaafd werden, dan juist bij dezen wedstrijd. Hier was het mogelijk, dat de eene kampvechter den ander opzettelijk doodde; hetgeen ten strengste verboden was. De poging daartoe echter was een zeldzaamheid. Lichter kon het voorkomen, dat deze of
 3235 gene zich in het vuur van den strijd verleiden liet te schoppen of te stompen, ja te bijten met de tanden. Dan werd hij er echter door den stok van eene alyte op den rug spoedig aan herinnerd, dat worstelen een strijd van dringen en wringen blijven moest, Drie daartoe gecommitteerde Hellanodiken hielden geregeld toezicht. Doch de strijd is aangevangen. 'In wespengestalte', zooals men het noemde, staan de worstelaars der verschillende paren tegenover elkander, d.i. zij treden voorzichtig
 3240 voorwaarts, eenigszins in elkander gedrongen, met min of meer voorovergebogen bovenlijf, de oogen onafgebroken op den tegenstander gericht, de handen een weinig vooruit gebracht om den tegenstander te grijpen, doch zoo, dat men blijkbaar er ook op bedacht is zich tijdig terug te trekken, zoo men gevaar loopt zelf gegrepen te worden. Lang staan de verschillende worstelaars zoo tegenover elkander. Men tracht
 3245 een plaats te vinden, waar men elkaar goed grijpen kan. Biedt zich echter zulk een plaats aan, dan weet men nog niet, of de tegenstander zich niet opzettelijk schijnbaar bloot geeft en in dat geval zou men door toe te grijpen groot gevaar loopen zelf in zijne handen te vallen; bij worstelen speelde ook list eene zeer groote rol. Daar echter gaat op eenmaal een kreet op door alle rangen. Een der
 3250 worstelaars was snel naar den grond gebukt, had met de eene hand zijn tegenpartij bij den voet gegrepen, in een oogwenk den arm, dien hij nog vrij had, onder diens been gebracht, den voet naar beneden gedrukt en zoo, met zijn arm als steunpunt, dat been tot hefboom gebruikt om het gansche lichaam op te tillen. Nauwlijks was het andere been van den aangegrepene slechts even van den grond gelicht, of het zware bovenlijf
 3255 was naar achteren overgebogen en hij zelf in het zand neergeploft. Spoedig echter staat hij weer op en de strijd vangt op nieuw aan. Immers men moest, tenzij een der partijen het opgaf, zijn tegenstander driemaal ter aarde geworpen hebben om te zegepralen. Eene voortzetting van den strijd op den grond, het over elkander rollen² was op een zoo deftige kampplaats als het stadion te Olympia verboden.
 3260 En dit was niet de eenige wijze, waarop men plotseling door zijn tegenstander overweldigd kon worden. Op eenmaal is soms de eene worstelaar met een geweldigen sprong den ander in den rug gekomen. Een der beenen is in een oogwenk om den buik geslagen, een der armen om den hals. De aangegrepene dreigt te stikken en zegt in de benauwdheid, dat hij het opgeeft. Soms ook weerklinkt door het station op eenmaal een
 3265 rauwe gil. Twee der strijders waren niet merkbaar van stand veranderd, doch de een had den ander bij de vingertoppen gegrepen en die met eene enkele forsche kneep gebroken. De ongelukkige is nu wel genoodzaakt het op te geven. Gewoonlijk echter zag men te Olympia weinig zulke plotselinge zegepralen. Hier kwamen uit alle hoeken van de Helleensche wereld de voortreffelijkste kampvechters samen,
 3270 die in kracht en behendigheid elkander slechts weinig toegaven. Nadat zij eenigen tijd tegenover elkaar gestaan hebben, grijpen zij elkaar ten laatste bij de polsen. De hoofden duwen zij tegen elkander 'als bokken'; de een tracht den ander achteruit te dringen. Stevig zetten zij zich met de voeten af en werken zij tegen elkander op. Daar wijkt de een eene kleine streek achter uit. De toeschouwers verroeren zich; eene
 3275 beslissing schijnt te naderen. Doch op eenmaal klinkt den teruggedrongenen een opwekkend woord van vader of broeder of van den gymnast achter de borstwering in de ooren. Hij vermant zich, grijpt al zijne krachten samen en dringt zijn tegenstander terug. Gelukkig, want ware hij verder uit zijn stand gedrongen, dan zou hij zeer licht de volle heerschappij over
 3280 zijne ledematen steeds meer en meer verloren hebben en gemakkelijk zijn overweldigd geworden. Thans is het of hem een stroom van nieuwe levenskracht door de aderen tintelt; het heerlijke beeld der overwinning zweeft hem in al zijn glans voor de oogen. Hij heeft zich als met één ruk weer vooruit gedrongen, ja het kon voorkomen, dat de op nieuw verzamelde kracht hem op eenmaal zelfs de overhand verschaft. Zijn
 3285 tegenstander wankelt, en ondergaat zelf het lot, dat hij hem had toegedacht; steeds meer en meer achteruitgedrongen wordt hij als machteloos door het stadion gevoerd. Doch het worstelen was, zooals-wij zeiden, een strijd van dringen en wringen, en dikwijls viel het ook den worstelaar zeker wel niet te beurt, door het eerste alleen te zegepralen. Terwijl men dan op die wijze tegen elkander indrong, trachtte men
 3290 gewoonlijk de hand, waarmee men den arm van zijn tegenstander omvat hield, vooruit te schuiven, tot men zijn nek bereikt had, of wel men poogde den arm, die door dezen omvat werd, tusschen zijn vingers door te wringen, ten einde hem om het dijbeen of

3295 middel te kunnen grijpen. Ook thans is men nog volstrekt niet veilig voor een
plotselingen overval; men moet er op verdacht wezen, dat de tegenpartij op eenmaal
den arm, dien hij vasthield, los laten, en op het onverwachts bij voet, been of hals
grijpen kan. Doch ook zonder zulke plotselinge wendingen komt dikwijls na eenigen
3300 tijd een der twee kampvechters beslist in het nadeel. Nu eens heeft de, hand van zijn
tegenpartij den hals bereikt en wordt die reeds door een paar vingers gegrepen. Uit
al zijne macht duwt hij zich van hem af, doch de ander trekt hem naar zich toe. De
vingers vorderen; de arm slaat zich om den hals; hij gevoelt het gewicht van zijn
tegenstander steeds zwaarder op zich drukken. Moedig zich ingespannen om staande te
3305 blijven! Hij tracht zich nog tegen den toenemenden druk van boven, in zijne volle
lengte op te richten. Misschien geeft de ander zich op het laatste oogenblik nog
bloot, en kan zoo de kans nog keeren. Doch langzamerhand wordt de nederdrukkende
kracht hem te sterk; de knieën knikken; hij voelt zich inéénzinken: steeds sneller
nadert hij den grond; ten laatste ligt hij op de knieën en wordt zijn door den arm
van zijn tegenstander omslingerd hoofd voorover tegen den grond gebogen.
Een andermaal heeft zich de arm van een der partijen tot bij het dijbeen van zijn
tegenstander voortgewrongen. Hij grijpt dit aan en de ander moge dan van de
3310 gelegenheid, dat hij eenigermate bukt, gebruik maken om hem den arm om den hals te
slaan, het baat niet meer; hij wordt van den voet gelicht en moet vallen. Of wel een
der strijders heeft den arm reeds min of meer om het middel van den ander
vooruitgeschoven, Hoezeer hij zich daarmee ook blootgeeft, de strijd is toch beslist.
3315 Spoedig is die arm zoo ver vooruitgekomen, dat het hem mogelijk is met een geweldigen
ruk het geheele lichaam van zijn tegenstander van den grond te lichten en het
achterover in het zand te doen ploffen.
Evenwel zelfs voor zulke oplossingen waren vele kampvechters te zeer tegen elkaar
opgewassen. De lichamen naderen elkaar, de een grijpt den ander, en men kan moeielijk
3320 zeggen, of daarbij iemand in het voordeel is. Welk eene inspanning van krachten thans
om elkander naar den grond te dringen! De bovenlichamen, nauw tegen elkander gedrukt,
buigen zich heen en weer, voor- en achterover, of op zij uit; de een tracht den ander
in ongunstige stelling het gewicht van zijne zwaarte te doen gevoelen, ten einde hem
zoodoende spoediger te doen vallen. Niet zelden ook gelukt het een der partijen met
3325 zijn been dat van den anderen te omslingeren. Dit wordt van den grond gelicht. Het is
hem, die aldus uit zijn loodrechten stand gebracht werd, onmogelijk lang aan de over
hem komende zwaarte van zijn tegenstander weerstand te bieden. Spoediger of langzamer
bereikt hij den bodem.
Deze en meer dergelijke tooneelen hielden de aandacht der toeschouwers geboeid. Het
oog vestigde zich beurtelings van den eenen op den anderen worstelaarsgroep. De
3330 beweging, die men zag, prikkelde onwillekeurig tot beweging. Men springt of zwaait
met de armen of met zijn kleed, maakt schertsend tegen zijn buurman eene beweging als
tot worstelen. Ten laatste hebben alle paren den strijd geëindigd. Een nieuwe vangt
aan tusschen de overwinnaars uit die paren en, zoo die er is, den ephedros. Wederom
wordt er geloot, wederom krijgt iemand, indien het getal oneven is, de ephedrie. Op
3335 dezen tweeden kamp konden er nog meerdere volgen. Men streed tot er ten laatste twee
overbleven, die om den prijs kampten. Vooral bij dien laatsten kamp was de ephedrie
een groot voordeel. Deze viel daarbij aan iemand te beurt, wanneer er na herhaalde
paringen ten laatste drie kampvechters waren overgeschoten. Twee daarvan streden
eerst met elkaar, daarna de overwinnaar uit die twee met den derde, die dan ephedros
3340 was. Alle aandacht der aanwezigen trekt zich samen op den laatsten kampstrijd.
Eindelijk is het beslist. Dodelijk vermoeid, doch zijne moeheid voor het oogenblik
niet gevoelende, wordt de overwinnaar bekranst en doet hij zijn tocht door het
stadion.
Op het worstelen volgde het boksen. Het zijn gansch andere lieden, die men thans uit
3345 den geheimen stadioningang voor den dag ziet treden. Wel zijn ook zij stevig gebouwd,
doch de schoonheid van goedgevulde en glansrijke ledematen ontbreekt. Veeleer ziet
men bij hen de scherpe lijnen eener geweldiger spierontwikkeling, vooral van de
armen. Toch stappen zij ook, al maken niet het meest hunne beenen den indruk van
kracht, met stevigen vastberaden tred naar voren. Krachtig steunt het bovenlijf op de
3350 fors gebouwde heupen. Ziet men hunne handen aan, dan kan men de verhalen omtrent
sommige hunner best gelooven, dat zij steenen met hun vuist tot gruzels konden slaan
en metalen voorwerpen samenpletten. De likteekens, vooral in het gelaat, en niet
minder het door dat onophoudelijk gewond worden en wederom genezen geheel vergroeide
pankratiasten oor, verhalen als het ware van zoovele vroegere kampstrijden. 't Is een
3355 drama, dat men straks aanschouwen zal, ontzagverwekkend door den ernst der
werkelijkheid.
De namen worden afgeroepen. Er wordt geloot; ook hier zoo de getallen oneven waren
een ephedros. Thans worden de handen van iederen bokser met riemen omwonden, niet

meer met die zachte van week leder, die men bijv. tijdens de vooroefeningen van Elis
 3360 gebruikt had, doch met harde en scherpe, die de hand niet alleen beschermen, doch
 tevens haar tot een geweldig wapen maken. Zij gingen gewoonlijk tusschen de vingers
 door, vulden de handpalmen op en werden om de polsen vastgemaakt.
 De paren gaan naar de hun aangewezen plaatsen. Onmiddellijk begint er een soort van
 voorstrijd, daar, evenals bij twee vijandige legers, ieder er naar tracht aan zijn
 3365 tegenstanders het voordeel af te winnen, de zon in den rug te hebben, Spoedig echter
 heeft men zijne stelling tegenover elkaar ingenomen. Blakende van strijdlust stoot en
 zwaait men de armen in de lucht. Dit was het zoogenaamde 'schaduwgevecht', een
 voorspel van den eigenlijken strijd. Op eenmaal echter wordt het ernst: de strijders
 stormen op elkaar los, den linkerarm voor het hoofd om een slag af te weren, den
 3370 rechter achteruit gebracht om er een toe te brengen. Ontzetting vervult de
 toeschouwers bij de naderende botsing.
 Spoedig klinken de slagen. Het min of meer vooroverhellende lichaam steunt
 hoofdzakelijk op het vooruitgeplaatste been, terwijl de voeten, die bijna uitsluitend
 op de toonen rusten, veerkrachtig zich omhoog stooten, telkens wanneer een slag
 3375 nederkomt. Steeds verder en verder haalt men uit om steeds krachtiger te kunnen
 raken. Nu eens komt de slag neer op het hoofd, de kinnebak of schouder, dan weder op
 den afwerenden arm van den tegenstander, niet zelden zelfs slaat de vuist door het
 luchtruim zonder iets te treffen, ja het kwam voor, dat men plotseling een doffen slag
 hoorde, en een der strijders door zijn eigen, nergens wederstand vindenden arm
 3380 voortgesleurd, tegen den grond stortte; het vlug ontwijken toch van slagen was de
 andere groote hoofdzaak bij dezen kampstrijd. Onophoudelijk hielden de beide
 kampvechters de oogen op elkaars bewegingen gericht. De nek werd eenigszins achteruit
 gehouden om zich bij tijds te kunnen terugtrekken. Men zorgde zich niet bloot te
 geven en loerde, waar men den vijand het best kon aanvallen. Hoe voorzichtig echter
 3385 moest men daarbij zijn; iedere achteloosheid kon slechts schijnbaar wezen en dan zou
 men moeten ondervinden, dat de vijand juist op dien aanval het best was voorbereid,
 Doch niettegenstaande alle voorzorgen kan men menigen slag niet ontwijken. Men
 duizelt er van, doch moet oppassen juist op dat oogenblik niet een nog geweldigeren
 te ontvangen. Men krimpt weg van pijn, doch moet die verkroppen, omdat iedere
 3390 smartelijke trek van het gelaat slechts den moed van den tegenstander verhoogen kan.
 Slikte niet om die reden Eurydamas van Kyrene de tanden in, die hem uit den mond
 geslagen werden, en behaalde hij daarop niet de overwinning? De strijd wordt steeds
 feller en feller. Men hoort niets dan het nederkomen der slagen en het diepe
 ademen, waarvan het achteruitbrengen van den arm tot iederen slag gepaard gaat.
 3395 Het zweet gutst den kampvechters van de leden. Woede grijpt hen aan, doch zij moeten
 zich beheerschen, want zeer spoedig zouden zij er door de Hellanodiken op onzachte
 manier aan herinnerd worden, dat volgens de Olympische wetten buiten slaan en
 ontwijken niets geoorloofd is. De voeten daarom te huis gehouden; elkaar te grijpen
 behoort bij het worstelen. Nog eens een geweldige slag! Het hoofd trekt zich terug
 3400 tusschen de schouders; nog verder, zoo mogelijk, dan tot nog toe wordt de arm
 achteruit gebracht. 't Is beslist: een der strijders roept, dat hij zich gewonnen
 geeft, of steekt als teeken om dit te kennen te geven een der handen omhoog.¹
 Soms heeft de strijd zeer lang geduurd, zonder dat een der partijen er nog aan
 denkt zich gewonnen te geven. Toch zijn beiden zeer vermoeid en als met onderling
 3405 goedvinden trekken zij zich terug om een oogenblik te herademen. De strijd wordt
 daarop weder voortgezet. Nu en dan echter kon hij te lang duren, doch dan kwamen de
 Hellanodiken tusschen beide en bepaalden dat voortaan het ontwijken verboden zou
 zijn. Ieder moest alle slagen opvangen. Dit bracht natuurlijk eene spoediger
 beslissing.
 3410 Het was er verre vandaan, dat altijd de beide kampvechters van den beginne met geweld
 op elkaar instormden. Soms legde zich een der twee in den beginne meer toe op het
 ontwijken en afweren dan op het toebrengen van slagen, en eerst nadat zijn
 tegenstander zich door zijn met weinig uitslag bekroonde inspanning ten zeerste
 3415 vermoeid had, trad hij krachtig op dezen toe en deed hem samenkrimpen onder zijn
 slagen. Het waren natuurlijk slechts buitengewone kampvechters, die den strijd zoo
 tegen goed geoefende tegenstanders konden opnemen. Echter zag men in het stadion een
 enkele maal nog sterker stukken. Terwijl de eene kampvechter plotseling tot den
 aanval overgaat, blijft de ander rustig doorgaan met 'schaduwvechten.' Nu weten alle
 aanwezigen, dat er onder de opgekomen vuistvechters een bedrevene in het
 3420 'armenzwaaien' voorkomt. Ieder kende verhalen als bijv. van Melankomas uit Karië, die
 twee dagen achtereen, alleen door de beide armen voor zich uit heen en weer te
 bewegen, alle tegenstanders van zich kon afwenden; hij had tal van overwinningen
 behaald en toch vertoonde hij nergens eenig litteeken. De aanvaller tracht tusschen
 de armen van zijne tegenpartij door, of wel door die op zij te slaan, zijn hoofd te

3425 bereiken. Gelukt hem dit meermalen, dan wordt de armenzwaaiër wel genoodzaakt tot de
gewone wijze van vechten over te gaan. Natuurlijk maakte deze in dat geval min of
meer een pover figuur. Veelal echter kon hij het volhouden. Zijn tegenpartij haalt
steeds dieper en dieper uit; deze geweldige slag althans, zoo meent hij, zal zijne
3430 uitwerking niet missen. Weder echter komt de zwaaiende arm van ter zijde tegen de
nederdalende vuist aan. Deze valt neder zonder iets te hebben uitgericht. Woede
grijpt den aldus teleurgestelde aan. Het denkbeeld is hem onverdraaglijk, dat hij
overwonnen zou worden door iemand, die het niet eens de moeite waard acht hem terug
te slaan. Op nieuw zich ingespannen; op nieuw geslagen. Doch de ander zwaait rustig
door en wordt slechts zelden geraakt. Ten laatste is de aanvaller door al die
3435 inspanning geheel uitgeput. Hij moet de hand omhoog heffen. Ontzettend is het gejubel
der omstanders. Diep ter neer geslagen sluipt de aldus overwonnenen van de kampplaats
weg.

Ook bij het boksen natuurlijk moet de wedstrijd meermalen herhaald worden; ook hier
loting; ook hier bij een oneven getal deelhebbers eene ephedrie. De laatste
3440 kampstrijd heeft plaats gegrepen; de overwinnende bokser verlaat het stadion. Het is
inmiddels laat in den middag geworden; de tijd voor den zoogenaamden 'strijd met alle
middelen,' het pankration, is aangebroken. Gelijk de dubbelloop een soort van
verbinding was van langloop en stadion, zoo was bij dezen laatsten der zware
wedstrijden zoowel het dringen en wringen van het worstelen als het stoeten van het
3445 vuistgevecht geoorloofd. Ja zelfs mocht men hier schoppen met den voet, en wat te
Olympia aan de worstelaars niet veroorloofd was, den strijd namelijk, dien men
staande was aangevangen, rollende over den grond voort te zetten, kon men den
pankratiast, wilde men hem laten blijven wie hij was, niet verbieden.

Het waren geweldige mannen, die men thans zag optreden. Over het geheel veel
3450 gelijkende op boksers, maar toch was de meerdere ronding van ledematen, die een
gevolg was van het worstelen, hier ook duidelijk waar te nemen. Niet zelden was men
bokser en pankratiast te gelijk; het vergroeide oor, dat beiden gemeen was, heette
naar den laatste. Dat het met het loten en het herhalen van den strijd juist zoo ging
als bij de beide eerste zware wedstrijden, spreekt wel van zelf. Van riemen om de
3455 vuisten kon hier geen sprake zijn; de handgrepen van liet worstelen zouden dan
onmogelijk zijn geweest. De slagen brachten daardoor wel minder wonden toe. Toch
maakte dit pankration, dit knijpen, dringen, wringen, schoppen, stooten, veel meer
den indruk van een strijd op leven en dood, dan eenige andere wedstrijd.

De kampvechters staan tegenover elkander, de hand tot den slag gereed houdende, de
3460 vingers nauw aan elkaar gesloten en slechts eenigermate gebogen. Met
verbazingwekkende snelheid ging men van de eene vechtwijze over in de andere. Nauw is
de vuist met onweerstaanbaar geweld tegen de kinnebak van den tegenstander
neergekomen, of als op het zelfde oogenblik lieft zij zich geopend en wordt de arm
hem verdraaid, de keel dichtgeschroefd, of ploft hij bij het been opgelicht
3465 achterover. Twee kampvechters houden elkaar reeds stevig omkneld, doch met
vervaarlijk geweld rukt de een zich los, trekt zich terug, echter slechts om als op
het zelfde oogenblik op zijn tegenstander los te stormen en hem, nog onthutst over
dat plotseling ontslippen, met een geweldigen smak tegen de aarde te storten. Rolde
men over den grond, dan kwam nu de een boven, dan de ander: de samengestremgelde
3470 lichamen vertoonden telkenmale andere figuren. Middelerwijl verwrong men de leden,
rekte men ze uit, perste men ze samen; de adem hokte bij dat geweldig zich tegen
elkaar aandrukken. Ten laatste is het beslist; een der kampvechters roept, dat hij
het opgeeft, of steekt, gelijk bij het boksen, als teeken daartoe de hand op.

Ook hier volgen meerdere partijen elkaar op; ook hier ten laatste twee overgebleven
3475 kampvechters of een kampvechter en een ephedros. De avond begint reeds te vallen; een
enkele maal wordt de laatste pankratiastenstrijd nog door het licht der volle maan
beschenen. Het kwam zelfs voor, dat de strijd moest worden afgebroken, vóór dat nog
iemand overwonnen had; men kon den kampstrijd, die reeds met zonsopgang begonnen was,
niet langer laten voortduren. Doch gewoonlijk is het nog dag, als de overwinnende
3480 pankratiast door het stadion rondloopt. Een enkele maal kon het nog tamelijk vroeg
wezen. Het kwam toch voor, dat bij een der wedstrijden zich slechts één enkele
kampvechter aanmeldde, of wel dat een kampvechter zulk een indruk op zijne
tegenstanders maakte, dat zij het niet tegen hem durfden opnemen. In beide gevallen
zegepraalde de ééne kampvechter zonder zich bestoven te hebben, zooals men het
3485 uitdrukte, d.w.z. zonder strijd, kreeg hij den krans. Hoe droogjes liep het af, als
zich het eerste geval voordeed. Welk een ontzettende geestdrift daarentegen verwekte
bij alle aanwezigen hij, die zijne tegenstanders reeds door zijne enkele verschijning
deed afdeinzen.

Doch na de laatste bekransing verlangt men naar rust en, al was zonder twijfel in den
3490 loop van den dag de knapzak menigmaal aangesproken, toch gevoelde men na de

ingespannen belangstelling van ruim een half etmaal groote behoefte aan een goeden maaltijd. De menigte stroomt weg van de stadionwallen. Men legt zich op het gebied rondom de Altis, in zijne tent of daarvoor. De maan giet haar 'vriendelijk licht' over de gansche vlakke uit. Men eet en drinkt. Vroolijke scherts weerklinkt door het luchtruim.

3495 Eenigen tijd later echter wordt het in de Altis zelf drukker. Een vroolijk gejoel en gedruisch gonst vandaar den buiten gelegerden feestgangers in de ooren. Vele spoeden er zich heen; men weet wat er gaande is: de overwinnaars hebben met hunne vrienden eveneens gespijzigd en gedronken en daarop zich met deze in vroolijken optocht naar

3500 het groote altaar begeven. Het groote offer aan den schenker der overwinning zou eerst op den laatsten feestdag gebracht worden. Doch evenals bij de Hellenen lustige dischgenooten vaak laat in den avond van tafel opstonden om een afwezig vriend een vroolijk bezoek te brengen en als het ware in de feestvreugde te betrekken, evenzoo

3505 gevoelde men thans zich gedrongen, eveneens in een optocht, zich tot het altaar van de godheid te begeven en haar, had men er de middelen toe, een onverplicht offer te brengen. Met heiligen eerbied in de ziel, maar toch met jubelende vroolijkheid, stond hier het menschenkind als voor den troon des ontzachlijken, aan hem gelijk aan een vader de heerlijkheid toonende, die men deelachtig geworden was, en deelgenoot makende van zijne vreugde.

3510 De rook stijgt omhoog en benevelt het heldere maanlicht; het smooft op het Zeus-altaar en wellicht ook op andere. Nog altijd een verward gejoel en gegons, doch het schijnt eenigermate te bedaren; duidelijk onderscheidt zelfs hij, die ver afstaat, de tonen van de phorminx (een soort van harp) er doorheen en op eenmaal vervult een gezang van heldere mannen-stemmen de gansche Altis. Het was het zegelied en de

3515 eerbiedige begroeting van Zeus, die daar gezongen werd. Een dichter was onder de toeschouwers tegenwoordig geweest en had den kleinen zang spoedig vervaardigd. Voor het groote altaar stonden de zangers met hun choormcester; de phorminx stemde iederen regel aan; als uit één mond klonk de veelstemmige recitatieve voordracht; het was het nog frissche overweldigende gevoel van vreugde en van eerbiedige erkentelijkheid aan

3520 'den verhevensten Zeus, die den geweldigen donder stuwt', waar het lied van overvloeide.

Verre echter was het er vandaan, dat ieder overwinnaar de kosten dragen kon van een dergelijk huldebetoon. Doch voor het groote altaar verscheen men en, had men ook al geen eigen plechtig zegelied, zingen moest men. Immers men was ook het allerminst in

3525 eene stemming, om zich door het gevoel zijner armoede te laten neerdrukken, en wat anderen plechtstatig verrichtten, kon men ook op geïmproviseerde wijze doen. Als waren zij zangers van beroep, stonden de overwinnaar en zijne vrienden in choor bij het altaar. Een fluit-, cither- of phorminxspeler had men niet ter zijner beschikking, doch een van hen vergoedde dat gemis, door voor het begin van iederen

3530 regel, den klank van een dier instrumenten nabootsende, tènella te roepen (wij zouden zeggen tsingala) en zoo half schertsende den toon voor iederen regel aan te geven. Het was eene oude volksmelodie, waarin Herakles als het toonbeeld aller overwinnaars werd aangeroepen, die aldus ten gehoor werd gebracht, en had men al niet over het talent van een Simonides of Pindaros kunnen beschikken, men troostte zich met de

3535 gedachte, dat dit lied - en daarvan was men vast overtuigd - vervaardigd was door den ouden Archilochos.

Tot diep in den nacht houdt het lustige feestrumoer aan. Nauwlijks echter heeft men eenige weinige uren rust genomen, of de zon met hare eerste stralen roept reeds weder tot nieuw feestgenot. Men begeeft zich thans niet naar het stadion, doch neemt plaats

3540 op de kunstmatige of natuurlijke hoogten om den Hippodromos, de renbaan voor paarden, zuidelijk van het stadion, die natuurlijk veel grooter was. Midden in den Hippodromos zag men twee zuilen, waaromheen moest gereden worden, de eene dicht bij de plaats, vanwaar men afreed, - bestaande uit een standbeeld van Hippodamia, den band in de hand houdende, dien zij straks als het ware ter bekransing aan Pelops om het hoofd

3545 zal binden, - de andere niet ver van het halfronde uiteinde van de renbaan. Bijzonder viel ook het gebouw voor den afrit in het oog, de aphasis. Het stak als de voorsteven van een schip in de renbaan vooruit, niet geheel recht, want, daar de noordelijke zijde van de renbaan wat korter was, dan de zuidelijke, was de driehoek van de aphasis, welks basis zich tegen de uiteinden van die beide ongelijke zijden van de

3550 renbaan aansloot, met den top wat meer naar het zuiden gekeerd. In beide zijden van deze aphasis waren meerdere overdekte, doch naar voren geopende vertrekken, waarin een vierspan staan kon. Wanneer men nu uit het verste vertrek aan de noordzijde - d.i. aan de linkerhelft van de renbaan, als men met den rug naar de aphasis stond, - in eene rechte lijn vooruitreed, dan kwam men ten gevolge van die scheeve stelling

3555 toch langs het standbeeld van Hippodamia aan de zuidelijke of rechterhelft van de renbaan te recht. Alle wagens moesten door de renbaan van links naar rechts rijden en

nu zou men de wagens slechts aan de rechterhelft van de renbaan hebben kunnen laten
 plaats nemen, wanneer men niet gezorgd had, dat door die schuinsche stelling de links
 geplaatste van zelf aan de rechterzijde komen konden. Binnen in was de aphasis voor
 3560 het grootste deel niet overdekt; er stonden daar o.a. meerdere altaren. Van de zijde
 van de renbaan kou men vermoedelijk daarin niet doordringen, doch de basis van den
 aphasis-driehoek werd begrensd door eene gaanderij, die, naarden maker, de gaanderij
 van Agnaptos heette, en daardoor, aan de achterzijde dus, kon men er binnen treden.
 Merkwaardig was verder ook de hoogte in den vorm van een altaar, welke men zag dicht
 3565 bij den ingang tot den Hippodromos, die door den zuidelijken aarden wal liep. Men
 noemde dat den Taraxippos, 'paardenverschrikker.' Volgens het volksgeloof maakte
 zich, als zij langs dat altaar gingen, een plotselinge schrik van de voorbijjellende
 paarden meester en men gaf daar allerlei verklaringen van, o.a. dat dit aan den
 boozen geest van Oinomaos, die hier nog rondspookte, moest geweten worden.
 3570 Het was een prachtige stoet, dien men thans door den ingang den Hippodromos zag
 binnentrekken. Rijke lieden uit alle oorden van Hellas, en daaronder ook vrouwen,
 hadden hunne prachtigste paarden en bekwaamste wagenmenners voor den wedstrijd
 afgezonden. Men begon met den wedstrijd der vierspannen, vier paarden naast elkaar.
 De verschillende vertrekken in de aphasis worden verloot. Ieder gaat daarop naar het
 3575 vertrek dat hem is toegeval. De wagenmenners wippen aan de achterzijde op de
 tweewielige wagens, waarop zij, maar ook zij alleen, staan kunnen; het oogenblik voor
 het afrijden is gekomen. In gespannen aandacht ziet men thans naar den koperen
 dolphijn, die op een dwarsbalk stond boven de uiterste spits van de aphasis. Op
 eenmaal valt die daarvan af en midden uit de aphasis rijst een adelaar, eveneens van
 3580 koper, met uitgebreide vlerken omhoog. Deze had daar op een altaar gelegen en een der
 Hellanodiken had een werktuig in beweging gebracht, dat den dolphijn deed dalen en
 den adelaar rijzen. Het teeken, dat de wedstrijd begon, was gegeven. Zoo het schijnt
 door het zelfde werktuig, nadat het eens in beweging gebracht was, schieten de touwen
 los voor de twee vertrekken aan weerskanten, welke het dichtst bij de achterzijde van
 3585 de aphasis waren. De twee wagens, die daar stonden, breken los. Een oogwenk later,
 juist wanneer de paarden uit de beide eerste vertrekken op de hoogte van de beide
 volgende vertrekken gekomen zijn, schieten de touwen ook daarvoor los; zijn de
 vierwagens op de hoogte van de beide derde vertrekken gekomen, dan de touwen daarvoor
 en zoo verder. Waarschijnlijk moesten eerst alle wagens in eene rechte lijn vooruit
 3590 rijden, zoodat ook de links geplaatste, gelijk wij reeds aangaven, door de scheeve
 stelling van de aphasis steeds meer aan de rechterzijde van de renbaan kwamen. Nadat
 de touwen voor de beide vertrekken bij de spits van de aphasis waren losgeschoten,
 mochten alle wagens die richting aannemen, welke zij wilden en kouden, mits zij
 3595 slechts van rechts naar links om de beide daarvoor bestemde palen heendraaiden. Hoe
 dicht men langs een paal streek, des te korter werd natuurlijk de weg en de beide
 wagens, die uit de vertrekken bij de uiterste spits van de aphasis kwamen, hadden de
 eerste maal, dat zij afreden, dit op de overige voor, dat voor hen de weg naar de
 wendingpaal iets korter was, doch daarentegen gaf deze regeling van het afrijden aan
 3600 de andere weer dit voordeel, dat zij op het oogenblik, waarop het touw voor de beide
 uiterste wegschoot, reeds in zekere vaart gekomen waren. Zoo nauwkeurig mogelijk had
 men alle voordeden tegen elkaar afgewogen. Kleoitas was de oorspronkelijke uitvinder
 van deze aphasis; er stond van hem te Athene een standbeeld, welks inscriptie dit
 vermeldde.
 Thans klinkt het geroep van wagenmenners en het rammelend geluid der wagens door de
 3605 lucht. Stofwolken rijzen omhoog; de prikkel daalt herhaaldelijk op den rug der
 paarden neder. Aau alle orde is spoedig een einde. De meeste wagens, - nu en dan
 mocht er een achterblijven, - vormen weldra een enkelen dooréénwarrelenden zwerm, die
 om de beide wendingspalen rondzwaait. Hier rijden twee wagens nevens elkander. Nu
 eens zijn de koppen der paarden van den eenen voor, dan weder die van den anderen.
 3610 Elders ziet men een wagen op éénmaal ter zijde uitwijken; één krachtige aanmaning aan
 de paarden, één geweldige slag met den prikkel, en den mededinger, die voor hem
 uitreed, is hij op eens ter zijde gekomen of voorbijgesneld. Die echter thans voor
 is, komt mogelijk een oogenblik later zelf weer achter. Nadert men een wendingpaal,
 dan wordt min of meer, naarmate men dicht bij den paal is, de rechtersoom gevierd,
 3615 de linker ingetrokken. Vooral voor hem, die het voordeel heeft van de plaats, welke
 het dichtst bij den wendingpaal is, te hebben ingenomen, is het dan een moeilijk
 oogenblik; onafgebroken vestigt hij de oogen als op den paal en den wagen tegelijk en
 berekent daarna den draai, dien hij nemen zal. Daar schaaft het einde van de as langs
 den paal heen; de draai kon niet korter. Men is daardoor echter onwillekeurig
 3620 eenigszins uit de vaart geraakt.
 Daar klinkt op eenmaal een helder trompetgeschal; de paarden steken de ooren omhoog;
 als met één ruk wordt de oude vaart hernomen. Het zweet gutst den dieren van het

lichaam; de vlokken schuim spatten aan weerszijden achteruit, Fier staat de menner
recht overeind in zijn wagen, in spanning en toch zich zelf beheerschend, stoutmoedig
3625 en toch voorzichtig. Soms echter baat geene voorzichtigheid. De eene wagen haakt aan
den anderen; met een geweldigen smak storten beide tegen den grond; de
achteraankomende vallen over de reeds nedergestorte; 't is één gewirwar van gebroken
wagens; onbeheerde paarden hollen door de renbaan. Een enkel der achterrij denden
3630 heeft echter bij tijds weten uit te wijken en ijlt de gevallen wagens voorbij, de
vooruitrijdende achterna. Een andermaal zwenken de wagens wederom om een der
wendingspalen; hij, die de plaats het dichtst bij den paal heeft bemachtigd, neemt
als altijd den draai zoo kort mogelijk. Helaas, ditmaal echter een weinigje te kort;
de as stoot tegen den paal aan; de wagen stort ter aarde.
De overigen zetten den rit voort; reeds is de renbaan onderscheidene malen afgelegd.
3635 Thans begint het reeds duidelijk te worden, wie overwinnaar zijn zal. Misschien
blijkt een, die eerst achtergebleven was, slechts zijne krachten gespaard te hebben,
en rijdt hij thans in volle vaart de anderen voorbij. Eindelijk gaat men voor de
twaalfde maal de renbaan rond; men nadert de zitplaats der Hellanodiken in den
noordelijken wal, dicht bij de aphasis; men is daar aangekomen; de strijd is ten
3640 einde. Na eenigen tijd wordt de beslissing der Hellanodiken kenbaar gemaakt. De
overwinnaar wordt bekranst. Men kende echter hier ook tweede, derde, ja vierde
prijzen toe.
Hierbij bleef het niet; men zocht ook bij het wedrennen naar allerlei afwisseling.
Men reed hier ook met tweespannen, met vier- en tweespannen van veulens, doch met hen
3645 slechts achtmaal de renbaan rond. Een tijds lang bracht men eveneens spannen van
muilezels in den wedstrijd. Zeer in den smaak viel ook het wedrennen van ruiters te
paard; ook dit deed men zoowel met veulens als met volwassen paarden. Zadel en
stijgbeugels waren daarbij niet in gebruik. Behalve volwassen mannen reden ook
3650 knapen. Zij waren daarbij geheel naakt. Het was iets heerlijks, de bloeiende jeugd te
kunnen bespieden in iedere uiting harer natuurlijke kracht, haar het geweldige ros te
zien beheerschen in het volle besef van geestelijke meerderheid. Onwillekeurig denkt
men aan het fries van het Parthenon. Ook is nog te Olympia gedurende eenigen tijd
eene zekere verbinding van wedrijden en wedloop in zwang geweest, daarin bestaande,
3655 dat de ruiter bij den laatsten omgang van zijn paard sprong en den teugel
vasthoudende er naast liep. Juist op het oogenblik, dat de beslissing naderde, werd
de overwinning daardoor tevens van de snelheid zijner eigene voeten afhankelijk
gemaakt.
't Is met al deze wedrennen middag geworden. Nu zij geëindigd zijn, spoedt zich de
menigte weder naar de wallen om het stadion. Het pentathlon, de vijfkamp, staat aan
3660 te vangen, het grootste meesterstuk van de Helleensche gymnastische kunst, dat,
ontstaan op den bodem van Olympia, zich door de geheele Helleensche wereld verbreid
had. Vijf oefeningen waren tot één geheel verbonden: de sprong en de wedloop, waarbij
het vermogen der beenen op verschillende wijzen op de proef gesteld werd, het werpen
met den werpschijf, diskos, waarbij de kracht van den arm, dat met de werpschicht,
3665 waarbij tevens, zoo het schijnt, de juistheid van het oog moest blijken, en ten
laatste het worstelen, dat aan het lichaam weer andere eischen stelde. Zooals
begrijpelijk is, was de pentathlos tegen een specialiteit in één van deze oefeningen
gewoonlijk niet opgewassen, toch was zijn lichaam veelzijdiger ontwikkeld dan dat van
een der anderen. Dit was het wat hem tot den schoonsten aller kampvechters maakte.
3670 Bij de andere waren het steeds enkele lichaamsdeelen, die bijzonder het oog troffen,
de pentathlos toonde kracht en vlugheid meer in zijne geheele verschijning.
Dat iemand in drie van de vijf oefeningen de overwinning behaalde, was betrekkelijk
zeldzaam; zeer dikwijls zegepraalde men er met twee, ja het kon voorkomen, dat als de
laatste wedstrijd, het worstelen, had plaats gegrepen, men vijf overwinnaars had
3675 ieder met één overwinning. Men liet dan waarschijnlijk deze vijf met worstelen
voortgaan, tot er ten laatste één overwinnaar overbleef; zoo ook zal wel eene
worstelpartij beslist hebben, als men na afloop van de vijf oefeningen twee
deelhebbers had, die ieder twee overwinningen behaald hadden.
Een goede worstelaar had dus als pentathlos wel wat voor: toch kon iemand enkel in
3680 het worstelen geoefend, zich niet onder de pentathlen begeven, want hoogst
waarschijnlijk werden zij, die in een der vijf wedstrijden niet aan zekere
vereischten als minimum voldeden, niet tot de volgende toegelaten. Ook zullen de
voor oefeningen te Elis het optreden van dergelijke schijnpentathlen te Olympia wel
3685 onmogelijk gemaakt hebben. Het is aannemelijk, dat, zoodra voor eenige wedstrijders
de kans op overwinning voorbijgegaan was, deze er af vielen. Had bijv. één persoon
twee overwinningen behaald, twee andere ieder een, dan namen zij, die nog geen enkele
overwinning behaald hadden, aan den vijfden wedstrijd geen deel, daar zij met den
bezitter van twee overwinningen toch nooit gelijk konden komen. Wanneer, voor men nog

aan den vijfden wedstrijd gekomen was, een der deelhebbers reeds drie overwinningen
 3690 behaald had, ging men niet verder. Toch was dit geval ongetwijfeld zeer zeldzaam. Het
 worstelen kwam, dit weten wij zeker, het laatst; de sprong hoogst waarschijnlijk het
 eerste. Op dezen liet men vermoedelijk den worp met den diskos, daarop den wedloop,
 dan het werpen met de werpschicht volgen. De bekwaamste wedlooper was dikwijls ook
 3695 een goede springer; de goede diskoswerper kon ook licht goed met de werpschicht
 omgaan. Had men nu op den sprong onmiddellijk den wedloop laten volgen, dan zouden
 die wedstrijd, die wat beter in deze twee verwante soorten geoefend waren, eene
 groote kans gehad hebben dadelijk, reeds in het begin van den wedstrijd, twee
 overwinningen te behalen.

De pentathlen, geheel naakt, verzamelen zich voor den sprong achter een voetstuk, dat
 3700 vermoedelijk, evenals onze springplanken, eenigszins veerde. Op een niet
 onbelangrijken afstand voor hen uit is de harde bodem van het stadion over eene
 tamelijk breede oppervlakte met houweelen losgehakt: de uiterste grens van den
 losgemaakten bodem zal ongeveer 50 voet van het voetstuk voor den sprong verwijderd
 3705 geweest zijn; sprongen die niet over de binnenste grens heen kwamen, - hoever die van
 het voetstuk verwijderd was, weten wij niet, - deden vermoedelijk den springer
 dadelijk van den wedstrijd afvallen. Beambten, voorzien van een maatstok, moesten de
 sprongen meten. Drie Hellanodiken waren met de leiding van dezen wedstrijd belast.
 Daar begint een opwekkend fluitspel, aangeheven door fluitspelers in lange
 schitterende gewaden, rijk doorstikt en met breede zoomen omgeven. De pentathlen
 3710 nemen hunne werktuigen voor den sprong, halters genaamd, in de handen, waarvan het
 jongere, meer gebruikelijke model geheel overeenkwam, met onze gymnastiekwerktuigen
 van denzelfden naam, twee kogels door een dwarsstaaf als handsvat verbonden; somtijds
 was één dier kogels door een zwaarder gewicht van anderen vorm vervangen, dat de
 pentathlos dan het meest van zich afgewend hield.

Thans nadert die, welke het eerst aan de beurt is, de handen met de halters voor zich
 3715 uit houdende. In aanloop beweegt hij zich voort op de tonen der muziek. Hij springt
 op het voetstuk; op hetzelfde oogenblik dalen de armen; één krachtige stoot met de
 voeten schuin naar omhoog; te gelijker tijd wolden de door de halters bezwaarde armen
 met een geweldigen zwaai weder vooruitgeslingerd. Daar vliegt het lichaam in
 3720 vooruitgestrekte stelling de armen als het ware achterna. Zal de springer zoo
 voorover op de aarde storten? Neen, zoodra hij den bodem begint te naderen, zwaait
 hij de armen weder met een geweldigen ruk achteruit, het lichaam komt daardoor weder
 in loodrechten stand en geheel recht komt hij met de voeten op den grond neder. Dit
 althans behoort zoo en de Hellanodiken naderen om aan den indruk van de voetzolen in
 3725 den losgemaakten bodem te onderzoeken, of die werkelijk geheel gelijkmatig is, en
 eerst als dat het geval is, telt de sprong mede en wordt die gemeten. Nadat de indruk
 der voeten met den houweel weder onzichtbaar is gemaakt, volgt de tweede springer,
 daarop de derde; ten laatste is deze wedstrijd afgeloopen en is het bekend, wie er in
 heeft gezegepraald. Met ingespannen aandacht hebben de toeschouwers iederen sprong
 3730 gevolgd. Eene enkele maal was hun een verbazingwekkend schouwspel te beurt gevallen:
 een springer kwam over den losgewoelden bodem heen op den harden grond te recht. De
 verst bekende sprongen zijn van 52 en 55 voet.

De drie metalen disken, werpschijven, die bij het pentathlon te Olympia in gebruik
 waren, worden aangebracht. Dergelijke disken waren tamelijk zwaar en reikten, als men
 3735 ze in de hand nam, ten naastenbij tot de buiging van den elleboog. De springers zijn
 thans diskoswerpers geworden en die, welke het eerst aan de beurt is, treedt naar
 voren. Hij neemt een diskos aan en gaat daarmee, hem met de linkerhand tegen het
 lichaam aanhoudende, naar de kleine ophooging, vanwaar hij den worp doen moet. Hij
 3740 stapt daarop, grijpt den diskos ook aan met de rechterhand, waarmee hij hem werpen
 zal, en strekt de beide armen recht voor zich uit. Thans steunt hij geheel op het
 rechterbeen, zoodat het linker zich vrij vooren achterwaarts bewegen kan. De
 werpschijf wordt met de vingers krachtig tegen de palm van de rechterhand aangedrukt;
 de linkerhand wordt weggenomen. Daar zwaait de arm met den diskos een eind achteruit,
 veel verder dan onze kegelaars dat doen. Het oog mag de schijf niet verlaten, wil men
 3745 aan den worp de gewenschte richting geven. Daarom buigt het bovenlijf zich voorover;
 langs de rechterzijde onder den arm ziet de diskoswerper tegen de schijf op, met de
 linkerhand steunt hij op de eenigszins gebogen rechterknie, het linkerbeen gaat als
 van zelf eenigszins achterwaarts. Het lichaam helt meer voorover en de rechterarm met
 den diskos is hooger van den grond, dan anders mogelijk zijn zou, daar de ophooging,
 3750 waarop de diskoswerper staat, - zoo althans schijnt men zich die te moeten
 voorstellen, - aan de voorzijde eenigermate schuin afloopt. Dit alles duurt slechts
 een oogenblik. Daar richt zich de kampvechter op; de diskos gonst recht voor hem uit
 boogsgewijze door het luchtruim. Het was een geweldige schok; het vrije linkerbeen
 heeft als het ware de beweging mee gemaakt, ja hij wordt genoodzaakt een enkelen stap

- 3755 in de richting van het werptuig mee te doen. In spanning ziet hij het in zijne
snorrende vaart achterna. Daar slaat het met een hoorbaren slag tegen den grond.
Gewoonlijk was het op een afstand van een 90 voet, wat meer of wat minder,
neergekomen.
- 3760 Een tweede werper trad op. Vermoedelijk bleef de eerst geworpen schijf liggen en
moest hij de zijne daarover heen werpen, of hij had het pleit reeds verloren. Daarna
werd waarschijnlijk die van de twee schijven, welke het minst ver geworpen was,
weggenomen en weer naar de zijde der werpers gebracht. Drie schijven had men, zoo het
schijnt, in gebruik, omdat de derde werper dan niet behoefde te wachten, tot de
3765 schijf, die teruggebracht werd, was aangekomen. Ongetwijfeld moest men ook hier aan
een minimum eisch voldoen, wilde men niet dadelijk van den ganschen wedstrijd
afvallen. Na afloop van het werpen met den diskos gaan de kampvechters over tot den
wedloop. Eerst loopen zij vier aan vier, daarna de overwinnaars uit die groepen van
vier. Het was vermoedelijk een dubbelloop, dien men te zien kreeg, een schouwspel,
3770 dat men den vorigen dag ook reeds genoten had. Bij vergelijking kon men wellicht
opmerken, dat men thans niet met specialiteiten te doen had.
Bij het vierde gedeelte van dezen wedstrijd weder wat nieuws. De kampvechters treden
thans voor den dag met uiterst dunne en lichte werpschichten, die voorzien zijn van
eene zeer lange, fijne spits in den vorm van eene naald. Beurt om beurt treedt men
aan. Men vat de werpschicht in de rechterhand ongeveer in het midden; naar alle
3775 waarschijnlijkheid grijpt men met duim, pink en ringvinger in een handsvat, terwijl
men de beide andere vingers achteruitbracht en er de werpschicht tusschen in nam.
Deze wordt op de hoogte van het hoofd gebracht, het doel vast in het oog genomen; één
stoot met den arm, één stap met het rechterbeen voorwaarts, de werpschicht vliegt
vooruit en steekt spoedig in of nevens het doel vast. Er was om niet te missen een
3780 scherp en geoefend oog noodig, doch tevens moest de lichte werpschicht ook met groote
kracht voortgestuwd worden, daar zij anders zeer licht uit de richting kon geraken.
Nadat men nu nog geworsteld had, was het pentathlon ten einde. Als een toegift, op
wat men gezien heeft, en besluitvan de reeks der eigenlijke wedstrijden, wordt thans
nog de zoogenaamde loop in de wapenenl gehouden, d.i. een loop, vermoedelijk éénmaal
3785 het stadion op en neer, met een schild aan den linkerarm. In den oudsten tijd had men
ook een helm op het hoofd en beenstukken aan. Dit echter is later afgeschaft. Dat
deze loop weder afzonderlijke oefening vereischte, is duidelijk.
Thans kondigt de heraut de sluiting van den wedstrijd aan: 'de wedstrijd, die de
schoonste kamprijzen verschaft, is geëindigd; verwijdert de olie;' - zonder deze,
3790 zooals men weet, geen wedstrijd, - 'de trompet roept op tot de werken van Enuaios
(den krijgsgod)'. Werkelijk schijnt daarop trompetgeschal te zijn vernomen. Niet
onwaarschijnlijk greep dan de zoogenaamde wedstrijd van herauten en trompetters
plaats, waarvan wij bij Pausanias en anderen lezen, en die bezwaarlijk deel kan
hebben uitgemaakt van de eigenlijke wedstrijden.
- 3795 Des avonds trekt men wederom naar het Zeus-altaar. Thans heeft men nog meer kans,
daar juist voor die gelegenheid vervaardigde liederen te hooren, dan den vorigen
avond, want de rijke liederen, die in de wedrennen gezegepraald hebben, kunnen de
kosten daarvan gemakkelijk dragen. Den volgenden dag, den laatste van het feest,
3800 brengen de Eleërs een groot dankoffer op het Zeus-altaar; daarna volgt dat der
overwinnaars, en ten laatste gaat een schitterende optocht van theoren door den
grooten zuidoostelijken ingang tot de Altis eveneens naar het groote altaar om den
God met offers te danken als vertegenwoordigers van 'het gelukkige Griekenland'. Het
slot van het geheele feest is de maaltijd in het Prytaneion, gegeven door de Eleërs
aan de overwinnaars. Deze gaan thans naar huis, zeker als een zegepralend veldheer te
3805 zullen worden ingehaald. In de Altis zal hun standbeeld verrijzen, geen echter
groter dan men zelf is, - de Hellanodiken zouden dat niet dulden, - een naar
menschelijke maat, niet naar die der halfgoden; een dichter zal thans een meer
uitvoerigen zegezing vervaardigen, niet zoozeer tot verheerlijking van hun persoon
als wel om hen de waarde van hun geluk dieper te doen gevoelen en daar een monument
3810 van te zijn voor hen zelf en hunne verste nakomelingschap.
- Zoo vond de Helleen te Olympia eene innerlijke bevrediging, die zeker niet dikwijls
het deel van ons geslacht geweest is; doch hij vond haar slechts, zooals wij reeds
opmerkten, door aan iedere neiging naar hooger dan bereikbaar scheen, onmiddellijk
3815 het zwijgen op te leggen. Nu laat zich echter de menschelijke geest op den duur niet
bannen binnen 'de zuilen van Herakles'3 en de Grieksche wijsbegeerte heeft den kring
doorgebroken, al besefte zij in den beginne volstrekt niet, dat zij daarmede aan het
Helleensche volk als het ware den bodem van zijn geestelijk bestaan ontrukte. Het is
vooral in den tijd na den ondergang van de Helleensche vrijheid, dat zij steeds met
3820 meer nadruk die vraag stelt, - zulk een onbedrieglijk teeken, dat eene geheele

wereldbeschouwing dreigt ouder te gaan: - wat is voor den mensch het hoogste goed? Die vraag zou zeker onnoozel in de ooren geklonken hebben aan de helden van Marathon en Salamis, aan den Atheenschen burger in den tijd van Perikles, die gevoelde, dat ook hij medewerkte tot de grootheid van zijn vaderland, niet het minst ook in Hellas' beste dagen aan den gelukkigen overwinnaar te Olympia. Thans echter was het anders geworden. De beste geesten streefden naar hooger goederen; wat bijv. was voor den Stoïcijn al die vroegere heerlijkheid vergeleken bij datgene, wat hem het eenig noodige scheen, de deugd? Te gelijkertijd werd ook dit steeds duidelijker, dat de vredelievende zending van Olympia, Delphi en dergelijke plaatsen mislukt was. Haat en tweedracht, die in het menschelijke hart woeden als eene natuurkracht, bleven in de Helleensche wereld voortwoekeren, en om deze te bezweren bleken er hoogere krachten noodig dan eene Olympische Godsvrede of eene Dorische Eunomia. Nog was waarschijnlijk de nieuwe Zeus-tempel te Olympia niet geheel voltooid, toen reeds de Peloponnesische oorlog uitbrak en nog geen 30 jaren na den dood van Perikles moest reeds de redenaar Lysias¹ er op het heilige gebied zelve de Hellenen aan herinneren, dat Herakles vrede en vrijheid gevestigd en de Olympische spelen had ingesteld, doch thans, alleen ten gevolge van de onderlinge tweedracht, een deel der Hellenen onder de Perzen gekomen was, een ander deel onder tyrannen. Meermalen werd in den loop der burger-oorlogen de Altis zelf het tooneel van zelfvernietigenden broederkrijg. Men stoorde zich daarbij aan geene 'heilige maand;' het heiligdom had de beteekenis, die het voor het Helleensche volksleven gehad had, voor altijd verloren.

Eeuwen arbeidde de Helleensche wereld aan een bloei, die slechts weinige tientallen van jaren duren zou. Gelukkig echter is de nabloei voor ons geslacht bijna even vruchtbaar geweest, als de bloei zelf; men denke bijv. aan de Alexandrijnsche geleerdheid en de Pergamische beeldhouwkunst. Wel was het Grieksche leven van den kothurn gestegen, de tooneelschoen, die menschen halve Goden had doen schijnen, maar toch wat de kracht eener hoogere bezieling geschapen had, beantwoordde hier zoo geheel aan allerlei echt menschelijke neigingen en behoeften, dat het ook op den vlakken bodem zich nog zeer goed kon staande houden. Streed men dus in zijn gevoel in stadion en hippodromos ook al niet meer om de hoogste goederen der menschheid, tot inspanning zijner lichaamskrachten gevoelt de gezonde mensch zich van nature opgewekt, en wedijver beheerscht ons in meerdere of mindere mate in al ons doen en laten. Zoo werd het thans alleen de geheimzinnige macht der overlevering, die Olympia iets meer deed zijn dan Derby of Longchamps in onze dagen.

Het is niet uit te maken, hoe lang een beschavingstoestand zonder ziel, om het zoo eens uit te drukken, nog wel voortleven kan, doch dit is buiten twijfel, dat hij daarbij zijne fijnste karaktertrekken onmogelijk kan bewaren. 't Is eene oude opmerking, reeds Cornelius Nepos² maakt haar, dat kwistigheid in eerbewijzingen een kenteeken van verval is, en zij was dat zeker in hooge mate bij de Hellenen, die eertijds ook daarin bovenal maathoudend, ernstig en waar hadden willen zijn. Thans echter, - tal van pas gevondene inscriptiën bewijzen het, - kwam men ook te Olympia al zeer gemakkelijk tot het besluit, dat iemand zich op de een of andere wijze, - niet uitsluitend als kampvechter, - zoo verdienstelijk gemaakt had, dat er wel eens een standbeeld voor hem mocht worden opgericht. De Romein Claudius Rufus, een pankratiast, had zich gedurende zijn verblijf in Elis tot voorbereiding voor den wedstrijd zeer aangenaam weten te maken; nu wordt hij blijkens eene gevonden inscriptie³ tot eereburger van Elis benoemd en hem toegestaan een standbeeld voor zich te laten oprichten, omdat hij in den wedstrijd bijna de overwinning behaald had; de nacht was namelijk tusschen beide gekomen en de strijd daardoor onbeslist gebleven. Verder was ook dit van diepe beteekenis, dat men zich te Olympia niet meer zoo uitsluitend Helleen gevoelde als vroeger. Hoe zou dat ook nog mogelijk geweest zijn, althans in den tijd der Romeinen, wier wereldrijk tal van volken omvatte en ten naastenbij als gelijkgerechtigden nevens elkander stelde? Wel ijverde men ook toen voor eene aanéensluiting van alle Hellenen, eene Panhelleensche verbinding, zoo als men het noemde, en hield men Panhelleensche congressen en feesten, doch men zou dit een ijdel romantisch streven kunnen noemen, zoo het niet de oprechtheid, innigheid en warmte van het moderne romantisme geheel gemist had. De Romeinsche keizer was de voorname schutspatroun van dit Helleensche patriottisme! Te Olympia treden thans kampvechters op bijna uit het geheele Romeinsche wereldrijk. Ook in het spraakgebruik komt daar, blijkens de inscriptiën, in plaats van het vroegere Hellenendom, 'de bewoonde wereld', - eene uitdrukking, die ook elders in Griekenland zeer in zwang kwam. 't Was die bewoonde wereld, die eerlang het arbeidsveld van de Katholieke kerk worden zou.

De kracht van het oude idealisme verzwakte en liet den Helleen meer uitsluitend aan zijne lagere neigingen en begeerlijkheden over. Hij had van ouds, vooral de Jonier, een krachtigen zin voor uiterlijke pracht en de frissche levenslust, die hem zulk een

innig behagen deed scheppen in vroolijke festijnen, bracht hem op een glibberigen
weg, vanwaar hij licht vervallen kon tot dat onveredeld zingenot, dat hij
oorspronkelijk juist beneden zijne waardigheid als Helleen geacht had. Dat was de
3890 zwakke zijde, die hem er het gemakkelijkst toe brengen kon, zich zelf ontrouw te
worden, en zeer wel wisten ook de tyrannen, die den Helleen zijn dierbaarst eigendom,
de vrijheid, ontvreemden wilden, dat hij daar moest worden aangegrepen, Dionysios, de
tyran van Syracuse, zond op het laatst van de 5e eeuw een gezantschap van theoren
naar Olympia, dat de oogen verblinden moest door de buitengemeene pracht zijner
3895 uitrusting. Bij die gelegenheid was het, dat Lysias zijne bovenvermelde redevoering
hield, en toen nog haalden de verzamelde Hellenen, aangevuurd door zijn woord, de
prachtige tenten van den dwingeland tegen den grond: weg van mij, Satan! Zestig jaren
later echter verschijnt Philippos van Macedonie op het heilige grondgebied. Hij laat
daar een tempel voor zich oprichten, als ware hij een Helleensche heros, gelijk
3900 Pelops of Herakles, en 'vele en velerlei weldaden en geschenken rondstrooiende
oogstte hij een zeer veelvuldig loon in van dank'.
Niet beter werd het in den tijd der Romeinen. Vele dergenen, ter wier eere men
blijkens de inscriptiën standbeelden oprichtte, waren aanzienlijke dames en heeren
uit Rome. Diep moest men de schande der slavernij gevoelen, toen Keizer Nero het plan
3905 opvatte ook te Olympia eene krans te gaan verdienen; - hij verwierf er, alles en
alles, 1808. Men moest de feestviering drie jaar uitstellen, omdat de keizer niet
eerder komen kon, - die feestviering, naar welke men een jaartelling regelde, - en
hem toen niet alleen bekransen als overwinnaar in de wedrennen, - hij viel volgens
het verhaal reeds bij het afrijden van den wagen, - doch ook in een muzikalen
3910 wedstrijd, dien men om zijnentwille had moeten uitschrijven, ofschoon de oude
overlevering van het heiligdom dat niet gedoogde. De belooning was eene kolossale
geldsom. Nu meene men niet, dat het kwaad uitsluitend monarchaal was; het vertoonde
zich evenzeer in republikeinsche gestalte. Echt republikeinsch was zeker die
'eerzucht' van den Helleenschen staatsburger in Hellas' bloeitijd om zich jegens
3915 vaderland en medeburgers verdienstelijk te maken. Welk een wedijver bestond er bijv.
bij de rijke burgers van Athene, om ten deele uit eigen middelen voor de uitrusting
eener vloot of ook wel voor eene schitterende uitvoering van choren zorg te dragen.
De eenige belooning, die men daarbij te hopen had, was de dank zijner medeburgers,
hoogstens monumentaal uitgedrukt in een metalen drievoet. Het was ook in dezen trant,
3920 dat men in lateren tijd de 'weldaden' ontving, die men toen het meest op prijs
stelde. Zoo lezen wij bijv. van een Thebaansch burger uit den Romeinschen keizertijd,
Epamimondas, die o.a. bij een groot feest in zijne vaderstad 'alle feestgangers, ook
die uit andere steden kwamen, in het theater trakteerde,' en 'groote en dure kooksels
toebereidde, zoodat er van de door hem gemaakte uitgaven een roep uitging in de
3925 omliggende steden.' Het spreekt van zelf, dat een burger, die zoo den roem van zijn
vaderland verhoogd had, beloond moest worden. Bovenstaande kenschetsing zijner
verdiensten is dan ook ontleend aan een officieel stuk, waarin hem meerdere
standbeelden en een krans worden toegekend. Het is nu zonder eenigen twijfel veelal
dezelfde soort van 'burgerdeugd' en 'mensenliefde', waarom zoovelen in de thans te
3930 Olympia gevonden inscriptiën geprezen worden.
Ten laatste werd aan deze menschenwereld een nieuw levensbeginsel ingestort, toen het
Christendom tot heerschappij kwam, doch welk een gansch ander dan het oud
Helleensche! De Christen streefde naar eene heerlijkheid, die niet van deze wereld
was, en de oefening (ascese) van den athleet voor een wedstrijd werd vervangen door
3935 die van den monnik tot hemelsche volmaaktheid. De mensch, die zich boven zijne lagere
natuur wilde verheffen, achtte dat doel door verheerlijking van zijn aardsch bestaan
niet bereikbaar meer, doch klemde zich vast aan het diepe besef eener hoogere
wereldorde, dat hij in zich omdroeg, om te trachten meer dan mensch te zijn. Met nog
een oneindig dieper gevoel van verdeemoediging, dan de Helleen te Olympia of elders
3940 ooit gekend had, nedergebukt onder de schuld van een geheel menschelijk geslacht,
naderde de Christen voor den troon van een almachtigen God, en het was geen Nike, die
hem dien last van de ziel kon wentelen, doch alleen de goddelijke Verlosser zelf,
welke als mensch op aarde geleden had. Hoe kon, toen zulk eene stemming der geesten
de wereld tot nieuw leven bezielde, de renbaan iets anders schijnen, dan ijdelheid
3945 der ijdelheden, dienstig slechts om de ziel, die ten hemel streefde, nog te
kluisteren aan het stof? In de vierde eeuw zegepraalde het Christendom in het
Romeinsche wereldrijk, in 394 werden de Olympische spelen voor goed verboden. Als
laatste overwinnaar wordt ons de naam van een Armeniër overgeleverd.
De gebouwen en standbeelden van het oude heiligdom hebben daarna niet zoo heel lang
3950 meer gestaan; eene geweldige aardbeving wierp ze bijna geheel ter aarde en eene
bergstorting van den Kronosheuvel overdekte enkele gebouwen aan zijn voet. Het zijn
gansch andere tooneelen, die men thans op het heilige gebied te aanschouwen krijgt.

Op de grondslagen van wat men Pheidias' werkplaats noemt, verrees eene Byzantijsche Christenkerk, voor een goed deel uit oude bouwmaterialen. Het gebied van Olympia was ook zeer onveilig door allerlei woeste horden. Men maakte daarom tusschen den Zeus-tempel en de zuidelijke gaanderij, den grooten vierkanten vestingmuur, waarvan reeds sprake was. De brokken van oud bouw- en beeldhouwwerk waren het voornaamste materiaal. Uit dien muur haalde, zooals men zich herinnert, o.a. Dr. Tren de stukken van de schatkamer der Megarensers voor den dag.

Misschien heeft ten laatste een dier horden gezegepraald. Althans er heeft zich in lateren tijd op het heilige gebied eene tamelijk onbeschaafde bevolking nedergezet, die in ellendige hutten woonde, samengeflanst eveneens uit dat materiaal, dat hier in zoo grooten overvloed aanwezig was; voetstukken van standbeelden, bouwornamenten, stukken van beeldhouwwerk werden hier, gewoonlijk zonder middel van verbinding, op elkander gestapeld. De Duitsche geleerden, te Olympia werkzaam, noemen die lieden met meer of minder recht gewoonlijk Slaven. Uit die Slavenhutten is menig kostbaar stuk beeldhouwwerk voor den dag gekomen. Zij leefden van land- en wijnbouw; in de ruïne van den Hera-tempel werden de druiven uitgeperst. Voortdurend bleven die oude overblijfselen van bouw- en beeldhouwwerken een goudmijn. Er werden kalkovens opgericht, waar tal van stukken marmer en kalksteen werden heengeslept. Nu echter werd het den ouden Alpheios te veel; wat had hij ook al andere tooneelen bij zijne oevers waargenomen! Opgezet niet onwaarschijnlijk door doorbraken van kleine bergmeren in zijn bovengebied, spreidt hij zijn breede wateren over het Altis-terrein uit en verdrijft hij de heiligschenners midden uit hun gruwzaam handwerk. Het geheel wordt thans met eene dikke laag zand en slib overdekt; de stilte des doods gebiedt door het gansche Olympia-dal. Ongestoord rusten de geschonden getuigen eener verloren gegane grootheid in de beschermende moederaarde, tot na eeuwen een eerbiedige en liefhebbende hand ze weer in het volle daglicht brengen zal.

De oude wereld is voorbijgegaan en wie zou haar terugwenschen? Toch heeft, zooals men weet, de Helleensche beschaving de latere geslachten met haar merg gevoed. Uit de bouwvallen van Olympia klinkt eene les van verheven menschelijkheid ons tegen: dat men de ziel moet verheffen boven den druk van het aardsche door in frisschen arbeidslust zijne krachten in te spannen ter bereiking van een edel doel. En niet slechts de renaissance, ook de middeleeuwen hebben aan de Helleensche wereld meer recht laten wedervaren, dan door haar zelf ooit vermoed werd. Terwijl Olympia eene woestenij werd, openbaarde zich de grootste bloei der Christelijke beschaving in het westen. Hoe anders dacht en gevoelde men daar, dan in het oude Hellas, en toch bij alle verschil bewoog men er zich binnen soortgelijke kringen. De Godsvrede van de elfde eeuw was eene schuchtere poging om de wereld uit de verwildering van het vuistrecht op te heffen, niet anders dan de Olympische ekecheiria. Gelijk de Hellenen tegenover de barbaren, zoo stelde zich de Katholieke wereld met het geloof, dat men voor hoogere denkbeelden optrad, tegenover die der Mahomedanen: in strijd tegen een vreemd beginsel zocht men kracht voor het eigene, - en niet anders dan de Helleensche patriotten hun volk opwekten om onderlinge twisten te vergeten en gezamenlijk de stambroeders van het Perzische juk te verlossen, verboden de Pausen twist en tweedracht, toen het land, waar Christus geleden had, uit de handen der ongeloovigen moest gered worden. Het Katholicisme was als één streven om de menschheid aan wilden hartstocht en tweespalt te ontrukken en daarom, al waren de Gregoriussen en Urbanussen zooveel grootscher en geweldiger, als een Gothische dom hooger reikt dan een Dorische tempel, - al hadden zij bij hun pogen een gevoel, dat zij eene hemelsche wereldorde op aarde deden nederdalen, hetwelk in dien zin althans aan een Lyncurgos of Iphitos geheel vreemd was, toch zien wij hier het bescheiden streven der Elische mannen door een nageslacht gerechtvaardigd, dat niets van hen wist en in richting van geest en gemoed door de grootst denkbare kloof van hen gescheiden was.

Het is een juist woord, dat het menschdom telkens tot hetzelfde terugkeert, doch daarbij niet in een cirkel gaat, maar langs den weg van een spiraal.

Leiden.

A.E.J. Holwerda.

1 januari 1882 **Schliemann's Troje. Ilios, Stadt und Land der Trojaner etc. von Heinrich Schliemann. Mit einer Selbstbiographie des Verfassers, einer Vorrede von Rudolf Virchow und Beiträgen von P. Ascherson u.a. Reise in der Troas im Mai 1881 von Dr. Heinrich Schliemann.**

Heinrich Schliemann acht thans de schoone illusie zijner kinderjaren verwezenlijkt. Wanneer men zich plaatst boven op den heuvel Hissarlik in het voormalige Trojaansche land en dan in het uitgegraven gedeelte van dien henvel als in den krater van een vuurspuwenden berg naar beneden blik, ziet men op de ruïnen van eene vóórhistorische

stad, waarvan hij vast en zeker overtuigd is, dat zij voor het Troje van Homeros moet
 4020 gehouden worden.
 Het is eene verbazende inspanning geweest, voor hij het zoo ver gebracht heeft. Toen
 hij voor ruim twaalf jaren het oude Homerische Ilios meende te moeten zoeken onder de
 bouwvallen van het latere nieuwe Ilion, de Aeolische kolonie in het land der
 voormalige Trojanen, stiet hij op eene ware archaeologische goudmijn. Onder de stad
 4025 zelf werd niets gevonden, doch de heuvel Hissarlik, waarop de burcht gestaan had,
 bestond voor een groot gedeelte uit de ruïnen van zes nederzettingen (Nieuw Ilion
 zelf niet medegerekend), zes steden om met Schliemann te spreken, waarvan de eene op
 de puinhoopen van de andere was opgericht. De heuvel, die zich oorspronkelijk nog
 4030 geen 60 voet boven de omliggende vlakke zal verheven hebben, werd daardoor ruim 52
 voet hooger en nam, - daar vaak de stichters van eene nieuwe stad, om den bodem
 gelijk te maken, een deel van het puin der oude op zijde wierpen, - ook in omvang
 belangrijk toe. Door die ruïnenmassa's heeft Schliemann eene groeve van het noorden
 naar het zuiden en insgelijks eene van het noordwesten naar het zuidoosten heen
 4035 getrokken. In de derde stad, die kennelijk door brand vernield was geworden, meende
 hij het Homerische Troje te hebben teruggevonden. Het resultaat dier opdelvingen werd
 (in 1874) aan de beschaafde wereld bekend gemaakt. Sedert, in 1878 en vooral in 1879
 bijgestaan door den beroemden Virchow en den Franschen ingenieur Burnouf, heeft hij
 zijn taak weder opgevat en voor zoo ver het onderzoek omtrent zijn Troje betrof, dat
 voor hem de hoofdzaak was, ten einde gebracht. Alle nederzettingen van lateren datum
 4040 werden, voor zoover zij over de derde stad heen liepen, weggebroken, en daar nu de
 derde stad zeer klein was en de heuvel, zooals wij opmerkten, bij iedere nieuwe
 nederzetting door het opzijde uitgeworpen puin harer voorgangster ook in breedte
 toenam, zoo zijn er onafgebroken gedeelten van den puinberg om die stad heen blijven
 4045 staan, en zoo is deze dan als in een krater komen teliggen. Een krater echter niet
 met ongeschonden randen; men denke slechts aan de beide groeven, die den geheelen
 heuvel kruislings doorsnijden. Kennis van de beide onderste nederzettingen, die onder
 de derde stad, verregen wij doordien de bodem op enkele plaatsen wat dieper
 opgegraven werd. Vooral was het van belang, dat bij de opgravingen van 1879 het
 noordelijkste deel van de noord-zuidelijke groeve over eene belangrijke
 4050 uitgestrektheid tot op den rotsbodem werd uitgegraven.
 't Is in een lijvig boekdeel, dat de onvermoeide onderzoeker thans het resultaat
 zijner bemoeiingen mededeelt. In goede orde worden alle vondsten beschreven en met
 gebruikmaking van het voornaamste, wat er reeds over in het licht gegeven is,
 besproken; niet slechts het materiëel wordt ons voorgelegd, maar ook een begin
 4055 gemaakt met de bewerking daarvan: vergelijkingen gemaakt met andere vondsten,
 historische en archaeologische gegevens bijeengebracht, die tot opheldering dienen
 kunnen. De eerste mannen der wetenschap, een Max Müller, een Virchow, Brugsch e.a.,
 hebben hem daarbij terzijde gestaan. Behalve dit ontvangen wij niet alleen eene vrij
 nauwkeurige verzameling van de berichten omtrent Troje's geschiedenis, maar verkrijgt
 4060 ook de Homerische geographie eene uitvoerige behandeling met behulp van allerlei
 opnemingen, voornamelijk ook door Virchow en Burnouf in het Trojaansche landschap in
 het werk gesteld. In Mei 1881 ondernam Schliemann in het belang van dezelfde zaak nog
 eene reis door Troas. De titels van het groote boek en de reisbeschrijving, die door
 Schliemann als een nieuw hoofdstuk daarvan beschouwd wordt, schreef ik hierboven af.
 4065 Beter dan ooit zijn wij thans in staat gesteld ons over de beteekenis van
 Schliemann's opgravingen voor de uitbreiding van onze archaeologische kennis een
 oordeel te vormen. Ik wensch de aandacht op die boeken te vestigen door die
 beteekenis in korte trekken aan te geven.

4070 Welke waren de volken, die in Troas gewoond hebben vóór de vestiging der Aeolische
 kolonisten? Wij weten vrij zeker, dat de oudste ons bekende bewoners van Klein-Azië
 en de eilanden van den Griekschen Archipel, Phrygiërs, Lyciërs, Mysiërs, Cyprioten en
 dergelijken, tot den Indo-Germaanschen stam behoorden, en wel, - de eene wat meer de
 4075 andere wat minder, doch alle tamelijk nauw, - verwant waren aan die volkstammen van
 het Enropeesche Griekenland, bij welke zich later Helleensche beschaving, klassieke
 taal en letterkunde ontwikkeld hebben. Dit wordt reeds door de overblijfselen hunner
 talen, schoon dikwerf tot slechts enkele inscriptiën beperkt, overtuigend aangetoond.
 Wat de oude bewoners van Troas betreft, Dardanen, Teukriërs, Trojanen, de lieden, die
 volgens de overlevering het land beheerschten, vóór zich de Aeolische kolonisten uit
 4080 Europeesch Griekenland daar nederzetten, wij missen het noodige materiaal om
 aangaande hunne taal iets met zekerheid te kunnen zeggen. Toch is ook hunne
 Indogermaansche afkomst en verwantschap met de bewoners van Europeesch Griekenland
 weinig twijfelachtig. Van de Phrygiërs laat zich uit de inscriptiën die afkomst en
 verwantschap beter dan van de meeste andere der Klein-Aziatische stammen vaststellen

4085 en Phrygiërs en Dardanen brengt de oude sage zeer nauw met elkaar in verbinding: Ilos
 bijv. stichtte Ilios op den heuvel van de Phrygische Godin Ate. Over het geheel
 verdient het opmerking, dat in de talrijke mythen en sagen, die Europeesch
 Griekenland met Klein-Azië in verbinding brengen, nergens zich de voorstelling opdoet
 als zouden de bewoners van beide landen lieden van ongelijke bewegingen zijn. Vooral
 4090 is dit echter merkwaardig, wat Troas betreft. De Aeolische en Ionische kolonisten,
 onder welke zich de Trojaansche sagenreeks, die wij uit de gedichten van Homeros
 kennen, ontwikkeld heeft, moeten in den tijd, dat die sagen ontstonden, nog eene vrij
 duidelijke voorstelling gehad hebben omtrent liet wezen en den aard der volken,
 waaronder zij zich hadden nedergezet. Immers een volk heeft eeuwen noodig vóór het
 4095 tegenover een vreemden overheerscher zijne eigenaardigheden geheel heeft afgelegd.
 Welnu, wanneer in de Ilias de Klein-Aziatische volken in strijd met de stammen uit
 Europa worden voorgesteld, valt er nergens iets, wat naar eene scheiding van Grieken
 en barbaren zweemt, waar te nemen. Integendeel, Trojanen, Danaërs en Achaeërs worden
 als lieden van één geslacht aangemerkt en het is voortdurend één zelfde Godenwereld,
 4100 die zich met beider lotgevallen bezig houdt.
 Wij kunnen, van de beschaving dier Klein-Aziatisch-Grieksche volken, die men ook wel
 voorhistorische Grieken zou kunnen noemen, ons eenigermate eene voorstelling maken.
 De geweldige steenen muren in het landschap Argos, gewoonlijk Kuklopische genaamd,
 behooren hun toe. In de oudste begraafplaatsen van Rhodos vindt men onder de graven,
 4105 die naar Phoenicischen trant zijn ingericht, oudere van nog onvermengde
 voorhistorische Grieken, Het eiland Santorino (vroeger Thera) verkreeg zijn
 tegenwoordige gedaante door eene vulkanische uitbarsting van ongeveer 1600 v.C. Eerst
 werd het eiland door de vulkanische asch uit den krater, die zich in het midden
 daarvan bevond, geheel overdekt; daarop zonk het geheele middelste gedeelte in de zee
 4110 weg, zoodat slechts de randen (de tegenwoordige eilanden Santorino, Apronisi,
 Therasia) staan bleven. Welnu, onder de asch, die dat eiland bedekte, zijn
 nederzettingen opgegraven, welke ontwijfelbaar voorhistorisch-Grieksch zijn. Het
 belangrijkst echter zijn de ontdekkingen op Cyprus. In 1852 werd het eerst de
 aandacht der geleerde wereld gevestigd op inscriptiën op Cyprus, vooral op munten,
 4115 die een niet Phoenicisch- Grieksch alphabeth vertoonden. Later hebben de consuls van
 Engeland en America, Lang en Cesnola, vooral de laatste, heel wat nieuw materiaal
 aangebracht en was het de beroemde Assyrioloog George Smith, die den sleutel tot het
 ontcijferen dier inscriptiën vond. Wij weten thans heel wat van de taal der oudste
 ons bekende bevolking van Cyprus en deze was ontegenzeggelijk van Grieksch-Klein-
 4120 Aziatischen stam. Eerst na den tijd van Alexander den Groote schijnt het Phoenicisch-
 Grieksche alphabeth dit oude Cypriotische verdrongen te hebben. Waar komt dat laatste
 van daan? Cyprus stond op het einde der 8ste eeuw onder Assyrische heerschappij en
 Dr. Deecke meende te kunnen aantoonen, dat het van Assyrische spijkerinschriften werd
 afgeleid. Tegen deze meening echter, ofschoon met groote scherpzinnigheid
 4125 voorgedragen, zijn zeer gewichtige bedenkingen ingebracht. Het Cypriotisch alphabeth
 is zelfs niet eens een bijzonder eigendom van Cyprus. Meerdere Karische, Lycische,
 Pamphylicsche en Kappadocische inscriptiën hebben een Phoenicisch-Grieksch alphabeth,
 doch tevens onderscheidene teekens van het Cypriotische. Die inscriptiën zijn, even
 als die van Cyprus, van lateren tijd, doch wettigen de meening, dat in oude tijden de
 4130 volken van klein-Azië en Cyprus hetzelfde alphabeth hadden. In Klein-Azië werd dat
 ongeveer in de 7de eeuw door het nieuwe Phoenicisch-Grieksche vervangen; toch behield
 men daar uit het oude eenige teekens voor klanken, die men met behulp van het nieuwe
 niet goed meende te kunnen voorstellen. Op Cyprus hield men zich nog een eeuw of wat
 langer aan het oude.
 4135 Ook van de oude beschaving op Cyprus en van de oostersche invloeden, die bovenal op
 dat eiland zich deden gelden, geven de opgravingen, in de eerste plaats die van
 Cesnola, ons een duidelijk beeld. Men behoeft in die richting slechts voort te gaan
 en wij zullen ons spoedig in een tamelijk uitgebreide exact-archaeologische kennis
 aangaande het voorhistorische Griekenland verheugen.
 4140 Bovendien staat nog een ander zeer belangrijk hulpmiddel ons ten dienste: de
 Oostersche en Aegyptische oorkonden. Evenals Caesar en Tacitus ons omtrent de
 barbaarsche Germanen inlichten, evenzoo leeren wij van de betrekkelijk hoog
 beschaafde Aegyptenaren eenige belangrijke hoofdzaken, omtrent de halfbarbaarsche
 voorhistorische Grieken van de 18de tot de 12de eeuw vóór Christus en niet minder
 4145 duidelijk dan bijv. de kolom van Antoninus aangaande de Germanen, geven de
 Aegyptische reliëfs ons een voorstelling in beeld van die oude barbaren der
 Middellandsche zee-kusten.
 Wij weten, dat de Phoeniciërs reeds in overoude tijden handel dreven en zeeroof
 pleegden op de eilanden en da kusten van de Middellandsche zee. Toen ongeveer 1800
 4150 v.c. de Aegyptische veroveraars zich tegen West-Azië wendden, voegden de Phoenicische

kooplieden zich zonder al te veel tegenstribbelen naar de vreemde overheersching. Het beschaafde Aegypte had voor hen veel aantrekkelijks. Wat al kostbaarheden kon men daar van dan halen om naar elders te vervoeren of te huis na te maken!

Op gelijke wijze, echter in veel lateren tijd, werden de Phoeniciërs voor de volken van het westen de tusschenpersonen, bijv. ook voor de Assyrische beschaving. Diep drong in dien oudsten tijd de Phoenicische invloed nog niet door. 't Is nog slechts een komen en gaan. Eerst eeuwen later, als enkele eilanden, als bijv. Santorino en Rhodos, door de Phoeniciërs bepaald gecoloniseerd worden, kan er van eene Grieksche beschaving, die zich onder Phoenicischen invloed vormt, sprake zijn. Dan bijv.

ontstaat de oude Helleensche kunstindustrie, die der oudst beschilderde vazen, en wordt het Phoenicische letterschrift; door de Grieken overgenomen, In den laatsten tijd meent men nu nog een ander volk op het spoor te zijn, dat - evenwel in geen geval gedurende een zoo langen tijd, - de Grieksch-Klein-Aziatische stammen met het oosten in verbinding zou gebracht hebben. In de 14de eeuw zien wij naar de mededeelingen op de pylonen van Karnak, in het beroemde gedicht van Pentaoeral, Ramses den groote in oorlog met de Cheta's, - de Hittiten des bijbels, - die zich verbonden hadden met de Dardani (Dardaners), Mauona (Maeoniërs), Masu (Mysiërs), Leka (Lyciërs), met Klein-Aziatische volken dus en daaronder de Dardaners uit Troas. De oorlog eindigde door een verdrag op gelijken voet, zooals het heette, met de Cheta's en naar echt modern Europeeschen trant door een huwelijk van Ramses met de dochter van den Chetavorst. Sedert dien tijd kwamen de Cheta's min of meer onder Aegyptischen invloed. Van dat volk nu weten wij het een en ander met tamelijk groote zekerheid, Babylonische oorkonden spreken van hen met zeker ontzag, reeds in de 20ste eeuw vóór Christus. De Hebreeuwsche overlevering kent Cheta's of Hittiten ook in Palaestina vóór den intocht der Israëlieten; zeer spoedig echter bij de nadering van dezen schijnen zij die uiterste posten te hebben ingetrokken. Hoe machtig de Hittiten ook geweest mogen zijn, in den tijd van den Aegyptischen koning Thotmes III (c. 1700 v.C.) Waren nog niet zij, maar een andere volkstam, de Roetennoe, het heerschende volk in West-Azië; zij worden niet onder de door dien koning overwonnen volken vermeld, wol betalen zij hem schatting. Voor Ramses I echter (c. 1450 v.C.) was hun koning Sapalel verreweg de meest geduchte vijand in WestAzië; zij hebben geheel en al de plaats der Roetennoe ingenomen. Onder Ramses II in de 14de eeuw treden zij, zooals wij zagen, aan het hoofd eener coalitie tegen dien koning op.

In den laatsten tijd zijn wij ook langs meer directen weg met die Cheta's of Hittiten (niet te verwarren met de Arameesche Syriërs, die ten zuiden van hen woonden), in kennis gekomen. In de onmiddellijke nabijheid van hun land, vooral bij het voormalige Hamath en bij Aleppo, en daarna in hun land zelf, op de plaats hunner oude hoofdplaats Karchemisch aan den -Euphraat, heeft men inscriptiën gevonden in een zeer eigenaardig hieroglyphen-schrift. In het zelfde hieroglyphenschrift vond men inscriptiën op onderscheidene plaatsen in KleinAzië, o.a. in Kappadocië, Phrygië en Lykaonië; men vond deze inscriptiën bij eveneens zeer bijzondere reliefs. Een relief, gevonden bij Birejik in het voormalige Hittitenland zelf, komt met deze Klein-Aziatische in alle eigenaardigheden geheel overeen. Die reliefs hebben iets Aegyptisch, iets Assyrisch, zeer veel Babylonisch, in alle geval zijn zij dus geheel oostersch van stijl, zoodat het denkbeeld, dat zij van het westen naar het oosten gebracht zouden zijn, geheel is uitgesloten. Er schijnt geen twijfel aan, dat het de machtige Cheta's of Hittiten waren, die hunne kunstvormen en inscriptiën brachten naar de omliggende vrij onbeteekenende rijkjes als Hamath en verder naar Klein-Azië. Men kan met een zeer grooten graad van waarschijnlijkheid die monumenten en inscriptien Hittitisch noemen. Hoever die Hittitische invloed reikte, toont eene ontdekking van den Engelschen oriëntalist Saycel. Herodotos zag op den weg tusschen Sardes en Ephesos twee reliefs in de rotsen uitgehouwen, die hij voor portretten van Sesostrijs hield. Een dier reliefs was reeds geruimen tijd bekend; het andere werd door Sayce ontdekt, die tevens vaststelde, dat zij van Hittitische bewerking en met Hittitische inscriptiën voorzien waren. Zoo zien wij de Cheta's met hunne inscriptiën en reliefs geheel op weg in de richting van die Klein-Aziatische volken, waarmede de Aegyptische monumenten ons hen in bondgenootschap voorstellen. Alleen de beide Sesostrijs-portretten van Herodotos vindt men in het oostelijke deel van het land der Maeoniërs, de overige reliefs zijn gevonden bij die volken van Klein-Azië, die niet op de Aegyptische monumenten van Ramses II vermeld worden, meestal de meer in het binnenland gelegene. Wij krijgen zoo den indruk, dat een Hittitische heerschappij zich over die binnenlanden heeft uitgestrekt, zoodat de bewoners dier landen op de pylonen van Karnak niet als zelfstandige bestrijders van Aegypte konden genoemd worden, de landen aan de zeekust daarentegen zou wat zelfstandig bleven, - mogelijk moesten zij een enkelen Hittitischen wachtpost dulden, - doch zich in den strijd tegen Aegypte heel of half gedwongen bij den machtigen nabuur moesten aansluiten.

Hoe het zij, wij zien hier, lang voordat de Assyriërs in West-Azië optraden, een ander volk oost en west in verbinding brengen en het lijkt weinig twijfel, dat dit de Cheta's of Hittiten waren. Wij hebben dus bij de Grieksch-Klein-Aziatische beschaving Hittitische invloeden te verwachten. Juist echter, dat wij die te verwachten hebben, moet ons tot voorzichtigheid stemmen om niet al te spoedig te gelooven ze in het een of ander terug te vinden. Het materiaal, waaruit wij de Hittiten kunnen leeren kennen, is nog betrekkelijk weinig. Met de ontcijfering hunner hieroglyphen is door Sayce met behulp van een soort van medalje, waarop bilinguaal eene Hittitische en eene Assyrische spijkerinscriptie voorkomen, een nog niet zoo heel veel belovend begin gemaakt. De Hittitische reliefs hebben, zooals wij reeds opmerkten, iets Aegyptisch, iets Assyrisch, doch bovenal veel Babylonisch; men ziet daarop bijv. sphinxen, gevleugelde zonnescijven, godinnen op dieren staande en derg. Dat de Hittiten vooral aan Babylonië veel ontleend hebben, behoeft ons niet te verwonderen; hun rijk valt samen met het oudste bloeitijdperk van Babylonië, terwijl Assyrië toen nog slechts in zijn eerste opkomst was. Wij hebben dus in de Hittiten hoogstwaarschijnlijk overbrengers vooral van Babylonische beschaving te zien. Hunne kunstvoortbrengselen vertoonen, bij alle navolging, toch nog iets eigenaardigs. Niet alleen hebben zij, wat zij overnamen, eenigermate zelfstandig verwerkt, doch zij hebben ook het een en ander geheel, eigendommelijks, vooreerst wat betreft de kleederdracht, door de hooge hoeden met opgeslagen randen en de schoenen met omgebogen punten, die op alle reliefs, worden aangetroffen, en ten andere in den stijl van bewerking, doordien men met zekere voorliefde aan de figuren eene bolheid en gedrongenheid gegeven heeft, die aan andere Oostersche reliefs vreemd zijn. Of zich op de oudste kunstvoortbrengselen der Grieksch-Klein-Aziatische stammen bijv. de leeuwen van de burcht van Mykenai ook Hittitisch-Babylonische invloeden laten aanwijzen? Sayce meent het. Toch zal dat niet zoo maar voetstoots worden aangenomen. Meer indruk maakt eene andere bewering van denzelfden geleerde, dat namelijk het Klein-Aziatisch-Cypriotisch alphabeth van Hittitische hieroglyphen zou zijn afgeleid. Andere omstandigheden, die voor die meening pleiten, nog eens daargelaten, is er tusschen onderscheidene teekens eene aanmerkelijke overeenkomst. De Cheta's en Phoeniciërs hebben in ieder geval in onze voorhistorische Grieken vlugge leerlingen gehad. De Aegyptische monumenten maken ons getuige van de eerste uitingen van hun historisch leven. Het gevoel van onmondigheid tegenover de Phoeniciërs wordt hun onverdraaglijk. Ook zij gaan schepen bouwen en vertrouwen zich aan de eindeloze vlakke; een onmetelijk veld ligt voor hunne daden open. Niet voor niet ook hadden zij kennis gemaakt met het oude Aegypte, dat eene beschaving van 2000 jaar op hen vooruit had. Evenals later de Germanen in het Romeinsche wereldrijk, zoo wilden deze barbaren uit den Grieksch-Klein-Aziatischen voortijd niets meer of minder dan zich in het rijk der Pharaonen nederzetten om zijne heerlijkheden en rijkdommen mede te genieten. Reeds onder Thotmes III (c. 1700 v.C.) hooren wij, dat de Danaou (de Danaërs van Homeros) met Libysche volken verbonden op Aegypte waren losgestormd. Onder Ramses II zagen wij een bondgenootschap van Klein-Aziatische volken onder leiding der Cheta's tegen Aegypte in het veld komen. Eeeds onder zijn zoon Menephtah vormen tal van Grieksch-Klein-Aziatische stammen eene vereeniging op eigen hand (onder hen bijv. de Akaioeascha, Homeros Achaeërs); zij landden in Libye en rukten wederom naar Aegypte op. Bewoners van Troas waren daar niet onder, want de Toerischa, waarin Brugsch Trojanen ziet, worden door Ghabas en Maspero op zeer goede gronden voor den Lydischen stam der Tyrsenen gehouden. - Honderd jaar later en de Phoeniciërs zijn blijkbaar voor een goed deel uit den Grieksch-Klein-Aziatischen Archipel gedrongen en het rijk der Chetas is machteloos tegenover de geweldige kracht zijner oude vasallen. Op zee en langs alle kusten ziet men Grieksch-Klein-Aziatische vloeten en legers; een paar stammen verbinden zich wederom met de Lybiërs, doch de groote massa onder leiding van de Tekkri (Teukriërs) en Pelesta (Pelasgen) richt zijne aanvallen op de oostzijde. Een landleger werpt het met Aegypte verbonden rijk der Chetas omver en nadert de grenzen, een vloot dringt door tot bij de Nijlmondingen. Daar echter verheft zich Ramses III (c. 1200); 'men verheugt zich als bij het opgaan van de zon'; hij is 'dapper als een stier', 'krachtig als een leeuw'; hij vernietigt 'de barbaren', 'de volken der zee', en zoekt ze op in hun eigen land; vele steden onderwerpen zich; het zijn voor een groot gedeelte Klein-Aziatische namen, die ons worden medegedeeld. Of Ilion daaronder voorkomt is nog twijfelachtig. Op de tempelwanden van Medinet-Abou worden Ramses' daden verhaalden de krijgsbedrijven in relief afgebeeld; men ziet daarop de gevangenen uit verschillende natiën in hunne nationale kleederdrachten, den naam er nevens geplaatst.

Voor het rijk der Cheta's kwamen geen betere dagen. Nog geen 50 jaar later en de Assyriërs onder Tuklat-habal-asar dringen voort naar het westen. Tot zijn algeheele onderwerping aan Assyrië in de 8e eeuw geniet liet Cheta-rijk slechts een schijn van

zelfstandigheid. Ook bij de Grieken hebben later groote veranderingen plaats
 4285 gegrepen. Vele Europeesche stammen verhuizen naar Azië; de Aeolische kolonisten komen
 o.a. in Troas. De Helleensche beschaving ontwikkelt zich en de Phoeniciërs, op enkele
 eilanden teruggetrokken, blijven de tusschenpersonen tusschen oost en west. Van
 gewoon overnemen is geen sprake meer. De Helleen schept zich een eigen wereld uit
 Oostersche grondstof. De periode vangt aan, waarvan wij vroeger spraken, van het
 4290 Phoenicisch alphabeth en het oudste beschilderde vaatwerk (800 v.C.).
 Wenden wij ons thans tot de zes nederzettingen op den heuvel Hissarlik onder het
 Aeolische Ilion. Set ligt geheel voor de hand ze toe te schrijven aan de Dardanen,
 Teukriers en Trojanen van de Grieksche overlevering en de Aegyptische monumenten,
 een Indo- Germaansch volk van Grieksch-Klein-Aziatischen stam, staande in meerdere of
 4295 mindere mate onder den invloed van Cheta's of Hittiten, Phoeniërs en Aegyptenaren. De
 opgravingen moeten dit geheel uitwijzen.

De verschillende nederzettingen van Hissarlik vertoonen een niet onaanmerkelijk
 verschil in bouwwijze. De beide eerste steden zijn opgetrokken uit ruwe, geheel of
 4300 bijna geheel onbewerkte steenen, die uit het naastbijzijnde kalksteengebergte zijn
 weggebroken. De steenen van de eerste, dat is de onderste, stad zijn vrij klein en
 door aarde eenigermate met elkander verbonden; er is echter van die eerste stad niet
 genoeg opgegraven om er zich eene behoorlijke voorstelling van te kunnen maken.
 Anders is het met de tweede gesteld, die buiten twijfel een der grootste van allen
 4305 geweest is. Een muur van groote kalksteenbrokken schijnt die stad van alle zijden
 omgeven te hebben; die kalksteenbrokken waren op elkander gestapeld, de te groote
 openingen met kleinere steenen opgevuld, zoodat wij hier geheel dezelfde bouwwijze
 voor ons hebben als men bij de zoogenaamde kuklopische muren van Tirysus en Mykenai
 kan waarnemen. De huizen waren van soortgelijke steenbrokken samengesteld; echter
 schijnen er ook wel wanden van leem of klei in gebruik geweest te zijn, natuurlijk
 4310 met stroo vermengd, zooals bijv. bij de paalvormingen van Zwitserland en Italië; een
 enkel huis is er opgegraven, dat muren had van kleine steenen met leem verbonden,
 evenals de woningen, die men gevonden heeft onder de vulkanische asch van Santorino.
 De huizen hadden meerdere verdiepingen en waarschijnlijk een plat dak van balken. Ook
 op de stadsmuren stonden huizen, wier wanden dus eene voortzetting naar boven van die
 4315 muren vormden, op dezelfde wijze, gelijk men heeft opgemerkt, als bij het Jericho van
 het oude testamentl. De ingang was aan de zuid-westzijde. Kunstmatig had men daar een
 langzaam oplopende straat gevormd, geplaveid eveneens met kalksteen platen, ten
 einde meer van lieverlede den altijd eenigermate steilen heuvel te kunnen bestijgen.
 Door een poort met drie achtereenvolgende deuren kwam men de stad binnen. Van deze
 4320 tweede stad heeft men drie huizen gevonden, die door brand vernield zijn; de verdere
 oorzaken harer vernietiging kent men niet. Eenigen tijd na haren ondergang is naar de
 meening van Schliemann en Burnouf de heuvel onbewoond geweest, daar het regenwater
 hopen in het puin schijnt gemaakt te hebben. Virchow echter betwijfelt dit. Daarop
 werd de derde stad gesticht; men bouwde maar weder op het puin harer voorgangster.
 4325 Oneffenheden werden gelijk gemaakt, even als ook bij de grondvesting der vorige stad
 en later ook bij die van de vierde, door zoogenaamde kleikoeken in de open gaten te
 stoppen. Over eene groote uitgestrektheid werden de muren van de vorige stad ook voor
 deze nieuwe gebruikt. Aan de zuidzijde echter werd een nieuwe muur van kleinere met
 leem verbonden steenen opgetrokken en daardoor de stad aan die zijde een klein eindje
 4330 uitgebreid, terwijl aan de noordoostzijde meerdere rijen groote steenen boven elkaar,
 op een enkele plaats slechts één rij, dwars over het puin van de tweede stad werden
 heen gelegd, waardoor, daar aan die zijde die rijen steenen tot muur moesten dienen,
 een belangrijk deel van de tweede stad niet binnen den kring van de derde werd
 opgenomen. Deze was dan ook vrij klein. Een der twee langste zijden liep met bochten,
 4335 de andere tamelijk recht en deze was niet meer dan 150 meter lang. Nu lagen er echter
 aan die noordoostzijde ook buiten de muren huizen. Op de muren van de tweede stad,
 voor zoover men die overnam, werden boven het puin van de huizen dier tweede stad
 wederom huizen opgericht, zoodat ook daar de wanden van huizen eene voortzetting van
 den stadsmuur vormden. Hoofdzakelijk, zoo het schijnt, op de muren, die men zelf had
 4340 opgetrokken (die muur aan de zuidzijde dus en de rijen steenen aan de noordoostzijde.
 die men dwars over het puin der tweede stad had heen gelegd), werden baksteenen muren
 als voortzetting van de kalksteenen muren opgetrokken. Eerst stapelde men op deze
 eenige kleikoeken, dan volgden de baksteenen. Dit is buiten twijfel de groote stap,
 dien de bewoners van de derde stad op die van de beide vorigen vooruit hebben, dat
 4345 zij het eerst zich op een soort van metselwerk verstaan hebben; tegels van klei met
 stroo vermengd, in de zon of voor het vuur gehard, werden met een soort cement van
 gestampte tegels en water verbonden. Even als die muren werd ook de ingang tot de
 stad van de vorige overgenomen. Boven het plaveisel echter van kalksteen werd er een

4350 van roode zandsteen gelegd. Van de poorten der tweede stad was slechts het onderste
 deel blijven staan; het werd volgens de bouwwijze der derde stad weder hooger
 opgetrokken.

De huizen van de derde stad bestonden meestal uit een benedenverdieping opgebouwd uit
 kleine slechts eenigermate bewerkte stukken kalksteen door een cement van asch, aarde
 of gestampde tegels verbon leu. Het vloerplaveisel bestond uit leem, die over het
 4355 puin van de vorige stad of over steenen platen heen gestreken was. De vloer van de
 bovenverdieping of verdiepingen werd gevormd door balken, evenals de bodem dicht
 bestreken met leem, die ook de openingen tusschen de balken opvulde. De muren van de
 hogere verdiepingen waren van gebakken tegels; er was een soort van schoorsteen in
 uitgespaard. De daken schijnen op dezelfde wijze gevormd geweest te zijn als de bodem
 4360 der verdiepingen: zij waren dus plat. Soms had de onderste verdieping geen deur,
 zoodat men juist als bij de paalwoningen eerst langs een trap in huis kon komen. De
 benedenverdieping was ook gewoonlijk slechts de voorraadschuur; waarin men dus in het
 geval, dat die geen deur had, als in een kelder naar beneden daalde, In die
 benedenverdiepingen vindt men veelal groote kruiken, waarin wel een man staan kan,
 4365 bewaarplaatsen voor vloeistoffen of veldvruchten; zij waren dus werkelijk een soort
 van kelders of voorraadschuren. Dicht bij den ingang der stad stond een groot met
 eenige meerdere zorg gebouwd huis, waarin Schliemann het paleis van het opperhoofd
 der stad meent te zien; vroeger noemde hij dien kortweg Priamos. Treffend is
 4370 Virchow's opmerking, dat de bouw van de huizen van Troas in den tegenwoordigen tijd
 nog geheel met dien van de aloude woningen op den heuvel Hissarlik overeenstemt; deze
 laatste is ons dan ook vooral door den eerste eerst recht duidelijk geworden, 't Is
 echter een verschijnsel, dat zeer algemeen wordt waargenomen. Zoo kan men bijv. in
 Griekenland en Italië tot zekere hoogte het antieke leven nog altijd door eigen
 aanschouwing leeren kennen. Reeds voor ongeveer 50 jaren merkte bijv, Stackelberg op,
 4375 dat de antieke kleederdrachten door die van het tegenwoordige Griekenland kunnen
 verklaard worden, 't Is eenvoudig niet na te gaan, hoe vele duizenden van jaren tal
 van onze onwillekeurige gebruiken en gewoonten wel oud zijn.

De bewoners van de vierde stad traden wederom op dezelfde plaats hunne vesting binnen
 als die der beide voorgaande. Ook van deze stad zijn er muren opgegraven; toch zijn
 4380 wij niet in staat ons een behoorlijk beeld van hun loop te vormen. De huizen waren,
 zoo het schijnt, op gelijksoortige wijze gebouwd als die van de derde stad. Even als
 de bewoners van de Italiaansche paalwoningen, lieten die van de vierde stad den afval
 van hun voedsel en verder vuil doodbedaard in het ruim onder de bovenverdieping, die
 zij bewoonden, naar beneden vallen. Het aardewerk van deze stad is veelal wat lomper
 4385 van bewerking, dan dat van de derde en ook de steenwerktuigen zijn wat ruwer.
 Schliemann meent, dat na de verwoesting van Troje, volgens hem de derde stad, een
 deel der bevolking op de plaats achterbleef, hetwelk echter niet in staat was de
 hogere beschaving der voorgangster op te houden. Daardoor zou dan de overlevering
 eene bevestiging vinden, dat Aeneas op de plaats van de te gronde gegane stad eene
 4390 heerschappij stichtte. Van de inrichting der vijfde en zesde stad kunnen wij ons naar
 de gegevens, die ons ten dienste staan, geen behoorlijke voorstelling vormen.
 Schliemann meent, dat de huizen van de vijfde stad uit hout en leem bestonden.

De bewoners van Hissarlik gebruikten steenen, koperen en bronzen voorwerpen; ijzer
 komt, uitgenomen een mes in de zesde stad, in het geheel niet voor. Nu zijn echter
 4395 over het geheel die steenen voorwerpen al van vrij groote volkomenheid. Vuursteenen
 werktuigen vindt men slechts in de eerste, onderste nederzetting en dan nog slechts
 weinige. Bijzonder munten uit de voortreffelijk gepolijste bijlen van Nephrit, die
 men in de vijf onderste nederzettingen vindt; zij doen voor een bronzen bijl niet
 onder. Enkele voorwerpen van Nephrit vond men ook in Zwitsersche paalwoningen en in
 4400 sommige andere plaatsen van Europa. Die steensoort komt echter in Europa niet voor.
 Onder de bijlen van Hissarlik vindt men er een van wit Nephrit, dat in de oude wereld
 alleen in het hart van Azië in het Kuen-Luen-gebergte wordt aangetroffen. Bestonden
 er in dien ouden tijd handelsverbindingen van CentraalAzië met Klein-Azië en Europa,
 of hebben de Arische volken, toen zij de binnenlanden van Azië verlieten, die voor
 4405 hen zeker zeer kostbare voorwerpen medegenomen? Opmerking verdient het, dat in de
 vijfde stad de steenen werktuigen veel minder in aantal zijn dan in de vierde en dat
 er uit de zesde in het geheel geene door Schliemann worden medegedeeld. Men ziet dat
 op den heuvel Hissarlik de periode van het brons het steenen-tijdvak van lieverlede
 vervangen.

4410 Bronzen voorwerpen heeft man in de twee onderste steden nog niet gevonden, wel
 koperen. Nu zijn echter de opgravingen in die beide steden nog van geen bijzonder
 groeten omvang en daarom is het wel wat voorbarig met Schliemann de gevolgtrekking te
 maken, dat de bewoners van de beide eerste steden in een. koper-periode leefden en de
 harding des kopers tot brons door bijvoeging van tin eerst in de derde stad bekend

4415 werd. Verder vindt men in die beide steden eenige voorwerpen van goud, zilver en
 eleotron (een mengsel van die beide eersten) en in de onderste stad een koperen mes,
 dat verguld geweest is. In de vier bovenste nederzettingen komen bronzen voorwerpen
 zeer veelvuldig voor. Dat de metalen op den heuvel van Hissarlik zelf bewerkt werden,
 4420 bewijzen de talrijk gevondene steenen gietvormen bijv. van pijlspitsen en voorwerpen
 van gebakken aarde, die ook blijkens de schilfers metaal aan de binnenzijde tot
 smeltkroes dienden. Gesmeed werd het brons op Hissarlik vermoedelijk niet.
 Zeer wordt men bij het monsteren van Schliemanns vondsten getroffen door de gouden en
 zilveren voorwerpen en die van electron, welke door hem op tien plaatsen in het pain
 van de derde stad gevonden werden. De grootste verzameling, door hem vroeger de schat
 4425 van Priamos genoemd, lag tusschen het puin op den muur der stad niet ver van het
 zoogenaamde koninklijke paleis, waarin eveneens eenige voorwerpen van edel metaal
 gevonden werden. De voornaamste zaken, die men onder die schatten vindt, zijn
 hoofdcieradiën, haarnaalden, armbanden, ooringen, bekers, kruiken, een schild en
 dergel. Daaronder komt werk voor, tot welks vervaardiging naar het oordeel van een
 4430 door Schliemann geraadpleegd deskundige, den juwelier Guiliano, eene zeer hooge
 technische bedrevenheid vereischt werd. Werkelijk zou zich voor het uiterst fijn
 granuloerwerk geen Etruscisch goudsmid van eeuwen later hebben behoeven te schamenl.
 Giuliao begrijpt niet, hoe men dat zonder loupe heeft kunnen tot stand brengen. Ook
 de trant van versiering doet in het minst niet denken aan eene oorspronkelijke
 4435 beschaving. Zoo getuigen bijv. een haarnaald met een knop van rosetten en spiralen en
 vooral eene, op welks knop eenige fijn bewerkte, uiterst kleine vaasjes met twee
 oortjes gesoldeerd waren, veeleer van een eenigermate verwenden smaak, die behagen
 scheidt in charivari's.
 Harde steenen om het koren tusschen fijn te wrijven, niet zelden in den vorm van een
 4440 kogel, of ook wel een soort van vijzels met stampers komen, zooals zoo dikwijls in
 voorhistorische nederzettingen, ook op hissarlik veelvuldig voor. Zoo ook zijn er
 aldaar honderden ja duizenden spiusteentjes gevonden, eveneens een tamelijk algemeen
 voorhistorisch huisraad. Natuurlijk is de massa aardewerk, die werd opgegraven,
 verbazend groot; voor een deel is het op het rad. gemaakt, voor een deel uit de hand
 4445 Ook dat, hetwelk op het rad gemaakt is, is dikwijls vrij ruw. Van een oven, waarin
 het gebakken werd, geen sprake; het is zoo weinig doorbakken, dat het voor liet vuur
 gebrand moet zijn. Aan zeer vele potten of schotels zijn een paar uitstekken naar
 buiten uitgekneet, welke van gaten voorzien zijn, waardoor een touw gebracht werd,
 hetzij om een deksel op den pot te kunnen binden, hetzij om het stuk te kunnen
 4450 ophangen. In sommige dier gaten vindt men nog sporen van het touw. Ook dergelijk
 aardewerk met uitstekken vindt men in andere voorhistorische nederzettingen, bijv. in
 de Italiaansche paalwoningenl. Van de groote voorraadkruiken, waarin een man
 gemakkelijk staan kan, was reeds sprake; in eene daarvan, die, lang voor Schliemann's
 deur te Hissarlik lag, schuilden soms twee personen voor den regen. Verder heeft het
 4455 aardewerk allerlei vormen. Men vindt er tal van platte schotels onder, die bijzonder
 met soortgelijke van Cyprus overeenstemmen, doch ook doen denken aan andere, bijv.
 uit opgravingen in Duitschland en Hongarije. Men vindt er kegelvormig vaatwerk onder,
 of wel kogel vorm ig op drie pooten en met oyndervormige voortzetting naar boven.
 Veelvuldig treft men er onder ook kegelvormige schenkkannen aan, met lange van het
 4460 midden uit recht omhoog staande tuiten, die min of meer als in een omhoog gerichten
 vogelsnavel eindigen, een model, dat dadelijk denken doet aan gelijksoortige van
 Cyprus en de onder de asch bedolven lagen van Santorino en Therasia, Opmerking
 verdienen verder zekere kruikjes, op onze veldflesschen gelijkende, hoedanige bijna
 4465 iedere Aegyptische en Cypriotische varzameling, - ook de Leidsche, - er bezitten,
 schenkkannen met twee tuiten, eveneens Cypriotisch van vorm, twee of drie kleine
 bekertjes met elkaar verbonden, ook al iets van Aegypte, Cyprus, Rhodos en Santorino.
 Bovenal echter valt de aandacht op de vazen in diervormen, bijv. varkens, die
 dikwijls doen denken aan sommige spaarpotten onzer kinderen. Uit alle verzamelingen
 van Cypriotica, ook uit de Leidsche, kan men bijna volkomen gelijke exemplaren
 4470 daarnevens stellen. Bootste men in het aardewerk dieren na, niet minder den mensch.
 Op het bovenste deel of het deksel van vele groote vazen is een gezicht ruw ingekrast
 of geboetseerd, terwijl op den buik het vrouwelijk lichaam op ruwe wijze is
 aangegeven. Bijzonder dikwijls is op het gelaat de mond weggelaten, waarom Schliemann
 die vazen 'vazen met een uilenkop' noemt. Dergelijke vazen, die de menschelijke
 4475 gestalte weergeven, behooren tot de meest verbreide over de geheele wereld; men heeft
 ze opgegraven in Cyprus, Aegypte, Etrurië, Pommeren, America. Bekers met twee ooren
 op zij aangebracht, waarin Schliemann Homerus' depa amphikupella ziet, zijn in al de
 vijf bovenste steden gevonden. In -de zesde alleen komt zeer veelvuldig een zeker
 soort van bekers voor met twee opstaande ooren, die boven de monding omhoog steken,
 4480 in vorm overeenkomende met den Griekschen kantharos, doch bolrond van onderen, zonder

eenigen voet. Bekers van volkomen hetzelfde model vindt men in Italië. Aan de zesde stad is ook eigenaardig een soort van handsvatten van vaatwerk, eindigende in een koeiekop.

4485 De kleur van het aardewerk is veelal zwart, donkerbruin of rood, ook wel geel, een enkele maal groen. De meer zorgvuldig bewerkte stukken zijn gepolijst; nog vindt men de steenen werktuigen, waarmeê dat geschied is. De versiering bestond uil ingekraste, rechte, zigzag en golvende lijnen, figuren, die aan een vischgraat doen denken, cirkels met een punt er in en dergelijke. Vaak zijn de ingekraste figuren met krijt opgevuld, waardoor zij tegen den zwarten of donkerbruinen achtergrond beter uitkomen.

4490 Van beschildering zijn onder die duizenden stuks vaatwerk slechts drie weinig onbeteekenende voorbeelden te ontdekken; het voornaamste is een inktvisch met roode aarde op een dekseltje afgebeeld. Men vindt dat dier ook op vele vazen van Mykenai. De inkrassingen op de vazen van Hissarlik zijn doorgaans met zeer onvaste hand geschied; toch valt een zeker gevoel voor de eischen eener juiste kunstversiering

4495 niet te miskennen. Niet in het wild zijn de lijnen aangebracht, doch in overeenstemming met die van de vaas zelf; zij stijgen op met de opstijgende wanden, of loopen op de meer breede exemplaren rond, evenwijdig met den bovenrand, vaak van oor tot oor; het meer in het oog vallende bovenste deel van buikvormige vazen draagt vaak de hoofdversiering; de vaasoppervlakte is door rechte lijnen vaak in meerdere versierings velden afgedeeld. Opmerkelijk is echter de armoede aan verschillende patronen. Ook de spinsteentjes dragen eene versiering en deze is oneindig rijker dan die van dergelijke voorwerpen uit andere voorhistorische nederzettingen. Zij staan in dat opzicht ook merkwaardig veel hoger dan het vaatwerk. Het verschil onder de patronen is vrij groot en deze zijn dikwijls werkelijk smaakvol. Een tamelijk fijn kunstgevoel openbaart zich vooral in het op sommigen vrij duidelijke streven om de figuren als het ware de draaiende beweging der steentjes mede te laten maken: lijnen of figuren, die als spijlen van een wagenrad van den rand naar de middelste opening van een spinsteentje loopen, zijn dikwijls alle naar denzelfden kant uitgebogen. Zeer dikwijls komt vooral op de spinsteentjes dat geheimzinnige teeken voor, het kruis met hoeken, hetwelk wij vinden in China, Britsch- Indië, op Cyprus, in Etrurië en andere

4510 plaatsen, ja naar Schliemann's mededeeling op bronzen, die door een Engelsch officier in 1874 uit Koemassie, de hoofdstad der Ashantijnen, werden medegebracht. Schliemann noemt dat teeken met een Sanskritwoord Snastika (of Sauvastika). Men houdt het dan ook gemeenlijk voor Indisch van oorsprong. Max Müller ziet er een symbool van de zon in; anderen weer iets anders. Op de spinsteentjes worden ook dieren en mensen afgebeeld, echter zonder iets wat naar plastisch weergeven van vormen zweemt: lichaam, beenen, armen, horens worden voorgesteld door rechte lijnen, het hoofd door een kringetje. Slechts in de zesde stad vindt men een soort van intaglio in ivoor, een paar kruipende dieren voorstellende, die werkelijk van eenigen plastischen zin

4515 getuigt.

4520 Vermelding verdienen verder eenige ivoren voorwerpen, o.a. een stuk van een lier, een paar knoppen van Aegyptisch porcelein, cylinders en zegels in Babylonischen trant.

4525 De bewoners van Hissarlik waren vermoedelijk eene akkerbouwende bevolking; in de verbrande stad zijn groote hoeveelheden van granen gevonden in meerderlei soorten, vooral tarwe. Ook legden zij zich op vischvangst toe, zoowel in de zee als op de rivieren, en nuttigden zij verbazend veel mosselen en oesters; de overblijfselen bewijzen het. Op dezelfde wijze is het boven bedenking verheven, dat in de weiden om den heuvel reeds in die oude tijden kudden van schapen, geiten, runderen, zwijnen en paarden gehoed werden. Ook werd er jacht gemaakt op hazen, herten, antilopen, ganzen en zwanen.

Het letterschrift was in die overoude tijden evenmin onbekend. Het was Hang, die het eerst in sommige teekenen op spinsteentjes, op zegels en cylinders, op een vaas letters ontdekte en wel, schoon kennelijk ouder van vorm, van het Cypriotisch

4535 alphabeth. De eerste poging tot ontcijfering van Gompertz was niet gelukkig en ook Sayce in zijn aanhangsel op Schliemann's boek heeft wel nog geen eenigermate zeker resultaat bereikt; het staat zelfs te bezien of dat met het geringe materiaal, dat ons ten dienste staat, wel ooit zal bereikt worden. Toch is het eene ontdekking van groot gewicht. Dat het Cypriotisch alpbabeth niet tot Cyprus alleen beperkt was, doch

4540 het vóór- Phoenicische alphabeth van geheel Klein-Azië was, wordt op treffende wijze bevestigd, nu wij het in zulke oude Klein- Aziatische nederzettingen weervinden als die op Hissarlik.

Welke goden werden op dien heuvel vereerd? Merkwaardig is het looden afgodsbeeldje. van eene vrouwelijke Godin, zeer overeenstemmende met afgodsbeeldjes van

4545 Babylonischen oorsprong; Sayce spreekt van de Babylonische Nana. Buitengewoon veelvuldig komt verder een hoogst ruw afgodsbeeld voor, gemaakt van gebakken aarde,

marmer, of gesneden uit been en ivoor. Eene onderscheiding van hoofd en romp is het voornaamste wat er van plastischen vorm aan valt waar te nemen; een gezicht is er op ingekrast, somtijds het haar er eenigermate op aangegeven, dikwijls de scheiding van
4550 hoofd en romp ook nog door strepen, een soort van halskraag, aangeduid. Allen, die door Schliemann afgebeeld werden, op één na uit de zesde stad, missen een mond. Een enkele maal is ook een der oogen vergeten. Schliemann ziet in deze allen, en zoo ook in de uilenkopvazen, afbeeldingen van de Glaukoôpis Athênêl, ons allen reeds van onze Homeroslectuur op het gymnasium overbekend. Gewoonlijk leidt men dat woord glaukoôpis
4555 af van glaukos 'grauw' en een stam op, waar men de beteekenis 'oog' aan geeft, zoodat glaukoôpis beteekent 'grauwoogige'. Schliemann denkt aan glaua 'uil' en vertaalt: 'Athene met het uilengelaat'.

Voor die meening is werkelijk veel te zeggen. Homeros dacht zich zeker geen der beide Godinnen met een gelaat van een dier. Doch evenals een rudimentair orgaan van
4560 vroegere levensverrichtingen spreekt, evenzoo zouden dan die werktuiglijk herhaalde epitheta eene overoude voorstelling bewaren, die aan den geest van hen, die ze bezigden, geheel vreemd was. Toen men later trachtte zich van de beteekenis dier woorden rekenschap te geven, kwam men op die gewone, ons bekende verklaringen. Max Müller verklaarde zich tegenover Schliemann bereid zijne meening aan te nemen, mits
4565 hem ook de booôpisl Hêrê getoond werd, de Hera met het koeiengelaat, niet zooals men tot nog toe verklaarde met de koeienoogen. Schliemann ging naar Mykenai en groef daar bij den Hera-tempel koeiekoppen en koebeeldjes op.

Is de zaak werkelijk uitgemaakt? Sommige meenen, dat er tegen Schliemann's verklaringen etymologische bezwaren bestaan. Zie ik wel, dan is dit zoo weinig het
4570 geval, dat juist de etymologie Schliemann's meening het meest aanbeveelt. Heeft wel ooit iemand goed begrepen wat een koeienoogige Hera beteekent? Ik geloof het waarlijk niet en de stam op doet minstens evenzeer aan het gelaat denken als aan het oog. 'Aithiops', de Aethiopiër, is zeker niet de man met het bruine oog, maar met het bruingebrande gelaat, of, om een woord te nemen, dat met Homeros' booôpis en
4575 glaucoôpis geheel in formatie overeenstemt², de meisjesnaam Rhodoôpis beteekent zeker niet 'Rozenoog' maar 'Rozengelaat'. Als Homeros brutale dames voor kunoôpis³ laat uitschelden, is de vertaling 'hondenoogige', - honden stonden bij den vader der diohfceren als onbeschaamd te boek, - wat den zin betreft, zeer aanbevelingswaard, doch minstens evengoed wellicht laat zich die brutaliteit in den ganschen snoet van
4580 het dier zoeken. Men moet dan aannemen, dat Athene in den ouden tijd wel eens als een uil of met een uilengelaat, Hera als een toe of met het gelaat van een koe werd voorgesteld. Is dat denkbaar? Waarom niet? De oude Grieken zijn evenmin als eenig ander volk met een schepping als de Hermes van Praxiteles begonnen. Zij zijn, om met Thucydides te spreken, Hellenen geworden uit barbaren en hadden in dien barbaarschen
4585 tijd, zoo goed als zoovele andere barbaren, vormelooze voorwerpen, - het oude beeld van Hera te Samos was een blok hout, - en geheel of gedeeltelijk diervormige monsters tot afgodsbeelden. Van de laatsten zijn zelfs eenige exemplaren hier en daar gevonden. De vraag is slechts: heeft men zich era ooit met een koeienkop, Athene met dien van een uil gedacht? Dit is wat Hera betreft niet onwaarschijnlijk. lo, haar
4590 mythologische dubbelgangster, wordt, zooals men weet, in eene koe veranderd. Zij werd verder met de Aegyptische Isis zeer gemakkelijk vereenzelvigd; - de Hera te Olympia had bijv. het kapsel of de kroon van Isis op het hoofd. Nu heeft Brugsch in een aanhangsel op Schliemann's boek in herinnering gebracht, dat Isis volgens eene Aegyptische mythe, nadat Horos haar hoofd afgeslagen had, van Toth een koeiekop
4595 daarvoor in de plaats kreeg en valt er niet aan te twijfelen, dat het bij uitstek Hera-vereerende Argos in overoude tijden over Libye met Aegypte in aanraking kwam. Aegyptische monumenten vertoonen ons, zooals wij zagen, reeds onder Tothmes III (e. 1700). Libyers en Danaërs in verbond tegen Aegypte en de Grieksche sage laat Danaos, den mythischen stamvader der Danaërs, dien zij broeder van Aegyptos noemt, zich uit
4600 Libye in Argos nederzetten. Toen Tsis voor Seth vluchtte, veranderde zij zich in eene koe, - zegt verder de Aegyptische mythe, - en zoo kwam zij aan in de reeds in zeer oude tijden door Libyers bewoonde provincie in het westen des rijks. Daar vooral werd, zooals Brugch aantoot, Isis als koe vereerd, in dat gedeelte van Aegypte dus, waarmee wij ons naar die mededeeling der Aegyptische monumenten en de Grieksche
4605 Danaossage de Danaërs in verbinding te denken hebben. Zóó wat betreft de Hêrê booôpis. Omtrent de glaukoôpis Athênê laten zich tot nog toe geen dergelijke aanwijzingen vinden. Hoe weinig echter is er nog gedaan aan de godsdienstgeschiedenis van het Grieksche volk. Het is duidelijk, dat de geheele kwestie volkomen zou uitgemaakt zijn als wij een beeld van Hera met een koeienkop en een van Athene met
4610 een uilenkop bezaten. Heeft Schliemann ze gevonden? Dit moet, dunkt mij, ontkend worden. Noch de uilen kop vazen, noch de afgodsbeeldjes hebben iets, dat den indruk van een uil geeft, behalve dat zij den mond missen. Nu kan dat werkelijk eenvoudig

een vergissing zijn, zooals op een ander afgodsbeeldje ook een oog vergeten werd. Een beeldje op een der Grieksche eilanden gevonden, dat overigens plastisch veel hooger
 4615 staat dan eenig beeldje van Hissarlik, mist zelfs alles behalve den neus. Doch, zal men zeggen, alle beeldjes van Hissarlik, die Schliemann publiceerde, op één na missen den mond; ook alle vazen met een menschengelaat, waarvan hij in zijn tegenwoordig werk afbeeldingen geeft. Evenwel op de photographiën van de gevonden voorwerpen, door
 4620 hem vroeger in liet licht gegeven, komen er meerderen voor, waarde mond duidelijk op te onderscheiden is, en daarmee vervalt, dunkt mij, alle bewijs voor het opzettelijk weglaten van den mond ten eenenmale. En wat nu verder de Hera Booôpis betreft, onder de gouden, zilveren, terracotta koeiekoppen en de terracotta koeien, die Schliemann in de Deutsche uitgave van zijn 'Mykenae' bekend maakte, komt er, naar mijne bescheiden meening, geen enkele voor, die men het recht heeft voor afgodsbeelden te
 4625 honden. Dat men zulke beeldjes in of bij een tempel van Hera vindt, behoeft niemaand te verwonderen. De koe was een geliefd offerdier voor Hera en men kan haar dus zeer goed koeien als zoogenaamde votiven, kleine wijgeschenken, gegeven hebben. Dieren als votiveu vindt men in alle musea, bijv. duiven aan Aphrodite gewijd. Het eenige bepaalde afgodsbeeld, zoover ik weet, met een koeiekop werd door Cesnola op Cyprus
 4630 gevonden; het heeft een menschelijken romp en armen, maar den kop van eene koel. Er is echter geen enkele grond om dat voor eene Hera te houden. Zoo blijft dus Schliemann's meening slechts eene gissing, eene niet onaannemelijke gissing wellicht, doch eene, die iu geen geval op die archaeologische vondsten steunt, welke haar in het leven deden roepen.

4635 Wij kunnen ons thans eene voorstelling maken van den toestand der beschaving op den heuvel Hissarlik vóór de Aeolische kolonisatie en komen zoo van zelf op de vraag terug: waren het nederzettingen van den Grieksch-Klein-Aziatischen stam der Dardanen, Teukriërs of Trojanen? En werkelijk kan dat na monstering van de vondsten minder dan
 4640 ooit betwijfeld worden. Men denke slechts aan de kuklopische bouworde der tweede stad en die harer huizen, welke in den trant van die van Santorino gebouwd waren, doch boven alles aan het Cypriotische alphabeth. Ook het vaatwerk geeft den bewoners van Hissarlik geheel en al eene plaats te midden van de voorhistorische Grieksch-Klein-Aziatische stammen. Nu is het wel buiten twijfel, dat meer oorspronkelijke toestanden
 4645 van beschaving zeer licht eenige trekken van gelijkheid vertoonen en dat eerst in een tijd van meer gevorderde nationale kunstontwikkeling de volken naar de voortbrengselen hunner kunstnijverheid scherp te onderscheiden zijn. Vandaar de overeenstemming van het gevondene te Hissarlik met dat van allerlei vondsten uit allerlei hoeken der wereld. Doch geen overeenkomst strekt zich over zoovele
 4650 voorwerpen uit en vertoont zich zoo tot in de kleine bijzonderheden der uitvoering, als die met het oudste aardewerk van Cyprus, Rhodos, Santorino en Therasia, met het aardewerk dus van voorhistorische Grieken. Dat Klein-Asiatisdi-Griekesche stammen dus op Hissarlik gewoond hebben, is wel met op goede gronden te betwijfelen. Mogelijk zou het nog zijn, dat de verschillende nederzettingen of eenige daarvan door
 4655 verschillende volken zouden bewoond zijn, en daar dit werkelijk door Schliemann en Virchow wordt aangenomen, is het wel der moeite waard daarbij een oogenblik stil te staan.

Wij moeten beginnen met het punt in kwestie eens wat nauwkeuriger te omschrijven. Bedoelt men, dat verschillende volken van denzelfden stam elkander op den heuvel van
 4660 Hissarlik opgevolgd zijn, dan is dat zeer wel mogelijk. Men zou bijv. aan kunnen nemen, dat de Dardanen, Teukriërs en Trojanen beurtelings de opperheerschappij gehad en de burcht van Hissarlik bewoond hebben. Die zaak echter zal zich uit de archaeologische vondsten wel nooit laten beslissen; de beschaving dier stammen zonden wij ons in ieder geval zóó gelijksoortig moeten voorstellen, dat aan het maken van
 4665 een duidelijk onderscheid niet zou te denken vallen. Bedoelt men echter, dat volken van verschillende afstamming op Hissarlik geheerscht hebben, dat bijv. een ons geheel onbekend volk, niet van Klein-Aziatisch Grieksch stam, de onderste nederzettingen zou bewoond hebben, dan is dat voorshands hoogst onwaarschijnlijk. De beide onderste, vooral de onderste nederzettingen kennen wij nog slechts gebrekkig; toch heeft men
 4670 zeker uit de tweede, doch, zie ik wel, ook uit de eerste van die vazen met een menschengelaat voor den dag gehaald, die op Hissarlik allen in type vrij wel overeenstemmen. Zeker in de vijf bovenste nederzettingen, doch waarschijnlijk ook in de onderste, vindt men geheel dezelfde ruwe afgodsbeelden, waarover boven gehandeld werd. Groote voorraads kruiken, waarin een man staan kan, zijn ook uit de tweede
 4675 nederzetting, even goed als uit de hoogere, voor den dag gehaald. Schliemann hecht groot gewicht aan het gemis van groote voorraads kruiken in de eerste stad; doch, stel dat zij bij verdere opgraving daar niet eveneens gevonden worden, kunnen de bewoners der tweede stad niet de uitvinders van die groote kruiken geweest zijn? Dat

4680 het aardewerk van de vierde stad wat ruwer is, kan zeker hier niet in aanmerking
 4685 komen. Verder wijst Schliemann er op, dat in de onderste nederzetting zekere groote
 glanzend zwarte schalen in den vorm van een teil bij groote massa's gevonden worden,
 waarvan in de tweede nederzetting geen enkel exemplaar wordt aangetroffen. Hij
 beroept zich daarbij op eene uitdrukking van den Eugelschen Etruscoloog Dennis, dat
 4690 een volk den stijl, ook waarin het bijv. zijn aardewerk vervaardigt, niet zoo maar op
 eenmaal opgeeft. Ten eerste echter is dat, wat men stijl noemen kan, eigenaardigheid
 van kunstvorm, die men als eene uitdrukking van zijn innigste wezen liefheeft en
 handhaaft, bij voortbrengselen van kunstnijverheid als op den heuvel Hissarlik worden
 aangetroffen, slechts in beginsel aanwezig; ten andere heeft ook de tweede stad haar
 glanzend zwart aardewerk, zoodat, als ik wel zie, de zaak hierop neerkomt, dat zekere
 4695 teilvormige schotels in de eerste stad wél, in de tweede niet voorkomen. Daarin zal
 men toch wel geen stijlverschil van nationale kunstindustrie willen zien. Men heeft
 hier dus bij alle of de meeste nederzettingen op Hissarlik waarschijnlijk geheel het
 zelfde verschijnsel als in de Italiaansche terramare's, de overblijfselen delend
 Italiaansche dorpen van paalwoningen 1, en op de Nederlandsche terpen: meerdere,
 4700 nederzettingen van hetzelfde volk in verschillende tijdvakken zijner ontwikkeling
 liggen boven elkaar. Pigorini meent, dat de oude bewoners der Italiaansche
 paalwoningen zelf wel eens hun woonplaatsen in brand gestoken hebben als zij behoefte
 gevoelden aan nieuwe. Dit zelfde is ook bij sommige der steden van Hissarlik niet
 onwaarschijnlijk. Voor de paalwoningen was het vuur het meest eenvoudige
 4705 verdelgingsmiddel, niet alzoó voor de steenen steden van Hissarlik. Daar is een brand
 eerder toe te schrijven aan een ongeluk of een buitenlandschen vijand. Van de zes
 nederzettingen is er nu slechts één door brand vernield (van de tweede stad een paar
 huizen). Wil men nu niet alle vijf overige door aardbeving vernietigd denken, dan is
 het zeker een niet geheel verwerpelijke veronderstelling, dat de bewoners zelf
 4710 telkens een stad naar beneden gehaald en een nieuwe op het puin hebben opgetrokken,
 wanneer na verloop van tijd hunne ellendige woningen, die elkaar zeker in stevigheid
 niet zoo heel veel ontliepen, wat al te onbruikbaar geworden waren.
 In één opzicht heeft Schliemann werkelijk een tamelijk groot onderscheid tusschen een
 der nederzettingen en hare voorgangsters aangetoond. De zesde stad staat niet alleen
 4715 in sommige harer voortbrengselen van kunstnijverheid werkelijk iets hooger dan de
 voorgaande, doch er is daar immers ook eene groote massa van die bekeraars met twee
 hoogopstaande ooren gevonden, die, zooals Schliemann te recht heeft opgemerkt,
 sprekend gelijken op soortgelijke voorwerpen uit Italië, eene groote massa ook van
 die handsvatten, die eindigen in een koeiekop. Er kan echter kennelijk slechts sprake
 4720 zijn van een nieuwe reeks van voorwerpen, die zich onder de oude mengt, niet van eene
 volkomen nieuwe beschaving, Schliemann verklaart de zaak aldus: de Tyrsenen, de
 voorvaders, zooals men wel meent, der Etrusciers in Italië, zijn volgens de sage uit
 Lydië uitgeweken; die bekeraars en koeiekoppen zijn daarom niet onwaarschijnlijk Lydisch
 van oorsprong; de Lydiërs hebben over Troas geheerscht; de kunstvormen, die de
 4725 Tyrsenen naar Italië brachten, brachten de Lydiërs naar Troas. Ik wil nu daarlaten,
 dat wij niets weten van eene Lydische heerschappij over Troas, vóór dat dit land door
 Aeoliërs geëoloniseerd werd; eerst Gyges in de 7de eeuw onderwierp zich dat land.
 Onbesproken kan ook blijven de geheele kwestie aangaande de klein-Aziatische
 invloeden op de Etruscische beschaving. Immers er is reeds geen voldoende grond voor
 4730 de bewering, dat die bekeraars en koeiekoppen eigenaardig Etruscisch zijn. Men weet dat
 de Etrusciers in ieder geval een geheel ander volk zijn dan de zoogenaamde Italische
 stammen, waartoe o.a. de Latijnen behoorden, en nu vindt men bekeraars, die op den
 Griekschen kantharos gelijken, even goed in oud-Italische graven als in Etruscische.
 Wat verder de koeiekoppen betreft, in Italië heeft men zoogenaamde halvemaaanvormige
 4735 handsvatten opgegraven, ook in de terramare's; Schliemann meent, dat de koeiekop de
 oudere vorm van die handsvatten is, die dan daarvan eene vereenvoudiging zijn zouden
 in dier voege, dat slechts de horens (halvemanen) er van zouden zijn overgebleven.
 Dit zou op zich zelf zeker niet onmogelijk zijn. Doch wat blijft er over van de
 geheele redeneering, als men nagaat, dat die halvemaaanhangsels juist niet in
 4740 Etruscische nederzettingen gevonden worden, zóó zelfs dat men er gewoonlijk het meest
 vaste kenmerk inziet, waardoor men Italische van alle andere nederzettingen
 onderscheiden kan? Zeer oud zijn de Grieksche invloeden in Italië en het is niet
 ondenkbaar, dat die bekeraars werkelijk ruwe nabootsingen van den Griekschen kantharos
 zijn. In dat geval zou het voor de hand liggen soortgelijke Europeesch-Grieksche
 invloeden in de zesde stad aan te nemen, die men dan als voorloopers zou kunnen
 beschouwen van de volledige Helleniseering door Aeolische kolonisten. Hier echter
 blijft alles tot nog toe gissing.
 De nederzettingen op Hissarlik zijn van een Indo-Germaanschen volksstam en het ligt
 voor de hand de vergelijking met die van andere Indo-Germaansche volksstammen, ook

4745 van hen waarmede de verwantschap niet zoo nauw was als met de overige Grieksch-Klein-
Aziatische volken, eens een weinig door te trekken. Zoo spraken wij reeds van de
Italiaansche paalwoningen; deze staan gewoonlijk niet zooals de Zwitsersche aan de
oevers van meren, doch boven den beganen grond. Nu waren de paalwoningen der
Italiaansche terramares hoogst waarschijnlijk, en bijna zeker zeer velen van hen,
4750 woonplaatsen van het IndoGermaansche volk dier oude Italiërs, de voorvaders o.a. van
de Latijnen. De overeenkomst nu dier paalwoningen met de huizen op Hissarlik is
grooter dan men oppervlakkig meenen zou. Of men toch zijn eigenlijk woonhuis op palen
zet, of op een ondermuur van op elkaâr gestapelde steenen, die men uit het naburige
gebergte had losgebroken, maakt zulk een groot verschil niet. Het hoofddenkbeeld
4755 blijft hetzelfde: een boven den beganen bodem verheven woonplaats. De paalwoningen
hadden wanden van leem of klei, zoo ook de oude woningen van Kelten en Germanen. Ook
op Hissarlik, bijv. in de tweede stad, waren dergelijke wanden in gebruik en wanneer
men baksteen aanwendde, bezigde men klei of leem toch als vloerbestrijking. Op de
overeenkomst tusschen de bewoners in Hissarlik en de oude Italiërs in de wijze,
4760 waarop zij met hun afval handelden, is reeds gewezen. De oude Kelten, Germanen,
Italiërs leefden in een tijd van overgang van het gebruik van steenen tot bronzen
voorwerpen, evenzoo de bewoners van Hissarlik. Hun steenen werktuigen voor het malen
van het koorn staan verder niet merkbaar hooger. Onder hun aardewerk vindt men ook
zeer ruwe exemplaren. Dat uitkneden van uitstekken, om er touwen door te halen, was,
4765 - zoo als wij zagen, - ook den Italiërs bekend. Evenmin als hunne stamverwanten
brandden de Hissarlik-bewoners hunne potten en pannen in een oven. Het beschilderen
van vazen is eene eigenaardigheid, vooral van de latere Helleensche beschaving.
Evenals de oude Italische stammen, de Kelten en Germanen, versierden de Hissarlik-
bewoners hun aardewerk zoo goed als uitsluitend met inkrassingen. Bij alle gelijkheid
4770 echter zijn er ook weer groote punten van verschil. In de derde stad komt de baksteen
in gebruik; de paalwoningen misten ze; Tacitus verklaart uitdrukkelijk, dat de oude
Germanen ze niet kenden. Verkeerden de bewoners van Hissarlik in dat tijdperk van
overgang van steen tot brons even als die overige volken, hunne steenen voorwerpen
stonden zeker hooger. Bij hen was gewone vuursteen eene zeldzaamheid, bij gene
4775 hoofdzaak. Wat het aardewerk betreft, een groot gedeelte van dat op Hissarlik was op
het rad gemaakt; aan die andere volken was dat werktuig onbekend. Verder heeft men
ook op eenige voorwerpen te letten, die van eene zoo hooge kunstvaardigheid en
ontwikkeling van smaak getuigen, dat alle vergelijking, ook met de overige vondsten
op Hissarlik, geheel wegvalt, men denke slechts aan onderscheidene voorwerpen in die
4780 zoogenaamde schatten. Bij de zoodanigen heeft men het volste recht om tot invoer van
buiten te besluiten. De steden op Hissarlik vertoonen dus eene oorspronkelijk Indo-
Germaansche beschaving; daarbij doen zich echter reeds belangrijke beginselen van
hoogere ontwikkeling voor, al staat ook het nieuwe nog nevens het oude, - gelijk
bijv. het op het rad gedraaide aardewerk nevens het uit de hand vervaardigde, - en
4785 kan er dus van een nieuwen, zelfstandig geworden beschavingstoestand nog geen sprake
zijn. De vraag is thans: waaraan is deze beginnende vooruitgang toe te schrijven? Die
zonder twijfel van buitenaf ingevoerde voorwerpen doen reeds aan vreemde invloeden
denken. Dit echter springt op andere wijze duidelijker in het oog.
Kan men van oorspronkelijk Indo-Germaansche kunstvormen spreken? Het was Conze, die
4790 in 1870 in de Weener Academie die vraag bevestigend meende te kunnen beantwoorden.
Op de oudste beschilderde Grieksche vazen, - het Leidsche museum bezat toen ter tijde
daarvan de interessantste exemplaren, sedert echter is door allerlei opgravingen,
vooral op Cyprus en bij Mykenai, dat getal zeer vermeerderd geworden, - vindt men
4795 allerlei geometrische figuren, concentrische cirkels, dikwijls meerdere stellen
nevens elkaâr en dan gewoonlijk door raaklijnen aan de benedenzijde van het eene en
de bovenzijde van het andere stel met elkaâr verbonden, zigzag-lijnen, maeanders
(zoogenaamde Grieksche randen), ruiten als van een schaakbord en dergelijke en
bovendien eenige ruwe beginselen van afbeelding van dieren en planten; deze
4800 versieringen zijn met een juist gevoel voor de eischen van kunstversiering
aangebracht; randen zooals de maeanders dienen werkelijk als rand; men vindt
versieringen vooral van oor tot oor en op de meest in het oog vallende gedeelten van
de vaas aangebracht; het vlak dat versierd moet worden is vaak zeer regelmatig in
velden afgedeeld, kortom er heerscht overeenstemming tusschen de lijnen van hei
4805 versiersel en die van de te versieren vaas. Nu vindt men, ingekrast, dezelfde
patronen op Germaansch en Keltisch vaatwerk terug en in meerdere of mindere mate met
inachtneming van dezelfde beginselen voor kunstversiering. Evenals men nu uit de
gemeen- schap van talen bij de Indo-Germaansche volken tot één oorspronkelijke Indo-
Germaansche taal opklimt, evenzoo meende Conze kou uit die overeenstemming in
4810 patronen en trant van bewerking het besluit getrokken worden tot eene zekere
hoeveelheid oud-Indo-Germaansche kunstvormen, aan den stam gemeen vóór zijn splitsing

in verschillende volken. Sedert echter heeft Helbig 2 er op gewezen, dat in de Italiaansche terramares, waar er zooveel van zijn opgegraven, noch op de vazen, noch op de spinsteentjes iets van die versieringswijze te vinden is. Eerst bij het daaropvolgende oudste Italische aardewerk komen de patronen voor den dag, doch in het

4815 wilde aangebracht zonder zin voor die eenvoudigste eischen van kunstversiering; een stukje maeander bijv. scheef, midden op den buik. Helbig maakt het zeer waarschijnlijk, dat die patronen oostersch van oorsprong en door de Phoeniciërs bij Grieken en Italianen zijn ingevoerd, ja dat zij ook van die zijde bij de oude Kelten en Germanen gekomen zijn. Deze verkeerden nog in een zeer oorspronkelijken toestand,

4820 terwijl de volken aan de middellandsche zee, de Phoeniciërs, en later de Grieken en Romeinen, reeds op een zeer hoogen trap van beschaving stonden. De archaeologie doet ons dikwijls verbaasd staan over het ver reiken van handelsinvloeden. Vond echter ook niet Barth bij de negers van den Niger stukken katoen van eene Manchester-firma? De Italiaansche terramares hebben dergelijke vreemde invloeden, al zijn zij ook

4825 waarschijnlijk niet geheel vrij gebleven, blijkbaar in de geringste mate ondergaan; zij vallen dan ook in tamelijk ouden tijd. Daarom worden wij door haar het best in staat gesteld de echt oud-Indo-Germaansche beschaving te leeren kennen. En nu de nederzetting op Hissarlik. De lijnen en figuren zijn op het aardewerk met zeer onvaste hand getrokken, maar toch, wij wezen daar reeds op, het ontwakend gevoel

4830 voor de eischen eener kunstversiering, dat de oude Italiërs nog geheel misten, vertoont zich hier zeer duidelijk. Van Conze's IndoGermaansche patronen, - en dit is zeker zeer opmerkelijk, - vindt men er in deze Indo-Germaansche nederzettingen geen enkele behalve de zigzag-lijn, zeker wel een der meest voor de hand liggende. De patronen op de vazen beduiden niet veel; daartegenover echter staat weer, dat die op

4835 de spinsteentjes, hoezeer gansch anders, in geen enkel opzicht beneden de Phoenicische staan. Wij zien hier dus vreemde invloeden op soort- gelijke wijze op de beschaving van Hissarlik inwerken, als de Phoeniciërs later op die van Griekenland en Italië.

Staat mitsdien het feit, dat invloeden van buiten op de beschaving van Hissarlik gewerkt hebben, tamelijk wel vast, dan komt van zelf de vraag: welke waren die? Wij brengen thans in herinnering wat boven werd opgemerkt omtrent de Phoeniciërs. Hun meer diepgaande invloed op de Grieksche beschaving (behalve mogelijk op sommige eilanden als Cyprus en Santorino), die invloed, die zich het duidelijkst vertoont in

4840 die beschildering van vazen en het overnemen van het alphabeth, is zeker niet veel ouder dan de 9de eeuw; het was een invloed, die gevestigd werd door kolonisatie en geregeld vreedzaam verkeer. Zulk een omgang met de Phoeniciërs hebben de oude bewoners van Hissarlik niet gekend; die valt gelijktijdig met het Aeolische Ilion, waaruit Schliemann dan ook eenige scherven van dat oude beschilderde aardewerk heeft medegedeeld. Vóór dien tijd handelden de Phoeniciërs met de Klein-AziatischGrieksche

4845 volken als met wilde stammen; zij brachten er nu en dan eens wat, doch waren vaak meer roovers en overweldigers dan kooplui. Een soortgelijke Phoenicische invloed is nu, geloof ik, ook op Hissarlik zeer wel aan te nemen. In dien tijd hebben wij vooral ook aan Aegyptische zaken te denken, die door de Phoeniciërs vervoerd werden. Evenals op Cyprus en andere eilanden hebben zij ook wel op Hissarlik enkele bijzondere

4855 Aegyptische vormen van aardewerk bekend gemaakt als bijv. die vereeniging van meerdere bekertjes. Men denke verder aan het Aegyptisch porcelein en het gebruik van het rad bij het vervaardigen van het aardewerk, dat bij de Aegyptenaren in overoude tijden in gebruik was. Ook de zoogenaamde 'schattenrs kunnen wij ons in dien tijd uit geen plaats beter ingevoerd denken dan uit Aegypte. Alle grootere Aegyptische musea,

4860 ook het Leidsche, bezitten voorbeelden van fijn Aegyptisch granuleerwerk. Toch is er veel en eigenlijk het voornaamste, wat vermoedelijk naar een anderen kant heen wijst; de Babylonische zegels en cylinders, dat looden afgodsbeeldje en bovenal het gebruik van baksteen. Daarmee toch bouwden voral de Babyloniers en onder de Babylonische tegels komen er voor, - bijv. alleen in de zon gedroogde, - die in bewerking niet

4865 veel beter zijn dan die van Hissarlik. Het Babylonische voorbeeld zou dan de bewoners van de derde stad aan het bakken van tegels geholpen hebben. Het ivoor, dat men op Hissarlik vindt, is niet onwaarschijnlijk uit Aegypte afkomstig, doch het kan in dien ouden tijd ook van den Euphraat daar gebracht zijn. Toen toch graasden daar kudde van olifanten; het leger van Tothmes III vermeide zich aldaar naar Aegyptische oorkonden door jacht op die dieren. De vraag wordt: wie waren de tusschenpersonen voor het overbrengen dier Babylonische beschaving? en naar het boven vermelde zal men wel aan geen ander volk denken kunnen dan aan de Cheta's of Hittiten. Bevestigt het zich, dat de patronen op de spinsteentjes voor een deel althans Babylonisch van oorsprong zijn, dan zouden de Cheta's bij de Grieksch-Klein-Aziatische volken in dien

4875 ouderen tijd geheel een soortgelijke plaats innemen, als de Phoeniciërs later: deze zouden aan hen te danken hebben eene beginnende kunstontwikkeling, zich openbarende

in vaatwerk en spinsteenversiering, en een alphabeth. Wat wij van de Cheta's en Klein-Aziatische volleen weten, maakt eene dergelijke gestadige en vreedzame inwerking van de beschaving van het eene volk op die van het andere zeer mogelijk.

4880 Reeds eeuwen voor den overwegenden invloed der Phoeniciërs zien wij dus onder Hittitische inwerking een poging bij de Klein-Aziatische stammen tot wat ik maar zal noemen Helleniseering. Die poging zet niet door. Als later met Phoenicische hulp de Helleensche beschaving zich tot haar volle kracht gaat ontwikkelen, overweldigt zij die eerste beginselen, tot geen verdere krachtsinspanning meer in staat, en spreidt

4885 zij er zich over uit: de Aeolische nederzetting over de oud-Dardaansche. De invloed der Cheta's op den heuvel Hissarlik goed vast te stellen is eene zeer belangrijke zaak. Wanneer begint die? Met de derde stad? Alles is nog te zeer in het onzekere. Dit echter staat vast, dat Wij hier groote kans hebben op een nitstekend middel voor tijdsbepaling. Valt de bloei der Cheta's naar hetgeen wij boven

4890 aanvoerden tusschen 15 en 1300, in dien tijd valt dan ook het begin van de invloeden der Cheta's op Hissarlik. Maken zoo de opgravingen het hoogstwaarschijnlijk, dat wij ons de bewoner's van Hissarlik eenigermate in aanraking met de Phoeniciërs en in tamelijk nauw verkeer met de Cheta's moeten voorstellen, dan wordt het zooveel te waarschijnlijke'r, dat mij

4895 hier met Dardaansche, Teukrische, Trojaansche, nederzettingen te doen hebben. Zijn nu de steden van Hissarlik hoofdsteden van Troas geweest, ligt Homeros' Troje er onder? Dit is zoo weinig een dwaas denkbeeld, dat men wel zeggen kan, dat het naar de gegevens, die ons ten dienste staan, de meest waarschijnlijke gissing is. De bewoners van het Aeolische Ilion twijfelden er geen oogenblik aan of hun stad stond op de

4900 plaats van het oude Troje of Ilios. Het bestaan dier meening laat zich aanwijzen, - Schliemann heeft daarin ontegenzeggelijk gelijk, - in de vijfde eeuw vóór Christus. Is het nu zoo onaannemelijk, dat de eerste stichters van nieuw-Ilion wisten, dat de ruïnen, waarop zij bouwden, die van de oude hoofdstad des lands waren, en kan die overlevering, wier bestaan zich reeds in de vijfde eeuw laat aanwijzen, niet als eene

4905 herinnering aan dat feit worden aangemerkt? Eerst in den Alexandrijnschen tijd hebben eene geleerde dame van Alexandria Troas, Hestiaea, en zekere Demetrius van Skepsis de bewering opgesteld, dat het oude Troje niet op de plaats van het latere Troje, maar een eind verder het land in, op die van het toenmalige 'dorp der Iliërs' gelegen was. Professor Mahaffy heeft in een aanhangsel achter Schliemann's werk het onbeduidende

4910 van alle te berde gebrachte argumenten zeer scherp in het licht gesteld. De bewijsvoering is geheel en al in den trant van het kunstmatig debat der oude rhetorenscholen. Een der argumenten, wij kennen die uit Strabo, is dat in de Ilias het Athenebeeld zittend wordt voorgesteld, terwijl dat in nieuw-Ilion stond; een ander, dat volgens Homeros Ilios verwoest is, hetgeen beteekenen zou, dat alle

4915 steenen van de stad weggeruimd zouden geworden zijn. Men ziet, hoe weinig zulke tegenstanders zich zelfs rekenschap gaven van hetgeen zij eigenlijk bewijzen moesten; zij bewijzen toch hoogstens dat het Aeolische Ilion niet het Ilios van Homeros was, welke moeite zij zich zeker geheel hadden kunnen besparen. De waarheid is wel, dat na Alexander den groote Nieuw-Ilion als stad van Homeros' zangen groot aanzien genoot;

4920 een scherpe scheiding te maken tusschen het oude en nieuwe Ilion kwam niet in de gedachten: het Aeolische Ilion was de stad van Hector en Priamos, zooals Athene die van Kodros. De jaloersche naburen konden haar die eer niet gunnen en in het volle vertrouwen op de geduchtheid hunner rhetorische wapenen keerden zich die schrijfters uit Alexandria Troas en die schrijver uit Skepsis tegen de aanspraken der veelbenijde

4925 hoofdstad van hun landschap om Ilios, het Troje van Homeros, te willen zijn. Wij dienen dus aan de meening dier lieden niet veel waarde te hechten. In den nieuweren tijd meenden velen, dat het oude Troje gelegen moest hebben op de hoogte van Bunarbaschi, een belangrijk eind ten zuiden van Hissarlik. Ook graaf Moltke, toen hij voor een goede veertig jaren 'Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei' schreef, sloot zich bij die meening aan; 'zijn militair instinct' zei hem, dat de

4930 hoofdvesting des lands op die hoogte moet gelegen hebben. Het is jammer, dat de onde bewoners van Hissarlik bij het kiezen van eene plaats voor hunne vesting niet het advies van den grootsten veldheer van onzen tijd hebben kunnen inwinnen; doch zulke bewijsgronden geven niet veel. Het voornaamste argument van de voorstanders van Bunarbaschi is, dat daar dicht bij werkelijk die twee bronnen, een koude en een

4935 warme, waar Homeros van spreekt, zouden gevonden worden. Er zijn daar echter wel veertig bronnen en alle koud. Nu hechten evenwel én Schliemann en Virchow én de voorstanders van Bunarbaschi veel te hooge waarde aan hetgeen zich uit Homeros omtrent Troje's ligging laat opmaken. Zoo betoogt Schliemann, dat de omgeving van de hoogte Bunarbaschi te steil is, dan dat Hector en Achilles daar driemaal om heen, de een den ander achterna, konden loopen. Wij komen er straks op terug, dat Homeros in geen

4940 geval eenige voorstelling van het echte oude Troje gehad heeft, en het is zeker niet

4945 zoo heel moeilijk aan te toonen, dat de dichter of dichters van de Ilias, al hebben zij Troas gekend, zich toch al heel weinig aan topographische nauwkeurigheid hebben laten gelegen liggen. Van grooter belang is het, dat, al vindt men hij Bunarbaschi eenige overblijfselen van muren, deze zeker van vrij laten datum zijn. Evenmin vindt men op de plaats van dat zoogenaamde 'dorp der Iliërs' sporen van eene oude nederzetting. Verbazend vele daarentegen, zooals wij weten, op Hissarlik, de plaats waar eene zeer geloofwaardige overlevering het oude Troje zoekt. Aan welke zijde is 4950 de grootste waarschijnlijkheid? Schliemann's reis in Mei jl. had ook ten doel andere voorhistorische nederzettingen in Troas op te sporen. Hij vond er geene. Wat meer in het bijzonder de derde stad, Troje, betreft. Naar hetgeen boven werd opgemerkt, dat niet onwaarschijnlijk de bewoners van Hissarlik, even als die van andere voorhistorische nederzettingen in de verschillende tijdperken hunner 4955 geschiedenis, de eene woonplaats boven de andere gevestigd hebben, springt het in het oog, dat meerdere, of misschien zelfs alle zes steden, Troje kunnen geweest zijn. Doch de derde stad werd verbrand en dat is dan zeker door de Achaeërs en Danaërs der Ilias geschied. Best mogelijk. Dat er aan de Trojaansche sage historische waarheid ten grondslag ligt, is niet onaannemelijk. Doch hoeveel? Dit is waarlijk zoo 4960 gemakkelijk niet uit te maken. Dat de brand van Troje een historisch feit zou zijn, is daarmee nog in het minst niet bewezen. Ik wil eens eene andere bewering opstellen en wel deze: de Klein-Aziatische volken vielen onder hegemonie van de Teukriërs Ramses III aan; de koning komt in Klein-Azië, onderwerpt zich vele steden, - dit alles is, zooals wij weten, historisch hoogst waarschijnlijk, bijna zeker, - en, - 4965 hier begint de gissing, - verbrandt de hoofdstad der belhamers, der Teukriërs. Ik kom met die gissing volstrekt niet voor den dag, omdat ik er wetenschappelijke waarde aan hecht; ik vraag maar alleen: is zij zooveel minder waarschijnlijk dan die van Schliemann? Ik wil nog eene derde gissing opstellen, mogelijk waarschijnlijker dan alle andere. Er zijn in de geheele derde stad slechts drie skeletten gevonden, twee 4970 daarvan blijkens de er bij gevonden stukken van helmen, van soldaten. Zou men niet kunnen beweren, dat zulk een klein aantal niet denken doet aan een stormenderhand ingenomen vesting en dus de derde stad hoogst waarschijnlijk door een ongeluk in brand geraakt is? Toen de Homerische zangen ontstonden, lag de derde stad reeds lang onder den grond en 4975 was waarschijnlijk het Aeolische Ilion reeds gesticht, welks burcht alléén den heuvel Hissarlik, de plaats van het geheele oude Ilios, innam. Eeuwen scheiden de vervaardiging der Iliade van den bloeitijd van het oude Troje; de steden van Hissarlik waren nog voor een goed deel oud-Indo-Germaansche nederzettingen; de dichters of dichters der Ilias leefden in eene reeds om zoo te zeggen Helleensche 4980 omgeving; de voortbrengselen van kunstnijverheid, die zij blijkens allerlei aanduidingen om zich heen zagen, stonden reeds op den trap van de hoogste ontwikkeling, die dat Phoenisch-Grieksche aardewerk, waarvan boven sprake was, bereikte. Behoef ik de overige bewijzen voor de betrekkelijk late samenstelling van de Ilias hier nog te berde te brengen? Waarlijk, men heeft geen recht het Troje, 4985 zooals Homeros het zich dacht, voor iets anders te houden dan een beeld van dichterlijke phantasie, gevormd naar het schitterendste, dat de dichter in zijn tijd kende, - en als er iets in staat is om ons in die meening te bevestigen, dan zijn het wel die kleine en armzalige burchten van leem en klei op Hissarlik, het Troje der werkelijkheid. Daarom dan ook laat zich omtrent de topographische gesteldheid van het 4990 laatste niets ter wereld afleiden uit de beschrijvingen van Homeros en wanneer prof. Virchow den philologen de taak opgeeft eens nauwkeurig na te gaan, in hoeverre die beschrijvingen, bijv. dat driewerf rondloopen van Achilles en Hector om de stad, met de gesteldheid van het Troje op Hissarlik overeenstemmen, dan hebben die heeren volkomen het recht den grooter natuurvorscher te antwoorden, dat zij wel wat beters 4995 te doen hebben. Ook Schliemann beseft thans zeer goed, dat er tusschen die beide Troje's een verbazend onderscheid bestaat, en dat Homeros van het Troje der werkelijkheid niets geweten kan hebben. Doch de natuurlijke gevolgtrekkingen uit dat inzicht maakt hij nog niet. Zoo gevoelt hij evenmin, wat het gevolg moet wezen van die verbazende kloof tusschen de beschaving van Hissarlik en die van de Homerische 5000 zangen. De archaeologie kan der philologie groote diensten bewijzen door den philoloog eenigermate te verplaatsen in de stoffelijke omgeving, waarin de schrijvers. die hij verklaren wil, leefden; die diensten kunnen de vondsten op Hissarlik den Homeros-verklaarder onmogelijk bewijzen om de eenvoudige reden, dat Homeros niet in eene omgeving als die van Hissarlik leefde. Men zal toch van den 5005 ouden bard geen Walter Soott of Ebers maken willen, die zich door lange studie in een wereld, die sinds eeuwen voorbijgegaan was, wist te verplaatsen. Het ligt geheel in het karakter van zoodanige volksdichters, met de meest mogelijk naïveteit het verleden te stoffeeren met datgene wat men om zich heen zag, en daarom vraagt bijv.

5010 bij Homeros' beschrijving van Achilles' schild de Archaeoloog zich af: hoedanig was
 het drijfwerk, dat de dichter bij die beschrijving voor den geest had? niet:
 hoedanig zagen de schilden er wel uit, die men in den tijd van den Trojaanschen
 oorlog droeg? De pogingen van Homeros' verklaring uit vondsten op Hissarlik hebben
 dan ook niet veel opgeleverd. Schliemann zelf hecht de hoogste waarde aan zijne
 5015 verklaring van het depas amphikupellon. In Aristoteles' tijd zag men daarin een
 beker, die aan heide kanten beker was. Schliemann houdt het, zooals wij weten, voor
 een beker met twee ooren, hoedanige er op Hissarlik vele gevonden werden. Daargelaten
 echter, dat kupellon beker beteekent en amphi aan beide zijden en dus de verklaring
 uit den tijd van Aristoteles waarlijk zoo verwerpelijk niet is, daargelaten zelfs,
 dat er dubbele bekers gevonden zijn hoedanige Homeros zeer goed voor oogen gehad kan
 5020 hebben³, doe ik opmerken, dat er hier in geen geval van eene archaeologische
 verklaring van het woord door vondsten op Hissarlik sprake behoeft te zijn. Geen
 museum of het heeft tientallen, ja honderdtallen van 'kantharoi', 'skuphoi' en
 'kulikes', Grieksche bekers met twee ooren! Zulke bekers kende men in den goeden
 griekschen tijd dus evenzeer. Men kan ze zich daarom ook zeer goed onder de
 5025 voorwerpen uit Homeros' omgeving denken. Al gaven wij dus eens toe, dat Schliemanns'
 verklaring van dat woord juist is, dan zouden nog die vondsten van Hissarlik die
 verklaring niet meer bevestigen dan honderd andere.

5030 Ik hoop, dat men hiermede eenige voorstelling gekregen heeft van Schliemanns arbeid
 op Hissarlik. Men heeft den ijverigen onderzoeker wel eens bij een alchemist
 vergeleken en ontegenzegglijk is daar groote waarheid in. Zijn steen der wijzen was
 Troje en in den ijver om dat te vinden, vroeg hij bij alles wat hij opdolf niet in de
 eerste plaats: wat is het? maar: is het Homeros' Troje? Zelfs de verdediging van een
 5035 Virchow kan dan ook het feit niet wegnemen, dat de boven de derde stad, boven zijn
 Troje, gelegen lagen wat al te haastig zijn weggebroken, zoodat wij er veel beter
 omtrent hadden kunnen onderricht zijn, dan thans het geval is. Doch men vergete niet,
 dat de Alchymisten de Chemie gegrondvest hebben en bovenal, dat het geen vleierij is,
 wanneer Virchow beweert dat de romantische graver naar schatten thans een geleerd man
 geworden is. Al waren echter Schliemann's fouten en vergissingen veel grooter dan zij
 5040 werkelijk zijn, wie zal den moed hebben ze hem al te hoog aan te rekenen? 'Die veel
 heeft lief gehad, dien zal veel vergeven worden', en hij heeft veel lief gehad, de
 kantoorlooper der Heeren Quien, die de idealen zijner jeugd niet vergat, wien de
 heilige geestdrift, de hemelsche drijfveer in ons aardsch bestaan, evenmin uit de
 5045 ziel gedrongen werd door kommer, harden, geesteloozen arbeid, onverschillige
 bejegening van wie niet vermoedden, wat een vuur er brandde in de ziel van dien armen
 jongen Duitscher, - als later door de zoete verleiding van den door eigen inspanning
 verworven rijkdom, die hier meer dan ooit een leven van rust en gemak te wettigen
 scheen. Het Handelsblad deed een goed werk met Schliemann's beschrijving van zijn
 eigen leven onder de oogen zijner lezers te brengen; zij verdiende wel eene
 5050 afzonderlijke uitgave, die haar meer bij voortduring onder ieders bereik bracht. En
 niet alleen aan aankomende jonge menschen zou ik die in handen willen geven: ronduit
 gezegd aan onzen ganschen studeerenden stand. Schliemann is (was?) een dilettant.
 Verschrikkelijk woord; wij zijn veel te geleerd om ons om dilettanten te bekreunen.
 Wij zijn tegen dilettantisme van top tot teen gewapend. Van de wieg tot het graf
 5055 vergezellen ons leerplannen, examen-programma's, actes A,B en C; onze universiteiten
 zijn er geheel op ingericht iemand op de best bekende wijze voor een onzer vele
 doctoraten op te kweken. Wij zijn inderdaad degelijke lieden. Doch hebben wij
 daarmee al het noodige? Zijn wij ook genoeg doordrongen van dien goddelijken adem,
 die steenen in beweging bracht en leven schiep in 'het dal der doodsbeenderen'? Och,
 5060 als wij weer eens een examen ondergaan of afgenomen hebben, laten wij dan even die
 levensbeschrijving van Schliemann ter hand nemen om onze ziel te verkwikken aan dat
 heilige vuur, zonder hetwelk geen dichter of kunstenaar, maar ook geen man van
 wetenschap ooit iets groots tot stand gebracht heeft. Dr. Schliemann zij een
 dilettant, doch hij heeft aan den vooruitgang onzer kennis groter diensten bewezen,
 5065 dan menig half dozijn boekengeleerden.

Leiden.

A.E.J. Holwerda.

5070 1 januari 1884 **Het Attische volk en de kunst van Phidias.**
 Sedert Winckelmann en het begin der Pompejaansche opgravingen leven wij als het ware
 in een tweede tijdvak van renaissance, van eene echter die, schoon van diepgaanden
 invloed op de ontwikkeling der kunst, toch bovenal een meer wetenschappelijk karakter
 draagt. Zij heeft zich verbonden met oudheidkunde en philologie; het beginsel van

5075 historische behandeling, dat vooral in onzen tijd bij de beoefening der geestelijke wetenschappen zulk eene hoofdrol speelt, heeft zich ook bij haar zeer sterk doen gelden; zij is om het in één woord uit te drukken in de eerste plaats archaeologie. Verbazend waren de gevolgen van hare uit den aard der zaak meer opzettelijke en planmatige nasporingen. Een aantal kunstwerken wist zij onder haar bereik te brengen, 5080 waarvan meerdere door hooge innerlijke waarde alles in de schaduw stelden, wat de oude Italiaansche meesters bewonderd hadden. Geen enkele nieuwe aanwinst echter was op zichzelf en in de gevolgen van eene zoo groote beteekenis als die van de overblijfselen van het Parthenon. Reeds kort, zoo het schijnt, na den ondergang van de heidensche wereld werd deze 5085 heerlijkste tempel der oudheid verbouwd tot een christenkerk. Hij leed daar natuurlijk zeer bij; toch bleef hij gedurende het geheele tijdvak der middeleeuwen in een tamelijk goeden staat. Eerst in den nieuweren tijd begon het eigenlijke werk der verwoesting. In 1687 werd de stad Athene door de Venetianen belegerd. Toen deze door een overlooper vernomen hadden, dat de Turken eene groote hoeveelheid kruit in den 5090 tempel bewaarden, richtte men er onmiddellijk het geschut op. En werkelijk sloeg na eenigen tijd een bom juist in den kruitvoorraad neder. Het geheele middenstuk van het gebouw sprong uit elkander, zoodat enkele marmerblokken zelfs onder de belegeraars terecht kwamen. Drie honderd mannen, vrouwen en kinderen werden onder het puin bedolven. En sedert zette men het werk der vernieling, dat op zulk een schaal 5095 begonnen was, gestadig voort. Het gebouw, thans eerst eene eigenlijke ruïne geworden, werd eene onuitputtelijke mijn voor de kalkbranders. Ook werd voor vreemden, die den burcht bezochten, de gelegenheid te schoon om eens iets van dat alles voor zich mede te nemen. Reeds sommige officieren van het leger der Venetianen, dat gedurende eenigen tijd den burcht bezet hield, voorzagen zich van een stuk beeldhouwwerk tot 5100 een gedachtenis en de opperbevelhebber Morosini wilde zelfs als zegeteekenen een paar paarden en het beeld van Poseidon uit den westgevellaten wegnemen. Men ging daarbij al zeer onhandig te werk. De zware marmeren stukken vielen naar beneden, zoodra men was begonnen ze los te maken, en sloegen in duizend gruzels en brokken tegen den grond. Later werd ook door anderen nog al wat mede genomen en dat kwaad werd 5105 natuurlijk niet minder, toen Griekenland meer door reizigers uit verschillende landen begon bezocht te worden. Steeds meer en meer zouden daardoor de kunstwerken van Phidias bij stukken en brokken behalve in de kalkovens, in de talrijke kleine verzamelingen der kunstliefhebbers van geheel Europa verdwenen zijn, indien niet in het begin van deze eeuw lord Elgin, Britsch gezant te Konstantinopel, er nog ter 5110 goeder ure de hand op gelegd had. Bij een Firman verkreeg deze 'getrouwe vriend' der Porte voor zijne plaatsvervangers de vergunning om op den burcht van Athene stellingen te maken, af te vormen, te meten, opgravingen te doen, en 'mochten zij wenschen eenige blokken met oude opschriften of figuren weg te nemen, dan zou hun daarin geenerlei hindernis in den weg mogen gelegd worden.' De wenschen dier 5115 plaatsvervangers strekten zich toen van lieverlede tot bijna al het beel[d]houwwerk uit, dat aan of bij het Parthenon gevonden werd. Een niet onbelangrijk gedeelte van zijn vermogen, 62440 pd., gaf de edele Lord uit om zooals de welbekende Engelsche leus luidde 'het oude Griekenland in Engeland over te planten.' Toen in 1816 het Britsch Museum zijne schatten overnam, kreeg hij wel slechts de groote helft, 35000 5120 pd. van de gemaakte uitgaven terug, doch hij smaakte de voldoening voor zijn vaderland kunstwerken te hebben verworven, die spoedig uit alle oorden van ons werelddeel tal van kunstenaars en geleerden als in bedevaart naar Englands hoofdstad lokten. Later in den Griekschen vrijheidsoorlog werd Athene wederom belegerd en bracht een 5125 bombardement andermaal aan den tempel groote schade toe. Gelukkig dat toen zooveel van het beeldhouwwerk in veiligheid gebracht was. Wij kennen thans, de enkele stukken uit andere verzamelingen en die te Athene waren achtergebleven of later aldaar uit het puin zijn opgegraven medegerekend, van de gevelgroepen ongeveer 10 tamelijk in hun geheel gebleven beelden, behalve talrijke kleinere brokstukken; van de 92 metopen 5130 zijn er nog verschillende over, doch slechts 17 in nog tamelijk ongeschonden staat; van het bijna 140 meters lange fries ontbreken slechts weinige reliefplaten geheel, en is ongeveer de helft nog zeer goed bewaard gebleven. Voor de schikking en de verklaring van de gevonden overblijfselen hebben natuurlijk de berichten en teekeningen van hen, die het Parthenon in beteren staat gekend hebben, groote waarde. 5135 Een bijzonder gelukkig toeval was het, dat in 1674, dertien jaren vóór die noodlottige bom in den tempel neerkwam, de Fransche gezant bij de Porte, de Markies de Nointel, van den kommandant van den burcht tegen zes ellen scharlaken stof en 25 pd. koffij voor den teekenaar Jacques Carrey de vergunning verwierf alle 5140 beeldhouwwerken af te teekenen. Carrey kweet zich van zijn taak, vooral als men in aanmerking neemt, dat hij geen stellingen maken mocht en slechts veertien dagen tijd

had, op eene in vele opzichten voortreffelijke wijze.
 Een nieuw tijdvak voor de ontwikkeling van den kunstzin scheen na 1816 aangebroken.
 Met zekere verbazing gevoelde men zich als op eenmaal in eene onbekende wereld van
 schoonheid verplaatst. Een Goethe prees zich gelukkig dat nog te hebben mogen
 5145 beleven. Men beseftte den ontzettenden afstand tusschen de Grieksche werken uit
 lateren tijd, waarmee men tot nog toe zich hoofdzakelijk had moeten tevreden stellen,
 en deze voortbrengselen van Griekenlands bloeiperiode. Niets heeft wellicht de
 zegepraal van het historisch beginsel in de archaeologie meer in de hand gewerkt, dan
 het bekend worden van deze kunstschaten.

5150 En zelfs tot eene meer diepe historische studie moest men door de beschouwing dezer
 Elgin marbles worden opgewekt. Men gevoelt duidelijk, dat men hier de overblijfselen
 eener monumentale kunst tegen zich over heeft, die eenmaal bestemd was aan de edelste
 behoeften van het Attische volk te voldoen. In de gevelgroepen en metopen verkregen
 de mythologische volksdenkbeelden der Atheners hunne hoogste uitdrukking; in het
 5155 fries zag het zichzelf in zijn heiligste en gelukkigste oogenblikken; het was de
 Attische beschaving van eene harer edelste zijden gezien en zooals de Athener zelf
 die het meeste lief had, welke in hare uiterlijke vormen en geestelijke stemming hem
 hier in een grootsch tafereel voor oogen trad. Ook wij, wanneer wij ons een tijdlang
 te midden van al die machtige scheppingen van den menschelijken geest ophouden, komen
 5160 eenigermate onder dezelfde indrukken als die welke de Athener daarvan moet ontvangen
 hebben. Doch hand aan hand daarmee gaat de behoefte aan verklaringen en ook die
 indrukken wil men tot helderheid brengen door er zich rekenschap van te geven. Het
 Attische volk moeten wij leeren kennen, niet slechts in zijne uiterlijke
 omstandigheden, maar bovenal in zijn leven en streven, in zijn denkwijze en innigst
 5165 zielbestaan. Zoodra men echter tracht zich duidelijk te maken, wat een volk in een
 bepaald tijdsgewricht zijner geschiedenis geweest is, wordt men als van zelf op den
 historischen weg gedrongen. Ook wij zullen dan in dit opstel op dien weg ons begeven,
 en wel hem van het begin afaan vervolgen, niet van het kunstwerk uitgaande en telkens
 daartoe terugkerende er slechts nu en dan den voet op zetten; hem om zijn zelfswil
 5170 te betreden is het naaste doel. De Elgin marbles gaven tot de volgende studie de
 eerste aanleiding, doch de schrijver zal zich daar vooreerst niet mee bezighouden.
 Hij wil trachten in het kort eene geschiedenis te geven van de ontwikkeling van het
 Attische volk, - en natuurlijk tevens eenigermate ook van het Helleensche in het
 algemeen, want beiden zijn niet te scheiden, - opdat blijken moge, hoe de nationale
 5175 Helleensche en Attische kunst in nauwe aansluiting aan de geheele volksontwikkeling
 ontstond en als het ware met het volk opgroeide. Van zelf brengt ons verhaal ons op
 Phidias en zijne werken terug, waarin de Helleensche kunst eigenlijk eerst tot
 rijpheid komt.

Met het algemeen Helleensche behooren wij aan te vangen; het Attische is natuurlijk
 5180 slechts een bijzondere vorm daarvan.
 Wij zullen in het kort nagaan, hoe zich de Helleensche godsdienst en in nauwe
 aansluiting daaraan de geheele Helleensche beschaving ontwikkelde. De hooge
 beteekenis van het godsdienstige element voor het leven van den Helleen in het
 algemeen en in het bijzonder voor de ontwikkeling van zijn kunst wordt gewoonlijk
 5185 niet in al haren omvang gevoeld.

In de diepe duisternis der zoogenaamde vóór-historische tijden werpt nevens de
 archaeologie en vergelijkende taalstudie de vergelijkende mythologie eenige heldere
 lichtstralen. Met haar hulp kunnen wij ons bijv. ook eenigermate een denkbeeld vormen
 5190 van de natuurbeschouwing, ja de gemoedsstemming, van die Indogermaansche stammen, -
 Pelasgen zullen wij ze gemakshalve noemen, - waarbij zich later Helleensche taal en
 beschaving ontwikkeld hebben. Evenmin als hunne stambroeders op soortgelijken trap
 van beschaving waren deze vóór-Hellenen de overweldigende massa van indrukken
 meester, die zich van alle zijden aan hun ontvankelijk gemoed opdrongen¹). Men
 5195 leefde in midden van eene wereld van hogere wezens, - rondwarende op zichzelf of
 huizende in boomen, in steenen, in den wind, in de wolken, in hemel en aarde, - van
 welke men niet wist wat men te vreezen of te hopen had. Het gaf eene zekere rust op
 het hoge vuuraltaar te stijgen en den offerreuk op te zenden naar Zeus, het wezen
 dat daar zetelde in het blinkende hemelgewelf en daarmede het tooneel van alle
 5200 wisseling en verandering hier beneden als met eene eeuwige gelijkheid scheen te
 omvatten¹). Dáár over dat hemelgewelf bewoog een vurig licht zich voort. Aan welk
 wezen is het, dat men die koesterende warmte en helderen lichtglans dankt, die
 vreugde en vertrouwen in de ziel doen nederdalen? Een heirleger verklaringen rijst
 op, nieuwe of die men zich reeds meermalen gegeven heeft, en zich iets voorstellen en
 5205 het voor waar aannemen is dezelfde zaak, of liever men maakt nog geene scheiding
 tusschen waar en valsch. Het is ongetwijfeld de zoon van Zeus, waaraan men dat alles

te danken heeft, meenen velen. Doch het goddelijke wezen daalt neder en verdwijnt in de uiterste duisternis van het verre westen. Met welk een somberheid en angst wordt men daarbij vervuld, welk een tal van voorstellingen bestormen den geest wederom. Wat is er van den heerlijken geworden? Slaapt hij een eeuwigen slaap en werd hij gekust door de maangodin die men daar aan den trans ziet oprijzen²⁾? Leeft hij niet meer en keert hij evenmin uit dat Westen terug als de schimmen der afgestorvenen, die daar in het huis van Hades zijn aangekomen? De verschrikkingen van den dood en het hiernamaals treden voor den geest op in al hare kracht; is men wellicht ook door bloedschuld bezoedeld of heeft men een dier honderde, onzichtbare wezens, waardoor men omringd wordt, in overmoed of geheel zonder het te weten beleedigd? Doch er daagt verlossing op uit het oosten; lichtstrepen vertoonen zich, gevolgd door een rozenvingerige, wier verschijning de ziel met nieuwe hoop vervult? Daar verrijst het groote lichtwezen, welks komst men reeds meende te mogen verwachten. Wederom grijpt de ziel hier deze, daar gene verklaring aan. Het is eene schitterende held (Tithonos), - zoo meent men bijv., - door de rozenvingerige (Eoos) zelf als hare gade begeerd en in liefde omhelsd, glanzend door schoonheid en kracht, doch van wien men reeds kan voorspellen, dat hij neergedaald in het westen eeuwig zal leven zonder eeuwige jeugd tot een schim van zichzelf inéenschrompelend. Het kan echter ook gebeuren, dat het heerlijke lichtwezen op eenmaal verdwijnt, terwijl het hoog aan den hemel staat te glansen. Tal van daemonische wezens brullen en loeien door het zwerk, donkere gestalten trekken van alle kanten op. Zeus zelf schijnt voor het oogenblik verdwenen. Het is een aanval van de machten der duisternis op die van het licht. Het zijn de Giganten uit de aarde gesproten; ook stuwt Hades zijne schrikkelijke trawanten omhoog; de aardbodem daar in het westen is opengespleten en daaruit heffen zij zich op die wezens, die het onverbiddelijk zichten taak gesteld hebben wanhoop en verschrikking te verbreiden onder de stervelingen. De machten des doods heerschen in het rijk des levens. Daar gieren, jagen de zwarte Erinnyen, gelijk zij de met bloedschuld beladenen voor zich uitdrijven; is Demeter, de godin der aarde, niet zelf eene Erinnye, thans in zwarte gestalte zich mengende onder hare zusters? Zij staan onder de bevelen van de verschrikkelijke Persephassa 'de verdelgster', die voortstormt met het Gorgo-hoofd voor zich uit, dat door zijn blik iedereen, die getroffen wordt, verstijfd doet nederstorten. Doch er nadert verlossing. Reeds klinkt Zeus' donder door alle gejoel en gehuil. De godheid verheft zich; met den bliksem in de hand staat hij tegenover iederen vijand. Of wel op eenmaal springt zijn dochter Athenal) blinkend in wapenrusting met krijgswagen en al uit het hoofd haars vaders. Zij rent dwars door hare vijanden heen; niemand weerstaat haar. Daar werpt de Zonnegod zijne schitterende glansen tusschen de zwarte massa's door. Een koesterende gloed verbreidt zich door het gansche zwerk. De machten der duisternis trekken zich terug. Het rijk des levens heerscht weer. Het Gorgo-hoofd prijkt als zegeteeken op de borst van Athena²⁾.

Van dien aard waren de voorstellingen te midden waarvan men leefde. Onnoemlijk was hun aantal. Geen natuurverschijnsel bijna of het riep er in het leven. Zij hoopten zich op. Verschillende personen of stammen of ook wel dezelfde in verschillende tijden zagen dikwijls in hetzelfde verschijnsel verschillende voorvallen. Wat in de ziel opkwam, werd nog gewoonlijk niet met volle bewustheid vastgehouden; zij bezat nog slechts een geringen inhoud van vaste, blijvende denkbeelden, waardoor men voortdurend zelfs onwillekeurig beheerscht werd; dezelfde voorstelling kon als onbewuste of halfbewuste herinnering onophoudelijk met zekere nieuwheid terugkeeren. De verbeelding speelde in deze kinderlijke zielen nog geheel de hoofdrol. Men kon zich bijna niets denken dan levende wezens in volle handeling, in den tijd toen men bijv. met zijn grammatisch geslacht ook stoffelijke voorwerpen in mannen en vrouwen verdeelde; en de mythische gestalten, die men voor den geest had, waren mensen of dieren, paarden, koeien, vogels of samenstellingen uit verschillende dieren of uit dier en mensch. Die dierenwereld was die van het oude Indogermaansche vaderland, dezelfde, die men later nog op de oudste Grieksche vazen aantreft nevens de gemakkelijkst na te bootsen zeedieren (bijv. inktvisschen), welke men op de kusten of eilanden van den Griekschen archipel, in het nieuwe vaderland, leerde kennen. Uit alle hoeken van Griekenland en de eilanden zijn dergelijke vazen voor den dag gekomen, op Rhodos, Santorino, Cyprus, etc. bovenal echter door Schliemanns opgravingen te Mykenai. Maakte men reeds een begin met het afbeelden van de godenwereld? Langen tijd kon daarvan geen sprake geweest zijn. Toch zijn er uit alle oorden van Griekenland en de eilanden zeer oude gesneden steenen voor den dag gekomen, die buiten twijfel de vertegenwoordigers zijn van een kunst oefening, welke reeds lang vóór de opkomst der eigenlijke Helleensche beschaving moet zijn aangevangen, en daarop meent men¹⁾ die onvervalscht Indogermaansche voorstellingen

- als bijv. Erinnyen, - als paardekoppige monsters met vogel- of insectenlijf, - waar te nemen.
- 5275 Er naderde echter een tijd, waarop de geest van lieverlede aan dien ouden toestand begon te ontgroeien. De volken ontwikkelden zich. Door welke oorzaken? Hoofdzakelijk door geene andere, dan waardoor de zaadkorrel een boom, de knaap een man wordt. Veel verder dan deze verklaring, die eigenlijk geene verklaring is, heeft het onbevange onderzoek het nog niet gebracht. Ook de geographie leert ons in geen geval meer
- 5280 kennen dan de uiterlijke omstandigheden, welke op die ontwikkeling een bevorderenden of tegenwerkenden invloed uitoefenden. Zoo ging ook de Pelasg, even als zoovele volken vóór en na hem, in de eerste plaats door de eigen kracht der menschelijke natuur, waaromtrent wij verder niets weten, in een nieuw tijdperk van geestelijke
- 5285 ontwikkeling over: de verbeelding wordt steeds meer uit de alles overheerschende stelling gedrongen, die zij in de ziel innam; het samenhangend, geregeld denken eischt steeds grooter plaats voor zich. Reeds te midden van de oude mythologische voorstellingen bespeurt men den invloed van dien overgang. Nevens den Zonnegod, die in het westen stierf, of sliep of in voortdurenden ouderdom wegwijnde, dacht men zich een eeuwig jeugdig lichtwezen, dat met onveranderlijke welwillendheid jegens het
- 5290 menschelijke geslacht onafgebroken iederen morgen boven den horizon opsteeg. Hier had men werkelijk een vrucht van nadenken, een soort van vaste theorie tot verklaring van een zich onophoudelijk herhalend verschijnsel. Zulk een lichtwezen was of werd, naar het schijnt, Apollo en hierin ligt wellicht reeds het begin van de groote beteekenis, welke die Godheid voor de geheele ontwikkeling van den Helleen gehad heeft: men had
- 5295 thans eenigermate een waarborg, dat het rijk der duisternis nooit blijvend dat des lichts kon overwinnen; de telkens terugkeerende Lichtgod werd ook de regelaar der tijden. Doch van ingrijpender beteekenis was het, dat de geheele oude mythologische wereldbeschouwing steeds meer moest terugtreden. Men verkreeg meer begrip van de natuurlijke gesteldheid der dingen, - van wolken en winden bijv. - en daardoor
- 5300 verloren de mythen van zelf hunne oorspronkelijke natuurlijke beteekenis. Van de natuurverschijnsels gescheiden werden de mythische gestalten geheel zelfstandige voorstellingen van den geest. Zij verkregen tevens meer vasten vorm, naarmate zij bij de ontwikkeling van het denken steeds meer het karakter van indruk van het oogeblik verloren.
- 5305 En met dat alles ging nog iets anders gepaard, dat evenzoo van ver reikende strekking was. Verbazend was de massa der oude mythische voorstellingen, doch er kwam orde in den bajert en wel niet het minst op eene wijze, die schoon volstrekt niet uitsluitend, toch in bijzondere mate aan de oude bewoners van Griekenland en Italië eigen was. Mythen waren in een bepaalden kring gangbare voorstellingen; de eene
- 5310 echter was dat meer, de andere minder, en nu traden met der tijd in dien kring eenige dier voorstellingen zeer bijzonder op den voorgrond, op soortgelijke wijze als eene taal, die zich vormt, uit eene massa klanken, die ten naastebij dezelfde voorstelling wekken, aan sommige de voorkeur geeft, zonder daarom nog de andere geheel te verstooten. Zoo kozen zich hier geslachten, familiën bijzondere mythologische wezens
- 5315 uit als hun Goden, zonder dat daaruit nog in het minst zelfs eene geringschatting van de overigen behoefde te volgen. Hetzelfde deden stammen en volken, - deze ongetwijfeld doordien de heerschende geslachten hunne Goden tot die van het volk maakten, - en op zoodanige wijze kregen enkele mythische wezens dat geijkte, dat de uitgesproken erkenning in zekeren kring pleegt te schenken. Men verkreeg een
- 5320 eenigszins vast stelsel van nationale Goden, waaraan men wist dat men zich vooral te houden had. Met de ontwikkeling van den staat ontwikkelde zich hier niet slechts vastheid in de levenstoestanden. maar zelfs in de wereld van gedachten en gevoelens. En hiermeê ging iets gepaard, dat geheel getuigde van denzelfden geest. Had men vroeger vaak niet geweten hoe eene vijandig gestemde Godheid te verzoenen en radeloos
- 5325 nu dit dan een ander offer of middel tot bezwering beproefd, van lieverlede ontwikkelde zich thans in dit opzicht een zeker soort van vaste wetenschap, en de aristocratische geslachten, die de staten gegrondvest en dan gewoonlijk aan deze hun eigen Goden gegeven hadden, die zij sedert lang uit ondervinding kenden, wisten natuurlijk het best wat er te doen stond om tegenover hen in het reine te blijven.
- 5330 Zij kenden de 'Goddelijke dingen, waren de verklaarders van het goddelijke recht en de heilige verordeningen)' en daarop rustte dikwijls eeuwen lang voor een groot gedeelte hunne heerschappij bij hunne landgenooten. Doch van lieverlede verkrijgt die aloude scheiding tusschen de Goden van het licht en van de duisternis bij de Pelasgische stammen eene zeer bijzondere beteekenis, en hier
- 5335 is het, dat de duidelijke ontwikkeling van het bepaald Helleensche een aanvang neemt. Het was een geheel tijdvak van gisting en wording, dat gelijk elders, bijv. in Europa in den tijd der Noormannen, zoo ook in Griekenland aan de vestiging van geregelde toestanden voorafging. De volken braken op om zich nieuwe woonplaatsen te kiezen.

5340 Stammen en geslachten geleid door hunne Goden vertrouwden zich toe aan de wijde zee, hunne onstuimige kracht nu hier dan elders heen wendende, of wel voor goed in een land zich als heer en meester vestigende. De Aegyptische historische overlevering kent die bewegingen sedert de veertiende eeuw en eerst in de elfde met de Dorische volksverhuizing en de daarop volgende kolonisatiën was het einde daar. Hoe kon de

5345 hoogstbeschaafde Aegyptenaar vermoeden, dat onder die wilde volken, die zijne zeeën onveilig maakten, eene beschaving kiemde, welke later hem zelf te machtig zou worden? Het was zucht naar daden, die hen opdreef uit hunne woonplaatsen; zij gevoelden zich niet meer zoo lijdelijk tegenover wat hen omringde; met de geestenwereld rondom hen op meer vasten voet gekomen en met sommige van dezen als hunne bijzondere leidlieden in eene nauwe betrekking getreden, waren zij van een geweldigen druk van buiten

5350 ontheven en traden zij de wereld in met het frisch ontwaakte gevoel van eigen kracht. Doch tevens drong zich de tegenstelling tusschen de Goden des lichts en der duisternis steeds machtiger aan hun gemoed op. Aan den eenen kant dachten zij zich de machten der onderwereld, Hades, bij wien de schimmen der afgestorvenen een troosteloos bestaan voerden, de verschrikkelijke Persephassa, de Erinnyen, die den

5355 met bloedschuld beladene in blinde woede voor zich uitjagen, - voort, voort, altijd maar voort, - om zich aan hem vast te klampen, het bloed uit te zuigen, hem te laten leven, maar hem levend te verteren¹⁾, wezens zonder rede of menschelijk gevoel. De gedachte aan dat alles verlamt wederom hunne krachten. Gelukkig echter stonden de Goden des lichts daartegenover, Apollo de heerlijke Lichtgod, bij wiens koesterenden glans men leefde met de volle ziel zonder verstorende bijgedachte, of wel Athena het

5360 krachtige vrouwelijke lichtwezen, de dochter van Zeus, die immers zegepraalde over de machten der duisternis. Men krijgt hier een inzicht in beweegredenen, die bij de keuze van Goden hebben medegewerkt. Bij welke zal men zich aansluiten? De diepste neigingen van het gemoed naar het geheimzinnige, het innigste gevoel van zedelijke verantwoordelijkheid voor zijne daden, spreken voor de machten der duisternis. Maar daartegenover verheft zich die geweldig opbruisende levenskracht, die den boezem

5365 rijzen doet door de zaligheid van het bestaan, die móet genieten en móet handelen, die geheel door het heden geboeid is. Haar aandrang blijkt onwederstaanbaar. 'Hades wil men vergeten'¹⁾; men wendt zich tot de Goden des lichts. Met zekere mate van bewustheid koos een volk zich hier een levensrichting; de weg wordt ingeslagen, waarop men zijn geheele verdere ontwikkeling bereiken zal; de dageraad der Helleensche beschaving is doorgebroken.

Apollo werd wel in de eerste plaats de Godheid, die aan de zielsbehoeften, welke

5375 thans vooral zich deden gelden, voldeed. Hij, de God des lichts, werd degene, die aan de machten der duisternis hunne prooi ontrukte, die den armen smeekeling door zuivering en zoenoffer van het gewicht der bloedschuld bevrijdde, en hem als het ware het leven weerschonk. Hij wendde alle verderf af en zegepraalde over ziekten. Richtte de benarde ziel zich van ouds tot de goddelijke wezens zelf om te weten wat te doen te midden van alle onzekerheid, waardoor men omringd werd, tot wiens orakel moest men

5380 zich meer aangetrokken gevoelen, dan tot dat van den vriendelijken Lichtgod, wiens lust het was zegen te verbreiden, bij wien men wist een medegevoelend gemoed te zullen vinden, dien men met zooveel meer vrijmoedigheid naderen kon dan den zoo ontzaglijken Zeus? Met welk eene zielsverrukking zong men hem zijn Paian toe, den eeuwig jeugdige, door wien de geheele schepping de vreugde van het aanzijn eerst

5385 recht scheen te gevoelen, dat innig genot van het leven, waarbij als van zelf liederen uit de borst opstijgen, gelijk ook de Godheid in zang en muziek voorging, de lier in de hand, gevolgd door de Musen²⁾. Zoo werd de Zonnegod een god van reiniging en edele levensvreugde en hij werd dat in zoo hooge mate, dat zijn oorspronkelijke beteekenis geheel op den achtergrond kwam. Er bestond echter nog mythenscheppende

5390 kracht genoeg om een nieuw lichtwezen Helios (de zon) op de opengelaten plaats te stellen. - Het was een gebeurtenis gewichtig in de gevolgen, toen - dit geschiedde reeds in ver verwijderde tijden - te Delphi, op de plaats waarschijnlijk van een vroeger heiligdom, een tempel en orakel van Apollo gevestigd werden.

Doch hooge aantrekkelijkheid heeft bij deze nieuwe geestesrichting ook Athena, de

5395 verheven dochter van Zeus. In hare gestalte begint men zich in zijn edelst streven terug te vinden. Zij was het, aan wien de vader zijn bliksem toevertrouwde; voor haar vloden de machten der duisternis, de Giganten, de zonen der Aarde; zij zegepraalt door kloekheid en kracht; zij, de eeuwige maagd, onbeneveld van verstand, zonder begeerlijkheden, houdt het oog onafgebroken slechts op de vervulling van haar taak gericht. Daar is een levenslust van den arbeid, eene zelfbevrediging door inspanning,

5400 - dat gevoel hetwelk die krijgshaftige stammen en geslachten zoo ruimschoots genoten, toen hun vaderland voor hunne daden te klein werd. Het was van die kloeke zucht tot handelen, dat Athena het goddelijke voorbeeld werd, en ging volgens Homeros 'de oorlog de mannen ter harte,' 'aan de vrouwen het spinrokken en weefgetouw'¹⁾, ook

5405 hierbij was ernstige inspanning mogelijk, ook hier ging de Godheid voor (Ergane).
 Doch na het moeitevol streven volgt de heerlijke voldoening, het doel der inspanning
 bereikt te hebben, de zaligheid van den overwinnaar. En ook deze was een geschenk van
 de Godheid. Van haar, evenals van haar ontzaglijken vader, daalde Nike neder, de
 Godin der overwinning.

5410 Wat anders is het dat ons hier voor oogen treedt, dan de Helleen in zijn eigenaardig
 gemoedsbestaan en streven? Aan die oude mythische gestalten, die na het terugtreden
 der natuurlijke beteekenis in de ziel waren achtergebleven, was nieuw leven ingestort
 en wel datzelfde nieuwe leven hetwelk men in eigen boezem voelde ontwaken. Enkele
 Goden als de genoemde waren door hunne oorspronkelijke beteekenis geschikter dan de

5415 overige om zulk een nieuwen inhoud in zich op te nemen; in het algemeen echter werd
 de Godenwereld steeds meer en meer het toonbeeld van die der menschen, zooals men
 deze zinlijk aanschouwde en in den omgang leerde kennen, niet het minst ook zooals
 men hunne innerlijke zielsgevaarwordingen ervoer in eigen gemoed. Dit is waarlijk
 niets bijzonder Helleensch. Waar is of wordt de Godheid niet min of meer menschelijk

5420 voorgesteld? Doch nergens wellicht zien wij dat in zulk een mate als hier, bij de
 Helleensche volken. Men had zich gewend tot de Goden des lichts, omdat men zich
 wenschte te ontslaan van alle nederdrukkende gevoelens van angst en onzekerheid. Met
 eene rustige, vrije ziel wilde men de Godheid nader treden en men slaagde daarin des
 te beter, naarmate men deze meer aan zichzelf gelijkvormig maakte. De gemengde

5425 gestalten van dier en mensch, die vroeger bij het noemen van een Godennaam dikwijls
 voor den geest verrezen, werden steeds meer en meer menschelijk. De paardmensen
 (kentauren) en sommige gevleugelde wezens (Eros etc.) waren ten slotte het eenige,
 wat men van de oude voorstellingen overhield. Van ouds waren de mythische gestalten
 handelende en lijdende wezens; hun geslachtsomgang vooral gaf dikwijls de oplossing

5430 van tal van vraagstukken omtrent het heelal en zijne verschijnselen. Vanwaar bijv. de
 zon? Uit de paring, om eens iets te noemen, van het blinkende Hemelgewelf (Zeus) en
 de Duisternis (Kaluke). Dat echter waren immers in meerdere of mindere mate
 opvattingen van het oogenblik; van hetzelfde verschijnsel konden meerdere geheel op
 zich zelf staande verklaringen gegeven worden. Aan het maken van gevolgtrekkingen

5435 werd niet gedacht. Thans echter was het daar de tijd voor. Men brengt de mythen met
 elkaar in verbinding. Men wordt er door getroffen, dat één en hetzelfde goddelijke
 wezen nu zich paart met de eene, dan met de andere; dat hij zich paart met iemand,
 die men bijv. ook als zijne moeder of zuster heeft leeren kennen; dat de Godheid, die
 door een ander verslagen werd, eigenlijk diens vader is, enz. enz. De Goden zijn

5440 bezoedeld door ontucht, bloedschande en vadermoord! Men meent in de Veden een zekeren
 schroom tegen dergelijke gevolgtrekkingen waar te nemen. Ontwifelbaar is het, dat
 zij bij de Hellenen in het minst niet geschuwd werden, dat zij met zekere voorliefde
 zelfs werden uitgesponnen en dat nergens de Godenwereld zoo volmaakt eene
 maatschappij van menschen met menschelijke wederwaardigheden, hartstochten, deugden

5445 en ondeugden werd als bij hen. In den tijd van Homeros' gedichten was zij dat
 volkomen. Zonder deze vast omschreven menschelijke Godengestalten is de latere
 Grieksche kunst ondenkbaar; slechts eene mythologie, die in zoo hooge mate eene
 afspiegeling was van het menschelijke leven, kon de stof geven aan eene letterkunde
 als de Grieksche in hare hoogste ontwikkeling. Toch heeft de innigheid der

5450 Godsvereering daar stellig onder geleden. Ook kon tegenover zulke Goddelijke wezens
 het geheimzinnige en symbolische slechts eene bescheiden plaats innemen. Bij tal van
 oude volken, niet in geringe mate bij de zoo nauw aan de Grieken verwante Baktriërs
 en Indiërs, wist de vereering van een enkel hoogste opperwezen ook in den
 volksgodsdienst zich baan te breken. Bij de Grieken vertoonden zich hiervan slechts

5455 enkele zwakke sporen.
 Hoe gansch anders zou zich het Grieksche volk ontwikkeld hebben, wanneer het, toen
 het daar de Goden van het leven en van den dood als in twee gescheiden groepen zich
 voor oogen stelde, de laatste in plaats van de eerste gekozen had. Niet alleen zou
 dan de gemoedsstemming geschikter gebleven zijn voor opvattingen van een meer dan

5460 menschelijk goddelijk wezen, maar op Griekschen bodem zou zich een godsdienstvorm
 ontwikkeld hebben op het hiernamaals gericht, die enkele sprekende karaktertrekken
 bijv. met het Katholicisme gemeen zou gehad hebben. En dit rust op meer dan op bloote
 bespiegeling. Immers wij wezen er op, dat bij dat kiezen tusschen mythische figuren,
 hetwelk in de ontwikkelingsgeschiedenis van dien ouden godsdienst zulk een rol

5465 speelt, diegene die niet op den voorgrond kwamen, daarom nog niet geheel verzaakt
 werden. Dit vertoont zich nergens sterker dan hier. De Goden des lichts behielden het
 groote overwicht; zij hoofdzakelijk beheerschten het leven. Toch werd het recht ook
 dier andere godsdienstige gevoelens volkomen erkend, zoo zelfs dat men bepaalde
 instellingen schiep, de mysteriën van Demeter, waarim zij aangekweekt werden; deze

5470 waren even goed als alle andere eerediensten eene zaak van den staat. Zij waren voor

'ingewijden;' doch niet alleen was het een zeer algemeene zaak zich te laten inwijden, maar alle begrip, dat de eene godsdienstvorm den anderen uitsloot, ontbrak. Men maakte doodeenvoudig verschillende instellingen voor de verschillende behoeften, die men bij zich had voelen ontwaken. Zoo werden de mysteriën de plaats voor het
5475 gevoel van het onbegrijpelijk en het besef van zedelijke verantwoordelijkheid voor zijne daden met het oog op het hiernamaals. De symboliek en het geheimzinnige van zekere heilige vertooningen en van het uitgebreide ceremonieel brachten daar den geest in eene stille, gewijde stemming; men zonk weg in de heiligste gewaarwordingen: men had het goddelijke zelf aanschouwd en daardoor gevoelde men beter dan ooit dit
5480 nooit volkomen te kunnen aanschouwen. Door zich te laten wijden kon men de hoop koesteren na den dood bij de Goden der onderwereld genade te zullen vinden. Denken wij niet onwillekeurig aan die bekeerlingen uit den ouden Christentijd, die zich nog op hun sterfbed lieten doopen, wanneer wij lezen van iemand, die vooral meent te moeten zorg dragen zich nog bijtijds voor zijn dood te laten inwijden?1) Zoo komt het
5485 bij de mysteriën duidelijk uit, dat de Griek ook nog van eene andere godsdienstige ontwikkeling de kiemen in zich droeg. Doch niet slechts in een bijzonderen vorm van godsdienstige vereering kwam het uit, dat men de Goden der duisternis erkende en eerde, ook in de algemeene godsdienstige volksoverlevering nemen zij nog altijd eene niet onbelangrijke plaats in. Wel hebben zij daar den invloed van de Goden des lichts ten zeerste moeten ondervinden. Ook
5490 tegenover hen wilde men de ziel zooveel mogelijk van allen angst bevrijden. Bij de Erinnye-Demeter was dat niet moeilijk; zij was van ouds de zegenbrengende Godin van den landbouw. In de binnenlanden van Arkadië, het land waar de nieuwe geest het moeilijkst doordrong, bewaarde men nog lang de herinnering aan de 'zwarte Erinnye-Demeter' met een door slangen omwonden paardenhoofd, doch over het algemeen dacht men zich ook deze Godheid spoedig volkomen menschelijk. Hare verschrikkelijke zusters, de Erinnyen, begon men ten laatste ook wel als Eumeniden, 'de welwillenden', te begroeten, of wel men stichtte altaren voor haar, - de redeloos wraakzuchtigen van vroeger, - als de 'Semnai', de godinnen van den heiligen ernst, de handhaafsters
5495 eener zedelijke wereldorde. Hierin is men nooit volkomen geslaagd; de Erinnyen bleven, nevens Semnai en Eumeniden; haar gestalten namen geen volkomen vasten vorm aan, het allerminst een vriendelijken en menschelijken; men sidderde bij het noemen van haar naam; men vreesde op de een of andere wijze ook zonder het te willen haar te beleedigen. Bij bloedschuld vooral, het oudste vergrijp dat de menschelijke
5500 maatschappij kende, was het alsof deze echt oude schrikbeelden uit de onderwereld waren losgebroken. Deze vrees voor de Erinnyen hield te midden van de steeds meer tot het gewone menschelijke peil afdalende Goden het denkbeeld levendig van eene geheimzinnig werkende goddelijke macht. Dit echter bleef zich ook nog op andere wijze handhaven; de menschelijke geest herbergde vooral toen zonder eenig bezwaar dikwijls de meest
5510 tegenstrijdige denkbeelden. De Moira (het lot), eene onverbiddelijke macht, die naar het Grieksche volksgeloof half en half van de Goden onafhankelijk was, had altijd iets zeer bovennatuurlijks. Evenzoo viel de atê (ἄτη), het verderf dat de Goden den menschen toezenden, dat plotseling het verstand benevelde, dat trof wanneer het niet verwacht werd, geheel en al buiten het gewoon menschelijke. Ook deze had, zooals zoo
5515 menige oude voorstelling, iets van eene persoon en was zij evenals andere afgetrokken begrippen als bijv. de overreding, Peitho, op Grieksche wijze een duidelijk omschreven menschelijke figuur geworden, dan zou ook deze goddelijke machtsuitoefening geheel binnen den kring van het menschelijke gekomen zijn en zou
5520 Atê eene bode of helpster van deze of gene Godheid, waarschijnlijk van Zeus, geworden zijn, zooals bijv. Peitho er eene is van Aphrodite. Een beginsel van eene dergelijke volkomen persoonswording openbaart zich in de Homerische zangen1); men is daarmee echter niet doorgegaan. Ook meer in het algemeen bleef in tal van oude volksverhalen, omtrent de ongedachte wijze, waarop de Goden den menschelijken overmoed deden ten val
5525 komen, omtrent menschen die zich aan de goddelijke beschikkingen wilden onttrekken, doch daardoor juist ze in vervulling brachten enz., een tamelijk levendig gevoel van eene goddelijke macht bewaard, wier wegen anders zijn dan die der menschen. Zoo was er nog altijd eenig tegenwicht tegen de volkomen menschwording der Godheid, en dat dit een veredelenden invloed ook op het zuiverste Hellenisme uitoefende, zullen wij
5530 later zien. En buiten dat alles was zonder twijfel de Godheid der aanbidding niet zoo geheel dezelfde als die der mythologie. De Goden der natuurverschijnselen waren mythische personen geworden, doch de goddelijke wezens konden zich immers ook in levenlooze voorwerpen ophouden (fetischen), veelal blokken hout, en van daaruit hunne
5535 toovermacht doen gelden. De oudste Grieksche afgodsbeelden waren dergelijke houtblokken (ξύανα), woningen van de Godheid, half en half de Godheid zelf. Deze

kregen wel dikwijls eenigermate, nu meer dan minder, een menschelijken vorm, doch werden in het gevoel van hen, die ze vereerde, nooit volkomen eene eigenlijke afbeelding; steeds was men tegenover deze in de eerste plaats onder den indruk. van
 5540 het onbegrijpelijke der goddelijke wondermacht. De godsdienstige handelingen waren gebed en offer; wijgeschenken, bij de Grieken zoo algemeen, zijn oorspronkelijk niet veel anders dan offers; in aansluiting aan deze ontwikkelen zich in lateren tijd, gelijk wij zien zullen, nog andere vormen van godsvereering. Bij den Indiër waren het
 5545 offervuur, de offerdrank en de kracht des gebeds zelf goddelijke machten, die bovenal de wereld in stand hielden; door eene nauwgezette inachtneming van een ongelooflijk ontwikkeld ritueel van gebeden, heilige spreuken en offers hield de Brahmaan als het ware het heeal in zijne voegen. Bij den Griek en Romein is van eene dergelijke mateloze overdrijving geen sprake; toch is de beschouwing, die bij hunne
 5550 godsdienstige handelingen ten grondslag ligt, geheel dezelfde; alleen worden, gelijk te verwachten was, door gebed en offer hier meer de 'familiën en de staat' dan de wereld in het algemeen in stand gehouden. Vooral bijv. bij het heilige vuur van Hestia bij de Grieken en in hoogere mate nog bij dat van Vesta bij de Romeinen, komt die hoge beteekenis van het offer duidelijk uit. Werd dat uitgedoofd, dan scheen werkelijk het bestaan van den staat in gevaar gebracht. Welk eene straf verdiende de
 5555 Vestaalsche maagd niet, wier achteloosheid daarvan de schuld was? Bij de Grieken was het, zooals boven werd opgemerkt, dikwijls de adel, die geacht werd de voor alle gevallen vereischte offers te kennen (van de Romeinen spraken wij niet, doch het was daar niet veel anders); men gevoelt thans wederom duidelijker, hoe groot het aanzien, dat deze daaraan dankte, wezen moest. In Griekenland bestond, evenals in het Indië
 5560 van den Brahmaan, de rechtzinnigheid, - eigenlijk is zelfs dat woord hier niet op zijn plaats, - veel meer in stiptheid in het ceremonieel, in het 'offeren en bidden'1), dan in het getrouw aanhangen van geloofsstellingen; al speelt natuurlijk deze geheele zaak bij den Griek weder een oneindig veel bescheidener rol dan bij den Indiër. Ontwifelbaar schijnt het, dat de Hellenen bij zijn offer en gebed door
 5565 voorstellingen beheerscht werd, die hij in kiem reeds uit het met den Indiër en de overige Indogermaansche stammen gemeenschappelijke vaderland had meegebracht. Evenals de oude afgodsbeelden hielden ook die oude godsdienstige handelingen, aan welke men in zijn gevoel nog altijd iets van een magische kracht toeschreef, het denkbeeld eener wonderdadige Godheid levendig. Later is bij velen alle gevoel van de beteekenis
 5570 dier oude handelingen geheel afgestompt. Zulke voorstellingen van eene min of meer tooverende Godheid waren nu juist op zich zelf niet verhevener, dan die van gewoon menschelijk handelende Goden, doch zij hielden den geest open voor het geheimzinnige en lieten verhevener opvattingen veel gemakkelijker toe. Men hechte niet te zeer, vooral waar het de oude wereld geldt, aan een onderscheid
 5575 tusschen godsdienstige en minder godsdienstige volken. Alle oude volken ten naastenbij zijn eigenlijk in de eerste plaats godsdienstig, al staan zeker de godsdienstige voorstellingen van het eene volk veel dichter bij de onze dan die van het andere. Dit geldt in hooge mate ook van de Hellenen. Nergens wellicht beheerschte de godsdienst meer het geheele leven dan juist hier. Na de geboorte van een kind
 5580 velerlei plechtigheden en offers; onder offers ook werden daarna op het jaarlijksche feest der Apaturiën de jonggeborenen van het afgeloopen jaar in de phratrie, een gemeenschap van burgers, opgenomen; met godsdienstige feestelijkheden werd te Athene en ook wel elders voor knapen en meisjes de eigenlijke kinderleeftijd afgesloten en de knaap onder de Epheben (aankomende jongelingen) opgenomen, het meisje aan Artemis
 5585 gewijd; ook de voltrekking van het huwelijk was hoofdzakelijk eene godsdienstige plechtigheid, niet minder de uitvaart en ter aarde bestelling der afgestorvenen. Niet anders dan de katholieke kerk begeleidde hier de godsdienst den mensch van de geboorte tot het graf. Doch ook buiten alle vaststaande gebruiken om leefde de Hellenen als het ware met zijne Godheid. Geen hoop of vrees, geen vreugde of smart, of
 5590 hij maakte deze er deelgenoot van. Overall ook was zij hem zoo nabij. Voor ieder zijner nooden vond hij een goddelijk wezen, dat hij om uitkomst bidden kon; langs de wegen van een 'godvreezend land'1), als bijv. Attica, zag men bij iederen stap als het ware een gewijde plaats, een altaar, een beeld, een tempel, waar de nabijheid van de Godheid levendiger gevoeld werd. En was er ook nog niet iets over van die oude
 5595 scheppende kracht uit den tijd der onbelemmerde mythenvorming, toen nog geen wordende staat de bepaalde godengestalten vaststelde, toen goddelijke wezens gehoord werden in het ritselen der boomen en het ruischen der beken; toen men dezelfde godengestalten telkens met eene zekere verrassing der nieuwhed voor zich zag, zooals de Goden van den Olympos, de uit het hoofd haars vaders geborene; toen mythische wezens als het
 5600 ware verrezen en verdwenen tegelijk met de gewaarwordingen, die hun het aanzijn gaven? Niet slechts kon men ook nu nog bijna naar hartelust buiten de meer officieele godenwereld om de bosschen bevolken met satyrs, de beken en rivieren met nymphen en

stroomgoden, maar ook die godenwereld zelf liep geen al te groot gevaar om tot
 gestalten te versteen, bij het noemen van wier naam het gemoed niet meer meesprak.
 5605 Licht vond men van al die Goden voor elk zijner gevoelens eene uitdrukking, die
 voldeed, en vond men die niet, de Goden deden zich voor in tal van hoedanigheden,
 uitvloeisels van hun mythischen oorsprong of oudste zedelijke beteekenis, - bijv.
 Apollo de verwerper, kwaadafwender, waarzegger etc.; - welnu, wat verhinderde in die
 5610 richting voort te gaan en de voorstellingen, waarvoor men een mythische
 verpersoonlijking zocht, aan een der bestaande godentypen, wier karakter er min of
 meer schoon dikwijls ter nauwernood aanleiding toe gaf, onder een afzonderlijke
 bijnaam aan te knoopen? Zoo komen de Goden aan die legioenen van bijzondere titels,
 zoo werd om enkele voorbeelden uit de groote massa te noemen Athene eene
 5615 voorvechtster der stad (πόρμαχος), eene godin der raads- en volksvergadering
 (βουλαία, ἀγοράία), van ridderlijke spelen (ἑρπία); doch de overlevering verhaalde
 ook dat Diomedes na een geweldigen storm te Mothone voor haar een tempel stichtte
 onder den nieuwen naam van Godin der winden (ἀνεμώτις). Zij was dit ongetwijfeld
 oorspronkelijk het allermint. De Goden komen herhaaldelijk op elkanders gebied en
 werkelijk doet zich hier iets van een besef van het algemeen goddelijke gelden. Welk
 5620 eene hooge beteekenis de godsdienst ook voor het staatkundig leven bezat, werd reeds
 opgemerkt. Familiën, geslachten en onderdeelen van den staat hadden evenals deze zelf
 hunne Goden en eerediensten. Toen van Delphi uit voor het eerst de groote poging werd
 aangewend om ook verschillende Grieksche staten tot één geheel te verbinden, - toen
 5625 het Delphische amphictionenverbond gesticht werd, - moest ook een stelsel van twaalf
 Goden ontworpen worden, door wier vereeniging men zich bij elkander kon aansluiten.
 Het was den Helleen volkomen onmogelijk zich een staat zonder godsdienst voor te
 stellen en zoolang de Grieksche staten bestonden, kende men geen gewichtiger
 staatsaangelegenheden, dan het organiseeren van godsdienstige feesten, het oprichten
 van tempels, het laten vervaardigen van beelden en dergelijke. Alle tegenstelling
 5630 tusschen het geestelijke en het wereldlijke, waaronder men dan in het bijzonder het
 staatkundige verstaat, was aan den geest van den Helleen ten eenenmale vreemd).
 Scheiding, tweespalt tusschen kerk en staat kent onze beschaafde wereld, althans in
 zijne ware beteekenis, eigenlijk eerst sedert het Christendom geheel zelfstandig in
 het Romeinsche rijk optrad en zich niet dan noode naar de vormen van dat rijk voegde.
 5635 Geen wonder, dat men in de geheele ontwikkeling van zulk een volk in hooge mate den
 invloed van zijn godsdienst kan bespeuren. Wij kennen de geestesrichting, die met de
 vereering der lichtgoden samenhangt. Met opgeheven hoofde liep de Heleen in de wereld
 rond; hij was er van doordrongen, dat hij eene plaats had in te nemen, dat hij op
 zichzelf iets wezen moest. Zijne godsdienst gewende hem ook het allermint aan de
 5640 gedachte van eene macht, waartegenover hij als het ware in het niet wegzonk. 'Goden,
 helden, menschen'2), dit was immers slechts een verschil van graad, niet van wezen?
 De Aegyptenaar, Babylonier, Assyriër, die zich geheel kon wegcijferen tegenover zijn
 Goden, kon dat ook veel gemakkelijker tegenover zijne heerschers. Toen in Griekenland
 de volksverhuizingen ophielden, toen dus dat tijdvak van wording, waarvan boven
 5645 gesproken werd, was afgesloten, vestigden zich allerwege republieken. Het oosten was
 en bleef het land van het goddelijke koningschap. In den Aegyptischen koning leefde
 de Godheid. Met woorden van eerbiedige bewondering, waarmee een Indogermaansch volk
 bijv. De geweldige verrijzenis van den zonneheld zou verheerlijken, wordt in
 5650 Aegyptische teksten de koning begroet, wanneer hij zich opricht tot bestrijding
 zijner vijanden1); reeds minstens 1500 jaar vóór Christus beroemt de Babylonische
 koning er zich op, dat de Goden hem 'de heerschappij over de volken gegeven hebben,
 dat zij hunne hemelsche wapenen in zijne handen hebben gelegd'2). Bij den Helleen
 geen droit divin van den enkele, maar de geheele gemeenschap van familie of staat
 5655 droeg, gelijk wij zagen, bij hem een goddelijk karakter. Dit was dan ook de groote
 kracht, die deze samenhiel, waarnevens zich echter het om zoo te zeggen aesthetische
 begrip eener harmonische vereeniging van vrije individuën door wettelijke organisatie
 (εὐνομία) ontwikkelde. Hoe anders bij de zoo verwante Germaansche volken, waar
 hetzelfde gevoel van individualiteit de krachtige ontwikkeling van den staat maar al
 te zeer belemmerde.
 5660 Dat bij het volk van Apollo eene edele levensvreugde de ziel doortintelde, dat
 reidansen, muziek, gezang, poëzie daar de hoogste levensbehoefden werden, is wel niet
 dan natuurlijk. Nog altijd bleef, al waren de volken tot rust gekomen, iets van de
 oude dorst naar daden bestaan; inspanning eischte de frissche levenskracht. Allerwege
 verrezen renbanen en worstelperken, gymnasiën, palaistren, waar men voortdurend ook
 5665 buiten den oorlog zijn moed toonen en krachten oefenen kon. Men had ook bij al zijne
 inspanningen en genietingen eene zeer innige behoefte aan elkander. Wat de ziel in
 verrukking bracht, deed dat zooveel te meer, als men zijne vreugde met anderen deelen
 kon, en hetgeen men wist dat men vermocht, hetzij dan op de kampplaats van het

5670 gymnasium, hetzij in snarenspeel, gezang of poëzie, had men de meest levendige behoefte door algemeene erkenning geijkt te zien, waardoor het als het ware eene bezitting werd1). Gymnische en musische wedstrijden waren aan de orde van den dag en over het geheel gaf de Helleen zich zonder eenige terughouding aan de echt menschelijke neiging over van zich onder zijne medemenschen te willen onderscheiden (φιλοτιμία).

5675 Bij het machtige zelfgevoel, dat hier de borst doorstroomde, was het de mensch, dien men in zich zelf eerbiedigde, doch de mensch in zijn geheel, in zijn edele gestalte, zijn streven, zijn vermogens, zijn neigingen, zooals immers de Goden zijn verheven toonbeeld waren. Voor geringschatting van het lichaam als drager van lagere begeerten was hier geen plaats. Men gevoelde de diepste verplichting om al het edele, dat men

5680 zich bewust was te bezitten, in stand te houden en tot ontwikkeling te brengen, en dat gevoel gold niet het minst ook het lichaam, waarop men in hooge mate roem droeg. Ook hierdoor verkreeg de gymnastiek zulk eene hooge beteekenis; bad en zalving waren eene zeer gewichtige aangelegenheid; gezondheid en kracht werden bijna nergens zoo

5685 gewaardeerd als hier. Welk eene bewondering ook boezemde lichamelijke schoonheid in; geenerlei bedekking, hoe gering ook, mocht het lichaam van den worstelenden of hardlopenden jongeling eenigermate aan het oog onttrekken. En gevoelde men zich over het algemeen als mensch en bij elke menschelijke neiging in nauwer verbinding met de Godheid, in hooge mate was dit het geval bij den hartstocht der liefde. Met een vuur en innigheid, die aan een Hebreeuwschen dichter denken doen,

5690 smeekt Sappho de Godin der liefde, Aphrodite, om 'haar de ziel toch niet onder een juk van lijden neder te drukken'2), maar in alle heerlijkheid neer te dalen en 'met een lach op het goddelijk aangezicht haar te vragen, wat zij toch lijdt en waarom zij haar aanroept.' 'Wien wilt gij, dat ik in liefde tot u breng, wie, Sappho, heeft u kwaad berokkend?' Reeds gevoelt de dichteres als het ware de onmiddellijke

5695 tegenwoordigheid der Godheid; met krachtige verzekeringen zegt deze haar hare hulp toe. - Was het wonder, dat men zonder eenig voorbehoud dezen hartstocht bij zich toeliet? Hoe overweldigend toont zich zijn kracht in een ander lied derzelfde dichteres1): 'die man schijnt mij aan de Goden gelijk, die daar tegenover u zit en in uwe nabijheid u zoet toespreekt, betooverend in zijn lachen; het hart jaagt mij door

5700 den boezem; mijn tong is verstomd, plotseling gloei ik over mijn lichaam, ik zie niets, de geluiden suizen langs mijne ooren, een siddering overvalt mij,' etc. Men kende echter ook den diepen weemoed der liefde2), of het lieflijke en zoete, als bijv. Alkaios3) aan zijne 'viooltjes vlechtende, reine, zoetlachende Sappho iets toe wil voegen, maar schroom hem terughoudt.' De hartstocht werd doorleefd in al zijne

5705 schakeeringen. Ongetwijfeld maakte de Helleen hier even goed eene scheiding tusschen het geoorloofde en niet geoorloofde als ieder volk, dat ook maar eenigen trap van beschaving bereikt heeft, doch wat hier natuurlijk geen wortel kon schieten, was het begrip dat men in naam van den godsdienst aan de eischen en neigingen zijner menschelijke natuur beperkingen moest opleggen, al toont zich ongetwijfeld bij de

5710 mysteriën een begin van ascese in zekeren vastentijd. Men trok dan ook de grenzen van het geoorloofde tamelijk ruim en weinig scherp en overschreed die zonder veel gemoedsbezwaar. Daartegenover stond, dat men een duidelijk besef had in den hartstocht zelf zijne waardigheid als mensch te moeten ophouden. Eigenlijk binnen den kring van het daar veroorloofde vielen ook de bij ons meest weerzinwekkende

5715 verbintenissen, en toch was zelfs de onreinste hartstocht dikwijls met de heerlijkste gevoelens van sympathie en vriendschap als het ware geheel samengeweven. Over het algemeen ging bij den Helleen de hartstocht veelvuldiger dan elders uit van geestdriftige bewondering van het waarachtige menschelijke schoon, zoodat geestelijke sympathiën, gevoelens van teederheid en zinnelijke neigingen meer volgden dan

5720 voorgingen. Geen wonder dan ook, dat het vrouwelijke schoon daar in iedere openbaring en iedere schakeering gekend werd. Niet minder echter had men er een open oog voor het heerlijke van het ongerepte mannelijke lichaam, voor het lieflijke, dat vaak ook den bloeienden knaap eigen is; men gevoelde zich geheel van geestdrift doortrillen, wanneer de schoone jongeling daar als overwinnaar door de renbaan liep en het gevoel

5725 van zegepraal hem in al zijne bewegingen scheen te bezielen. Van de eene oefenplaats voor gymnastiek ging men naar de andere om te genieten van den aanblik dier welgevormde knapen in duizenden standen en duizenderlei groepeerings; menige schoone afbeelding op vazen vertolkt ons nog het gevoel, waarmee men daarbij bezielde werd. De bekoring door het mannelijke schoon, stond geheel nevens die door het vrouwelijke. Op

5730 dezelfde wijze als men den naam van een schoon meisje vaak op muren en wanden schreef, lieten de kunstenaars, die de vazen beschilderden, dikwijls bijna geen stuk uit hunne handen gaan zonder er het: 'deze of die (naam van den knaap) is schoon' op te penseelen; het meest algemeene vazenopschrift. Evenzoo werd van Phidias verhaald, dat hij in dezelfde formule 'Pantarkes is schoon,' den naam van zijn uitverkoren

5735 jeugdigen vriend op een vinger van een zijner Godenbeelden zou geplaatst hebben. Tusschen de reliefs op den troon van den Olympischen Zeus vond men denzelfden jongeling, die eene overwinning te Olympia behaald had, - welk een geluk ook voor den kunstenaar! - zich den band, die de overwinningskrans steunen moest, om het hoofd bindende. De los staande standbeelden, die Phidias vervaardigde, waren bijna

5740 uitsluitend van onsterfelijke Goden; onder de zeer enkele echter van menschen, - men meende zelfs, dat het het eenige was, - komt ook dat voor van denzelfden Pantarkes als overwinnaar. Men vergelijke hiermee bijv. de voorliefde, waarmede Rubens en Rembrandt hunne vrouwen afzonderlijk of in grootere compositiën afbeeldden, en dergelijke. Bij de ouden kwam o.a. Elpinike, Kimons schoone zuster, voor op een

5745 schilderij van Polygnotos en was voor Praxiteles zijne hetaire Phryne een geliefdskoosd model.

Zinlijke bekoring scherpte de oogen voor het menschelijk schoon. Het heeft iets bemoedigends op te merken, dat al wierp zich de Helleen bijna zonder voorbehoud in den meest breedten stroom van zinlijkheid, zijn edele menschelijke natuur daarbij niet

5750 te gronde ging. Met dat al, hoe meer men in de oude beschaving doordringt, des te dieper beseft men, welk een reuzentaak het Christendom daar later met zijne ascese te vervullen had.

Op dezen algemeenen grondslag ontwikkelde zich de eigenaardige Helleensche beschaving. Van welk volk is die ontwikkeling uitgegaan? De voornaamste zoogenaamde Hellenen-stammen zijn de Doriërs en Ioniërs, doch het begin der beweging heeft men hoogstwaarschijnlijk op de zuidelijke eilanden, vooral op Kreta te zoeken¹). Ook de Grieken zelf hadden daarvan eenige voorstelling. Kretensers waren het, die volgens de overlevering het Apollo-heiligdom te Delphi stichtten; de mythische oorsprong der

5760 kunst met Daidalos brengt ons naar hetzelfde eiland; zelfs in onnatuurlijken hartstocht hield de Helleen de Kretensers voor zijn voorgangers. In de meer historische tijden echter, na de Dorische volksverhuizing (c. 1100), steunt de ontwikkeling van Griekenland gedurende eeuwen hoofdzakelijk op de Dorische en Aetolische stammen, die zich toen in den Peloponnesus gevestigd hadden. Daar bestond

5765 in hooge mate de kracht, die staten weet te scheppen en te handhaven, daar echter ook een edel gevoel van eigenwaarde, dat vrijheid ademt en behoefte heeft aan daden. Daar leerde men naar mannendeugd streven, niet om stoffelijk voordeel maar om haar zelfs wil; het hoogste nationale denkbeeld, eenheid van alle Hellenen tegenover de barbaren, werd daar vooral gekoesterd. Gedurende eeuwen richt zich de ziel van hen

5770 die het hoogere nastreven op Sparta en Olympia²). Anders ontwikkelde zich de Ioniër en Aeoliër op de eilanden en kusten van Griekenland en Kleinazië. Hier geen zoo overheerschend ideaal streven, dat aan de ziel eene bepaalde richting geeft en altijd in meerdere of mindere mate bant binnen een vasten kring van denkbeelden en gevoelens. De Aeoliër en Ioniër had meer neiging om zich zonder voorbehoud aan iedere levensaandrift over te geven. Onbevangen stelde hij zinnen en gemoed open voor alle indrukken en ge-waarwordingen van buiten. De meest verschillende gemoedsstemmingen maakten zich beurtelings van hem meester; hij kende het geestdriftigste genieten en den diepsten weemoed; uitgelaten vreugde en uitgelaten smart. Nergens in Griekenland klonken veelvuldiger lied en snarenspeel of de trippelende maatslag der reidansen;

5780 daarnevens evenwel vond men nergens ook zulk een wild rouwmisbaar bij het lijk van geliefde afgestorvenen: woeste kreten doorboorden de lucht; met heftige slagen beukte men zich op de borst; men verscheurde zich de kleederen of wentelde zich rond in het slijk. Hier gloeiden en kookten de hartstochten; die der liefde trad hier vooral in haar ongebreidelde natuurkracht op. Ook hier een krachtige zucht naar daden en edel streven naar mannendeugd; lichter echter dan bij de Doriërs viel men hier terug in de behaaglijke genietingen des levens. Men schuwde ook wel de hardste inspanning niet, doch gaarne gaf men zich bij alles aan iedere neiging van het oogenblik over. Het onbekommerd voortleven zonder zich zelf te binden of door anderen te laten binden¹) had hier de grootste aantrekkelijkheid. Uit den aard der zaak echter was hier de

5790 bodem zeer geschikt voor ieder nieuw streven. Men sloeg richtingen in, die zich met zeker goed recht nevens die van Sparta en Olympia konden doen gelden. Het verkeer ter zee oefent altijd grooten invloed uit en dit moest hier wel in het bijzonder het geval zijn. Vooral sedert, eveneens na die Dorische volksverhuizing, kolonisten uit het Grieksche schiereiland zich op de eilanden en de Westkust van Kleinazië gevestigd

5795 hadden, begon aldaar veel leven en bedrijvigheid te heerschen. De handel ontwikkelde zich, men geraakte in betrekking met Aziatische staten, vooral met Lydië. Langs dien weg leerde men de Babylonische maten en gewichten kennen; van te voren afgewogen stukken edel metaal werden naar het voorbeeld der Lydiërs als ruilmiddel gebezigd; in de Ionische steden op de Westkust van Kleinazië begon het geheele handelsverkeer te

5800 steunen op het gebruik van eigenlijk geld, van stadswege geslagen en daardoor van

volkomen betrouwbare waarde. Dit was een van die nieuwigheden, die binnen korten tijd door haar al te zeer voor de hand liggend nut de zegepraal moesten behalen. Ook in den Peloponnesus deed zij zich gelden. Een wereldhandel ontstond niet alleen bij Ioniërs en Aeoliërs maar ook in Korinthe, Sicyon, Megara, Argos, Aigina. Het was eene uitvinding voor de maatschappelijke ontwikkeling van geen geringer beteekenis dan die van stoom en electriciteit in onze dagen.

In den oudsten tijd was de Griek hoofdzakelijk landbouwer. Onder het gezag van den adel leefde hij op het land steeds in dezelfde omgeving, zoodat geen denkbeelden van verandering bij hem werden opgewekt. Staat en maatschappij steunden, zoo als reeds werd opgemerkt, naar het gevoelen van den Helleen op goddelijke instelling.

Gemakkelijker werd natuurlijk vooral de kolonist aan de macht van oude traditiën onttrokken. Ook waren de plotseling opgerichte nieuwe staten op de Kleinaziatische kust uit den aard der zaak lichter van bouw, dan die welke op het vaste land in den loop der eeuwen van lieverlede ontstaan waren. Zeer gemakkelijk kreeg heir die republikeinsche beweging haar beslag, die zoo als boven werd opgemerkt, na de Dorische volksverhuizing allerwege in Griekenland doordrong. De adel overvleugelde het koninklijk gezag. Doch het eens ontwaakte republikeinsche zelfgevoel kon licht verder gaan en de schokken, die de aloude overlevering ontvangen had, moesten ten laatste ook het aanzien van den adel, den handhaver van goddelijke verordeningen, ondermijnen. De zeetochten maakten de ziel van den Ioniër en Aeoliër vatbaarder dan ooit voor nieuwe indrukken, doch vooral is het van beteekenis, dat de nieuwe wereldhandel de maatschappelijke verhoudingen ten eenemale omkeerde. Handel en bedrijf werden meer dan de landbouw bronnen van rijkdom; de adellijken nemen daar deel aan, doch nevens hen ook de lieden van lageren stand.

Deze komen niet slechts uit den kring van de patriarchale onderdanigheid van het landleven, doch stellen zich met rijkdom en invloed nevens de aloude geslachten. Revolutie op revolutie breekt uit. Staten als de Ionische en Aeolische waren natuurlijk niet sterk en lenig genoeg om nieuwe beginselen als deze in zich op te nemen en daarbij stevig op hunne grondslagen te blijven staan, ja zelfs nieuwe krachten te winnen. En immers misten ook de beweeglijke, prikkelbare Ioniër en Aeoliër de zelfbeheersching en volharding in ééne richting, die hier vooral vereischt werden. Het was even onbestendig in de eigen ziel als in staat en maatschappij. Angstig gevoelde men zich dikwijls heen en weder geslingerd; 'de golven, - om het beeld te gebruiken, waarmee de Aeolische dichter Alkaios den toestand teekende, - rijzen op aan weerszijden van het schip, de stormwind loeit; water is in den bodem doorgedrongen, de zeilen zijn gescheurd'1) - men kan er echter bijvoegen, dat ook het scheepsvolk ontbrak, hetwelk onder zulke omstandigheden alleen in staat is het schip in eene veilige haven te doen binnenloopen.

Inmiddels trachtten de Lydiërs hunne heerschappij ook over de Grieksche steden op de kust van Klein-Azië uit te breiden. Den Aeoliër en Ioniër viel het te beurt voor het eerst den Helleenschen vrijheidsstrijd tegen de barbaren te voeren. Hoe leefden zij in grootsche denkbeelden! Het was of men de heldendaden van het half-goddelijke voorgeslacht, van Achilles en Ajax, wederom met eigen oogen aanschouwde. Welk eene edele geestdrift boezemde die vrijheid in, nu men voor haar zijn leven te wagen had. Gemakkelijk echter leende men ook weder het oor aan het berekenend verstand. Maakte het eigenlijk wel een zoo groot verschil, of men onder de Lydiërs kwam of op zich zelf bleef? De Lydiër had immers een sterke liefde voor alles wat Helleensch was, hij eerbiedigde de Helleensche goden en raadpleegde hunne orakels; haast zou men zeggen, dat door zich met hen te verbinden, het Hellenendom eigenlijk meer uitgebreid dan ingekrompen werd. Nu was ja zijn streng monarchale gezindheid wel met de Helleensche wijze van gevoelen en denken niet zeer in overeenstemming; maar kon men niet in het groote Lydische rijksverband opgenomen worden en toch alle wezenlijke voordeelen van eene stedelijke zelfstandigheid blijven genieten? Ja had het, nu men de macht van een gemakkelijk ruilmiddel had leeren kennen, ook niet weder zijn groote voordeelen met een staat in nauwe verbinding te treden, die over zulk een voorraad edel metaal te beschikken had? Deze gronden hadden werkelijk een vrij groot recht. Het waren echter de gronden, waarop ten allen tijde het stoffelijk belang en de onderwerping aan het zoogenaamd onvermijdelijke tegenover het ideale wordt aanbevolen.

De kuststreken bogen het hoofd. Zij misten die innerlijke eendracht en onderlinge aansluiting, die voor het welslagen hunner pogingen noodig zouden geweest zijn. Meer en meer echter bleek, dat eene nauwe vereenzelving met het oosten, ook daar waar men niet aan den Lydiër was onderworpen, wel degelijk den Helleen in gevaar bracht, dat de edelste gloed van zijn ziel zou gedooft worden en hij zelfs de vrijheid niet meer zou weten te handhaven, het heerlijkste goed, dat hij kende. Reeds de inwendige woelingen maakten het noodzakelijk, dat nu en dan een man optrad met onbepaalde macht om rust en rechtszekerheid in den staat weder te herstellen. Eerzuchtige adellijke

familiën wierpen zich op om zich vorstelijk gezag aan te matigen, hetgeen immers, dat geloofden zij wellicht in oprechtheid en zeker lang niet zonder eenigen grond, ook in het belang van hun vaderland was. Met een Lydisch woord, naar men meent, noemden zij

5870 zich tyrannen. Velen legden zich daarbij gemakkelijk neder. Ook onder zulke heerschers immers kon al het schoone en heerlijke, dat het leven bood, bewaard blijven, ja bevorderd worden; zelfs eene gematigde vrijheid zou ongetwijfeld juist onder hunne hoede eerst recht mogelijk zijn. Alles dus wederom redeneeringen voor het praktische tegen het ideale. Ook in den Peloponnesus treden tyrannen op, vooral door

5875 den invloed der aldaar aan de Doriërs onderworpen Ionische bevolking, die zich met behulp van zulk een tyran tegen de Dorische aristocratiën hoopte te kunnen doen gelden; in Argos namelijk, in Megara, Korinthe en Sicyon. Hier echter treedt het Dorische idealisme in zijn volle kracht op. Sparta wordt de aartsvijand der tyrannen. Men heeft het den Doriërs te danken, dat in dezen tijd de goddelijke vonk van het

5880 idealisme in de ziel des Helleens niet werd uitgebluscht. Breeder ontwikkelt zich over het algemeen de Helleenscheaanleg bij den Ioniër en Aeoliër, dan bij den Doriër; daar echter ontbrak weder die kracht, die weet te grondvesten en onderhouden. Nog was het volk, waarbij het volle Helleensche leven zich zou weten te ontplooiën zonder dat het den bodem verloor, - dat ook aan alle

5885 neigingen van de menschelijke natuur recht zou laten wedervaren, doch ze zou weten te adelen door ze te beheerschen - het volk namelijk der Atheners - eerst in zijn wording. Gaan wij dat thans in zijne ontwikkeling na, wederom van de vroegste tijden

5890 aanvangende.

Het Attische schiereiland, een landstreek zoo groot ongeveer bevolking, waaronder zich echter reeds vroeg, - in dien tijd van zeetochten en kolonisatiën, - meerdere Phoenicische, doch vooral Klein-Aziatische nederzettingen gevestigd hadden. De band

5895 der familie had, zooals gewoonlijk bij half ontwikkelde volken, eene bijzonder groote beteekenis. Ook hier vormden uitgebreide geslachten ieder als het ware een wereld op zich zelf. Men vereerde een gemeenschappelijken half-goddelijken stamvader, al was het oorspronkelijke familieverband waarschijnlijk reeds zeer vroeg ook verder dan tot eigenlijke aanverwanten uitgestrekt geworden. Ook hier zooals overal elders leidde het diepe gevoel van onderlinge aansprakelijkheid tot den plicht van bloedwraak voor

5900 het vermoorde medelid van het geslacht; huwelijken, geboorten, de opneming der knapen in den kring der mannen, waren zaken van gemeenschappelijk belang; die vereenigd waren in het leven, waren het ook in den dood: iedere familie had hare eigen begraafplaats. Reeds werd opgemerkt, dat vooral de Grieksch-Italiaansche stammen de vereenigingen van menschen beschouwden als rustende op goddelijke verordeningen. Dit

5905 was in het bijzonder het geval met de oude bewoners van Attica. Nergens kende men beter dat gevoel van nameloozen zielsangst, wanneer door opzettelijke of onwillekeurige overtreding dier verordeningen de zedelijke wereld als het ware uit elkander gerukt was en de Erinnyen waren losgebroken; nergens gevoelde men dan een dieper behoefte aan reinigingsplechtigheden en de wereldherstellende macht van het offer. Ook werd er reeds gewag van gemaakt, hoe de Erinnyen zich vooral bij

5910 bloedschuld deden gelden, en de oude bepalingen dienaangaande werden in de eerste plaats tot die goddelijke verordeningen gerekend. In Attica, en ongetwijfeld ook elders, schoon hier zeer duidelijk, had men dit tot de voorstelling uitgewerkt, dat die goddelijke inrichting der maatschappij door elk vergieten van bloed, ook door het

5915 meest onschuldige, in gevaar gebracht werd, en zoo was niet alleen de bloedwraak hier in hooge mate een heilige plicht jegens de gemeenschap waartoe men behoorde, maar moest ook dat wat wondde of doodde zonder opzet of volgens recht, - waarschijnlijk ook wel de bloedwreker zelf, die toch een heiligen plicht vervuld had, - door reiniging of verbanning voor die gemeenschap onschadelijk gemaakt worden. Zeer

5920 levendig sprak hier ook het bewustzijn van in zijne familievereeniging door een hooger band te zijn verbonden; van groot gewicht achtte men de gemeenschappelijke offerplechtigheden, waarbij dat gevoel zeer werd aangekweekt. Gelijk de oud-Germaansche familiën geringere lieden, zonder ze tot de zoogenaamde aanverwanten te rekenen, onder hunne bescherming namen, evenzoo hadden de Attische geslachten een

5925 aanhang van minder gerechtigden, hier door deelneming aan die offerplechtigheden, door den godsdienstigen band dus, met het geslacht verbonden (orgeonen)¹). Ook in Attica ontwikkelde zich, zooals zoo dikwijls, de eigenlijke staat voornamelijk door de behoefte aan gemeenschappelijke landsverdediging; de rooverijen vooral der woeste zeeschuimers maakte samenwerking noodzakelijk. Men verkreeg staatkundige

5930 middelpunten in tal van burchten door krachtige geslachten opgericht, waarachter men zich verschuilen kon, en eerlang verwierven over de talrijke heerschappijen, waarin het gebied van Attica verbrokkeld was, de zoogenaamde Erechthiden, een geslacht, dat

5935 Athena vereerde en op een steile rots in het midden des lands zijn burcht en het heiligdom dier Godheid gesticht had, een soort van opperheerschappij. De latere overlevering noemde als grondvester daarvan den mythischen Cecrops.

5940 Het was eene zwakke heerschappij, die daardoor tot stand kwam, de hegemonie van een koning over bijna onafhankelijke hertogen. De onderlinge oorlogen, vroeger waarschijnlijk ook niet zeldzaam, hielden niet geheel op. De krachtige Eumolpiden van Eleusis wilden niet slechts zich naar geen opperheerschappij voegen, maar trachtten zelfs, belust op het oppergezag, op de rots van Athene den eeredienst van hun God Poseidon te vestigen. Na geweldige inspanning zegepraalden toch de zonen van Erechtheus, al moest aan den tegenstander klaarblijkelijk iets worden toegegeven, en werd voortaan nevens de hoofdgodin Athena aan Poseidon-Erechtheus²) zekere eer bewezen. In lateren tijd verhaalde de sage van een strijd tusschen Athena en

5945 Poseidon, gevoerd over de heerschappij van het Attische land, die met de zegepraal der eerste geëindigd was. Nog altijd, - wij zijn nog meer dan duizend jaren van het begin onzer jaartelling verwijderd, - nog altijd zwierven over de oostelijke zeeën de Ionische en Karische geweldenaars rond, waarvan men zooveel te lijden had. Zij hadden zelfs het naastbij zijnde Euboea bezet en waren van daaruit onophoudelijk bij de

5950 hand. Ook onder de woeste zwervelingen echter ontstond eene behoefte aan organisatie, die anders meer het eigenaardige der Doriërs was; wellicht werd door verbindingen met het Apollo-heiligdom te Delphi onder de Ioniërs die behoefte opgewekt. Hoe het zij, Delos werd voor de Ioniërs der eilanden en Aziatische westkust een gemeenschappelijk godsdienstig en nationaal middelpunt. Evenals in de 10de en 11de eeuw n.C. vele

5955 Noormannen zich zeer sterk door de kerkelijke en ridderlijke denkbeelden van dien tijd voelden aangegrepen, evenzoo zien wij thans als vertegenwoordigers van hoogere staatkundige en godsdienstige beginselen ook Ioniërs optreden. Hoe dikwijls komt het ook voor, dat woeste stammen zich in een land, dat tot nog toe het mikpunt hunner aanvallen was, nederzetten en dat dan tegen anderen verdedigen. Vlak tegenover Euboea

5960 vestigde zich in het Attische land eene geheele kolonie van Ioniërs; zij stichtten daar een staat, de vierstad van Marathon en Oinoe, welke voortdurend met Delos en Delphil) in verbinding bleef. Evenals bijv. Rollo de Noorman Frankrijk tegen zijn stamverwanten, zoo verdedigden deze Ioniërs de Attische landen tegen de Ionische inwoners van Chalkis op Euboea. Geen wonder, dat die het land beschermde, er ten

5965 laatste op minnelijke of gewelddadige wijze de beheerscher van werd. De sage laat Ion, den zoon van Apollo, of Xuthos, waarschijnlijk een dubbelganger van dezen god, en Kreousa, de dochter der Erechthiden, den Attischen koningstroon bestijgen. Onder deze Ionische heerschappij werd eerst de Attische Staat voltooid. Alle zelfstandige vorstendommen werden opgeheven; de verschillende gedeelten des lands hielden op hunne

5970 eigene staatkundige belangen te bezitten; slechts in één plaats, in Athene, zouden voortaan de gemeenschappelijke aangelegenheden des lands behandeld worden. De koning zou aller opperrechter zijn en zij die vroeger in hun district oppermachtig geboden hadden, zouden thans in 's konings raad hun stem kunnen doen hooren.

5975 Dit is de zoogenaamde Synoikismos, die de sage aan koning Theseus, een Ionischen stamheld, toeschrijft. Doch hierbij bleef het niet. De naast elkander wonende geslachten werden dertig aan dertig tot zoogenaamde phratriën vereenigd; drie phratriën weder tot één stam (phyle); vier phylen waren er zoo in het geheel. De phratriën en phylen werden beschouwd als een wijdere familiekring; aan de phratrië werden de jonggeborenen en pasgehuwden voorgesteld; ook zij beschouwde nog eeuwen

5980 later den moord en doodslag op een harer leden gepleegd als eene aangelegenheid, die na de naaste verwanten ook haar aanging: evenals het geslacht waren de phratriën en de phylen door gemeenschappelijke godsvereering verbonden; zij vereerden den Ionischen Apollo als den vaderlijken God (Patroos), te gelijk met den Pelasgischen Zeus, den beschermer van den huiselijken haard (Zeus Herkeios); het was immers een

5985 Ionische inrichting, die zich over een Pelasgisch volk uitstreckte. Evenals de Phylen zoo verkreeg natuurlijk ook de geheele staat, die thans bevestigd werd, haar gemeenschappelijke eerediensten; vooral het feest ter eere van Athena, dat op den heuvel dier godin gevierd werd, werd thans als Panathenaien, een feest van het geheele Attische volk. Heilig was de aloude band der familie; zelfstandig nevens de

5990 familie is ook in Attica de staat opgegroeid, doch de Ioniërs slingerden om dezen een band, waardoor het geheele volk iets van dat innige gevoel van samenhang verkreeg, dat de aloude familiën kenmerkte; buiten de vormen van deze kon men zich eene nauwe vereeniging van menschen onderling nog niet voorstellen. Thans nu de geheele staat eene heilige familie geworden was, kon de familie aan dezen ook wat zij overal tot

5995 haar meest eigenaardig terrein rekende, bloedwraak en wat daarmee samenhang, afstaan. Op Attisch grondgebied waren vijf bloed-rechtbanken; de voornaamste gevallen, die van voorbedachten ongeoorloofden moord, werden op den steilen heuvel van Ares behandeld (den Areopagos); tegenover den burcht zelf, dicht bij het heiligdom der in Eumeniden,

6000 Semnai, verkeerden Erinnyen. De verwanten, de vroegere bloedwrekers, werden de
aanklagers, gesteund door de leden der phratriën1).

6005 Meer nog wellicht dan Engeland aan zijne Normandiërs, dankte voor zijne nationale
eenheid en staatkundige organisatie Attica aan zijne Ioniërs. Het was eene diep
ingrijpende verandering in de bestaande toestanden, die door de beschreven
maatregelen werd teweeggebracht. Er geschiedde niets meer of minder, dan dat een
6010 beschaafde, geordende staat aan eene ontredderende en verwilderende feodale
verbrokkeling een einde kwam maken; de herinnering bleef bewaard dat nergens in
Griekenland het vuistrecht zoo spoedig was bedwongen geworden als in Attica1). Welk
een gansch andere plaats begon onder de heerschappij der nieuwe instellingen de
Attische adel in te nemen. Zij die tot nog toe afzonderlijk, ieder in zijn geslacht,
6015 bij de godsdienstige handelingen waren voorgegaan en de vereischte kennis der
goddelijke zaken scheen te bezitten, zonder welke de gemeenschap des geslachts niet
in stand kon blijven, werden thans, nu men den staat uit de samenvoeging der
geslachten meende te hebben opgebouwd, gezamenlijk met den koning aangemerkt als de
6020 kenners dier goddelijke verordeningen, waarop de staat rustte. Zij wisten hoe, - door
welke plechtigheden en offers - die verordeningen in stand moesten gehouden worden.
Zij kenden de wetten en gebruiken, ook goddelijk van oorsprong, waarnaar men te leven
had; hunne wetenschap wees hen van zelf aan tot de regeering. Schitterend waren
ongetwijfeld hunne woningen ten plattelande of in de stad; prachtige stoeterijen,
6025 een vereischte van hun stand, getuigden van hun ontzaglijken rijkdom; met onderdanige
dankbaarheid ontvingen de landbouwers uit de vlakten, de arme visschers der zee-kusten
of rampzalige geitenhoeders der gebergten, de rijke gaven hunner adellijke
vrijgevigheid; in diep ontzag blikte men tot hen op, als zij in fiere houding vol
zelfgevoel in hun schoone wagen stonden, den vluggen wagenmenner nevens zich, die het
6030 vurige vierspan voortdreef. Maar toch, hoezeer hem dat alles in het oog van den
geringeren medeburger verheffen mocht, zij die als minder gerechtigde orgeonen aan de
staatkundige offerplechtigheden deel namen, vereerden den adel in de eerste plaats om
die zoo onmisbare kennis van het goddelijke. Zoo vond deze zijn gewichtigste taak in
de behartiging der hoogste belangen van het gemeenschappelijke vaderland; in de stad
6035 lag het voornaamste terrein zijner werkzaamheid. Later na de Dorische volksverhuizing
gevoelde men ook in Athene de macht dier republikeinsche beweging, die, een
natuurlijk product der Helleensche geestesontwikkeling, zooals reeds werd aangetoond,
zich toen allerwege door Griekenland deed gelden. Ook hier ging van lieverlede het
monarchale gezag te gronde en stelde dat van den oorspronkelijk mederegeerenden adel
6040 zich er ten laatste geheel voor in de plaats. Het koningschap viel, dat de eenheid
des lands gevestigd had. Men was echter sedert eeuwen gewoon in de goddelijke
familiegemeenschap van den staat samen te wonen, en bij den adel, die aan het hoofd
van die gemeenschap stond, kon zelfs het denkbeeld, zich in feodale onaf-
hankelijkheid in zijne districten terug te trekken, niet meer opkomen.
6045 Met welk een eerbied blikte de bewoner van Attica naar de burcht van Athena, welk een
zekerheid gaf het, als men de heilige woonplaats van die 'beschermster der stad, die
de overwinning geeft en steeds behoedt,' in het oog kreeg1). Allerwege door de
Attische landouwen werd nevens de andere Goden, zij, de Attische Stadsgodin,
vereerd2), doch nergens gevoelde men zich meer op haar eigen terrein, dan op dien
6050 der overwinning niet te spreken, - in het sterke huis van den Atheenschen stamheros
Erechtheus3), den dubbeltempel, in welks achterhelft men altaren van Poseidon,
Erechtheus en Boetes, den half goddelijken stamvader van het hoog adellijk geslacht
van priesters der Godin, de Boetaden, aantrof. In het hoofdvertrek zag men het op
zich zelf tamelijk vormelooze houten beeld der Godin, voorzien van een schitterend
6055 kleed, den helm op het hoofd, de speer nevens zich, - het hoogheilige, dat uit den
hemel zelf was nedergedaald. Met siddering zag men het aan, als verwachtte men ieder
oogenblik een wonder; was het niet alsof het onmiddellijk leven zou kunnen krijgen en
zich in beweging zetten? Hoe menig arm vervolgde was machteloos er voor
nedergezonken, met de armen er om heen geslagen de bescherming der Godheid
6060 inroepend1). In een bijgebouw stond dezelfde eerste olijfboom, die de Godin daar had
doen verrijzen, toen zij met Poseidon over het bezit van het land streed; ook wist
men de bron aan te wijzen, gevuld, naar men meende, met zeewater, die Poseidon bij
die zelfde gelegenheid door een slag van zijn drietand uit de rots had doen
opspringen. Athena had echter door haar zooveel schooner geschenk de overwinning
6060 behaald; Attica was sedert het land der olijven bij uitnemendheid. Nooit trok evenwel
de burcht meer alle bewoners des lands tot zich dan bij gelegenheid der groote
feesten. Hoogheilig bovenal was het 'feest der wasschingen', de Plunteriën; in stille
aandacht stond de menigte om het huis van Erechtheus; men mocht het thans niet te
zeer nabij komen; touwen er omheen gespannen wezen aan tot hoever men gaan kon. Daar

6065 echter treedt het college der hoogadellijke Praxergiden²), mannen en vrouwen, binnen die afsluiting; zij zijn de eenige aan wie dat geoorloofd is. En geen wonder, want de mannen moeten helm en speer van het beeld afnemen, de vrouwen het van de kleederen ontdoen; niet ieder mag de onverhulde godheid aanschouwen. Na eenigen tijd treden zij met het beeld zelf naar buiten, ook thans door eenig omkleedsel aan het oog der
 6070 ongewijde menigte onttrokken. De stoet zet zich in beweging naar de westzijde; een stroom van menschen volgt naar de zeekust, waar het beeld de heilige wassching te ondergaan heeft. Nadat men hiermee gereed was, werd het op zijn oude plaats teruggebracht en weder van kleeding, helm en speer voorzien.

6075 Meer eigenlijk genot smaakte men bij het feest der Panathenaeën vooral in de dagen, die aan de eigenlijke godsdienstige plechtigheden voorafgingen, wanneer vóór zij daarin optraden de apobaten, de meners der strijdwagens, de ruiters en de pyrrichisten een wedstrijd hielden. Het waren oude, eerbiedwaardige vertooningen, die men te aanschouwen kreeg; had men niet reeds bij de aloude viering van het
 6080 Panathenaeënfeest door Erechthonios, den half goddelijken kweekeling der Godin, apobaten laten opvoeren, had Theseus zelf niet de zoogenaamde krijgsspelen¹) van ruiters of strijdwagens uitgevonden? Was het niet alsof de tijden van Homeros waren teruggekeerd, wanneer men daar den adellijken krijger met helm en schild gewapend nevens zijn wagenmenner, Diomedes nevens Sthenelos, langs zich heen zag rennen, en dacht men niet onwillekeurig aan den snelvoetigen Achilles, als men plotseling van de
 6085 apobaten-wagens, - deze waren daarop ingericht, - de krijgers, de parabatan, met hun driekammigen helm, op zijde zag springen, naast den wagen in wedloop den kamp een tijdlang voortzettende, dien men in wedren begonnen was? De wagenmenners richtten het oog nu eens op den looper, dan op hun paarden. Als zij zoover in de renbaan gekomen waren, dat de wedloop weer een wedren worden moest, was de wagenmenner er op bedacht
 6090 juist op het kritieke oogenblik den wagen zoo te wenden, dat de apobaat er gemakkelijk opspringen kon, zonder dat men uit de vaart kwam. Alle overwinnaars in een der wedstrijden ontvingen een flinke belooning, bestaande uit meerdere kruiken van de beste olie, gewonnen van olijfboomen, die gestekt waren van den heiligen boom in het huis van Erechtheus. - Doch wederom gevoelde men zich tegenover het
 6095 allerheiligste geplaatst, wanneer de gewijde feestnacht was aangebroken, een zomernacht zonder maneschijn, want de Panathenaeën werden gevierd in onze maand Augustus voor het invallen van de nieuwe maan. Fakkels verlichtten op den heuvel van Pallas-Athena de nachtelijke duisternis. Krachtige jongelingen, met helm en schild gewapend, voerden den alouden krijgdsans, de pyrriche uit²); in een rei geplaatst
 6100 maakten zij dezelfde bewegingen, zij sprongen op en kwamen in de maat weer neder. Mannenstemmen zongen een lied ter eere van de 'krijgshaftige burcht-Godin, de gevreesde Godheid, de verdelgster van burchten, de krijshaftige, de betemster van volken, de dapperste maagd³), doch ook vrouwenstemmen werden gehoord en de maatvolle voetbewegingen van reidansen. Ten laatste echter, - zoo ten minste schijnt men zich
 6105 de zaak te moeten voorstellen⁴) - geraakte op den burcht een stoet van schoon gekleede vrouwen en meisjes door fakkels begeleid in beweging. Twee van de vier arrephoren, adellijke meisjes die zich gedurende eenigen tijd aan den dienst van de Godin te wijden hadden, werden onder de heilige kreten der vrouwen (ὄλολυγή) naar beneden geleid en verder tot aan een heiligdom der Eumeniden, Semnai; daar daalden
 6110 zij af in een onderaardsche grot, waar zij iets nederlegden, dat zij gedurende al dien tijd op het hoofd gedragen hadden, iets heiligs, waarvan niemand wist, wat het was. De oude Erinnyen waren immers door de Lichtgodin in Eumeniden herschapen. Na den nacht volgde een groote feestdag. De arrephoren hadden wederom iets uit die grot naar het huis van Erechtheus te dragen en behalve dat moest der Godin ook het nieuwe
 6115 schoone kleed (peplos) gebracht worden, dat priesteressen, arrephoren en wellicht ook andere vrouwen vervaardigd hadden. De arrephoren en de dragers van den peplos gingen vooruit, dan volgden adellijke maagden, die de korven droegen waarin de offermessen en ander offertuig bewaard werden, kanephoren, daarop runderen voor de offers; regelaars van den optocht gingen op zijde, apobaten en de wagens en ruiters der
 6120 krijgsspelen sloten den trein. Muziek en gezang begeleidden ongetwijfeld het geheel. Het Attische volk volgde dien stoet zooveel het slechts mogelijk was. Als de peplos en de heilige voorwerpen, welke de arrephoren droegen, in den tempel waren nedergelegd en de offerrook der hekatomben van het groote altaar op den burcht omhoog steeg, voelde men zich veiliger dan ooit onder de hoede der Stadsgodin en onder die
 6125 hoede nauwer ook met elkaar vereenigd.

Leiden.

A.E.J. Holwerda.

(Wordt vervolgd.)

6130

Het Attische volk en de kunst van Phidias. II.

Zoo ontwikkelde zich de Atheensche staat tusschen de Peloponnesos met Sparta en Olympia aan de eene, en de IonischAeolische eilanden en kusten met hun handel en bedrijf, hun bewogen staatkundig en maatschappelijk leven aan de andere zijde. Het is
6135 begrijpelijk, dat de stad rondom den burcht, naarmare zij meer het waarachtige middelpunt des lands werd, zich uitbreidde. Zij verkreeg ook eene zekere vermaardheid, hoewel zij tot nog toe op ieder gebied meer volgde, dan voorging. Zoo stond zij zonder twijfel onder den invloed van de groote brandpunten der Helleensche beschaving: het ideale streven van Sparta en Olympia ontvonkte de zielen ook hier. De
6140 Atheensche zanger Tyrtaios vuurde de Spartaansche strijders aan in den oorlog tegen Messenië. Ook Attica kreeg zijn renbanen en worstelperken; ook dit land had zijne Olympioniken (overwinnaars te Olympia). Het oude vereenigingspunt van den Ionischen stam, Delos, dat natuurlijk ook voor Athene zijn beteekenis had, was toen waarschijnlijk zoo goed als geheel zonder aanzien, doch begrijpelijkerwijze bleef men
6145 met de eigen kolonisten, die na de Dorische volksverhuizing uit Attica naar de Aziatische westkust getrokken waren, in betrekking, en ook verder nam Athene buiten twijfel een niet onbelangrijk deel aan de handelsbeweging. Toch stond de stad eenigermate ook hier nog op den achtergrond. Van Athena's heuvel af zag men het eiland der nakomelingen van Aiakos, Salamis¹⁾, voor zich liggen. Geen beweging op de
6150 Attische kusten daartegenover was mogelijk, - en juist lagen daar de voornaamste havens des lands, als Eleusis en Phaleros, - tenzij die op Salamis werd toegelaten. De macht der Salaminische Aiakiden ging te gronde, doch de toestand werd toen voor Athene nog meer onhoudbaar, daar het machtige Megara, Attica's westelijke nabuur, zich thans op het eiland gelden deed. Verderop tegenover de westelijke kust, lag het
6155 andere Aiakiden-eiland, het krachtige Aigina, welks hoofdplaats een wereldstad was, waarin, ofschoon van heinde en ver het ongedurige zeevolk en handelsmannen, die geen hooger beginsel kenden dan hun stoffelijk belang, daar samenstroonden, toch de Dorische Eunomia, orde en rechtszekerheid, gehandhaafd bleven¹⁾. Hare vloten deden zich gelden over de gansche middellandsche zee, eerlang tot in Aegypte en Italië;
6160 hare zeeroovers boezemden schrik in, niet het minst op de kusten van het tegenover liggende Attische land. Nergens meer dan hier gaven gymnastische oefeningen veerkracht aan ziel en lichaam. Geen stad schitterde op de nationale kampplaats te Olympia meer dan deze. Athene gevoelde zich tegen zulk een kracht niet bestand. Een eeuwenoude nationale wrok, waarvan men den oorsprong zelfs niet anders dan mythisch verklaren kon²⁾, scheidde de beide naburen van elkander.
6165 En liep men langs de oostkust van Attica, overall bijna zag men het zich lang uitstreckende Euboia voor zich, waar ook machten heerschten, die de ontwikkeling van Pallas' stad in den weg stonden. Het oude Chalkis mocht sedert de dagen der Ionische heerschappij uit Attica zelve geweerd zijn; het stelde dit toen nog in allerlei
6170 opzichten zeer in de schaduw. Het exploiteerde Euboias kopermijnen; de producten zijner metaalfabrieken heerschten op Grieksche en Italiaansche markten; het koloniseerde de kusten van Macedonië en Italië, welks bewoners, even als vroeger de Grieken zelf aan de Phoeniciërs, aan hen het letterschrift ontleenden. Tusschen die westelijke en oostelijke beklemmingen door kon de Attische handel zich niet krachtig
6175 ontvouwen. Te land had men evenals Megara aan de westzijde, het tamelijk machtige Thebe aan de noordelijke grens.
Tot nog toe zagen wij bij de Helleensche stammen de kunst niet bijzonder op den voorgrond treden. Sedert eenigen tijd vertoonde zich echter ook op haar gebied een krachtig nieuw leven. En ook hiervoor heeft men de oogen niet in de eerste plaats op
6180 Attica te richtten. Reeds sedert de 9e of 8e eeuw ongeveer greep die geweldige invasie van Semitische en Aegyptische kunstvormen plaats, waardoor de oude Grieksche kunstindustrie, - die werkte met oorspronkelijke Indo-germaansche typen, met plant- en diervormen van het eigen vaderland, met geïmporteerde patronen uit Klein-Azië, - die welke men gemakshalve de Mykeensche kan noemen¹⁾, eene algeheele verandering
6185 onderging. De Phoeniciër bracht allerlei waren naar Italië en Griekenland, de opgravingen hebben er heel wat aan het licht gebracht, o.a. verscheidene metalen schalen. Een eigen voorraad kunstvormen bezat hij niet; hij verbond de heilige symbolen van Assyrië en Aegypte bij wijze van versiersel op dezelfde schaal of ketel, zelfs ook Aegyptische hieroglyphen deden als zoodanig dienst; gedeeltelijk althans
6190 naar modellen van dezelfde herkomst werden tal van afbeeldingen samengesteld, die nu eens geene beteekenis hadden, dan weder werkelijk iets, eene enkele maal zelfs geheele geschiedenissen voorstelden. Die Phoenicische industrie werd spoedig ook op Cyprus uitgeoefend; enkele voorstellingen uit het Grieksche leven mengden zich onder dien vormenvoorraad. Die Phoenicisch geworden Aegyptische, Assyrische, Babylonische
6195 typen drongen nu het Grieksche kunsthandwerk binnen, zoowel bij den arbeid in metaal als bij het aardewerk²⁾. De Helleen bepaalde er zich echter in het minst niet toe

deze vormen allen over te nemen. Hij vervormde ze dadelijk eenigermate naar het eigen gevoel, en duidelijk zien wij dat hij bij de aanwending van het ornament zich zelf eerst van lieverlede begon te bevredigen; een bloemenweefsel verhuist bijv. naar den hals van een vaas, waar het zich eigenaardig om heenslingert, nadat men het eerst onderaan tegen den bollen buik van de vaas had aangebracht, eene plaats meer geschikt voor een opheffend en steunend ornament, waar dan ook de Helleensche vazenschilder al zeer spoedig aan van het voetstuk opspringende stralen, omhoogstrevende spijltjes, de voorkeur gaf. De eigenlijke afbeeldingen, die op de oostersche modellen voorkwamen, werden veelal, zoo het schijnt, in voorstellingen van het Grieksche dagelijksche leven of van de mythologie herschapen, althans, terwijl in de Mykeensche periode alle afbeelding van iets, wat naar een tafereel gelijk, hoogst zeldzaam was, nam thans het getal van gedichtjes in beeld zeer toe.

De Goden- en heldenwereld nam daarbij steeds meer de overwegende plaats in. Evenals de epische dichters putten de teekenaars uit denzelfden eindeloozen oceaan van Grieksche volksagen. Dezelfde Goden, die men voor het houten afgodsbeeld staande als eene geheimzinnige toovermacht vreesde, bespiedt men in de Homerische zangen in hun meest gewoon doen en laten en ziet men zoo ook op de afbeeldingen, die thans bij duizenden op de Grieksche markten gebracht worden in al hunne natuurlijke bewegingen als gewone menschen voor zich. Wij bezitten nog onderscheidene bronzen strepen van allerlei teekeningen voorzien; deze werden als versierend beslag op huisraad bevestigd. Men is toen spoedig die figuren gaan uitsnijden, zoodat zij tegen het hout, waarop zij werden vastgehecht, als heldere ondergrond duidelijk uitkwamen. Er bestaan nog eenige van die uitgesneden figuren; hare teekening is verder binnen den omtrek door allerlei graveersels afgewerkt. Schitterend waren dergelijke voortbrengselen van kunstindustrie, als zij, bijvoorbeeld figuren uit goud en ivoor, op een achtergrond van cederhout werden bijeengebracht. Het ivoor diende dan veelal om de bloote lichaamsdeelen, vooral gelaat en armen, weer te geven. Het beroemdste werk in dien trant was de zoogenaamde kist van Kypselos te Olympia, een wijgeschenk van de machtige heerschers van Korinthe, ook uit cederhout, ivoor en goud vervaardigd, waarop een rijkdom van sagen stond afgebeeld, die door die van Ilias of Odyssea in geen geval overtroffen wordt. Wij kennen dat stuk eenigermate uit de zeer nauwkeurige beschrijving van Pausanias. Natuurlijk is die kunstbeweging ook op Athene niet geheel zonder invloed gebleven. Al had Attica waarschijnlijk wel geen werken, die met de kist van Kypselos op één lijn konden gesteld worden, reeds die merkwaardige Grieksche vazenindustrie, die voor algemeene verbreiding van voorstellingen van kunst zorgde, zooals lithographie en photographie tegenwoordig, maakte dat men nergens geheel van hetgeen vooral in de Peloponnesos gewrocht werd, onkundig bleef. Er ontstond eene Korinthische, Chalkidische en zoogenaamd1) Kyrenaeische vazen-fabricatie, die de beelden van houtwerk met metalen beslag op de vazen overbrachten; zwarte verf geeft gewoonlijk het metaal weder, witte vermoedelijk het ivoor; de graveeringen op de figuren zijn door kratsen weergegeven; het geel of rood der vazenoppervlakte gaf den ondergrond, even als ginds het hout. Nog wel andere handelsproducten brachten Athene met de kunstenaarswereld van dien tijd in betrekking, en ook zelf heeft het toen ontegenzeglijk nog al wat voortgebracht. Toch nam het ook in dit opzicht nog slechts een hoogst bescheiden plaats in. Doch de tijd naderde, waarop Attica een zeer eigenaardig schouwspel zou aanbieden. Op treffende wijze zou de inwendige levenskracht van den ouden Attischen staat en zijne geschiktheid voor verdere ontwikkeling aan het licht komen. Ook deze had rijkelijk zijn aandeel in de staatkundige en sociale woelingen, die toen van Ionië en Aeolië uit2) het grootste gedeelte van de Helleensche staten in beroering brachten. Steeds ernstiger werd ook hier de twijfel aan het recht van den adel als bewaarder der goddelijke verordeningen, waarop de staat rustte. De willekeur waaraan men vooral in zaken van rechtspraak was blootgesteld, was grooter geworden sedert geenerlei monarchaal gezag den adel meer in toom hield3), en werd steeds dieper gevoeld. Ook hier deed in hooge mate het toenemend handelsverkeer zijn invloed gelden. De vormen van den patriarchalen staat werden te eng om de zich breeder ontwikkelende maatschappij nog langer te omvatten. Steeds meer kwamen er rechtsgevallen voor, waaromtrent men gemakkelijk kon nagaan, dat de oude rechtsoverlevering van den adel niets had vastgesteld; in deze behoorden immers vooral bepalingen, als die omtrent de bloedwraak, meer eigenaardig thuis, welke nog altijd sterk aan het oude familierecht herinnerden. De adel had nu eenmaal krachtens de grondbeginselen van den staat kort en goed de rechtspraak, en zijn uitspraken, waarover ook, moesten door de gemeente (δῆμος) aangenomen worden als in overeenstemming met die oude rechtsoverlevering, onverschillig of zij het waren of niet konden zijn. Die toestand was op den duur onhoudbaar. Bovendien waren het thans in Attica zoo min als elders enkel armzalige landbouwers of veehoeders, die de adel nevens zich had, ook hier was een stand van

niet adellijke kooplieden en nijveren opgekomen, die alles alleen aan zich zelf te danken hadden en door de zee en het vrijere, veelzijdige leven buiten het
6265 plattelandsdistrict min of meer uit den ban van overgeleverden eerbied voor de adellijke grondbezitters waren losgemaakt. Zulke lieden waren er gemakkelijk van te overtuigen, ja hadden dikwijls die overtuiging eenigermate uit zich zelf reeds, dat ook hun een aandeel aan rechtspraak en staatsbestuur toekwam. En werkelijk zij waren
6270 aan de voorgedij van den adel tamelijk ontwassen, - natuurlijk nog niet aan die van volksmenners, wien te recht of ten onrechte zelfzuchtige doeleinden werden nagegeven1).

Doch ook tot dien kleinen landbouwer en veehoeder en dergelijke drong iets van die democratische denkbeelden door. Zij hadden althans toen het allerminst reden over hun toestand tevreden te zijn. De zich ontwikkelende handel kwam hun, zoo het schijnt,
6275 niet ten goede; de Attische bodem bracht behalve den olijf niets voort, waarvoor in het buitenland hooge prijzen konden gemaakt worden; alles werd duurder, de oude ruilhandel verdween; men kon steeds minder krijgen zonder geld, doch geld was er nog bij lange na niet genoeg voor de behoefte, - och, of Lydië redding brengen wilde! - en men werd genoodzaakt tegen verbazende rente te leenen2). Men verarmde en het einde
6280 was maar al te dikwijls, dat men als slaaf verkocht werd en ver van het godvreezende Athene, ver van het heerlijke heiligdom der Schutsgodin vergeten moest dat men onder de hoede dier godheid ook eenmaal als een vrij man geleefd had. Was het wonder, dat men met de gansche ziel tegen zulk een toestand in verzet kwam? Gelijkelijke verdeeling van goederen werd ook hier de leus, waaronder men de zoo noodzakelijke
6285 sociale hervorming wilde aanvangen.

Hoe zou zich de adel onder zulke omstandigheden geheel in zijn bevoorrechte positie hebben kunnen handhaven? Toegeven was onvermijdelijk. De archon Draco (621) laat ook de gemeente toe tot de rechtspraak en geeft geschreven wetten. Het geheimzinnige
6290 floers, dat den adel als bewaarder van het goddelijk recht omgeven had, was verscheurd. Op den burcht kon ieder, die maar wilde, lezen volgens welke goddelijke wetten men te leven had. Het oude recht was opgeschreven, doch ook omtrent die punten aangaande welke de grootst mogelijke onregelmatigheid geheerscht had, daar de oude overlevering er niets over vaststelde, waren thans geschreven bepalingen gemaakt. Draco was een man van strenge begrippen. Hij kon zich geen recht denken, dan een, dat
6295 als dat oude overgeleverde de handhaving van den geheimzinnigen goddelijken grondslag van den staat ten doel had. Deze kon echter ook door een klein vergrijp in gevaar gebracht worden; immers, reeds onwillekeurig gestort bloed moest in het belang der gansche maatschappij gezoend worden. Draco wist zijn taak niet anders te vervullen, dan door voor ieder misdrijf, waaromtrent hij een wettelijke bepaling te maken had,
6300 de hoogst mogelijke voldoening te eischen; op het stelen van veldvruchten stond de doodstraf, evenals op moord. Het laat zich begrijpen, dat zulke rechtsbepalingen al evenmin voldeden als de vroegere willekeur, en helderder ontwikkelde zich het denkbeeld, dat men aan eene wetgeving behoefte had, die niet een uitbreiding van het oude patriarchale recht van den adel zijn wilde, doch daarnevens stond. De
6305 beroeringen in staat en maatschappij hielden niet op. Ook was inmiddels de adel zelf het gevoel van zijn hooger recht eenigszins beginnen te verliezen. De verplichting om als een gemeenschap voor de heiligste belangen van den staat te waken, bond de adellijke heeren niet meer zoo aan elkander. Ieders eerzucht koos zich een eigen weg. Hoezeer moest nu ook het voorbeeld van buitenlandsche tyrannen werken. De Athener
6310 Kylon, schitterende als overwinnaar te Olympia, gehuwd met een dochter van den tyran van Megara, Theagenes, bezette den burcht van de stad, om van daar uit oppermachtig te regeeren. Dit bracht adel en gemeente tegelijk in beweging. Men stroomt om den burcht samen; spoedig echter laat men de belegering daarvan aan de archonten en de geregelde krijgsmacht over. Kylon zelf ontsnapte. De honger verschaft aan de
6315 belegeraars eindelijk den toegang. Men ziet de overgeblevenen van Kylon's aanhangers bijna stervend nevens het groote altaar der Godin nederzitten, onder welks hoede zij zich gesteld hadden. Zij worden van daar verjaagd, opdat zij door hun dood de heilige plaats niet zouden bezoedelen, doch daarop in blinde drift vermoord, eenige ook aan de altaren der Semnen beneden den burcht, die het hun gelukt was te bereiken.

De voornaamste bedrijver was de archon Megakles, uit een oud adellijk geslacht. Welk
6320 een toestand! Het heilige beschermingsrecht der eigen Burchtgodin was met voeten getreden. Een vreeselijke bloedschuld rustte op de gemeente. Zelfs de eigen altaren der Semnen1) had men in dolle verblindings niet ontzien. Als wilde Erinnyen zouden deze uit den aardbodem omhoog stijgen en van de adellijke rechtbank op den heuvel van
6325 Ares (Areopagos) scheen men thans geen hulp te verwachten. Waar was nu de adel, de handhaver der goddelijke verordeningen? Juist onder leiding van de adellijke regenten was het heiligste recht gruwzaam geschonden. Megakles en zijn aanhang hielden zich in de stad staande en trotseerden alle geroep om eene rechterlijke uitspraak, die het

6330 land van bloedschuld zuiveren zou. Het 'godvreezend' Athene had gebroken met de Godheid.

Hoe miste men alle zielerust, elk edel zelfvertrouwen, dat zijn steun zoekt in hogere kracht. Met zedelijke machteloosheid werd men geslagen. Salamis was aan Megara verloren. Na eenige mislukte pogingen besloot men alle denkbeeld tot herwinning op te geven. Gelaten schikte men zich in den smaad der vernedering.

6335 Eerlang zou men zich den naam van Athener te schamen hebben²⁾. Gelukkig het land, dat zonen voortbracht als Solon Exekestides'zoon, gesproten uit een edel geslacht, een man zooals slechts weinigen geschikt om ons met onze menschelijke natuur te verzoenen. Hij wist ten volle wat het zeggen wilde het leven te genieten. Schoone paarden en jachthonden waren hem uitermate welgevallig; hoe

6340 genoot hij van de levendige gesprekken met vreemdelingen, gastvrienden die van heren derwaarts kwamen; vrouwelijke en mannelijke jeugd brachten hem in verrukking; 'de werken van Dionysos en Aphrodite beide gingen hem ter harte tegelijk met die der Muzen¹⁾; zelfs waren uitspattingen hem niet vreemd, hoedanige wij het diepst verfoeien. Doch evenzeer als de menschelijke zucht naar genieten, welke uit deze echt

6345 Helleensche ziel een edele geestdrift op voor het vaderland, een oprechte liefde tot zijn medemensch, een heilige eerbied voor het goddelijke. Al het matelooze was hem vreemd; rusteloos streven naar rijkdom en gezag kende hij niet; zelfs zijn beste gevoelens brachten hem niet buiten zichzelf. Overal treedt bij hem het nuchtere gezonde menschenverstand ons tegen. De geringe overblijfselen zijner gedichten

6350 verfrissen ons de ziel nog heden na meer dan tweeduizend jaren. Verbazend was de zedelijke kracht, die huisde in dezen man en toch verleidde die hem nimmer tot eenig geweldig optreden. Hier was de rots waarop een vertwijfelend volk zijn hope vestigen kon; hier de kracht die de verstrooiden kon vereenigen en den trotschen Megakles kon dwingen voor het belang van het algemeen het hoofd te buigen. Deze en zijne

6355 aanhangers moeten zich voor een rechtbank stellen; alle schuldigen gaan in ballingschap; zelfs het gebeente der inmiddels gestorvenen werd over de grenzen gebracht. Men herademt weder. Op Solons roepstem: 'Voort naar Salamis²⁾, komen de weerbare Attische mannen in de wapenen. Het eiland wordt heroverd; wederom kan men met opgerichten hoofde te midden van de Hellenen rondgaan.

6360 Doch er bestond behoefte aan nog eene inniger verzoening met de Godheid; staat en maatschappij moesten als het ware opnieuw op goddelijke grondslagen gevestigd worden. Ingevolge den raad van het orakel van Delphi kwam op aanzoek van Solon, zijn vriend, de eerbiedwaardige ziener Epimenides uit het oude Kreta naar Athene, een man met

6365 diepe kennis van het heilige, diep inzicht ook in de menschelijke natuur. Hij kende de zoenoffers, reinigingen en heilige stichtingen, die den band met de Godheid herstellen konden. Daalde niet een hogere vrede in aller zielen neer, toen men de zwarte en witte schapen van den Areopagos, vanwaar natuurlijk de reinigende werkzaamheid uitgaan moest, naar beneden zag komen, naar alle zijden tot zelfs ver in het Attische land zich zag verspreiden en er op iedere plaats, waar zich toevallig

6370 een dier dieren had nedergelegd, een altaar werd opgericht? Wat al offeranden werden ontstoken; wat al nieuwe godsdienstige regelingen vastgesteld! Dat vooral het groote altaar op den burcht en die der Semnen bijzondere reinigingen behoeften, spreekt wel van zelf. Het was aan eene gansche zedelijke wedergeboorte van het Attische volk, dat de Kretensche ziener arbeidde. Zoo gaf hij ook nog de veelbeteekenende aanwijzing,

6375 dat men 'kalmer zijn moest in zijn rouwbetoon, de zorg voor de dooden door godsdienstige plechtigheden moest heiligen en de vrouwen minder stootend zijn moesten in haar weegeklag¹⁾.

Reeds doet Attica ook in de algemeene Helleensche aangelegenheden krachtig zijn stem gelden. Het treedt op als een der voornaamste beschermers van het heiligdom van

6380 Delphi tegen het daar dichtbij gelegene Krisa, waarvan het zeer veel overlast te verduren had gehad. Solon's invloed werd geheel overwegend. Waarom zou hij niet als zijn wijze tijdgenoot op Lesbos, Pittakos, zich van het hoogste gezag meester maken, of liever het zich laten opdragen? Was dit eigenlijk niet de eenige weg om blijvend aan den staat rust te verschaffen? Solon dacht beter van zijn volk. Zou dit slechts

6385 onder de tuchtroede van een tyran zich tot orde weten te voegen? Wat hem zelf betrof, zijn nuchter verstand zeide hem, dat voor hem op dien weg slechts de voorbijgaande heerlijkheid 'van een dag' te verwerven was, om daarna als een nutteloos voorwerp te worden weggeworpen²⁾. Op andere wijze 'hoopte hij op allen de overwinning te behalen³⁾.

6390 Hij trad op als wetgever (594 v.C.). In de eerste plaats was het zaak den druk van de armen te verlichten. De afbetaling der schulden werd gemakkelijk gemaakt, vooral doorverandering van den muntstandaard; geen burger mocht meer voor schuld als slaaf verkocht worden. De reeds verkochten keerden, zooveel het ging, naar het vaderland terug. Hoe genoot die Attische edelman, - en het was zijn werk, - toen hij zijn

6395 ongelukkige arme medeburgers zag terugkeeren, 'die hun vaderlandschen tongval vaak
verleerd hadden, rondzwerfende nu hier dan daar de harde slavernij hadden verduurd,
sidderend voor hun meesters, doch thans vrije lieden waren geworden'1). Verder
6400 schijnt hij bepalingen gemaakt te hebben om de vorming van groote plantaadjes tegen
te gaan2). Hij begreep ten volle, en wetsbepalingen moesten dit denkbeeld ook aan
zijn volk inscherpen, dat een zoo weinig vruchtbaar land als Attica, wil het een
groote rol in den wereldhandel spelen, het best doet zich krachtig op de nijverheid
toe te leggen. Athene werd later een van de voornaamste industriëele staten van het
gansche Helleensche gebied. Verder deinsde zijn praktisch verstand er niet voor terug
6405 dat te doen, waarvan de noodzakelijkheid zoo gebleken was, namelijk een scheiding te
maken tusschen het oude geheiligde recht en een meer profaan, dat aan de
onmiddellijke eischen der maatschappij voldeed. Van de wetten van Draco liet hij die
betreffende de bloedwraak, verordeningen werkelijk uit de oude rechtsoverlevering, in
wezen, en de raad van Areopagos moest bij voortduring voor de handhaving daarvan
waken. Voor het overige gaf hij een nieuw recht overeenkomstig de nieuwe behoeften,
6410 en de rechtsgevallen, die daarnaar moesten beoordeeld worden, zouden komen voor eene
jurie, bestaande uit leden der gemeente. Omtrent de voornaamste staatsbelangen zou
door de gemeente in eene volksvergadering beslist worden, onder zeker toezicht van
den Areopagos. Voor het dagelijksch bestuur werd een Raad ingesteld van vierhonderd
leden, gekozen uit vier stammen, waarin het volk van oudsher verdeeld was3); honderd
6415 uit iederen stam. Immers Solon dacht er niet aan de oude godsdienstige organisatie
van den staat op te heffen en de offerplechtigheden van stammen, phatriën en
geslachten bleven als vroeger eigenlijk offerplechtigheden van den adel, waarbij de
mindere burgers slechts toegelaten werden. Dit was het eenige aanzien, dat de adel
als zoodanig behield; toch verkreeg hij op anderen grond dan van zijn adeldom
6420 grooter invloed. Van het bedrag der jaarlijksche opbrengst van ieders akkers zou zijn
bevoegdheid afhangen tot het bekleeden van staatsambten en nu waren de adellijken de
voornaamste grondbezitters. Die bijv. tot de hoogste klasse naar die jaarlijksche
opbrengst behoorden, mochten archon worden en de afgetreden archonten van
onberispelijken levenswandel werden lid van den Areopagos.

6425 Er had iets plaats gegrepen, wat Griekenland en misschien de wereld nog niet gezien
had, de democratie was georganiseerd en in de vormen van een ouden staat opgenomen.
Doch Solon begreep zeer goed, dat men hier op gevaarlijk terrein kwam en hij toonde
dit op nog andere wijze dan door gedeeltelijke handhaving van den invloed des adels.
In Aeolische en Ionische staten scheen het wel, dat de alleenheerschappij van een
6430 tyran dikwijls onvermijdelijk was. Wilde het Atheensche volk zichzelf regeeren, dan
moest het niet al te zeer Ioniër of Aeoliër worden. Solon bepaalde, dat de
volksvergadering met gebeden en een reinigingsoffer zou geopend worden; eerst zouden
de lieden boven de vijftig jaren tot spreken worden opgeroepen, daarna ook voor
6435 anderen de gelegenheid worden opengesteld; niemand mocht het woord voeren, die zijn
ouders, indien dit noodig was, niet behoorlijk onderhield, die zijn schild in den
strijd had weggegooid, die zijn vaderlijk erfgoed verkwist had enz. De
volksvergadering mocht niet het karakter van een Ionisch praatgezelschap krijgen,
waarin de luidruchtigsten licht overheerschten, en de woestheid en hartstocht van
enkelen zich gemakkelijk aan het geheel mededeelden. Men moest diep gevoelen, dat men
6440 tot een hoog ernstig werk was bijeengekomen. Onwaardige lieden en zij, die hun eigene
zaken niet besturen konden, waren ook de eigenaardige raadgevers van hun volk niet.
Verder, hoe weinig hij er ook aan dacht zinnelijk genot als zoodanig af te keuren,
toch moesten ook daarbij wetten en perken gesteld worden; de kinderen bijv. moesten
veilig zijn tegenover hunne leermeesters. Verachtelijk waren ook de ouders, die van
6445 de jeugd van hun kroost geldelijk partij trokken. Een aldus misbruikt kind behoefde
zijn vader in zijn ouderdom niet te onderhouden; slechts een begrafenis bleef het hem
schuldig. Voor de instelling van het huwelijk werd door allerlei bepalingen diepe
eerbied ingeprent. Lediggang werd gestraft; de ouders moesten hun kinderen een
handwerk laten leeren. Omtrent een doode mocht men nooit iets kwaads vertellen,
6450 omtrent levenden niet in heiligdommen of regeeringsgebouwen of rechtbanken; de
levendige Athener moest de zucht alles te zeggen, wat praatzucht of hartstocht hem
ingaven, leeren breidelen. Ingetogenheid achtte de wetgever, dit blijkt uit deze en
dergelijke voor ons gevoel vaak zonderlinge bepalingen, de meest noodzakelijke deugd
voor den vrijen burger. Ook het weeke leven van den Ioniër moest gebrandmerkt, zijn
6455 tuchteloze weelde zooveel mogelijk buiten de palen des lands gehouden worden;
bereiding van welriekende zalven was den vrijen burger onwaardig; de zwierige
optochten van aanzienlijke vrouwen met opzichtige, overdadige kleeding eu groot
gevolg werden verboden. Het streed ook al van ouds tegen de denkwijze des Atheners,
de vrouw al te veel vrijheid van beweging toete staan. Klaarblijkelijk in
6460 aansluiting aan de wenken van Epimenides werden ook omtrent de uitvaart der

afgestorvenen bepalingen vastgesteld: zoo was het bijv. verboden zich bij weegeklag ten bloede te slaan en de dooden met overdreven praal ter aarde te bestellen. Ook hiermee stelde hij zich tegenover Ionië. Aldus komt in Solons wetgeving, en hieraan niet het minst dankt zij hare hooge beteekenis, de Athener krachtig tot bewustzijn.

6465 Zoo voldeed Solon aan de meest innige behoeften van het Atheensche volk. Thans had het regelen voor zijn staatkundig, maatschappelijk, ja bijzonder leven, die met den graad zijner ontwikkeling en zijner geestesrichting meer overeenkwamen, waarin het ook zich zelf, doch in zijne beste gevoelens en neigingen weervond. Men maakte zich los van het denkbeeld dat men in alle opzichten naar voorschriften te leven had, die

6470 op de een of andere wijze een bijzonder goddelijken stempel droegen, en had den moed met eene gansche nieuwe inrichting van zijn leven, eene inrichting naar eigen menschelijke inzichten tot stand gebracht, voor het oog der onsterfelijke Goden te treden. Zonder eene zekere vrijheid des geestes in het godsdienstige is de wetgeving van Solon niet te verklaren.

6475 Wederom hebben wij ons tot het meer algemeene Helleensche terrein te wenden¹). Er komt een tijd in het leven der volken, waarin men de dingen om zich heen niet meer kort en goed zoo neemt als zij zich voordoen, maar de denkende geest zich als voelt ontwaken tusschen tal van raadselen, die hem aantrekken en wier oplossing hij zijn

6480 taak acht. Bij de Hellenen komt men in dat tijdvak van ontwikkeling het eerst in de koloniën, wier jeugdige maatschappijen minder door traditiën bonden en waar het levendige verkeer op de kusten den geest onophoudelijk opwekten, - en wel vooral in Ionië, waar immers elke ban des geestes in zoo hooge mate geschuwd werd. Reeds bij de oudste school van grieksche wijsgeeren, de Ionische van Thales en

6485 Anaximander, vinden wij een in beginsel echt wetenschappelijk streven, zelfstandig buiten alle overlevering en zonder behoefte aan geheimzinnige formules. Nevens deze strengere richting openbaarde zich echter een zeker practisch rationalisme, dat zich niet een nieuw stelsel van wereldverklaring wil scheppen, doch buiten onderling verband alle dingen, die zich voordeden, en ook alle overgeleverde begrippen wilde

6490 verklaren en dieper opvatten. Eensdeels is dit met die strengere wijsbegeerte een zwakkere loot van denzelfden stam, andersdeels is het verschijnsel zeer gewoon, dat deze laatste tot denken opwekt ook in kringen waar zij slechts weinig, althans niet in hare eigenlijke gestalte, doordringt. Ook de voorvallen des levens, vooral het maatschappelijke en het staatkundige, menschelijke ervaringen en wederwaardigheden,

6495 ja het gansche menschelijk bestaan, 's menschen karakter en neigingen werden thans een voorwerp van overdenking, en wel vooralsnog slechts bij denkers van die minder strenge richting als Theognis en Solon. Reeds lang was de tijd voorbij, toen men ook die zaken eenvoudig opnam in de ziel en weergaf, zooals men ze vond, toen men zonder meer luisterde, - en luisterde met eene levendige belangstelling tot in de kleinste

6500 bijzonderheden, - naar het episch verhaal omtrent de daden en wederwaardigheden van Goden en menschen. Daarop, vooral in dien tijd van diepe beroering van staat en maatschappij, kwamen de meer lyrische dichtsoorten in zwang; tot in het diepst van zijn gemoed werd men door smart, vreugde of geestdrift in beweging gebracht. Ten laatste weet men zich met dien wijsgeerigen zin waar zoo even sprake van was, min of

6505 meer boven zijn gevoelens te verheffen en met kalmte als Solon, of overgebleven bitterheid als Theognis, de wereld, waaruit men zich als het ware voor een wijle heeft teruggetrokken, van een hooger standpunt te beoordeelen. Het was niet de heldere levensvreugde der Lichtgodheden, die de ziel van zulke wijsgeeren in de eerste plaats vervulde. De beschouwing van het menschelijke leven

6510 gaf hun meer schaduw- dan lichtzijden; door ongeluk en eigen verkeerdheden was de mensch dikwijls diep rampzalig. Bij die gemoedsstemming kregen de oudere volksdenkbeelden van Moira Atê, Erinnyen en wraak der Goden die vermetelen overmoed straft - denkbeelden, welke zich, zooals reeds werd opgemerkt¹), altijd nevens die levenslustiger levensopvatting hadden weten staande te houden - op eenmaal grootere

6515 beteekenis. Diepzinniger opgevat en uitgebreider toegepast, nemen zij eenigszins het karakter aan van een stelsel van dichterlijk wijsgeerige verklaring van het menschenleven. De Moira (het lot) is een duistere macht in de wereld, die niemand ontgaan kan, men meende wel ook de Goden niet²). De overmoed, - die thans bijv. ook blijkt uit onrechtvaardig najagen van rijkdom; bij oude mythen treedt het zedelijk

6520 beginsel niet zoo op den voorgrond, - die overmoed kon een tijd lang zeer wel gaan, doch daarna vertoonen zich de eerste beginselen van de Atê; deze grijpt rondom zich en stoot dikwijls zelfs een gansch huis in rampspoeden, ja de volgende geslachten moeten lijden voor de schuld der voorgangers. Men ziet eene geheimzinnige goddelijke macht het menschelijke leven besturen en de mensch is geheel buiten staat zich aan de

6525 beschikkingen dier macht te onttrekken³). Het is dezelfde levensbeschouwing, die ons later breeder ontwikkeld ook te gemoet

treedt in de Attische tragoedie; deze geeft ons voorvallen uit het leven van halfgoddelijke helden te aanschouwen, vooral zooals zich de Atê en wrekende macht der Goden daarin doen gelden; de tragische stemming, die zij daarbij in ons opwekt, is voor haar wel de hoofdzaak, doch deze sluit eene dichtertlijk wijsgeerige beschouwingswijze van het menschelijke leven wel het allerminst uit. Het is dus de denkwijze van een gansch volgend tijdvak, die ons thans voor oogen treedt; in het laatst der 7e eeuw ongeveer ontwikkelt zij zich, in de 5e heeft zij haar toppunt bereikt. Hoe veel diepzinniger werd bij die overpeinzingen over wereld en lot de geheele opvatting van het goddelijke; - reeds werd er op gewezen, dat die oude begrippen als van Atê en goddelijke wraak een groote rol zouden spelen¹). Oneindig dieper wordt tegenover zulk eene geheimzinnige, hoogere macht het echte godsdienstige gevoel der afhankelijkheid; die macht verkrijgt althans later bij wijle bijna iets onpersoonlijks; men gevoelt den invloed meer van het goddelijke dan van de Godheid²). Niet meer zoo als bijv. bij Homeros, mengen zich de Goden rusteloos in de menschelijke zaken, nu hier dan daar, geheel naar de wijze van menschelijke deelnemers, op het eene oogenblik in de gelederen hunner vrienden mede strijdende, dan weder raad gevende, dan bijv. aan Odysseus een nieuwe mast voor zijn schip ter hand stellende enz.³). Kalme waardigheid is thans het wezen der Godheid. Zeus vliegt niet meer 'plotseling op in zijn toorn als een sterveling.' Zetelend op zijn troon prikkelt niet iedere euveldaad, die hij waarneemt, hem dadelijk tot wraak; rustig wacht hij af, om zoodra het hem behaagt plotseling de straf met verpletterende kracht als een stormwind te doen nederdalen⁴). Oppermachtig gebieden de Goden en de wereld voegt zich naar den wil dier ontzachelijken, die daar in de onverstoorbaarste gemoedskalmte rustig over alles hun oog laten weiden. Zij zien vromen en goddeloozen, en troostrijk is de gedachte, dat nimmer deze laatste de straffende hand der Godheid ontgaan kunnen⁵). Nimmer? Tegelijk met het diepzinnige godsbegrip ontstaat ook hier het denkbeeld, zoo uitermate geschikt om den vromen Israëliet of Christen tot vertwijfeling te brengen, dat namelijk de God 'die aller zin en gemoed kent, die een oppermachtig gezag over alles heeft, toch den goeden bij wijlen een gelijk lot schenkt met de boozen'¹). De Erinnyen, de oude vertegenwoordigsters van het onbegrijpelijke, schrik inboezemende, geheimzinnige der Godheid, krijgen voor het gemoedsleven eene zeer hooge beteekenis²). Men was op weg den ban van de vermenschelijking der Godheid te doorbreken en bij enkelen kwam het ten naastenbij zoover, als bij Aischylos, voor wien Zeus het 'onuitsprekelijke, onvergelykelijke', voor wien hij 'alles' is³). Toch lag dat niet in de algemeen Helleensche geestesrichting; men vergenoegde er zich mee de grenzen van het menschelijke zoo ver mogelijk uit te zetten. Bij Homeros is de grootere gestalte van goddelijke wezens nog geen vast beginsel⁴). Dit wordt het thans; wij komen daar straks op terug. Later in de tragoedie verkregen, zoo als bekend is, de acteurs kothurnen om grooter te schijnen dan zij waren, daar zij immers Halfgoden moesten voorstellen. De mythische verhalen omtrent de Goden zelf treden op den achtergrond of krijgen meer het karakter van een verheven wereldgebeurtenis. Bijv. bij Pindaros⁵) beven hemel en aarde van ontzetting, als de hemelsche jonkvrouw Athena voor het eerst in haar geweldige majesteit optreedt. Zoo ontwikkelt zich nevens de strengere wijsbegeerte, - die buiten de oude overlevering stond en dus lichter tot eene botsing met de oude godsdienstige denkbeelden komen en ook werkelijk later gekomen is, - zoo ontwikkelt zich nevens deze, en immers ook wel eenigermate onder haar invloed, eene verlichte godsdienstige opvatting, die er niet aan dacht zich buiten den ouden kring te plaatsen, doch zonder zich eenige afwijking van de oude denkwijze bewust te zijn, het oude bezielde met een nieuwen geest. Het was de opvatting van de aristocratie des geestes, - niet die in den engsten zin, zoodat zij alléén de strenge denkers omvat, - en de oude wijze zich de Goden voor te stellen, bestond nevens haar voort als de denkwijze van het algemeen. Deze bleef zich bijzonder in de oude mythen vermeien en nam ze ook als de meest gewone verhalen op. De geboorte van Athena ziet men bijv. op vazenbeelden in platte werkelijkheid afgebeeld; een klein Athena'tje komt tot verbazing van de aanwezige Goden uit het hoofd van Zeus voor den dag. Men hield zich aan de meest gewone vermenschelijking van het goddelijke en daarnevens behield het afgodsbeeld vrij sterk zijn fetisch-aard. - De verlichtere echter zag neer op het bijgeloof en de domheid der menigte. Een bewijs van bijgeloovige domheid was het bijv. dat de Atheners zich lieten wijs maken dat Athena zelf, - eene als zoodanig verkleede deerne, - den tyran Pisistratos naar de stad terugbracht¹); evenzoo, dat toen een oud orakel gezegd had, dat Athene achter houten muren moest verdedigd worden, sommigen zich werkelijk achter een houten planketsel tegen de perzen verschansten²). De verlichte opvatting was die van Themistocles, volgens wien met houten muren schepen bedoeld waren. Voor eigenlijk fetischistische neigingen was in de ziel dier verlichteren natuurlijk weinig plaats; zij waren buiten twijfel

onverschilliger omtrent de oude afgodsbeelden, tenzij het geheimzinnige, dat die
 6595 aloude heilige houtblokken omgaf, juist hunne vaak dieper godsdienstig gestemde
 gemoederen aantrok.
 Beide beschouwingswijzen stonden met dat al op denzelfden bodem. Zij gingen ook
 geleidelijk in elkaar over; in dezelfde menschenziel kon van beiden iets aanwezig
 zijn; nu eens kon de eene, dan de andere overheerschen; de lager denkende was
 6600 gemakkelijk voor eene wijle in de hoogere sferen op te heffen, evenals zich
 historisch de hoogere denkwijze uit de lagere verheven had. Er is dan ook vooreerst
 althans niets te bespeuren van eene scheiding in twee vijandige kampen, tusschen
 aanhangers van verschillende meeningen.
 Juist in den tijd, waarin de Helleensche maatschappij aldus van nieuw leven doorwoeld
 werd, kwam zij tevens in onmiddellijke aanraking, - niet uitsluitend meer door
 6605 bemiddeling van de Phoeniciërs, - met de groote wereldmonarchiën van het oosten. De
 Assyrische heerschappij was tot de middellandsche zee kust doorgedrongen; ook Cyprus
 werd binnen den grooten kring getrokken³). Op een Assyrischen cylinder worden tien
 koningen van Cyprus genoemd, 'dat midden in de zee ligt', welke schatplichtig waren
 aan Esarhaddon, een Assyrischen koning uit het begin van de 7e eeuw v. Chr.¹). Het
 6610 oude rijk der Pharaonen werd sedert het midden van de 7e eeuw voor de Grieken
 opengesteld, die daarna voortdurend er de levendigste betrekkingen mee onderhielden.
 Later vestigden zich de Medische en Babylonische heerschappijen op de puinhoopen der
 Assyrische; de Medisch-Persische zette ten laatste hare grenzen uit tot op Grieksch
 grondgebied, tot de kusten van Kleinazië. Grieksche huurlingen van een Aegyptischen
 6615 koning Psammetichos, - waarschijnlijk veel vroeger, zeker niet veel later dan het
 jaar 600, - hiewen hunne namen uit in de Ramseskolossen van Abu-Simbel in Nubië. De
 aanzienlijke Lesbiër Antimenides, broeder van Alkaios, nam dienst in het leger van
 Nebucadnesar, toen zijn door tyrannen beheerscht vaderland geen ruimte meer bood voor
 zijn adellijke eerezucht. Diepen indruk maakten de geweldige paleizen en kolossen dier
 6620 wonderlanden op het ontvankelijke Helleensche gemoed. Men had in Griekenland, zooals
 wij zagen, reeds eene vrij ontwikkelde kunstindustrie, waartoe ook werken als de kast
 van Kupselos behoorden. Ook bezat men reeds vroeg ruwe basreliefs. De vervaardiging
 echter van loostaande beelden, - die naarmate zij minder huisraad zijn, ook lichter
 eene kunstschepping om haar zelfswil kunnen worden, - verkeerde nog altijd in den
 6625 oorspronkelijksten toestand van ruw handwerk zonder bewust kunstenaarsstreven. Alleen
 van de houten afgodsbeelden geldt dat zeker niet geheel; hoezeer die ontegenzeggelijk
 gewoonlijk nog zeer weinig vorm hadden. Behalve deze hadden de Grieken tot nog toe
 talisman-achtige afgodsbeeldjes, beeldjes van menschen en dieren, gewijd aan de
 dooden, die in graven gevonden worden, en soortgelijke wijgeschenken voor de Goden,
 6630 daaronder vooral ook menschenbeeldjes; want het was een oud gebruik zijn beeld aan de
 godheid te wijden, vermoedelijk in plaatsvervangning van zich zelf, zooals beelden van
 offerdieren ook wel voor offers gelden moesten. Een overblijfsel van dat gebruik
 bestond nog in veel lateren tijd in de gewoonte, dat de overwinnaars in kampspelen
 hun beeld op het heilige terrein mochten plaatsen, waarbij zij hunne overwinning
 6635 behaald hadden, schoon toen van de oorspronkelijke beteekenis niet veel meer gevoeld
 werd²). Deze alle hadden in het minst geen nationalen stijl; het zijn primitieve
 producten, hoedanige men over de heele wereld aantreft. Zij waren meest van gebakken
 aarde, zeer enkel van marmer en dan al bijzonder ruw; in Cyprus nog al veel ook uit
 inheemsche kalksteen. Zij waren allen klein. Onder de houten afgodsbeelden kwamen
 6640 enkele grootere voor. Thans echter doet de aanschouwing van de Aegyptische en
 Assyrische beeldhouwwerken zijn invloed gevoelen. Het best kennen wij uit dien tijd
 Cyprus door vrij talrijke opgravingen. Verbazend is de massa beeldhouwwerken, vooral
 uit inlandsche kalksteen, die ons hier te gemoet treden. Wat al Aegyptische
 halskragen, wapenrokken, haardrachten! De linkervoet is ontelbare malen geheel op
 6645 Aegyptische wijze vooruitgesteld; de schouders hebben vaak datzelfde hooge en breede.
 Het gelaat echter en het haar zijn veel meer overwegend Assyrisch, en over het
 algemeen schijnen in het fijnere kunstenaarswerk de Assyriërs meer de leermeesters
 der Cypriërs geweest te zijn dan de Aegyptenaren. Men vindt op Cyprus zeker één¹),
 waarschijnlijk meer volslagen Assyrische kunstwerken. Het is echter treffend te zien,
 6650 hoe onmiddellijk de Cyprische Griek de stijve Assyrische stiliseering verbreekt; zoo
 worden bijv. de bij de Assyriërs altijd tot een geheel verbonden wenkbrauwen (van
 zachten overgang zooals die in de natuur wel voorkomt is geen sprake) onmiddellijk
 gescheiden. De Grieksche beeldhouwkunst heeft van het eerste oogenblik af aan de
 natuur voor oogen, evenals de Grieksche wijsbegeerte van het eerste oogenblik af aan
 6655 met onbevangenheid naar waarheid streeft. Opmerking verdient het ook, dat de beelden
 een tamelijk groote afmeting beginnen te verkrijgen; er komen ook zelfs geweldige
 kolossen onder voor; zoo vond, om een voorbeeld te noemen, generaal Cesnola een
 afgebroken hoofd, zoo groot dat het aan een beeld van verscheidene meters moet hebben

6660 toebehoord2); ruim acht voet hoog is ook een beeld van den halfgod Herakles, met een voetstuk, waarop een relief is uitgehouwen, dat de wegvoering van de kudde van Geryon voorstelt. Van eigenlijke Goden zijn er onder alle gevondene beelden hoogsten een zeer klein aantal. De overwegend groote meerderheid bestaat uit beelden van menschen aan de godheid gewijd, als waarvan zoo even sprake was, meest van priesters en priesteressen. Opmerking verdient het, dat men hier weinig of niet aan de opzettelijke behandeling van het naakte schijnt gedacht te hebben.

6665 Zoo ontwikkelde Cyprus op het terrein van de eigenlijke beeldhouwkunst eene zeer groote bedrijvigheid in een tijd, dat in het overige Griekenland daaraan nog zoo goed als niet gedacht werd. Het werd echter nimmer ten volle een Helleensch land; zoo bleef het om eens iets te noemen altijd monarchaal. Niet onwaarschijnlijk dankt de helleensche beeldhouwkunst haar ontstaan voor een goed deel aan het voorbeeld van Cyprus; zoo goed als zeker stond zij onder Cyprische invloeden; de Assyrisch-Cyprische haar-behandeling treedt bijv. vrij dikwijls in de oudste Grieksche kunst op. De Cyprische kunst echter ontwikkelde zich verder in niet-Helleensche richting; zij ontworstelde zich nooit geheel aan de Assyrische en Aegyptische vormen, doch verwerkte ze tot eene eigen nationale kunstmanier, waarnevens later in de vierde eeuw de echt Helleensche als een geheel vreemde van buiten af werd ingevoerd. Van hoog belang was voor de zich ontwikkelende kunst in het midden van de 7e eeuw de opening van de marmergroeven van Paros. Melas van Chios treedt in dien tijd als beeldhouwer in marmer op; zijn kunst ging als een familie-erfgoed over op zijne nakomelingen,

6680 zijn zoon, kleinzoon en achterkleinzonen, en bleef zoo in zijn geslacht ruim 100 jaar. Natuurlijk werd het nieuwe kunsth Handwerk spoedig ook buiten dien kring beoefend. Er ontstond een beeldhouwkunst op de eilanden en kusten van den archipel, die men de Ionische zou kunnen noemen. Niet onwaarschijnlijk is het, dat men wat de Cypriër in zijn kalksteen deed, in marmer ging nadoen. In de kunstschool van Chios legde men zich, naar wij vernemen, vooral op het bewerken van het vrouwelijke kleed toe. De voornaamste overblijfselen van deze Ionische kunst, die wij bezitten, zijn zittende standbeelden meer dan levensgroot, gevonden in de buurt van Milete, thans in het Britsch Museum, gelijk uit een inscriptie blijkt, beelden van menschen aan Apollo gewijd. Dit alles doet reeds aan Cyprus denken; nog meer het Assyrische van

6690 behandeling, dat men hier en daar waarneemt en het zelfs min of meer specifiek Cyprische van het kleed.

Nevens deze beeldhouwkunst in marmer ontstond er een in metaal. Samos bracht in het begin van de 6de eeuw twee beroemde metaalgieters Rhoikos en Theodoros voort. De meest krachtige, meest bij het oude zich aansluitende en toch meest echt Helleensch geïnspireerde kunstbeweging echter ging, en wel ongeveer ter zelfder tijde, in het begin van de 6de eeuw, van Kreta uit, het eiland van den Griekschen kunstheros en mythischen vervaardiger bovenal van houtsneebeelden, Daidalos. Vooral dus dat eiland, dat reeds in overoude tijden zulk eene overwegende plaats in de geschiedenis der Grieksche beschaving innam, gaat hier wederom Hellas voor. De eerste Kretensische kunstenaars, wier namen ons werden overgeleverd, zijn Skyllis en Dipoinos, de zoogenaamde leerlingen of nakomelingen van Daidalos. In hun gevoel hebben zij iets hoogers aan hun volk te brengen. Allerwege zien wij ze optreden; vooral in den Peloponnesos. Zij werken in Sicyon, Argos, Kleonai, Ambrakia, en stichten eene gansche school vooral van Spartaansche kunstenaars. Deze voert vele werken uit voor het groote nationale heiligdom te Olympia. Meer zelfstandig, doch ontegenzeggelijk onder invloed der Kretensers, treedt in Aegina Smilis op, van wiens werken er ook meerdere in Olympia gevonden werden. Vooral de brandpunten der Helleensche beschaving oefenen de grootste aantrekkingskracht uit. De kunst heeft hier niets meer van een handwerk, dat het erfgoed eener familie was. Zeer veel hooren wij van groepen door deze kunstenaars vervaardigd, vooral uit cederhout met goud en ivoor. Het waren mythologische voorstellingen als die, welke op werken als de kast van Kupselos voorkwamen, en daar deze zeker veelal ook uit cederhout, ivoor en goud vervaardigd waren, bezigde men voor de nieuwe losstaande standbeelden zoowel de voorstellingen als het materiaal der oude kunst-industrie. Niet onwaarschijnlijk oefende ook de aloude kunst van houten afgodsbeelden te vervaardigen eenigen invloed uit. Dat men kostbaarheden als goud en ivoor ook dikwijls weglief, behoeft wel geen betoog. Daar tegenover stond, dat zij geheel de eerste plaats konden innemen en het hout zelf de met goud en ivoor bekleede kern werd. Zoo ontstond de later zoo beroemd geworden goud- en ivoor-(chryselephantine) kunst. Nevens deze materialen bezigde men ook steensoorten en dan vooral Parisch marmer. Een zoo goed als zeker tot de Kretensische kunstschool behoorend beeld was de Hera te Olympia, en daarvan is, zooals men weet, een groot deel van den kop thans bij de jongste opgravingen aldaar voor den dag gekomen1). Het is vervaardigd uit een kalksteen, die in de onmiddellijke nabijheid van Olympia gevonden wordt, is meer dan levensgroot, heeft een kapsel als de

6725 Aegyptische godin Isis; de hoornen zijn er echter afgebroken. Volgens Pausanias (V. 17) had het een ander beeld nevens zich, welk blijkt niet, daar de plaats corrupt is. Aan den gevonden kop echter is het te zien, dat zich dat andere beeld daar zeer nauw bij moet hebben aangesloten, hetgeen ook weer aan een oorspronkelijke reliefcompositie denken doet. Het beeld heeft al het afgeplatte en de breede

6730 haargolven van den houtsnee-stijl. Het beeldsnijden uit hout ging dus vooraf; men ontwikkelde daaraan zijn kunst, en de vormen, die men zoo gewonnen had, bracht men later eenvoudig in steen over. Nog andere weergevonden beeldhouwwerken laten zich tot deze school brengen, vooral de zoogenaamde Apollo's van Orchomenos, Thera en Britsch museum; het waren oorspronkelijk grafteekenen, waarschijnlijk het beeld van de

6735 gestorvenen als heros. Allen zijn evenzeer navolgingen van hout in steen (marmer), op Aegyptische wijze met vooruitgeplaatst linkerbeen, en twee (die van Orchomenos en Londen) met de Aegyptische hoge schouders. Merkwaardig is vooral ook de volkomen naaktheid dier figuren en het kennelijke streven (blijkbaar bijv. door vergelijking van de kennelijk jongere Londensche met die van Orchomenos), om dat naakte steeds

6740 meer in overeenstemming met de natuur voor te stellen. De nieuwe kunstenaarsschool leefde en werkte immers vooral in den Peloponnesus, in kringen waarin men zich meer dan elders onder den invloed van Olympia ontwikkeld had. Men weet hoe zeer de naaktheid der kampvechters voor eene van de meest kenmerkende eigenaardigheden van den Helleen tegenover den barbaar gehouden werd.

6745 Zoo in kern Helleensch was reeds de alleroudste monumentale Grieksche beeldhouwkunst. Alle sporen van Assyrische of Aegyptische stiliseering moesten eerlang verdwijnen voor dien krachtigen zin voor het natuurlijke, die haar reeds als van het eerste oogenblik harer wording was ingeplant. Ook in een ander opzicht zien wij haar zeer spoedig in eene vaste richting: zij legt zich, - omtrent meerdere harer werken vinden

6750 wij mededeelingen bij oude schrijvers, - steeds meer beslist op het vervaardigen van Godenbeelden toe. De Aegyptisch-Assyrische kolossen waren in de oudste Grieksche kunst overgegaan; de zittende beelden uit den omtrek van Milete zijn meer dan levensgroot, de Hera te Olympia was het eveneens; de eerste stellen menschen voor, zoo het schijnt geen vergoddelijkte. Dat overmatige strookte op zich zelf niet met

6755 den Helleensch geest. Het was bestemd te verdwijnen. Toch niet geheel. De meer dan menschelijke grootte gaf eene gepaste uitdrukking aan het goddelijke; zij werd een vast vereischte voor het Goden- en heroenbeeld.

De beroemde meester van Aegina, Smilis, wordt naar Samos geroepen om voor het oude houtblok, dat de Godin Hera voorstelde, een nieuw beeld in de plaats te stellen. Het

6760 was eene zaak van geen geringe beteekenis en ook niet eene op zich zelf staande gebeurtenis. De Godenbeelden der nieuwe kunst treden in de plaats van, of ook wel nevens de oude afgodsbeelden, en de nieuwe beelden brengen nieuwe ideeën of liever zijn van bestaande nieuwe ideeën de min of meer onwillekeurige uitdrukking. Zij kunnen het in het gevoel van de menigte wellicht worden, doch in dat van den

6765 kunstenaar, die ze schiep, zijn zij, - hij moge er zich helder of minder helder van bewust geweest zijn, - geen fetischen, waarin de Godheid zelf schijnt te wonen, maar eenvoudig afbeeldingen van deze. Voor een goed deel werden waarschijnlijk de typen van die werken als de kast van Kupselos, wier Godenfiguren iedereen voor louter afbeeldsels moest houden, op het tempelbeeld overgebracht. Drukte verder het

6770 kolossale van het beeld de goddelijkheid uit, het duidde ook aan, dat de kunstenaar er niet aan dacht het te bestemmen voor hoogheilige wasschingen, plechtige ommegangen en dergelijke ceremoniën, waartoe een niet te moeielijk tilbaar beeld een eerste vereischte is. De edelere geestesstrooming, die, zooals wij zagen, toen ter tijde de godsdienstige denkwijze des Helleensch volks louterde, vloede samen met de nieuwe

6775 hogere kunstontwikkeling. Hoe dieper doordrongen de kunstenaar was van die nieuwe zienswijze aangaande het goddelijke, welke zich de Goden in verheven majesteit, van den Olympos uit, het lot der menschen besturende voorstelde, des te verder werd hij van het denkbeeld verwijderd, dat de goddelijke geest min of meer in het werk zijner handen huizen zou. Het oude beeld behield zeker dikwijls hooger heiligheid, doch de

6780 nieuwe godenbeelden waren de uitdrukking van een edeler voorstelling aangaande het goddelijke; laten wij er echter bijvoegen, tevens een nieuwe stap op den weg van de vermenschelijking der Godheid: de voorstelling van het goddelijke wezen werd scherper omschreven en daardoor het mystieke meer uitgesloten. Was het wellicht het duistere besef daarvan, waarom later een man als Aischylos aan de oude ruwe beelden de

6785 voorkeur gaf boven de nieuwe kunstvollere?1)

Bij deze bewegingen nu staat Athene niet meer van verre. Reeds werd er op gewezen, hoe hare democratie zonder zekere vrijheid in de godsdienstige denkwijze niet te verklaren is, en nu zien wij, dat juist in den tijd, waarin deze tot stand kwam, eene

6790 nieuwe meer onbekrompen beschouwing omtrent het goddelijke en menschelijke zich baan

breekt, waarbij ook de democratische wetgever Solon zelf krachtig voorging. Tot zekere hoogte moet deze reeds gemeen goed van het Atheensche volk geworden zijn, toen zij later de ziel werd van een letterkundig genre, dat op Attischen bodem ontstaan, in het volksleven zulk een plaats innam als de tragoedie. - Verder zijn ons ook een paar namen van Attische beeldhouwers overgeleverd, die hoogstwaarschijnlijk kort na het midden van de zesde eeuw gebloeid hebben, Endoios en Aristokles; van den laatsten bezitten wij zelfs eene grafstèle; en al kan er nog van eene beroemde Attische kunstschool geen sprake zijn, toch werd, zooals blijken zal, de beteekenis van de nieuwe monumentale kunst hier zeer diep gevoeld.

6795

6800 Allerdroevigst waren Solon's laatste levensjaren. Was het werkelijk een dwaze begoocheling geweest, toen hij zijn volk rijp achtte voor de vrijheid? De partijschappen herleefden weder, men leende wederom het oor aan volksmenners. De Alkmaioniden waren uit hunne ballingschap teruggekeerd, doch de adel schijnt begrepen te hebben, dat, wilde hij nog iets van zijn oud aanzijn bewaren, hij zulke

6805 standgenooten op zijde moest houden. Thans wilde de kleinzoon en naamgenoot van den met bloed bevleekten Megakles zich op andere wijze aanzien verschaffen en voerde hij den middenstand, voornamelijk de zeevarenden, aan tegen de adelspartij om den Lyncurgos. Nevens beide echter verhief zich een bloedverwant van Solon, Pisistratos, aan het hoofd van de geringste volksmenigte, de herders en kleine landbouwers; deze

6810 gevoelden zich teleurgesteld, omdat de wetgever geen gelijke verdeling van den grond had ingevoerd. Zulke lieden echter waren al zeer gemakkelijk te misleiden. Met hun hulp vestigde Pisistratos zich als tyran (560 v.C.). Twee malen werd hij uit de stad verdreven. Doch hij keerde telkens terug en liet bij zijn dood het bewind aan zijne zonen Hippias en Hipparchos na.

6815 Het kostelijkste goed, de vrijheid, was verloren. Toch bleven de wetten van Solon, zoover dat met het eenhoofdig gezag was overeen te brengen, bestaan en zoo leefde zich de Athener eenigermate in die talrijke kleine bepalingen in, die hem zelfbeheersching en ingetogenheid leeren moesten en zijn leven moesten veredelen. Bovendien gevoelde de eerzuchtige, naar daden dorstende adel den druk van zulk een

6820 gezag veel meer dan de gewone burgerman. Ook Pisistratos meende wel, dat juist onder een heerschappij als de zijne, datgene wat zijn volk goeds en groots bezat, beter kon gehandhaafd en ontwikkeld worden, en tot zekere hoogte was zijn meening juist. Men moest zich niet met al te hooggestemde theoriën ophouden; op werkelijk aanzien, voorspoed en geluk kwam het aan. Athene moest er in de eerste plaats voor zich zelf

6825 zijn. Het moest onder de Hellenen zich vooral doen ontzien en eerbiedigen. En werkelijk klom onder den tyran het aanzien van de stad. Het trotsche Aigina bijv. ondervond, dat op den heuvel van Athena thans een ander gezag den scepter zwaaide, dan tot nu toe.

Het feest der Stadsgodin, waarbij men zich voor alles burger van Athene gevoelde, verkreeg eene nieuwe, schitterende organisatie. Even vóór Pisistratos' optreden als

6830 tyran, mogelijk reeds onder zijn invloed, werd het voorspel van het eigenlijke feest der Panathenaien, dat tot nog toe uit wedrennen bestond, vergroot door voorafgaande toevoeging van gymnastische wedstrijden, waarbij ook degene, die geen stoeterijen hielden, hunne krachten toonen konden; ook de mindere man wilde in de mogelijkheid

6835 gesteld worden onmiddellijk aan het groote stadsfeest deel te nemen; het geheele stel dier wedstrijden werd overgenomen van Olympia. En hierbij bleef het niet. Het jaarlijksche stadsfeest, - dat thans, wij weten niet sedert wanneer, voor Athene's geboortefeest doorging, - zou eens om de vier jaar, in het derde jaar van iedere Olympiade, met een luister gevierd worden, die schitteren zou door de geheele

6840 Helleensche wereld en hart en zin van duizenden tot zich zou trekken. Het feest der groote Panathenaien werd ingesteld nevens de jaarlijksche kleine. Evenals in het vierde jaar van iedere Olympiade naar Olympia, moesten in het derde duizenden uit alle oorden van de Helleensche wereld opgaan naar Athene; feestgezantschappen moesten samenstromen; ook vreemden zouden deel kunnen nemen aan meerdere wedstrijden, doch

6845 de hoofdzaak was, dat men het Atheensche volk in zijn vollen glans het geboortefeest zou zien vieren van zijn Godheid, - dat men daar in dien schitterenden stoet, die zich in statigen optocht door tal van straten naar den burcht voortbewoog, alle heerlijkheid aanschouwen zou van voetknechten en ruiters en wagens, van jeugd en mannelijke kracht en grijsheid, die de stad van Athene op dit plechtige oogenblik

6850 voor het oog harer Godin wist te ontvouwen. Buiten twijfel werd onder Pisistratos en zijne zonen de optocht meer een der hoofddeelen van het feest dan die geweest was. Zijn zoon Hipparchos verordende nog een wedstrijd van rapsoden, die de gedichten van Homeros ten gehoor brachten; deze zou weder aan de gymnische spelen voorafgaan, gelijk de gymnische wedstrijden aan de wedrennen.

6855 In lateren tijd was het Parthenon van Perikles de voornaamste tempel, die bij het Panathenaienfeest gebruikt werd; een enkel kort bericht, verscholen in het werk van

een gramaticus uit zeer laten tijd, Hesychios, meldt ons, dat dit Parthenon in de
 plaats kwam van een anderen tempel, die door de Perzen verbrand was (480 v.C.). Nu
 heeft men in den noordelijken muur van den burcht, die na het vertrek der Perzen
 6860 inderhaast uit alles, wat men vinden kon, werd opgetrokken, tal van bouwstukken van
 een Dorischen tempel gevonden, die klaarblijkelijk van de vlammen geleden hebben.
 Verder heeft men ontdekt, dat het Parthenon rust op een ouderen grondslag, dien men,
 voor dit er op geplaatst werd, aan de noordzijde door nieuwe toevoegselen heeft
 moeten verbreedden. De tempel nu, waarvan de bouwstukken uit dien muur voor den dag
 6865 gekomen zijn, moet, te oordeelen naar die bouwstukken en hetgeen wij in het algemeen
 van Dorischen tempel bouw weten, juist zoowat op dien ouden grondslag gepast hebben.
 Nergens anders op den burcht kan die tempel gestaan hebben. Wij bezitten dus ook nog
 overblijfselen van een door de Perzen in 480 verwoest Parthenon, welks brokstukken
 dadelijk na den aftocht dier barbaren natuurlijk geschikt materiaal voor dien muur
 6870 leverde. Die tempel is, te oordeelen naar den stijl der gevonden bouwstukken,
 bezwaarlijk uit den tijd vóór Pisistratos. Hij was ook nog niet gereed, toen hij
 verbrandde, hetgeen daaruit blijkt, dat aan de gevonden bouwstukken nog de laatste
 hand niet gelegd is. Eigenlijk kan hij door niemand anders gebouwd zijn dan door den
 tyran of zijne zonen. Deze gaven geheel de stad een nieuw aanzien door tal van nieuwe
 6875 bouwwerken, en het vernieuwde feest der Panathenaien, - wij zullen daar zoo straks op
 terugkomen - eischte een anderen tempel dan het ouderwetsche huis van Erechtheus; hoe
 gaarne voerden de tyrannen werken uit, die den glans van den eeredienst der
 Stadsgodin verhoogden moesten. Waarschijnlijk is het dan niet afgekomen vóór deze
 verdreven werden en hebben de Atheners het, evenals een ander bouwwerk door hen
 6880 begonnen, het Olympieion, niet af willen maken.
 Zoowel nu bij die nieuwe feestregeling als bij het stichten van dien tempel deed zich
 de invloed van den nieuwen geest gelden, welke toen het godsdienstige leven van den
 Helleen begon te beheerschen¹⁾. Nog altijd zag men vol diepen eerbied bij het feest
 der Plynteriën het oude Athena-beeld uit het huis van Erechtheus voor den dag halen.
 6885 Men dacht er het allerminst aan oude, geheimzinnige ceremoniën af te schaffen, doch
 nieuwe dergelijke in te voeren kon evenmin bij iemand opkomen. Daartoe zouden de
 fetischistische neigingen een kracht moeten bezeten hebben, hoedanig met den
 toenmaligen stand der beschaving geheel onbestaanbaar was. Thans echter stond juist
 meer dan ooit het beeld der onsterfelijke Goden als dat van duidelijk omschreven
 6890 wezens den Helleen voor oogen; geen God die tooverde van uit een stuk hout, maar een
 Olympiër, die in kalme majesteit daar hoog in den aether troonde, vervulde de ziel
 vooral van den meer ontwikkelde. Ook tot zulke ontzaglijke wezens kon de geest zich
 verheffen door middel van gebed en offer. Dit laatste had thans voor het gevoel
 dikwijls veel van zijne oude beteekenis verloren. Het was een uiterlijke vorm
 6895 geworden; doch deze had een nieuwen inhoud gekregen. Ook de verlichte Helleen offerde
 veel; hij gevoelde daar telkens behoefte aan, wanneer hij aan eene heilige, diep
 ernstige stemming uitdrukking wilde geven; hij onderhield daardoor den band met het
 goddelijke. - Zeer bijzonder was de aloude gewoonte van het geven van wijgeschenken
 (ἀναθήματα) met de voorstelling van menschelijke Goden in overeenstemming. Men droeg
 6900 der Godheid iets op en stelde het haar als het ware voor oogen, waarin men wist dat
 zij evenzoo welbehagen scheppen zou, als men er zelf in schepte. Het geheimzinnige
 vond hier bijna geen plaats; toch was het eene godsdienstige handeling, zij het ook
 eene, die zeer licht in een meest uiterlijk huldebetoon onttaarde. Deze gewoonte nu
 6905 schitterend offergereedschap en dergelijken. Zelfs de verhevenste Olympiër echter kon
 met welgevallen op dat alles neerzien; ook de meest verlichte vereerde de Goden
 gaarne door wijgeschenken. In karakter nauw met het wijgeschenk in overeenstemming
 was eene andere wijze van den Goden te behagen, die eerst in historische tijden meer
 op den voorgrond treedt, door het ten toon spreiden namelijk van glans en pracht bij
 6910 de godsdienstige feesten, in het bijzonder bij optochten, en door wedstrijden, bij al
 hetwelk men zelf zooveel genoot. Waren ook niet meerdere Goden en halfgoden, - vooral
 Heraklés, - de hoogere voorbeelden van dezelfde inspanning, die men in den wedstrijd
 leerde kennen, en waarbij immers dat echt Helleensche gevoel van het leven krachtiger
 dan ooit door de borst stroomde? Nevens vele tempels verrezen kampplaatsen; de vier
 6915 groote wedstrijden, als die te Olympia, werden zelfs bepaald 'heilig' genoemd. Men
 had hier werkelijk een vorm van godsvereering, zoo mogelijk echter een nog minder
 mystieken, dan die der wijgeschenken, en in zekeren zin geen volslagenen; daartoe was
 men zich nog altijd te zeer bewust slechts met menschevindingen te doen te hebben,
 hoezeer men bijv. ook te Olympia zich zelf trachtte te overtuigen, dat elke soort van
 6920 wedstrijd, welke men nieuw invoerde, eigenlijk oud was, van half-goddelijken
 oorsprong, dat weer in herinnering kwam. Ook de Goden, die men zich hierbij
 voorstelde, moesten natuurlijk menschelijke en menschelijk gevoelende wezens zijn, en

hier was ook de hoogste opvatting dier menselijkheid het allermintst uitgesloten. Immers hunne majestueuze teruggetrokkenheid liet zeer goed eene echt medegevoelende
 6925 deelneming toe in alles, wat den mensch belang inboezemde, zij het ook eene
 deelneming vol genadige hoogheid en hemelsche kalmte: niet slechts medegevoelende
 menschen, maar ook medegevoelende Goden had de Helleen bij al zijne genietingen en
 inspanningen tot toeschouwers. Dit kon hem in eene heilige stemming brengen;
 6930 menigmaal, wanneer hij aan een edel menschelijke aandrift tot genot zich overgaf,
 wanneer hij gloeide van geestdrift bij den aanblik van schoonheid en kracht, wanneer
 zijne gezonde natuur hem tot inspanning opwekte, gevoelde hij zich, als bij gebed en
 offer, in eene nadere gemeenschap tot de onsterfelijken gebracht. Nergens echter werd
 dat gevoel natuurlijk krachtiger opgewekt, dan bij de wedstrijden en het vertoon van
 6935 luister en macht, die opzettelijk aan de Godheid gewijd waren.
 En thans in Athene, - het feest der Plynteriën moest blijven zoo als het was, tot het
 in zijn oude vormen versteende; bij dat der Panathenaien echter werd het aantal
 wedstrijden uitgebreid en kreeg de optocht eene nieuwe organisatie. Reeds in den tijd
 toen nog slechts de wagens en schoone paarden van den adel den peplos en
 6940 geheimzinnige voorwerpen der arrephoren naar den burcht begeleidden, werden
 ontegenzeggelijk de Goden geacht dat schoons met de innigste belangstelling gade te
 slaan. Thans echter treedt daarbij het doel van den optocht, der Godin het hare te
 brengen, op den achtergrond. Het wordt de hoofdzaak al het heerlijke en schoone, in
 welks bezit de stad zich zoo innig verheugt, voor het oog der onsterfelijke Goden, in
 6945 de eerste plaats voor de Stadsgodin zelf, ten toon te spreiden. De peplos is meer dan
 ooit een prachtstuk, vooral bij de groote Panathenaien; ook dezen gold het bijna
 evenzeer bij den optocht te laten schitteren als aan de Godin ten geschenke te geven;
 hij werd, wij weten niet sedert wanneer, aan den mast van een schip, dat door de
 straten zich voortbewoog, uitgespreid. En bij dat alles gevoelen wij levendig, dat
 6950 het oude kleine huis van Erechtheus, waarin, behalve door het oude afgodsbeeld, door
 tal van zaken, ten deele boven genoemd), bijv. de bron van Poseidon en de olijfboom
 van Athena, vooral het wonderbaarlijke van den godsdienst zich aan den geest opdrong,
 niet meer voldoen kon. Daaraan voegden oude feesten, als de Plynteriën; de nieuwere
 godsdienstige gemoedsstemming vroeg een nieuw godshuis. Thans werden de oneffenheden
 6955 op het hoogste punt op Athena's heuvel door ingevoegde kalksteenstukken effen gemaakt
 en zoo een bodem gevormd voor een nieuwen Dorischen tempel. Of het beeld voor dien
 tempel ooit werkelijk vervaardigd is geworden, weten wij niet; men kan echter in geen
 geval voorgehad hebben een ander beeld te maken, dan een bewuste afbeelding der
 Godheid, in den geest van de nieuwere beeldhouwkunst. Eerst nu zou de glansrijke
 optocht eindigen in een glansrijke goddelijke woning en in eene, waarin men in de
 6960 nieuwe atmosfeer van godsdienstige gevoelens ademen zou. Eigenaardig genoeg was de
 peplos eigenlijk voor het houten beeld in het Erechtheion bestemd, doch zoozeer was
 het aanbieden van dat kleed thans eene bijzaak geworden, dat de optocht, die het
 bracht, daarop niet zou uitloopen. Het moest dan later zoo het schijnt maar naar de
 Godin in het Erechtheion gebracht worden. De optocht zou als altijd op het groote
 6965 altaar op den burcht het groote offer te brengen hebben; dat men echter ook in of bij
 den nieuwen tempel menig offer ontsteken zou, sprak van zelf. Vooral echter ook
 zouden de overwinnaars in de kampspelen, - dit is hoogstwaarschijnlijk, al weten wij
 het niet zeker, - zich in dien tempel voor het beeld der Godin, de schenkster der
 overwinning, te stellen hebben, bij wier heerlijk feest zij hun groot geluk verworven
 6970 hadden. Misschien moest daar de toekening van de overwinning meer als godsdienstige
 plechtigheid plaats grijpen, nadat men ontegenzeggelijk reeds op de kampplaats zelf
 onmiddellijk nadat de beslissing gevallen was, bekranst was geworden; ook dit toch
 geschiedde hier, al verkreeg men nog altijd de stoffelijke belooningen in den vorm
 van meerdere kruiken met olie²). Zoo plaatste men tempel nevens tempel, een
 6975 vernieuwden vorm van eeredienst nevens een ouden. Verwonderlijk was de
 herscheppingskracht van dat Helleensche heidendom. In de Christenwereld biedt daarmee
 misschien alleen het monnikenwezen in de katholieke kerk, dat zich ook, in nieuwe
 orden, herhaaldelijk wist te verjongen, overeenkomst aan. De eene godsdienstige
 schepping verhief zich nevens de andere, zonder die uit te sluiten. Op de heilige
 6980 plaatsen van Griekenland zag men de verschillende godsdienstige wereldbeschouwingen
 der eeuwen in verschillende monumentale overblijfselen nevens elkander.
 Glansrijk en schitterend was ongetwijfeld het Athene der tyrannen en toch gevoelde de
 Athener maar al te levendig, dat eigenlijk die heerlijkheid de zijne niet was. Diep
 was hij gekrenkt in zijn gevoel van eigenwaarde en eene halve eeuw van een over het
 6985 algemeen wijs en gematigd monarchaal bestuur was niet in staat hem met den bestaanden
 toestand te verzoenen. Wat was voor hem die glans der Panathenaien, waarbij niemand
 een plaats innam, dan die welke hem door den tyran was toegewezen? Voor het oog der
 Burchtgodin zelf verscheen men daar als onteerd door slavernij. - Hipparchos, een der

6990 beide zonen en opvolgers van Pisistratos, liet zich door zijn bijzondere vijandschap tegen een aanzienlijk jongeling, Harmodios, verleiden om aan diens zuster op smadelijke wijze de eer te weigeren van in de Panathenaien een korf te dragen, kanephore te zijn. Harmodios en zijn vriend Aristogiton vormen het plan juist op het feest de beide tyrannen te vermoorden. Dit gelukt slechts ten halve. Hipparchos valt, doch Hippias weet door zijn snel en kloek optreden zijn heerschappij en zijn leven te

6995 redden (514 v.C.). Harmodios en Aristogiton echter, 'de tyrannenmoorders,' werden nog door het verre nageslacht als de heroën der vrijheid vereerd. Nog altijd roerde zich het met bloed bevlekte geslacht der Alkmaioniden. De jaren schenen den smet van den moord op Kylon's aanhangers gepleegd niet te kunnen uitwisschen. Zij waren, zooals wij opmerkten, reeds in Solons tijd naar Athene teruggekeerd; maar hadden zij eigenlijk daartoe wel het recht gehad? Geene familie gevoelde zich lossen van de oude geheiligde traditie van den adel dan deze; hoe zouden zij, die het oude geheiligde recht zoo gruwzaam geschonden hadden, daaraan ook nog eenig aanzien hebben kunnen ontleenen? Zij gevoelden zich vaak verafschuwd door de menschen en beseften maar al te goed, al wilden zij dat ook anders doen voorkomen,

7000 dat eigenlijk ook met de Godheid elke innige band verbroken was. Waarop konden zij anders vertrouwen dan op hunne rijkdommen en stoutmoedigheid? Megakles, het door Pisistratos op zij geschoven partijhoofd, had zich later aangesloten bij de adelspartij onder Lycurgos, zijn vroegeren tegenstander, om den tyran te verdrijven; vervolgens zich weder met dezen verbonden om hem terug te voeren en eenigermate in

7005 het genot van de heerschappij te deelen; daar hij echter spoedig moest gevoelen, dat men met hem, den met bloed bevlekte, nadat men van zijne diensten gebruik gemaakt had, toch niet in nauwe betrekking kon blijven, was hij een der voornaamste bewerkers van Pisistratos' tweede verdrijving geworden. Toen deze later terugkeerde, moest hij met velen het land ruimen.

7010 Jaren zijn voorbijgegaan en thans zint zijn zoon uit zijn huwelijk met de dochter van den tyran Klisthenes van Sicyon, naar dezen eveneens Klisthenes geheeten, op middelen, om in de stad terug te keeren en Pisistratos' zoon te doen gevoelen, dat de verafschuwde Alkmaioniden nog altijd te vreezen zijn. De tempel van Delphi was afgebrand en door het geld der Alkmaioniden prachtiger weder hersteld dan zonder dat

7020 mogelijk zou geweest zijn; dat Delphische heiligdom kon diensten doen! Door Sparta's invloed was in den Peloponnesos overal aan de heerschappij der tyrannen een eind gekomen, zoo buiten twijfel ook in Sicyon, de stad waar Klisthenes' grootvader geregeerd had. De Delphische God herinnerde er toen de Spartanen onophoudelijk aan, dat het hun dure plicht was ook de Atheners van hun tyran te bevrijden; het was de

7025 invloed der Alkmaioniden, die dat te weeg had gebracht; men meende zelfs, dat zij de priesterschap daartoe hadden omgekocht. Hippias was de gastvriend der Spartanen, maar toch de godsdienstige plicht sprak te sterk; hij wordt met behulp van een Spartaansch leger verdreven. Klisthenes keert na minstens dertigjarige afwezigheid in de stad terug (510 v.C.).

7030 Zal het verafschuwde geslacht thans daar tot aanzien komen? Even als zijn vader treedt hem de oude adelspartij in den weg, thans onder Isagoras, gelijk toen onder Lycurgos. Had zijn vader daartegen steun gezocht bij den middenstand, hem was het mogelijk op nog meer afdoende wijze de volkskracht tegen zijn vijanden in beweging te brengen. Het geslacht, dat toen leefde, gevoelde zich klaarblijkelijk nog meer aan

7035 het gezag van den adel ontwassen, dan het vroegere; ook was het in de eerste plaats de adel zelf, die door een monarchaal bewind als dat der Pisistratiden ter zijde geschoven werd. Klisthenes begreep, dat men thans op den weg der democratie nog een belangrijken stap verder kon gaan. Hij voerde eene nieuwe volksverdeeling in naar de buurtschappen (demen), waarin men woonde, toen honderd in getal, terwijl tien

7040 buurtschappen weder tot een stam (phyle) vereenigd werden, zoodat er tien stammen (phylen) waren; buurtschappen en stammen verkregen hunne heiligdommen en offerplechtigheden, zoodat ook thans de staat zijn godsdienstig karakter niet verloochende. De oude stammen, phratriën en geslachten werden niet opgeheven!); men stelde ook hier het nieuwe nevens het oude; doch alle staatkundige beteekenis ging op de nieuwe bestuursdistricten over; zoo zou bijv. ook de Raad, door Solon ingesteld, voortaan bestaan uit vijfhonderd leden, vijftig uit ieder der tien nieuwe stammen, niet meer uit vierhonderd, honderd uit ieder der vier oude. Men was voortaan burger, wanneer men in de lijsten der buurtschappen was opgeschreven, niet meer doordien men tot de plechtigheden van den adel werd toegelaten.

7045 Ook nog op andere wijze werd de democratie bevestigd; o.a. werd toen het bekende ostracisme (schervengericht) ingevoerd. De met bloed bevlekte had gewaagd, wat bijna niemand anders zou hebben durven wagen: hij had gebroken met zulk eene oude, heilige overlevering als die der Ionische volksindeeling. De adel was geheel verslagen. Men kon bij zijne offerplechtigheden komen; men kon het ook laten; in ieder geval werd

7055 door deze niet meer de staat in zijne deelen bijéén gehouden. Men kon zijn kind bij de phratriën aangeven; het raakte den staat niet of men dat deed of naliét. Tal van lieden, waarschijnlijk juist de woeligste, wier burgerrecht twijfelachtig was, had de adel buiten de burgerschap gehouden, door ze niet tot de offerplechtigheden toe te laten: zij stonden thans op Klisthenes' lijsten in de buurtschappen. Uit de lieden, 7060 die in vrome aandacht hunne offers bijwoonden, had de adel zijn partij gevormd; de staatkundige organisatie was meteen eene adellijke partijorganisatie geweest. Dat de nieuwe indeeling iets dergelijks nooit worden zou, daarvoor was gezorgd; niet tien bij elkander liggende buurtschappen (demen), maar dikwijls de meest verwijderde werden tot één stam (phyle) vereenigd; de verschillende grootere maatschappelijke 7065 kringen van geburen, waarin deze of gene zich licht een belangrijken aanhang kon verschaffen, waren over meerdere bestuursdistricten verdeeld.

Het Attische volk was den stoutmoedigen Alkmaionide met geestdrift gevolgd, al was hij met iets voorgegaan, waar het waarschijnlijk zelf tegen zou hebben opgezien. Thans eerst gevoelde het zich van den ban des adels volkomen ontslagen. Het ademde 7070 vrij in het heerlijke bewustzijn zijner zelfstandigheid. Welk eene taak in de wereld was te zwaar voor een volk, dat zoo zijne krachten voelde?

Het oude aristocratische Sparta schrikte op over den stroom, dien het zelf had helpen ontketenen. Het was éénmaal begonnen zijne voorgedij buiten den Peloponnesos ook over het Attische land uit te strekken en, zooals het eerst den tyran verdreven had, 7075 treedt het nu op als handhaver van het goddelijk recht; begrijpelijkerwijze had Isagoras daar de hand in. Een Spartaansche heraut kwam te Athene, om de uitbanning van de nakomelingen van degenen te eischen, die Kylons aanhangers vermoord hadden. Klisthenes en eenige anderen moesten het land verlaten; nog na meer dan honderd jaar werd de achterkleinzoon vervolgd door de bloedschuld van den overgrootvader. Een 7080 Spartaansch leger komt in de stad; de heerschappij van den adel zal hersteld worden, zelfs zóó ongeveer als die vóór Solon geweest was. Zevenhonderd familiën, natuurlijk de meest democratische, werden uit het land verdreven.

Was de democratie slechts een zaak van volksmenners en zou het volk, van zijne leiders beroofd, zich willig onder een aristocratisch gareel voegen, zooals het 7085 eigenlijk bijna sedert meer dan tachtig jaren, sedert Solons wetgeving, niet meer gekend had? De Raad, door den wetgever ingesteld, weigert zich te laten ontbinden. Daarmeê is een sein gegeven; er vertoont zich een middelpunt, waarom allen zich scharen kunnen. Van alle zijden vloeide de volksstroom samen; aristokraten en Spartanen nemen de wijk naar den burcht; zij worden daar belegerd en moeten zich ras 7090 overgeven. Alle uitgewekenen, ook Klisthenes, keeren in de stad terug.

Men begreep, dat de strijd voor de vrijheid thans eerst recht zou aanvangen. Sparta zou met zijne aristocratische bondgenooten terugkeeren; men gevoelde de oogen van al zijne oude vijanden op zich gericht. Hoe konden de adellijke kooplieden van Aigina aan de westzijde des lands onverschillig blijven omtrent hetgeen bij Pallas' heuvel 7095 voorviel; hoe de aristocraten van Thebe aan de noordgrens; hoe de rijke adel van Chalkis met zijne prachtige stoeterijen, op Euboia, tegenover de oostelijke kusten? Waar zal men steun zoeken? Het Persische rijk was in de plaats getreden van het Lydische. Met dit laatste hadden de Alkmaioniden vroeger in verbinding gestaan. Het wordt ons niet medegedeeld, doch vermoedelijk zijn zij het geweest, die den Atheners geraden hebben steun te zoeken bij de ontzettende Aziatische heerschappij, die zich 7100 toen van den Nijl en de Middellandsche zee tot het verre Indië uitstrekke. Een gezantschap trok naar Klein-azië. De Persische satraap aldaar was bereid de Atheners bij te staan, mits zij den koning als teeken van onderwerping aarde en water zonden. Deze voorwaarde wordt door de gezanten aangenomen; niettegenstaande zulk eene 7105 uiterlijke inlijving in het groote rijk kon men immers tamelijk wel blijven wie men was.

Dit was wellicht nog het stoutste stuk van Alkmaionidische of de Alkmaioniden nagevolgde politiek; de eerste georganiseerde democratie, die de wereld aanschouwde, zou veilig zijn in de schaduw van het strengste oostersche despotisme. Thans echter 7110 bleken ook de lieden, voor wie de politiek slechts een spel van sluwe berekening was, zich vergist te hebben omtrent den voornaamsten factor hunner combinatiën, het volk namelijk, dat zij tot de vrijheid hadden opgeroepen. De beteekenis van zulk een gezantschap scheen thans eerst den Atheners volkomen duidelijk te worden: met verontwaardiging stieten zij eene dergelijke overeenkomst van zich. Eene halve eeuw van tyrannie had niet doen vergeten, wat men aan zichzelf als Helleen verschuldigd 7115 was. Hoe zou men ook tegenover den barbaar iets van die vrijheid willen prijsgeven, die men zoo onuitsprekelijk gelukkig was tegenover den tyran herwonnen te hebben? Klisthenes is kort daarop wederom in ballingschap gegaan.

Daar stond het Attische volk alléén, alléén met zijne ideale geestesandrif, met de 7120 edelste zelfachting, die de mensch voor zich koesteren kan, alléén, maar onder

bescherming der Goden, wier heiligdommen allerwege aanschouwd werden, die vooral in het oog blonken van den burcht der stad, waar de Schutzgodin zelf haren zetel had opgeslagen. Van het oosten nadert de geweldige kolos; op de kusten van Klein-azië, op enkele eilanden zijn tyrannen aangesteld, die als kleine koningen onder den grooten, 7125 den vrijen Helleen den nek doen krommen; van lieverlee zal men verder gaan en eerlang moet zoo ook de Attische kust bereikt worden. Ook aan de landzijde, over den Hellespont, strekt langzaam, maar zeker, zijn geweldige arm zich uit; tal van plaatsen zijn bezet, Macedonië is omslingerd, men klopt aan de poorten van het Europeesche Hellenenland. En in Attica's meer onmiddellijke omgeving?

7130 Peloponnesische, Thebaansche, Chalkidische aristocraten roepen hunne mannen op tot den strijd; bewapende Aiginetische oorlogschepen kunnen ieder oogenblik in de Attische havens binnenvallen, en te midden van dat alles houdt een volk met zeker niet veel meer dan twintig duizend strijdbare mannen den standaard der vrijheid omhoog, den standaard van het hooge recht des menschen, om te leven buiten den druk van zijn medemensch.

7135 Het Peloponnesische leger staat op het Attische grondgebied in het westen; in het noorden zijn de Thebanen, in het oosten de Chalkidiërs de grenzen overgetrokken. Het eerst treedt men op tegen de Peloponnesiërs. Hier echter hielp hen de macht van het beginsel, waarvoor wij streden. Zelf hadden de Peloponnesiërs, al waren zij 7140 aristocraten, de vrijheid lief; betrekkelijk sedert korten tijd waren meerdere hunner van hunne tyrannen ontslagen geworden; nu zij tegenover de Atheners stonden, ontzong hun de moed aan dezen heerschers, die zij niet wenschten, op te dringen. Het eerst verlieten de Korinthiërs het leger; zelfs één der twee Spartaansche koningen wilde niet verder; de expeditie moest worden opgegeven. De Atheners gaan daarop Chalkis 7145 voor haren gelijktijdigen inval tuchtigen. De Boeotiërs trachten haar te hulp te komen, doch worden over de grenzen terruggezweept. Op denzelfden dag zijn de Atheners de zee overgestoken en worden ook de Chalkidiërs overwonnen; de grondbezittingen van den Chalkidischen adel worden onder Attische kolonisten (kleruchen) verdeeld.

7150 Wederom overschrijden de Boeotiërs de grenzen, door de Atheners in het nauw gebracht, roepen zij de hulp in van de Aigineten, Athene's aloude vijanden. Deze doen eene landing, verwoesten de voorname haven van Athene, Phaleros, en de kuststreken. Tevens dreigde andermaal een aanval uit Sparta. Hippias was daar aanwezig. Het gebeurde in Chalkis toonde maar al te duidelijk, wat men van den jeugdigen democratischen 7155 overmoed te vreezen had. - Sparta zou zich zóó vergeten, dat het in eene Helleensche stad een tyran zou terugbrengen. Dit echter werd onmogelijk. Wederom op voorgang van de Korinthiërs werd van de onderneming afgezien, hoezeer ook Hippias waarschuwde voor het gevaar, dat het ongebreidelde Athene voor geheel Griekenland zou opleveren. Hippias ging een tijd later naar den koning van Perzië, zijn natuurlijken bondgenoot. Athene was ditmaal gered. Met de Peloponnesiërs kwam het zelfs op een vrij goeden 7160 voet. Vooral met Aigina echter bleef de verhouding zeer gespannen. Met welk een ander gevoel kon men thans bij het feest der Panathenaien opgaan naar den burcht der stad. Eerst thans was dat feest geheel het eigen feest der Atheners geworden. Geen tyran onderzocht meer den vrijen burger, of hij ook een zwaard bij zich had. Harmodius en Aristogiton schijnen het hunne tusschen de bladeren van een myrtetak, die in de hand van den feesteling geen achterdocht wekken kon, verborgen te hebben. 'Met het zwaard in den myrtetak' volgde men thans den optocht, en een lied verkondigde, dat men dit deed in navolging dier helden, 'toen zij den tyran doodden en Athene bevrijdden.' 'Dierbare Harmodius', zoo klonk het verder, 'gij zijt niet gestorven, gij leeft op de eilanden der gelukzaligen bij den snelvoetigen Achilles en 7170 voortreffelijken Diomedes'1). Aan den optocht werd ook deelgenomen door eene afdeeling schoone grijsaards met een tak in de hand (Thallophoren). Vooraf werd er tusschen de tien stammen van Klisthenes een wedstrijd gehouden, wie de schoonste grijsaard te stellen wist (Euandrie). Op soortgelijke wijze hing natuurlijk ook voor andere deelhebbers de eer der deelneming niet meer van de willekeur van een enkele 7175 af. Gevallen als dat hetwelk met de zuster van Harmodius was voorgekomen, had men niet meer te duchten. Thans eerst was het werkelijk een beeld van het Attische volk in zijne volle heerlijkheid, dat bij den optocht der Panathenaien der Godin voor oogen trad.

7180 Hoe levendig sprak bij dat alles het bewustzijn, dat men Athener was. Men had getoond, anders dan de tyrannen, zijne waardigheid als Helleen niet te willen prijsgeven; in het bijzonder met zijne Ionische stambroeders gevoelde men zich nauw verbonden; maar toch, men had de overtuiging, dat men anders en beter was, of althans zijn kon, dan deze, en dat men dat zijn moest, had de Solonische wetgeving, - onder 7185 Pisistratos en zijn zonen, vooral immers wat bepalingen betreft als die hier bedoeld worden, niet afgeschaft, - gedurende bijna eene eeuw aan het volk ingescherpt. Klisthenes had de oude stammen van phratriën ook nog daarom op zij geschoven, omdat

7190 het eene Ionische indeeling was; tot beschermende halfgoden voor zijn tien nieuwe
 stammen had hij met opzet halfgoden uit niet-Ionische sagen gekozen: de Athener was
 Pelasg, was Autochthoon, geen Ioniër. Dit werd steeds meer eene welgevestigde
 volksmeening en er bestond daarvoor ongeveer evenveel grond, als wanneer b.v. een
 Engelschman zich meer Angelsakser dan Normandiër mocht willen noemen. Het was voor
 een volk een kostelijk bewustzijn tot een eeuwenouden staat te behooren, als het ware
 met den grond van zijn vaderland te zijn samengegroeid; dit gaf aan zeden en
 7195 denkwijze zekere vastheid en gestadigheid; het gevoel van volkseenheid werd er
 krachtig door bevestigd¹). De Ioniër, wiens steden koloniën waren, miste dat alles.
 Geheel in den geest der Solonische wetgeving schaften de Attische mannen, nu of iets
 later, de gewoonte af van naar Ionische wijze lange linnen kleederen te dragen, het
 hoofdhaar tot een wrong samen te rollen en daar kunstige haarnaalden²), om haar bij
 elkander te houden, door te steken. Dergelijke aangelegenheden waren bij een volk,
 7200 dat zoo weinig het innerlijke van het uiterlijke scheidde, van eene geheel andere
 beteekenis dan bij ons.
 Zoo werd het Attische volk steeds meer en meer zich zelf. Thans ook treedt ons eene
 Attische kunst te gemoet, die reeds zeer bepaald haar eigen karakter verkregen had.
 Er zijn namelijk eenige oude Attische beschilderde vazen gevonden, of brokstukken
 7205 daarvan, die ongeveer in dezen tijd te huis behooren. Het groote mengvat bijv., -
 zeventig cM. hoog en ten naastenbij even zoo breed, vervaardigd volgens het opschrift
 door Klitias en Ergotimos en gevonden in 1845 door François, - is er het meest
 bekende voorbeeld van; in zes rijen staan daarop elf voorstellingen afgebeeld. Deze
 Attische vazenschilderkunst is de opvolgster vooral ook van eene Ionische, die van
 7210 Chalkis¹) namelijk. Zooals op het oorlogsveld werd Chalkis ook hier overwonnen.
 Vooreerst maken de Attische kunstenaars zich meer volkomen los van alle
 overblijfselen van oosterschen invloed; de Chalkidische vazen bijv. hebben dikwijls
 nog talrijke rijen van Aziatische dieren, de Attische laten ze meer weg; de vaas van
 François heeft er één, nevens tien met echt Grieksche mythologische voorstellingen.
 7215 Alle situatiën verder worden over het geheel klaarder opgevat en klaarder
 weergegeven, in dezen tijd nog met eene zekere scherpte, daar men, wat men zich
 bewust was voor het eerst werkelijk goed gezien te hebben, ook duidelijk onder de
 oogen van anderen brengen wilde. Op een der schoonste Chalkidische vazen bijv. ziet
 7220 men een koppel koeien; zoek niet te veel naar den samenhang van den wirwar van pooten
 met de lichamen; dat nam die vazenschilder zoo nauw niet. Een Attische kunstenaar
 echter zou daar geen vrede bij kunnen hebben. Ook heeft deze een veel levendiger
 besef van wat met de gegeven hulpmiddelen te verrichten valt, en wat niet. Teekening
 op vazen was, zooals men, naar hetgeen vroeger daarvan reeds gezegd is, weet, eene
 7225 teekening in silhouette met eenige, slechts geringe verdere uitwerking der figuren
 door middel van kratsen. Het was daar dus zeer aangeraden de figuren en profiel te
 nemen. De Chalkidische vazenschilder is daarvan echter niet genoeg doordrongen. Zoo,
 om een enkel voorbeeld uit meerdere te nemen, heeft wederom op een der schoonste
 Chalkidische vazen een strijder een zoodanigen stand gekregen, dat men zijn gelaat en
 7230 face zien moet. Dat gaat op zich zelf vrijwel, maar de helmkam? hoe die van voren
 genomen, hoofdzakelijk met een beetje zwarte verw zoo te teekenen, dat men er aan
 zien kon, wat het was? Men wist er niets anders op dan aan één helm twee kammen te
 geven, beide van ter zijde gezien. Bij de Attische kunstenaars echter openbaart zich
 zeer duidelijk het streven, de scènes zóó te componeeren, dat men in dergelijke
 7235 moeilijkheden niet komen kon. Dat moge inspanning gekost hebben, zij leerden daardoor
 ontegenzegglijk de stof beter beheerschen en maakten in hunne kunst grootere
 vorderingen. Door eene doodeenvoudige, doch juist daarom zoo treffende uitvinding,
 wisten zij later ook de middelen van hunne kunst uit te breiden. De zwarte figuren op
 de roode vaasoppervlakte waren nog altijd een namaak van het oude metaalbeslag op
 houten ondergrond. Men had nog geen eigen stijl voor vazenschildering. De Attische
 7240 vazenschilder draait nu doodeenvoudig de zaak om: in plaats van zwarte figuren op de
 roode vaasoppervlakte te schilderen, maakt hij de geheele vaas, of het gedeelte voor
 de teekening bestemd, zwart, de figuren in het zwarte vernis uitsparende, zoodat
 thans deze rood op zwarte achtergrond werden, gelijk zij vroeger zwart op rooden
 7245 achtergrond geweest was. Hierdoor komen nu én de figuren veel helderder en schooner
 uit, én kon het inwendige daarvan met een penseel met zwarte verw veel beter worden
 uitgewerkt, dan vroeger met kratsen. Men is nu met zijn teekening heel wat vrijer.
 Wel kon van diepe perspectieven ook nu nog geen sprake zijn, doch de oppervlakte van
 een vaas, die in ons gevoel altijd een vlak blijft en dus als een vlak wil versierd
 worden, is daarvoor ook eigenlijk de plaats niet.
 7250 Ook in de monumentale kunst kwam Athene toen blijkbaar veel meer op den voorgrond.
 Wij hooren de namen van Antenor, Amphikrates, Hegias, Kritios en Nesiotes. De eerste
 vervaardigde een groep van de beide tyrannenmoorders, evenzoo de beide laatste

7255 gemeenschappelijk. Zoo was dus dadelijk de kunst nationaal geïnspireerd. Over de tyrannenmoorders van Kritios en Nesiotes kunnen wij eenigermate oordeelen uit latere navolgingen en afbeeldingen op munten; met kloeken moed stormen beide mannen op hun doel los. Wij hebben ook nog eenige overblijfselen van beeldhouwwerk ongeveer uit dien tijd zelf, doch tot een omvattend oordeel over de oudste Attische beeldhouwkunst missen wij de gegevens.

7260 *Leiden.*
A.E.J. Holwerda.
(Wordt vervolgd.)

Het Attische volk en de kunst van Phidias. III. (Vervolg van Deel II, p. 312.)
7265 De Attische democratie was in haar oorsprong liefde tot de vrijheid en gevoel van eigenwaarde. De gemeente eischte ruimte voor zich en verdrong den adel, doch dat verdringen was meer middel dan doel. Geen zucht tot gelijkstelling was hier de groote hartstocht, noch blonk in de eerste plaats de heerlijkheid van het regeeren en rechtspreken op zich zelf den Attischen burger in de oogen. Men wantrouwde de prinsen
7270 der stad in zooverre men meende hun lust tot tyrannie te vreezen te hebben, doch kon hen zonder naijver als de uitverkorenen der gemeente aan het hoofd van zaken zien. Als altijd bleef de Athener gevoelig voor de weidsche pracht van het leven der adellijken en voor het aantrekkelijke van voorname manieren en adellijke onbekrompenheid. Nog ongeveer tachtig jaar later stak de blijspeldichter Aristophanes
7275 den draak met een rijken Atheenschen burgerman, die zich het genoegens verschaft had eene berooide adellijke dame te huwen. De weidsche adellijke namen, zooals Xanthippos 'geelpaard,' Hipponikos 'overwinnaar met paarden', behielden nog lang iets zeer aantrekkelijks. Nog altijd bleef eene oud-adellijke partij zich aan hare verloren rechten vastklemmen. Geen wonder echter, dat vele anderen zich min of meer naar de
7280 democratie leerden schikken, die hun althans meer ruimte voor hunne eierzucht bood, dan de heerschappij der tyrannen.

Niettemin teekent het den toestand, dat de eerste staatsman, die de jonge democratie greep en haar leidde, een man was, wiens vader slechts tot de minder aanzienlijke edellieden behoorde, doch die vooral de gevolgen zijner onwettige geboorte uit eene
7285 niet-Helleensche moeder menigmaal diep had moeten gevoelen. Het was Themistokles, Neokles' zoon. De Grieken verhaalden van hem allerlei staaltjes van eene kinderachtige neiging tot zelfverheffing en een brandende, het gezond verstand benevelende zucht om te schitteren en op den voorgrond te komen. Te Olympia bijv. trachtte hij Kimon, Miltiades' zoon, door praal en pracht, met schoone tenten en
7290 schitterende maaltijden de loef af te steken. Wat de Hellenen echter bij den hoogadellijken jongeling geheel op zijn plaats achtten, stuitte hun tegen de borst, waar het nagedaan werd door een roturier. Doch de roturier was een geniaal man. De eigenschappen, waardoor hij zich gelden deed, waren eene bijna weergalooze sluwheid, een stoutheid en doorzicht, die telkens wisten te bereiken, wat bij de uitkomst juist
7295 even bereikbaar bleek, en eene oorspronkelijkheid, die spotte met alle berekening van tegenstanders. Geen staatsman bezat ooit, - reeds Thucydides¹⁾ bewonderde hem deswege, - in hogere mate de gave van vooruit te zien. Hij had het volle bewustzijn van te kunnen, en al dat kleine en kinderachtige was het bastaardkroost van de natuurlijke eierzucht van den staatsman. Dring een Themistokles van het staatstoonel, gij kunt even goed een Phidias den beitel uit de handen wringen. Dweepte hij met
7300 democratie en Hellenendom? Hij was in de eerste plaats geen natuur om te dwepen Zijne omstandigheden verbonden hem aan de democratie, doch hij was bovenal een dier staatslieden, die de stroomingen van hun tijd zonder al te veel voorafgaande bespiegeling over hare wenschelijkheid en goed recht nemen zooals zij zijn, om te
7305 zien, wat daarvan bij goede leiding in het belang van hun staat te maken is, en of daarbij niet een terrein ligt voor hunne werkzaamheid, waarop zij in vollen omvang toonen kunnen, wie zij zijn en wat zij vermogen. Voor von Bismarck, in menig opzicht Themistokles' geestelijken tweelingbroeder, was de Duitsche eenheidsbeweging het middel tot verheffing der Hohenzollern; de Attische staatsman doorzag, welke
7310 hefboomen democratie en strijd tegen de barbaren voor Athene's grootheid worden konden.

De beweging tegen de tyrannen in Europa kreeg haren terugslag in het Helleensche gebied van Kleinazië. De tyran van Miletos, Aristagoras, met het hof van Perzië op vijandigen voet, geraakt, wist niet beter te doen, dan zich aan het hoofd der
7315 vrijheidsbeweging te stellen; in zijn eigen stad deed hij vrijwillig van zijn gezag afstand; in tal van andere plaatsen werden de door den koning der Perzen aangestelde tyrannen doorhem verjaagd. Hij rekende op de hulp van Sparta en Athene en de laatste stad, in het jeugdige gevoel harer pas verworven vrijheid, kwam werkelijk den

- Ionischen stambroeders te hulp. Evenzoo de inwoners van Eretria op Euboia.
- 7320 Aristagoras' onderneming echter mislukte. De Perzen bevestigden andermaal hun gezag op de kusten en eilanden van Kleinazië en de landen in Europa over den Hellespont. Daarop trokken zij verder door om thans ook Griekenland te onderwerpen en de bondgenooten der Ioniërs te tuchtigen. Het was ditmaal (493 v. C.) niet doenlijk tot zoover door te dringen. Ieder echter kon begrijpen, dat nieuwe pogingen volgen
- 7325 zouden.
- Nevens de reede van Phaleros, Athenes's voornaamste haven, sprong een rotsachtig schiereiland vooruit van grillige vormen, met twee kleine en één grooten inham, die alle drie aan den ingang zeer nauw waren, doch verder zich verbreedden, terwijl zij door een hooger en lageren heuveltop bestreken werden. De grootste inham en het
- 7330 geheele schiereiland droegen den naam van Peiraiëus. Er is een verhaal, dat de oude Epimenides van Kreta, toen zijn oog viel op de burchthoogte van Mounychia, de hoogste dier beide heuveltoppen, langen tijd peinzend voor zich zag, doch daarop aan de omstanders voorspelde, dat den Atheners een groot kwaad van die plaats te wachten stond. Evenzoo doorzag Themistokles, wat dat heuvelachtige schiereiland met zijn drie
- 7335 inspringende zeeboezems worden kon, en daarbij verrees als het ware het geheele Athene der toekomst hem voor oogen. Een goed versterkte Peiraiëus zou de veibgste havenplaats en de meest onbedwingbare vesting van de wereld kunnen wezen. De kloeke Attische burgerschap, zooals zij toen was, bezielde door het vuur der vrijheid, vormde buiten twijfel een landleger, dat zelfs naast dat van Sparta met eere kon genoemd
- 7340 worden; ter zee echter zou zij geheel onweerstaanbaar kunnen zijn. Athene zou eene zeemogendheid kunnen worden, die Aigina, die Korinthe, die eiken Griekschen zeestaats verre in de schaduw stelde. Hare vloten zouden kunnen uitzeilen van en terugkeeren tot die ongenaakbare havens, van wier nauwe ingangen ieder vijandelijk schip gemakkelijk zou kunnen geweerd worden. Werd men door zijne vijanden ook van de
- 7345 landzijde aangevallen, dan zou de geheele burgerschap binnen die versterkte havenplaats een veilig toevluchtsoord kunnen vinden. Deze zou, mits men de muren slechts hoog genoeg optrok, gemakkelijk door eenige weinige zwakke lieden te verdedigen zijn, zoodat dan bijna de geheele weerbare manschap voor de vloot beschikbaar zou blijven en de vijand die dus evenzeer te vreezen zou hebben als
- 7350 altijd. Er was, daaraan viel immers niet te twijfelen, een groote krijgstoet van de Perzen op handen. Honderdduizenden waren het, die de groote koning in het veld kon voeren; doch niet licht zou een Perzisch landleger zijn taak kunnen volhouden zonder een vloot. Een Perzische expeditie alléén ter zee liet zich denken, eene alléén te land zeer moeilijk. Ter zee alléén was de Perziër blijvend te overwinnen, en welk een
- 7355 toekomst was er voor Athene weggelegd, als geheel Griekenland zou moeten getuigen, dat door haar zee macht in de eerste plaats het juk der barbaren was afgewend? En buiten twijfel reikte de blik van den ziener, - want dat was hij, zij het er ook een in gansch anderen trant dan de oude eerwaarde Kretenser, - nog verder. De zee had de democratie geschapen; de zee zou haar groot doen worden. De kern van het landleger
- 7360 werd gevormd door de meergegoeden als hopliten (zwaargewapenden); de groote massa, die tot de laagste van Solons klassen behoorden, die van hen welke geen of een zeer klein stuk grond bezaten, was van die eer om als hoplit te dienen uitgesloten. In het werk op de vloot werd geenerlei onderscheiding gezien; daarbij waren, zoo het scheen, zulke geringere lieden juist op hun plaats. Kreeg nu de vloot het overwicht, dan zou
- 7365 in hooge mate ook van deze lagere burgers het behoud van Attica, wellicht van geheel Griekenland afhankelijk worden. Athene had zich sedert Solon als handelstaat zeer ontwikkeld; buiten twijfel werden door dien maatstaf naar de opbrengst van den bodem vele flinke, ja zelfs eenigermate gezeten burgers uitgesloten. Men vreesde echter de ongedurigheid en de wel eens wat al te groote vrijheid van geest tegenover het
- 7370 overgeleverde, die, gelijk de ondervinding geleerd had, door het verkeer ter zee werden aangekweekt; de staat moest vooral steunen op de bezadigde burgers, die meer aan het bestaande gehecht waren. Themistokles' staatkunde heeft ten slotte volkomen gezegepraald, doch die zegepraal werd nog ruim eene eeuw later door den ouden Plato betreurd). Dit verklaart ook die voorspelling, te recht of ten onrechte aan
- 7375 Epimenides in den mond gegeven.
- Reeds werd tijdens Themistokles' archontschap (in 493 v.C.) met de versterking van den Peiraiëus een aanvang gemaakt. Het werk is echter weder gestaakt geworden. Inmiddels kwam het gevaar, dat van de zijde van Perzië dreigde, steeds nader. De gezanten van den grooten koning trekken door de steden van Griekenland om land en water te eischen ten teeken van onderwerping. Meerdere geven het. Sparta en Athene weigeren. Onder degenen, die zich onderworpen hadden, behoorde ook Aigina.
- 7380 Wat kon het trotsche eiland der Aikiden daartoe bewogen hebben? Een bondgenoot van Sparta, een volk machtig door zijn vloten en zijne rijkdommen, uitblinkende bijna boven allen door zijn heldendaden op de kampplaats te Olympia, gaf op de eerste

- 7385 aanmaning zich over aan de barbaren. Moest men aannemen, dat deze staat doen wilde, wat de Atheensche burgerschap kort te voren met zooveel verontwaardiging van zich had afgewezen, zich namelijk met het machtige Perzische rijk tegen zijne Helleensche naburen verbinden? Ontzettend was het gevaar, waardoor men bedreigd werd. Van Aigina zou de vloot der barbaren in de reede van Phaleros kunnen binnenvallen.
- 7390 De Atheners klaagden bij Sparta, dat als het natuurlijke hoofd van het Hellenendom beschouwd werd. De vrienden echter, die zij te diep tijde in die stad hadden, wisten niets anders uit te richten dan hun eenige aanzienlijke Aigineten in handen te geven. Nadat daarop Aigina te vergeefs de uitlevering dier lieden geëischt had, overviel de Aiginetische vloot op éénmaal de Atheners, terwijl zij in het zuiden van Attica
- 7395 feestvierden, en werden bij wijze van weerwraak eenige aanzienlijke Atheners naar Aigina gevoerd. Levendiger dan ooit gevoelde men thans weder het gevaar, dat van dien westelijken nabuur voortdurend dreigde; men was in zijn eigen land geen oogenblik veilig. Daarbij mocht men niet blijven rusten. Aigina moest getuchtigd worden. Maar hoe? De eigen scheepsmacht was niet toereikend. Men wist echter van de Korinthiërs
- 7400 twintig schepen ten geschenke te krijgen, sloot geheime verbintenissen met de democraten van het eiland en tastte den machtigen vijand kloekmoedig aan. De oorlog was uitgebroken).
- Daar echter nadert werkelijk de lang verwachte storm uit het oosten. Een geweldige vloot voert een groot leger over. Hippias is bij de barbaren. Zij, die water en land geweigerd hadden, zouden thans met geweld onderworpen worden. De koning had het
- 7405 stellige bevel gegeven, dat de Atheners en inwoners van Eretria op Euboia gevangelijk naar Perzië zouden worden overgevoerd.
- De vijandelijke vloot nadert van eiland tot eiland. Daar landt men op Euboia. Eretria gaat in vlammen op; hare rampzalige bevolking wordt geheel gevangen gemaakt. De
- 7410 barbaren staan op Attischen bodem bij Marathon (490 v.C.).
- Diep beseften de Atheners het gewicht van het oogenblik. Zij waren er van doordrongen, dat zij veel groots en edels te gelijk met hun volksbestaan te
- 7415 verdedigen hadden. Geheel echter overzien, wat er toen op het spel stond, ook voor het verste nageslacht, kon niemand. Het was de vraag of het edele Attische volk zijn Sophocles, zijn Phidias, zijn Socrates, zijn Plato zou voortbrengen, of wel, wegwijnend in een vergeten hoekje van het onmetelijke Perzische wereldrijk, voor de
- 7420 volgende tijden niets verder zijn zou, dan in het gunstigste geval, - door een grill der fortuin voor een volkomen ondergang behoed, - eene ethnographische merkwaardigheid, een vreemd volksverblijfsel te midden van geheel verschillende stammen.2).
- Voor welke hooge belangen streden zij dus niet die tienduizend helden, die het waagden de ontzettende Perzische legermacht in het aangezicht te treden? Themistokles was in hun midden en de edele Aristides; de hoofdleiding echter was in handen van
- 7425 Miltiades, Kimon's zoon, een hooghartig edelman van groote krijgservering. Hij behoorde tot een geslacht, dat zich bij de Thraciërs een zelfstandig vorstendom verworven had, in den tijd, toen de heerschappij der tyrannen aan den Atheenschen adel geen werkring bood; daar had ook hij geheerscht en gestreden; daar ook was hij in aanraking gekomen met de barbaren. Hij kon er zich op beroemen, dat wellicht geen
- 7430 Helleen zóó gevaarlijk voor den koning geweest was als hij. Groot was het aanzien van zijn hoogadellijk huis; de gemaal eener Thraeische koningsdochter gevoelde een belangrijken afstand tusschen zich en de kringen des volks, doch welk een nieuwen glans schonk het niet aan zijn ouden adeldom, als aanvoerder van Hellenen tegenover
- 7435 de barbaren te staan.
- De tienduizend zegepraalden. Het ontzaglijke leger vluchtte naar de vloot. Deze echter zeilt Attica om, ten einde het van de westzijde aan te vallen. Voort van de velden van Marathon om den vijand ook daar in den weg te treden! Reeds komt de vloot der barbaren in het gezicht, vlak tegenover de haven van Phaleros. Plotseling echter keert zij zich om, Miltiades de barbaren den moed tot een tweeden strijd, toen zij daar op de kusten andermaal den vijand in slagorde tegen zich over zagen?
- 7440 Welk een zegepraal op welk een kampplaats! Geen lange rij van overwinnaars te Olympia kon aan een stad zooveel roem verschaffen. Ook het oude Sparta was vol van erkenning voor den betoonden heldenmoed.
- En welke waren van de behaalde zege niet de gevolgen? De vrees waardoor men sedert langen tijd onafgebroken gekweld werd, was thans geheel van de ziel weggenomen.
- 7445 Zouden de barbaren het ooit durven wagen weder terug te keeren? Door de kracht der Attische zwaargewapenden, was - zoo meende men - Athene, ja geheel Griekenland voor altijd van het gevaar, dat van die zijde dreigde, bevrijd geworden.
- Was ook Themistokles niet door Marathon overwonnen geworden? De altijd berekenende, wikkende en wegende staatsman zag de zaken geheel anders in dan het volk in de
- 7450 zielsverrukking der overwinning. De beslissing, die de zegepraal van Marathon

gebracht had, was er geene waarbij de groote koning zich zou neerleggen. Het onmetelijke rijk had nog al zijne hulpmiddelen niet aangewend. De barbaren zouden terugkeeren en niet met zwaargewapenden alleen zouden zij te overwinnen zijn. In de

 7455 gegeven omstandigheden was het echter raadzaam daarover niet te spreken. Van eene voortzetting van den bouw aan den Peiraiëus kon geen sprake zijn; maar iets anders was wellicht te bereiken. Nog altijd was men op voet van oorlog met Aigina. Na eenige

 7460 aanvankelijke overwinningen had men een nederlaag geleden. Zou het dappere Attische volk tegenover dien vijand machteloos blijken? Themistokles stelt voor, het overschot van de opbrengst der zilvermijnen van Laurion niet meer te verdeelen, hetgeen tot nog

 7465 toe geschied was, doch voor het bouwen van schepen aan te wenden. Hier echter trad hem Aristides in den weg, een man van grooten invloed. Dat hij dien bezat, strekte zonder twijfel den Atheners tot eer, daar hij zich door niets wilde

 7470 doen gelden dan door beter inzicht, een diep gevoel voor recht en eene reine geestdrift voor het schoone en goede. Hij was het allerminst een onhandelbaar behoudsman, doch hij huiverde voor alle sprongen in het onbekende, bovenal voor eiken

 7475 niet geleidelijken vooruitgang op de baan der democratie, en daarom verzette hij zich tegen de plannen van Themistokles, van welke hij volkomen doorzag, dat zij zijn volk naar eene gansch nieuwe toekomst voeren zouden. Themistokles echter behaalde de

 7480 overwinning. Met al de jeugdige veerkracht van het frisch ontwaakte zelfgevoel toog de Attische burgerschap aan den arbeid; voor rijke lieden was het een punt van eierzucht uit eigen vermogen groote sommen bij te dragen. Aristides werd door het ostracisme verbannen. Themistokles kreeg daardoor de leiding van het volk geheel in

 7485 handen en begrijpende, dat het onverstandig zijn zou te veel op eens te vragen, deed hij herhaalde malen het voorstel om wederom eenige schepen te bouwen en stelde hij zoo van lieverlede de Atheners in het bezit eener groote vloot. Daar naderde ongeveer een millioen Aziatische krijgers (480 v.C.) er werd voor hen

 7490 een brug geslagen over den Hellespont; twaalfhonderd schepen volgden dat onmetelijk leger langs de kusten. Hoe zal Griekenland weerstand kunnen bieden? Hellenen tegenover barbaren, dat was een der denkbeelden, waarmee men het meest vertrouwd was; doch had wel ooit in werkelijkheid, behalve in den ouden tijd van den Argonautentocht

 7495 en den Trojaanschen oorlog, een vereenigd Griekenland tegenover den buitenlandschen vijand gestaan? Het Hellenendom bezat eigenlijk nog geen organisatie. Het Spartaansche bondgenootschap in den Peloponnesos omvatte betrekkelijk slechts weinige

 7500 staten. Hoeveel veeten en twisten verdeelden ook niet de verschillende stammen? Zou het, zoodra de barbaren slechts in werkelijkheid naderden, blijken moeten, dat er eigenlijk geen Hellenendom bestond? Reeds onderwierpen zich meerdere Helleensche

 7505 staten aan den vijand, die weder gezanten om aarde en water vooruitgezonden had. De zaak van Hellas' vrijheid stond hopeloos. Het was de groote Attische staatsman, op wiens breede schouderen thans de toekomst van het gansche Helleensche vaderland scheen te rusten. Hij vooral was het, die den

 7510 tegenstand tegen den vijand organiseerde. Twisten werden bijgelegd; Athene verzoende zich met Aigina. Op zijn raad zal de stad der Marathon-overwinnaars zich gewillig onder de leiding van Sparta stellen. De Spartaansche bond in den Peloponnesos werd uitgebreid over al degenen, die den moed hadden ook in dat bange tijdsgewricht voor

 7515 hunne waardigheid als Hellenen op te komen. Sparta's dapperen sneuvelde bij de Thermopylai. De onmetelijke scharen stortten zich uit over Griekenland en naderden Athene. Het was de krachtige hand van Themistokles, die eene geheele bevolking uit hare woonplaatsen wist op te drijven. Men moest zijn heiligdommen in handen van de barbaren overlaten; men moest het wagen of men ook

 7520 buiten zijn oud geheiligd grondgebied onder bescherming der Onsterfelijken staan zou. De Peiraiëus, nog niet versterkt, biedt geen schuilplaats aan. Vrouwen, kinderen, grijsaards vluchten naar Salamis, Troizen, naar Aigina, - wie zon voor weinige jaren dat mogelijk geacht hebben? - de mannen verschuilen zich achter de houten muren van de vloot. Van Salamis ziet men de stad en de heiligdommen van den burcht in vlammen

 7525 opstijgen. De Perzische vloot verschijnt op de reede van Phaleros. Die der Grieken heeft zich niet ver vandaar teruggetrokken tusschen Salamis en het vasteland. Er heerscht op deze laatste groote tweespalt. De Peloponnesiërs willen de plaats verlaten om alleen hun schiereiland te verdedigen. Met moeite houdt Themistokles hen tegen. Daar komt

 7530 het bericht dat de Perzische vloot in aantocht is. Zeer weinigen wisten toen, dat de koning door een list van Themistokles er toe gebracht was de Grieken daar in eene nauwe zeeengte, een voor hunne kleinere vloot zoo veel geschikter terrein, aan te tasten en zoo tot eensgezindheid te dwingen.

 7535 Met welk een uitslag werden zijn pogingen bekroond: de Perzische vloot werd overwonnen. De meeste Hellenen hadden zich Happer gedragen; bovenal wilden de Aigineten de vlek uitwisschen, die zij door hunne aanvankelijke onderwerping op zich

 7540

geladen hadden. Niemand echter kon redelijkerwijze twifelen, dat de overwinning vooral te danken was aan de stad, die tien jaren geleden twintig schepen aan de Korinthiërs had moeten vragen om zich tegen een Helleenschen vijand te kunnen

7520 verdedigen, doch die thans met een vloot van tweehonderd schepen was opgetreden, meer dan de helft van de gansche Helleensche scheepsmacht (372 schepen). Welk een omkeer ook in den tijd van dertig jaar; de trotsche Chalkidiërs van weleer hadden in Atheensche schepen medegestreden.

7525 De koning verlaat het land, slechts een gedeelte van het leger, driemaal honderdduizend man, onder Mardonios achterlatende; ook de Perzische vloot trekt zich uit de Grieksche wateren terug. Men vernam later, dat wederom een list van Themistokles van dat alles de oorzaak geweest was. Daar echter zeilt onder zijn bevel de Attische vloot uit als heerscheresse over de zeeën tusschen Azië en Griekenland; de eilanden, die zich bij de Perzen hadden aangesloten, moesten daarvoor eene boete

7530 opbrengen. Indien slechts de Attische zeemacht op deze de hand houdt, is de weg versperd, waarlangs de Perzische vloot naar Griekenland kan terugkeeren. Nog altijd echter staat Mardonios met zijn groot leger in Griekenland. Wederom wordt Athene door de barbaren bezet; de nauwelijks teruggekeerde bevolking moet andermaal de stad ontwijken. Het werk der vernieling werd thans voltooid; slechts betrekkelijk

7535 weinige huizen bleven overeind staan. Ook is de koning vast besloten, zijn gezag op de Grieksche kuststeden van Kleinazië krachtig te handhaven. Van alle troepen, waarmee hij uit Griekenland was teruggekeerd, was het grootste gedeelte door honger en ziekte omgekomen; doch er stond daar nog een belangrijk reserveleger, dat de klein-aziatische Grieken in

7540 bedwang kon houden, terwijl nog een belangrijke vloot voor de kusten lag om iederen aanval van die zijde af te weren. Mardonios' leger echter wordt bij Plataiai zoo goedals vernietigd; hij zelf sneuvelt. Op denzelfden dag, naar men wil, wordt op het voorgebergte Mykale de kleinaziatische reservearmee totaal verslagen en de Perzische vloot met haar

7545 versterkte landingsplaats, waarbinnen zij gevlucht was, verbrand. Bij Plataiai hadden de Atheensche landtroepen onder Aristides, minstens evenveel tot den goeden uitslag bijgedragen als die der Spartanen; dat bij Mykale de overwinning in de eerste plaats aan de Atheensche vlotelingen te danken was, daarover kon zelfs geen twijfel bestaan. Het Perzische leger telde moedige, beleidvolle mannen, doch die groote vormeloze

7550 drommen van krijgers, om zoo te zeggen, zonder naam, waren niet bestand tegen mannen zoo krachtig lichaaamlijk ontwikkeld en van een zoo hoog moreel gehalte als deze kampvechters der gymnasiën, die geen oogenblik door het bewustzijn verlaten werden, van even als in de renbaan te Olympia te strijden onder de oogen hunner mede-

7555 Hellenen. Veel hadden zij ongetwijfeld te danken aan hunne betere organisatie en uitrusting, doch waardoor anders bezaten zij ook deze weder dan doordien zij Hellenen waren? Bovenal echter welk een verheven karakter droeg de strijd hier niet! Zoo als later in den tijd der kruistochten de meest verschillende volken, de elkander meest vijandige legerbenden, als Christenen vereenigd tegenover de Mohamedanen stonden, evenzoo moesten hier voor een hoog beginsel alle eeuwenheugende veeten, alle kleine

7560 ambitieën op zij gezet worden. De mensch handhaaft zich niet zoo gemakkelijk op zulk een verheven standpunt. Evenals in dien heldentijd van het Katholicisme, ontbrandde thans het vuur der onderlinge tweedracht telkens weder. Meermalen dreigde dit zelfs het groote werk geheel te niet te doen gaan. Welk eene verbittering en hartstocht vooral over de vraag, welk volk en welke personen na iederen slag den prijs der

7565 overwinning verkrijgen zouden, want zoo geheel en al had de strijd het karakter der kampgevechten in het worstelperk aangenomen, dat men ook hier prijzen toekende aan den dapperste. Thans echter vierde het Panhellenendom (vereeniging aller Hellenen) zijn hooggetij. Een geest van vrede en verzoening spreidde zijne vleugelen uit over het vereenigde heldenleger bij Plataiai; het was de invloed van Aristides, den

7570 bevelhebber der Atheners, die zich hier gelden deed. Spartanen en Atheners stonden op het punt het zwaard te trekken over de vraag, aan wie de prijs der dapperheid in den slag bij Plataiai ten deel zou vallen. Hij voorkwam iedere uitbarsting, en toen het voorstel gedaan werd, dien aan het kleine, dappere volk der Plataiërs toe te kennen, had hij namens de Atheners zich daarbij het eerst aangesloten. De storm der

7575 hartstochten had zich geheel ter nedergelegd. Plechtig en heilig was het oogenblik; de zorg voor de goddelijke zaken, edele gedachten van vrijheid en eens gezindheid namen de ziel geheel in. Alle vuren in het land der Plataiërs werden uitgebluscht; zij waren door de aanwezigheid der barbaren bezoedeld geworden. Nieuw vuur werd van den haard van Delphi gehaald; van de wereldherstellende macht daarvan was men zeker.

7580 Een altaar van 'den Zeus der vrijheid' (Eleutherios) werd opgericht. Op voorstel van Aristides werd het grondgebied der Plataiërs heilig en onschendbaar verklaard. Feestgezanten uit alle Grieksche staten zouden daar jaarlijks heentrekken; om de vier

7585 jaar zou er een groot feest der vrijheid (dat der Eleutheriën) gevierd worden. Het kleine volk der Plataiërs, dat om zijn betoonden heldenmoed door iedereen bewonderd werd, doch waartegen niemand naijver koesterde, zou de offerplechtigheden voor geheel Griekenland te verrichten hebben). Nog werd op voorstel van denzelfden Aristides besloten eene vaste Helleensche leger- en scheepsmacht voor den strijd tegen de barbaren op te richten. Zoo ooit, dan was de eenheid van het Hellenendom thans eene werkelijkheid geworden

7590 Maar welk eene drukte en beweging heerschen daar te midden van de bouwvallen van Athene! De voortvluchtige bevolking is teruggekeerd en herstelt zijne huizen en heiligdommen. Doch ziet, er worden ook muren opgetrokken en wel over een zoo verbazenden omvang, dat daarachter bij een nieuwen overval wellicht de geheele bevolking van Attica een plaats zal kunnen vinden. De oude vijanden van Athene schrikken op: het Attische volk, reeds zoo machtig ter zee, onbedwingbaar van zelfgevoel, zal achter hooge muren zich nestelen, om van daaruit geheel Hellas te kunnen trotseeren. Het was Themistokles, Neokles' zoon, die hier wederom voorging. Zijn kracht was de kracht van het geheele volk; het Athene zijner ontwerpen stond verwezenlijkt te worden. Ook hij had meermalen den band tusschen de Hellenen weten
7600 saam te houden, doch hij meende de menschen genoeg te kennen om te weten, hoeveel men op de duurzaamheid hunner edelste gevoelens staat kan maken. Ook te midden van het vereenigde Hellenendom moest Athene voor zijn veiligheid zorg dragen. En was het in ieder geval niet haar goed recht zich te versterken, zoo als zij het dienstig achtte? Kon ook een Athene met muren niet grooter diensten aan de Helleensche zaak bewijzen,
7605 dan een zonder? Zelfs een man als Aristides moest dat volkomen toegeven.

Athene's vijanden echter, vooral Aigina, zijn rusteloos in de weer. Uit naam van de meerderheid der Helleensche bondgenooten eischt Sparta de staking van den vestingbouw; een versterkt Athene zou immers bij een mogelijken terugkeer der
7610 barbaren tot een steunpunt hunner operatiën kunnen dienen. Themistokles wist door list de Spartanen een geruimen tijd op te houden. Inmiddels moesten mannen, vrouwen en kinderen onafgebroken doorwerken. Alle geschikte steenen, die men vond, bewerkte en onbewerkte, grafteekenen en steenen waarop actestukken gebeiteld stonden, - wij hebben er nog, die uit dien muur voor den dag gehaald werden, - kort en goed, alles
7615 wat slechts dienst kon doen, werd opgestapeld tot een wel onregelmatigen maar toch sterken muur. Deze was gereed vóór iemand tusschenbeiden kon komen. Ook de vestingwerken van den Peiraiëus werden thans voltooid. Athene was op zijn ouden, geheiligden bodem onaantastbaar.

7620 Met hoeveel zelfvoldoening kon ook Aigina op den doorgestanen heldenstrijd terugzien. Het had na den slag bij Salamis den prijs der dapperheid verworven en ofschoon iedereen weten kon, dat bij dergelijke beslissingen niet altijd de stiptste rechtvaardigheid in acht genomen werd, stond het toch boven alle verdenking, dat de Aigineten, zooals zoo dikwijls op de kampplaats te Olympia, zoo ook hier zich het
7625 waardige volk der Aiakiden betoond hadden. Die zelfde oude halfgoden, Aiakos, Telamon, Achilles, Ajax, waren door de Hellenen bij Salamis zeer bijzonder te hulp geroepen en sommigen meenden hunne gestalten duidelijk zich door de lucht te hebben zien bewegen. - Wanneer men van Attica het eiland naderde, viel zeer spoedig aan de zeezijde een platform in het oog, waarop een tempel van Athena gebouwd was. Nu
7630 schitterde, zoo als wij weten, Aigina sedert de tijden van Smilis door een onovertroffen school van beeldhouwers. Thans na den heldenstrijd, nu men zijn krachten levendiger gevoelt dan ooit, worden twee omvangrijke beeldhouwgroepen vervaardigd voor de beide gevels van dien tempel, een schitterend proefstuk van hetgeen ook de beeldhouwkunst der Aigineten vermocht1). Het tot stand brengen van een
7635 kunstwerk was hier, zooals zoo dikwijls in Griekenland, een nationale daad. In den oostgevel zag men een kampstrijd tusschen Grieken en Trojanen om het lijk van een gevallen, vermoedelijk Oïkles, waarbij de Aiakide Telamon voorging; in den westgevel den strijd eveneens tusschen beide volken om het lijk van Patroos, waarbij Ajax de voorvechter was. In beide karopstrijden komt de Godin Athena tusschenbeiden,
7640 zooals altijd ten gunste van de Grieken. Zoo blonk den vreemdeling, zoodra hij den voet aan wal gezet had, de oude glorie der Aiakiden in de oogen, die bij den vernieuwden kampstrijd van Europa tegen Azië, die men thans beleefd had, wederom de voorgangers geweest waren.

7645 Belangrijke gedeelten van dat kunstwerk zijn bewaard gebleven en staan thans in de glyijthoek te München1). Ongetwijfeld doet het den meesters, die het vervaardigden, groote eer aan. De treffende juistheid, waarmede de lichaamsvormen zijn wedergegeven en de veelzijdigheid van standen, waarin men de figuren componeerde, zijn die van eene reeds zeer ontwikkelde kunst. De Aiginetische beeldhouwwerken namen

ontegenzeglijk onder de kunstvoortbrengselen van hun tijd eene zeer hooge plaats in.
 7650 Echter was hier het volle licht der echt Helleensche kunst nog niet doorgebroken. De
 hoofden met hun goed-Assyrisch haar en ouderwetschen glimlach op het gelaat zijn op
 de baan der ontwikkeling achtergebleven. Van een fijnere groepeeringskunst, waarbij
 de rijke verscheidenheid der verschillende deelen slechts even, doch juist genoeg,
 7655 door den band der symmetrie wordt bijeengehouden, is nog geen sprake. De figuur der
 Goden is in hooge mate stijf en conventioneel. Al het grootsche wordt zoowel bij haar
 als bij de strijdende helden volkomen gemist. Vooral in den westelijken gevelgroep
 zijn bovendien de bewegingen der lichamen, hoe geweldig dikwijls, toch niet innig
 waar genoeg en in de kleine bijzonderheden weergegeven om een krachtigen indruk van
 7660 leven te weeg te brengen. Er bestaat namelijk tusschen beide gevelgroepen een niet
 onbelangrijk verschil. De oostelijke groep is kennelijk vervaardigd door een jonger
 geslacht van kunstenaars²⁾, dat door voortgezette waarneming der natuur aan de
 kunsttraditie, die in den westelijken groep gehuldigd werd, begon te ontgroeien. Niet
 slechts zijn daarbij kleinigheden, als aderen en pezen, veel nauwkeuriger
 7665 weergegeven, - iets wat dadelijk den indruk van leven zeer verhoogt, - maar ook de
 houdingen en gebaren zijn met veel meer fijnheid naar de natuur genomen. Vooral geldt
 dit van een stervenden strijder, die tegen den grond gevallen is, doch die het
 bovenlijf nog eenigszins omhoog houdt met het recht overeind geplaatste schild aan
 den linkerarm en de zich zwak van den grond afduwende rechterhand. Deze figuur is
 werkelijk vol uitdrukking; zelfs is het conventionele glimlachen van den westgevel
 7670 hier door een vrij goed weergegeven uitdrukking van smart vervangen: de toegeknepen
 lippen zijn aan de hoeken eenigszins geopend.
 Het was echter den Aigineten niet beschoren nog verder op dit gebied zegepreizen te
 behalen. 't Is ontwijfelbaar, dat eene krachtige ontwikkeling van de kunst gewoonlijk
 met de algeheele nationale verheffing van een volk samengaat. Toch worden wij er
 7675 meermalen aan herinnerd, dat de geniën in de eersteplaats zijn bij de gratie Gods,
 en zoo behoorde ook de groote kunstenaar, die er het meeste toe heeft bijgedragen om
 de Helleensche beeldhouwkunst van al het barbaarsche, dat haar nog aankleefde, te
 bevrijden, te huis in Rhexion, in een uithoekje van de Grieksche wereld, een Zuid-
 Italiaansche kolonie ver van de slagvelden van Marathon en Plataiai, met eene
 7680 bevolking, wier lafhartigheid eerlang spreekwoordelijk worden zou. Reeds één beroemd
 beeldhouwer had die stad voortgebracht, Klearchos, leerling van Skyllis en Dipoinos,
 en Pythagoras, - want dit was de naam van den grooten Rhexinischen meester, die thans
 optrad, - zou een leerling van dien Klearchos geweest zijn. Bezat de Grieksche kunst
 van den beginne af aan een geopend oog voor de natuur, Pythagoras was de eerste, die
 7685 het tot een stelregel verhief, dat men haar, wilde men aan de lichaamsvormen de
 uitdrukking van leven schenken, tot in de kleinste bijzonderheden volgen moest. Hij
 maakte dan ook een eind aan de Assyrische en andere ouderwetsche haarbehandelingen;
 hij gaf aderen en pezen met groote duidelijkheid weer; doch bovenal gevoelde hij, dat
 het de zoogenaamde rythmos der bewegingen is, die aan de lichamen de volle
 7690 natuurlijkheid schenkt, en wilde men het nu niet aan het toeval overlaten of de
 gestalten, die men schiep, beziel zouden schijnen of niet, dan moest men vooral dien
 rythmos fijn en juist trachten weder te geven. Wat echter verstond men daaronder?¹⁾
 Het menschelijke lichaam is om zoo te zeggen meer één geheel, dan eene samenvoeging
 van meerdere ledematen; alle bewegingen van eenige beteekenis zijn daardoor min of
 7695 meer bewegingen van het geheele lichaam, ook al gaan zij van één lid uit; de beweging
 plant zich over het geheele lichaam voort en veroorzaakt tegenbewegingen. Eerst
 echter, wanneer die voortplanting geleidelijk geschiedt, zonder horten of stooten,
 verkrijgt men eene beweging, die op één bepaald oogenblik, - en slechts zulk een kan
 de beeldende kunst voorstellen, - het geheele lichaam beheerscht. Zulke bewegingen
 7700 noemde men 'goed van rythmos,' 'eurythmisch'. De lijnen dier bewegingen, hoe ook
 gekronkeld, traden toch onmiddellijk als een geheel voor oogen, gelijk men gevoelt
 dat een versregel één geheel vormt, hoe verschillend ook de voeten zijn, waaruit die
 werd samengesteld. Eurythmisch was de veerkrachtige gang vol zelfbeheersching van den
 athletisch geoefenden, vrijen Helleen; eurythmisch waren ook in hooge mate de
 7705 bewegingen der danseres, die uitgingen van de voeten en zich mededeelden aan het
 geheele lichaam, dat in zijne rythmische golvingen als het ware gedragen werd door
 den rythmos der begeleidende muziek. Een niet minder sterk sprekend voorbeeld, schoon
 van gansch anderen aard, geeft ons een der beroemdste werken van Pythagoras zelf,
 namelijk zijn hinkende Philoktetes, waarvan wij ons van navolgingen op cameën
 7710 eenigermate een begrip kunnen vormen. Het was juist een onderwerp uitlokkend voor
 Pythagoras om er zijne krachten op te beproeven, een moeilijke, pijnlijke gang,
 waarnaar de geheele houding van het lichaam zich richtte.
 Doch ook de overwinnaars van Marathon bleven niet achter. De fijnheid en het
 liefelijke van Kalamis, vooral van zijne Aphrodite Sosandra, troffen niettegenstaande

- 7715 - of eigenlijk min of meer ómdat hij aan de oude kunstmanier vasthield. Van grooter beteekenis in de gevolgen echter was het, dat Myron uit Eleutherai, eene Boiotische grensplaats, die zich bij Attica had aangesloten, een leerling van den beroemden meester uit Argos Ageladas, het waagde met den genialen Pythagoras in het strijdperk te treden. Wel behaalde de meester met zijn pankratiast (een soort van kampvechter)
- 7720 ditmaal de overwinning, maar toch is het buiten twijfel, dat de beweging, die in het verre Rhexion begonnen was, naar Athene werd overgeleid en daar werd voortgezet. Myron studeerde, zooals ook Pythagoras gedaan had, zeer veel in de gymnasiën en palaistren. Hoogen roem verwierven ook zijne dieren, vooral zijne koe. Een paar zijner werken kennen wij uit navolgingen. In de eerste plaats zijn diskoswerper; deze
- 7725 wordt voorgesteld juist op het oogenblik, dat zijn diskos (werpschijf) weg zal snorren; het geheele lichaam verkeert op het hoogste punt van spanning, een ondeelbaar oogenblik vóór dat die zal ophouden. Verder hebben wij kopiën van Marsyas, die terugschrikt voor Athena juist op het oogenblik, dat hij zich van de door haar weggeworpen fluit wilde meester maken. Zeer beroemd was ook zijn hardlooper Ladas,
- 7730 die stierf tengevolge van zijne inspanningen in de renbaan te Olympia; 'diens adem zweefde', zoo luidt eene oude dichterlijke beschrijving, 'uit de ingevallen zijden op de randen van zijne lippen'. De stand der lippen duidde dus in verband met de ingetrokken zijden en natuurlijk ook platte borst den toestand aan van den hardlooper, die naar zijn adem snakt. Uit deze voorbeelden blijkt, hoe zeer Myron,
- 7735 evenals Pythagoras, in samenhangende bewegingen het leven wist uit te drukken. Hij ging echter verder dan deze. Naar hetgeen ons wordt medegedeeld, - en wat wij van zijne werken weten, stemt daar geheel mee overeen, - wist hij den indruk van leven in zijne scheppingen krachtiger weer te geven, dan hij die in de natuur had waargenomen. Verder moet hij in betrekkelijke kleinigheden, als de haarbehandeling, minder
- 7740 zorgvuldig in het nabootsen der natuur geweest zijn dan Pythagoras. Het was Myron klaarblijkelijk meer te doen om de natuur te verklaren dan haar te volgen, en daarom gaf hij zich voor de kleine bijzonderheden van uitvoering geen moeite, in zooverre deze met hetgeen hij door zijne werken duidelijk voor oogen wilde stellen, niet samenhangen. Al was hij met dat al nog geen idealist in den vollen zin des woords,
- 7745 toch had hij buiten twijfel den voet reeds gezet op den weg, waarop het idealisme alleen bereikbaar was. Myron behoefde niet meer zooals nog Pythagoras naar de vormen der natuur te zoeken, doch hij was die reeds genoeg meester om ze als de stof te gebruiken voor de kunstscheppingen eenei phantasie, welke verder reikte dan de natuur.
- 7750 Reeds leefde en werkte echter in Athene de man, in wiens geest het eigenaardige idealisme der Attische kunst tot rijpheid komen zou. Phidias, Charmides' zoon, had eerst als schilder zijn geluk beproefd, doch daarna zich zijne eigenlijke roeping bewust geworden, had hij zich in de leer begeven bij den Attischen beeldhouwer Hegias; waarschijnlijk niet geheel bevredigd, door hetgeen hij van dezen leeren kon,
- 7755 had hij evenals Myron, zijn troost gezocht bij den Argivischen meester Ageladas. Men meent wel, dat zoowel in zijne kunstwijze als in die van Myron, sporen van Ageladas' invloed nevens die van de vroegere Attische beeldhouwerschool zijn waar te nemen). Phidias was in den tijd van den slag bij Salamis nog een jong man. Hij vervaardigde echter niet lang daarna een groote groep van bronzen beelden, ter herinnering aan den
- 7760 slag bij Marathon en wel voor een deel van het geld, dat de daar behaalde buit had opgebracht; deze groep werd geplaatst in den tempel van Delphi; Miltiades stond daarin tusschen Apollo en Athena. Een ander werk uit den eersten tijd van zijn kunstenaarsloopbaan was een groot bronzen beeld van de Godin Athena, dat op den burcht geplaatst werd; ook dit is waarschijnlijk gemaakt van een deel van de
- 7765 opbrengst van den buit behaald in de Perzische oorlogen. - Geen Helleensch volk was inniger met de Atheners verbonden dan de Plataiërs; zij waren de eenige die meegestreden hadden op het slagveld van Marathon; zonder den naijver der overige Hellenen zouden zij, door hun grondgebied bij Attica te laten inlijven, volkomen Atheners geworden zijn. Van het geld, dat zij als prijs der dapperheid in den slag bij hunne stad verworven hadden, lieten zij een tempel voor Athena Areia bouwen. Phidias vervaardigde daarvoor het beeld der Godin. Zoo was hij van den beginne af aan
- 7770 de nationale beeldhouwer der Atheners en hunne trouwste vrienden, toen, om zoo te zeggen, de beeldhouwer van de Perzische oorlogen, evenals de vervaardigers der bovengemelde Aiginetische groepen dat voor Aigina waren. Prikten deze op de naar Attica toegewende oostkust van het eiland, hij die de tegenover Aigina gelegene Attische westkust naderde, kon zeer spoedig boven op den burcht Phidias' bronzen standbeeld der Burchtgodin in de oogen krijgen.
- 7775 Onder welke machtige indrukken leefde niet het geslacht dat een reuzenstrijd om zijn volksbestaan gestreden had en daarbij het hoogste nationale ideaal, tot nu toe ter nauwernood van praktische beteekenis, plotseling eene volle werkelijkheid had zien
- 7780

worden. In de krachtige zielsverheffing, die het bewustzijn schonk, van naar de edelste inspraken van zijn gemoed den ongelijken kamp te hebben gewaagd voor het beste wat men kende, ademde men als in den hemelschen dampkring der Onsterfelijken, door wiens hulp men immers ook in de eerste plaats, - men was daarvan diep overtuigd, 7785 - de kracht der barbaren verpletterd had. Het was de gewijde stemming van het slagveld van Plataiai, en dacht men zich veelal die hulpverleene Goden volgens de gewone volksvoorstelling als medestrijdende bondgenooten, zeer bijzonder was hier ook plaats voor die dichterlijk-wijsgeerige opvattingen eener hoogere geestelijke ontwikkeling. Men had de ontkenning van een ontzettend werelddrama bijgewoond. De 7790 oude strijd tusschen Europa en Azië, reeds begonnen in den tijd van den Argonautentocht en den Trojaanschen oorlog, was weder opgevat. Er waren oude voorspellingen in omloop, dat de legermacht van Azië bij een aanval op Griekenland te gronde zou gaan. In zijn blinden overmoed had Xerxes zich als 't ware met de Goden gelijkgesteld. Het was geen God1), die aan het hoofd van zulke ontzettende 7795 legerdrommen en zulk eene geweldige vloot tegen Griekenland optrok, die bij den Hellespont om zich een weg te banen een 'juk wierp om den hals der zee'2), die het voorgebergte Athos liet doorgraven om aan zijn schepen een veiligen doortocht te verlenen! De list der Goden leidde den overmoedige steeds verder op den weg des verderfs, nadat hij dien eenmaal had ingeslagen. Xerxes' verblindende deed die oude 7800 godsspraken spoediger vervuld worden dan anders wellicht het geval zou geweest zijn. De Moira en Atê der Goden3) waren de oorzaak van de ontzettende ramp, die de barbaren getroffen had.

In dien geest dichtte Aischylos zijne 'Perzen'. Wij weten, dat 's dichters godsdienstige opvattingen meer hem in het bijzonder eigen waren. Toch hingen, gelijk 7805 wij zagen, met denkbeelden hoedanige toen werden opgewekt, verhevener voorstellingen omtrent de Godheid samen, dan die volgens welke de godenwereld eene rusteloos heen- en weerbewogen klein-menschelijke maatschappij vormde. De tijdsgebeurtenissen brachten dus levendiger dan ooit de Goden voor den geest als de ontzaglijke wezens, die daar in rustige majesteit en hemelsche kalmte op den Olympus troonden en den 7810 mensch bestuurden op al zijn wegen, ook zonder dat dit door dezen bespeurd werd. Zoo nu dacht ze ook buiten twijfel de verheven kunstenaar, die tot heldenzanger en hymnendichter van zijn volk in metaal en marmer verkoren scheen. Hij zou de poging wagen ze in die volle goddelijke majesteit aan land- en tijdgenooten als voor oogen te stellen, nadat de beeldende kunstenaar tot nu toe ze als een beweginglooze klomp 7815 of in menschelijke bedrijvigheid had voorgesteld. Den vorm van den kolossus schonk hem de reeds bestaande kunstenaarsoverlevering, doch hij zou de juistheid der Peloponnesische beeldhouwers in het weergeven der lichaamsvormen, de betrekkelijke vaardigheid in het afbeelden van het kleed in zijne verschillende schikkingen, in zijn vouwen en plooiën, welke men dankte, zoo het schijnt, aan de Ionische 7820 kunstenaarschool, de eurythmie ook van Pythagoras en Myron, - hij zou in één woord al wat voorgeslacht en tijdgenoot in zijn kunst vermocht, om zoo te zeggen als speeltuig in de handen nemen om het te volmaken en te verheerlijken en gestalten te scheppen, hoedanige, ofschoon geheel met de natuur in overeenstemming, toch nimmer door de natuur werden voortgebracht. De weg, langs welken de natuur werd overtroffen, 7825 door Myron op inspraak van zijn verbeeldingskracht ingeslagen, werd door Phidias betreden met het besef van hoogere roeping. Dit Attisch idealisme toch was geen willekeurig spel der verbeelding. Het waren werkelijk bestaande Goden en Halfgoden die moesten worden afgebeeld, zooals men werkelijk geloofde dat zij waren, menschelijk en toch meer dan menschelijk. Men neemt wel eens aan, dat in Phidias' 7830 eerste werken de invloed van Ageladas nog tamelijk sterk te bespeuren was, en natuurlijk heeft de meester ook niet dadelijk zijn grootste hoogte bereikt; toch toont zich het gronddenkbeeld zijner godsdienstige scheppingen, zoo het schijnt, reeds bij dat bronzen beeld van Athena. Het was niet slechts zeer groot, doch de krijgshaftige houding, die men der Godin gewoonlijk gaf, is - wij kennen Phidias' 7835 beeld in zijn hoofdtrekken van Attische munten, - door die van kalme waardigheid vervangen.

Nog echter was Athene niet, wat het worden kon. Themistokles smaakte de hoogste voldoening; Salamis overwon, om zoo te zeggen, Marathon. Was het mogelijk het 7840 Attische zeevolk, waaraan Athene, waaraan geheel Hellas voor het grootste deel zijn behoud te danken had, langer als minder gerechtigde medeburgers te behandelen, aan wie de belangen van den Staat niet ten volle konden worden toevertrouwd? Op voorstel van Aristides zelf werden de meeste ambten voor de burgers van al de vier klassen naar het grondbezit opengesteld. Het was een dier hervormingen, die onvermijdelijk 7845 zijn, ook al is de staatsman niet volkomen gerust over hunne gevolgen. Reeds onder den slag van Mykale waren de Ionische troepen van 's konings leger

overgelopen; ten tweede male was het Aziatisch Hellenenland in vollen opstand tegen de barbaren. De Europeesche Grieken begrepen hunne stambroeders niet aan de wraak van dezen te mogen overlaten en beraadslaagden, wat er te doen stond. De Spartanen, van nature tegen elke gewaagde onderneming opziende, waren van oordeel, dat het het beste was hen hunne steden en landen te doen ontruimen en hun in Europa andere woonplaatsen aan te wijzen. Zulk een kleinmoedigheid, juist nadat men dergelijke overwinningen behaald had, was den Atheners volkomen onbegrijpelijk; in hun eigen land moest men de Ionische stambroeders handhaven ondanks alle legers en vloten der barbaren; Klein-Azië aan deze overlaten stond ook gelijk met hun den weg naar Europeesch Hellas vrij te geven. Waren ook eigenlijk die Dorische Spartanen wel de rechte lieden om mede omtrent het lot der Ionische stambroeders te beslissen? Wat voelden zij voor hen? Was niet veel meer Athene hun natuurlijke beschermer, dat reeds in overoude tijden in den bond van Delos met hen vereenigd was? - Toen de Spartanen kort daarop den veldtocht van dat voorjaar geëindigd hielden, zetten de Atheners met hun Klein-Aziatische stambroeders den strijd nog een tijdlang voort. Inmiddels was ook bij Plataiai, zooals wij zagen, tot vernieuwden strijd tegen de barbaren besloten. Dien ten gevolge zeilde onder leiding van de Spartanen andermaal eene Helleensche scheepsmacht naar Klein-Azië. Cyprus werd voor het grootste gedeelte overmeesterd; vandaar zou men alle nieuwe scheepstoerusting op de tegenoverliggende Phoenicische kust kunnen verhinderen. Byzantium werd ingenomen; door de overmeestering van de landen aan den Hellespont kon ook daar de weg voor de Perzen versperd worden. De Spartaansche bevelhebber Pausanias echter nam eene zeer trotsche houding aan en veroorloofde zich allerlei geweldenarijen, vooral tegen de Klein-Aziatische Hellenen. Alle bondgenooten behalve de Peloponnesiërs stelden zich onder de hoede van de Atheners en droegen hun de hegemonie op. Inmiddels werd Pausanias naar Sparta ontboden, daar hij van verraad beschuldigd werd, en bleven slechts de Atheners en zij die zich bij hen hadden aangesloten, op het oorlogsterrein achter. Nog slechts eene zwakke poging wendden de Spartanen aan om de leiding van den oorlog weer in handen te krijgen. Toen het hun bleek, dat dit niet gelukken zou, lieten zij den oorlog in Azië ook zonder al te veel tegenzin aan de Atheners en hunne bondgenooten over; immers reeds van den beginne af aan viel die verre onderneming al zeer weinig in hun geest. Het verbond van Plataiai gold niet voor verbroken, doch waartoe zouden alle verbonden ten strijde trekken, nu het bleek, dat een gedeelte van hen voor het voeren van den oorlog volkomen voldoende was? De oude bond van Delos werd vernieuwd. Schatmeesters der Hellenen (Hellenotamiën) bestuurden de gemeenschappelijke geldmiddelen bij den tempel van Apollo op Delos. Ieder der bondgenooten betaalde naar vermogen; het was de rechtvaardige Aristides, die dat voor ieder had vastgesteld. Niet een overheerscht Hellenendom, zooals min of meer in Themistokles' bedoeling gelegen had, maar een vrij bondgenootschap van met elkaar gelijkgestelde staten zou Hellas' bolwerk tegen de barbaren vormen. De leiding van den oorlog kwam in handen van Kimon Miltiades' zoon, een bevelhebber van eene snelle, stoute krijgsvoering, handelende met dien zelfden geweldigen, stoutmoedigen aandrang, waardoor toen de geheele Attische burgerschap bezielde werd. De Ionische bondgenooten moesten in dezen in zijn bijzonder leven zorgeloos, weinig strengen edelman, bijna een der hunnen erkennen; wanneer evenwel de tijd van handelen gekomen was, was hij geheel zelfbeheersching, moed en geestkracht. Boeiend was hij altijd door zijne innemende, onbekrompen manieren. Niemand deed op groter schaal wel dan hij; blijkbaar kostte zijne milddadigheid hem nooit eenige overwinning op zich zelf. Hij liet, naar verhaald wordt, de omheiningen van zijne tuinen wegnemen, opdat zijne arme medeburgers daar onbelemmerd zoo vele vruchten van daan zouden kunnen halen als zij verkozen; dagelijks hield hij open tafel, waaraan zeer vele arme lieden door hem gevoed werden; het is begrijpelijk, dat, hoezeer die onbekrompenheid met zijn aard strookte, zij toch van zelf ook een met bewustheid aangewend middel werd om aanhang te verkrijgen. De vaderlijke traditie, strijd tegen de barbaren, vervulde dezen dapperen krijgsman, zoon van den held van Marathon, geheel en al, en verre ging bij hem het algemeen. Helleensche boven wat iedere staat, zelfs zijn beroemde vaderstad, op zich zelf mocht willen zijn. Voor Sparta bezat hij den overgeleverden eerbied der aloude Panhelleensche gevoelens en niets bedoelde hij minder met zijne bedrijfsbedrijven dan Sparta de loef af te steken door Athene te verheffen. De bond van Plataiai had voor hem nog zijn volle kracht. Er werd wederom gestreden in Thracië, op Cyprus, op de kusten van Klein-Azië. Geweldig waren de slagen, die aan de macht van den grooten koning werden toegebracht; op en langs de westelijke kusten van zijn rijk zegepraalden en heerschten de Hellenen. En toch namen de zaken van het Panhellenendom al eene zeer ongelukkige wending. De Ioniërs begonnen zich te beklagen over het Attische juk, evenals vroeger over het

7915 Spartaansche van Pausanias. Die voortdurende inspanning druischte te zeer tegen hun aard in en de Atheners eischten van hen de nakoming hunner verplichtingen met groote stiptheid. Men vond er op, dat de onwilligen hunne deelneming aan den oorlog zouden kunnen afkopen; de Atheners bouwden voor dat geld schepen en vochten voor de teruggeblevenen. Deze werden daardoor begrijpelijkerwijze van den bondsaanvoerder des te afhankelijker; zij ontwendden geheel aan den oorlog en bezaten spoedig zelfs geen schepen of krijgsmateriaal meer. Ook moest reeds kimon herhaalde malen bondgenooten, 7920 die waren afgevallen, wederom tot onderwerping brengen; uit den aard der zaak verloren de zoodanige zelfs iederen schijn van zelfstandigheid.

7925 Sparta zag met leede oogen hoe zeer Athene's macht zich daardoor bevestigde. Kon ook die aloude bestrijder der tyrannen eigenlijk wel dulden, dat de eene Helleensche Staat den anderen van zijn vrijheid beroofde? Het ging in het geheim eene overeenkomst aan met het afgevallen Thasos; door een inval in Attica te doen zou het aan dat eiland indirect hulp verleenen. Als door eene bittere bespotting van het lot maakten echter juist op dat oogenblik de Messeniërs, sedert eeuwen Sparta's slaven, van de verwarring, die door eene aardbeving veroorzaakt werd, gebruik om tegen hunne onderdrukkers op te staan en werden daardoor de Spartanen verhinderd tot redding van 7930 Thasos' vrijheid tusschenbeiden te komen. Sparta kwam zóó in het nauw, dat het de hulp zijner bondgenooten moest inroepen en daar de overeenkomst van Plataiai rehtens nog bestond, richtte het zich ook tot Athene. Niettegenstaande het verzet van den vurigen democraat Ephialtes wist Kimon de Atheners te bewegen hem met een leger Sparta te hulp te zenden.

7935 Voor het eerst na ongeveer vijftien jaren zagen thans de Spartanen wederom een Atheensch leger nevens zich in het veld. Nu zij op nieuw met die lieden in nauwe aanraking kwamen, gevoelden zij ook op eenmaal wederom levendiger, welk een klove er eigenlijk tusschen hen beiden bestond. Ook waren die eigenschappen die hen altijd in die bondgenooten zoo gehinderd hadden, - die gemakkelijkheid waarmede zij bestaande 7940 toestanden schenen omver te werpen, dat overmoedig handelen naar de inspraak van het oogenblik, dat nimmer terugdeinzen voor het onzekere van den uitslag, - ook was dat alles er buiten twijfel in die jaren niet beter op geworden. Die mannen kwamen van tal van overwinningen, waarin door hunne stoutmoedigheid bereikt was, wat de Spartaansche voorzichtigheid niet had aangedurfd, de bevrijding namelijk van het 7945 Aziatisch Hellenenland. Meer dan ooit waren zij vol geloof aan zich zelf en hunne democratie. Als een bliksemstraal schoot den Spartanen het denkbeeld door de ziel, dat zulke revolutionaire vrijheidsmensen wel eens sympathie konden gaan koesteren voor die Messenische slaven, die zij helpen moesten wederom onder het juk te brengen. Het was onmogelijk zulke lieden langer bij zich te houden. Onder voorwendsel, dat zij 7950 hun hulp niet verder nodig hadden, zonden zij hen weder naar huis terug, hen alleen van alle bondgenooten (461 v.C.).

Men begrijpt de woede en verbittering van het hooghartige Attische volk na zulk eene bejegening. Het beschouwt den bond van Plataiai als geheel verbroken en sluit zich ten nauwste aan bij Argos, Sparta's alouden vijand in de Peloponnesos. Juist te dien 7955 tijde geraakte Megara zeer in 't nauw in een strijd met Korinthe over de grensscheiding. Het maakte zich van Sparta's Peloponnesischen bond los en zocht steun bij de Atheners. Deze traden met hen in bondgenootschap en bezetten hun land om dat tegen de Korinthiërs te beschermen. Inmiddels waren ook de ondernemingen tegen Perzië weder uitgebreid: Aegypte viel af en de Atheners van Cyprus kwamen het te hulp. Het 7960 scheen dat geen inspanningen te zwaar waren voor die burgerschap met hare twintigduizend weerbare mannen; zij tastte de onmetelijke Perzische wereldheerschappij aan ook buiten hare Helleensche landen, zij hield een bondsgebied omkneld van onwillige bondgenooten, dat bijna alle kuststreken en eilanden van den Grieksch archipel omvatte, en stond thans gereed ook in de Peloponnesos den strijd 7965 aan te binden, nu zij door het Peloponnesische bondsopperhoofd zich tot den dood toe beleedigd achtte.

Toch was het nog iets anders dan eene opwelling van wraakzucht, die haar hier voortdreef. Juist op het oogenblik, dat zij aldus in haar innigste wezen werd aangetast, vloaide haar de ziel over van het bewustzijn van kracht en kwam het haar 7970 steeds helderder voor den geest, hoe zeer zij op den weg was van grootheid en heerschappij. In zekeren zin was haar die uittarting welkom; gretig wendde zij zich naar alle zijden, waar haar gelegenheid tot strijd geboden werd; geweldig was de innerlijke aandrift, die zij gevoelde, om zich allerwege te doen gelden. Het was haar alsof zij door iederen weerstand dien zij had te overwinnen, hare krachten voelde 7975 stijgen, en zij besefte ook wel dat zij de groote plaats, die zij zich bewust was te kunnen innemen, slechts innemen kon door aan alles, wat haar omringde, ontzag in te boezemen. Zij speelde thans hoog spel en wierp zich in een verschrikkelijke crisis, doch zij handelde daarbij ontegenzegglijk naar de inspraak, dat uit dien bajert van

7980 inspanningen en gevaren werkelijk haar nationale grootheid schitterend aan den dag zou treden.

Zulk een zelfvertrouwen laat zich voor geen rechtbank van het redeneerend verstand rechtvaardigen; ook is de mensch, waar hij door zulk een natuurdrijf om zich te handhaven en te doen gelden wordt voortgedreven, uit den aard der zaak volkomen buiten staat het oor te leenen aan eene bezadigdheid, die in de eerste plaats

7985 voorzichtig zijn wil, en eene stiptste rechtvaardigheid, die zich nimmer plooit naar de omstandigheden. Zulk eene bezadigdheid en rechtvaardigheid vertegenwoordigde te Athene de eerbiedwaardige Raad van den Areopagos. Het was den Atheners onmogelijk zich langer door dezen in hunne bewegingen te laten belemmeren. Wat in de richting lag der zich ontwikkelende democratie, was tevens een eisch der praktijk. Met de

7990 heiligste verontwaardiging en diepste zielsontroering kwamen velen er tegen op, dat zulk eene oude, eerwaardige instelling zou worden aangetast. De noodzakelijkheid echter te groot. Op voorstel van Ephialtes werd aan den Areopagos was elk toezicht over de besluiten der volksvergadering ontnomen.

Het Athene van Aristides en Kimon trad steeds meer op den achtergrond; de tijd voor eene volkomen onbaatzuchtige toewijding aan de algemeen Helleensche zaak ging meer en

7995 meer voorbij; een geheele andere gezindheid verkreeg thans den boventoon. Behalve Ephialtes, - een hartstochtelijk, maar oprecht partijman, doortastend, vol veerkracht en van een onkreukbaar karakter, - waren er nog andere volksleiders, die zich tegen Kimons staatkunde verzetten, onder hen Perikles: Xanthippos' zoon, die na

8000 Aristides' dood op het staatstoneel getreden was en grooten invloed had weten te verwerven. Hij was een man van hoogadellijke afkomst ook van de zijde zijner moeder, die tot het beroemde, schoon met bloed bevleete geslacht der Alkmaioniden behoorde; nog eenmaal eischten later de Spartanen met het oog op hem de uitdrijving van allen, die door hunne geboorte met de bloedschuld van Kylon besmet waren; toen echter bleek

8005 dat oude wapen geheel afgestompt. Zijn vader Xanthippos was blijkbaar één dier adellijken, die zich bij de democratie hadden aangesloten, - hij was de aanvoerder der Atheners bij Mykale, - de zoon kon zich Athene niet anders denken, dan democratisch. Vooral door zijn invloed verkreeg dan ook de democratie nog eene zeer eigenaardige volmaking. Het was eigenlijk beneden de waardigheid van den vrijen

8010 Athener door aanzienlijke lieden onthaald te worden. Hadden ook niet de mannen, die zooveel voor hun land deden, een onbetwistbaar recht op de genietingen des levens? Niet slechts behoorde de staat zorg te dragen, dat er steeds genoeg koren voor een matigen prijs te verkrijgen was, en moesten bij de groote feesten alle burgers zich aan het vleesch der staatsoffers te goed kunnen doen, ook door directe uitkeeringen uit de staatskas moest de Athener tot een zijner waardig feestvieren worden in staat

8015 gesteld. Het was in die richting, dat vooral Perikles zijn invloed gelden deed; zoo werd besloten, dat de armere Atheners geld uit de staatskas zouden ontvangen om den toegangsprijs te kunnen betalen bij de tooneelvoorstellingen der Dionysosfeesten. Op dien weg is men verder gegaan. De vrije Athener had voor hetgeen hij op zoodanige wijze ontving, niemand te danken; hij schonk het om zoo te zeggen zich zelf. Dergelijke maatregelen waren eene zaak van beginsel, doch zij waren tevens ook een krachtig wapen tegen Kimon, wiens natuurlijke vrijgevigheid eveneens, zooals wij zagen, een middel van politiek werd.

Perikles was in de eerste plaats, men zou haast kunnen zeggen uitsluitend, een

8025 Athener; het vaderland kon toen nog, - spoedig zou het anders worden, - aan alle hogere behoeften van een rijkbegaafden geest voldoen. Toch was Perikles' Athene er het allerminst een, waaraan, als aan dat der tyrannen, - men vergeleek hem wel met Pisistratos, en ouden van dagen stonden verstomd ook over de gelijkenis in uiterlijk en stem, - alle hogere Helleensche wijding ontbrak. Toch was hij natuurlijk ook weer

8030 ver verwijderd van Panhelleensche gevoelens als die van Kimon. Een Athene, dat ook maar eenigszins in Hellas opging, was in zijn oog eene theorie met den werkelijken stand van zaken ten eenenmale in strijd. Veeleer kon men omgekeerd zeggen, dat Hellas niets was dan door Athene. Eerst toch was het hoofdzakelijk aan Athene te danken geweest, dat de barbaren waren teruggedreven; daarna, nadat Sparta zich had

8035 teruggetrokken, was de nationale strijd alléén volgehouden doordien Athene de bondgenooten bijéén hield, ja zelfs den last van den oorlog steeds meer alléén op eigen schouders nam, de onwilligen slechts dwingende geld op te brengen. Zoo leidde de strijd met de barbaren zelf de Atheners tot heerschappij. Het kwam er slechts op aan die te aanvaarden, en het was de natuurlijkste zaak ter wereld, dat men dat deed.

8040 Men kon haar echter, - dit moest vooral nooit uit het oog verloren worden, - slechts bezitten ondanks Sparta en de Peloponnesiërs en bovenal was een machtig Aigina, vlak tegenover de haven van het zeebeheerschend Athene, volkomen onduldbaar. Perikles was in hooge mate een man des verstands en zoo wekte datgene wat te dier tijde de Attische burgerschap in felle gemoedsbeweging bracht, hem op tot nadenken en

8045 redeneering en daarom was ook hij te midden van de verwickelingen, die thans volgden,
de meest aangewezen leidsman van zijn volk. Nog echter sloot dit iets anders in. De
heerschappij der rede beteekent ook zelfbeheersching. Perikies was bestemd om, om zoo
te zeggen, de Areopagos van zijn volk te worden, natuurlijk echter een die gevoelde
8050 Attische volkskracht gevaar liep, zich in nuttelooze uitbarstingen te vernietigen.
Meermalen in oogenblikken van verslapping, - en ook deze moesten veelvuldiger worden
hoe meer men zijne krachten verspilde, - riep ook Perikles zijn volk tot nieuwe
krachtsinspanning op, doch deze Athener was ook in dit opzicht een echte Helleen, dat
8055 hij levensgenot als een der eerste eischen van het leven beschouwde, en hij was de
man niet voor een rusteloos drijven, dat scheen te vergeten, dat niet het verwerven,
maar het genieten van de heerschappij de hoofdzaak zijn moest. Vooral ook door
Perikles drong de meening steeds meer door, dat evenals de Atheensche burger ten
koste van de staatskas, - Perikles kwam hier op hetzelfde punt terecht als bij zijne
democratische theoriën, - evenzoo de voorvechter van Hellas recht had op een hem
8060 waardig, genotvol leven, een leven vol glans en heerlijkheid, - ten koste van Hellas'
bondskas.

Het duurde niet lang of Kimon werd door het ostracisme verbannen. Verbijsterend is de
massa kampstrijden, waarin men zich stortte. In Europa streed men in het gebied van
Megara en in Argolis (het land van Argos) met Korinthiërs, Epidauriërs en Aigineten;
8065 voor Aigina werd het beleg geslagen. Een enkele maal was men minder gelukkig; over
het geheel echter was de geweldige aandrang der Attische scharen volkomen
onweerstaanbaar. Wij bezitten nog een stuk van een grafsteen¹⁾, volgens de inscriptie
opgericht voor lieden uit den Erechtheïschen stam, welke 'in hetzelfde jaar (458
v.C.) in Cyprus, in Aegypte, in Phoenicië, in Halieis (een plaats in Argolis), bij
8070 Aegina, bij Megara in den oorlog gevallen waren.' Er volgt een tal van namen.
Eigenlijk was het de staatkunde van Themistokles, welke in dezen tijd vollediger
ontwikkeld en volmaakt werd. Zoo verkrijgen ook diens bouwwerken thans eene
voltooiing, waardoor zij aan de bedoeling van den ontwerper nog beter zouden
beantwoorden. Een versterkt Athene en een versterkte Peiraieus voldeden niet zoolang
8075 zij ieder op zich zelf stonden. Daarom bouwde men twee evenwijdige muren over eene
lengte van twee uur gaans, om de nevens elkaar liggende havenplaatsen Peiraieus en
Phaleros met de stad in verbinding te brengen. Rusteloos werkte men daaraan voort te
midden van al die veldtochten. Tusschen die beide muren zou de stad bij een mogelijk
beleg altijd met de havenstad in verbinding kunnen blijven en verbazend werd thans de
8080 ruimte, waarin in dat geval de voortvluchtige bevolking van Attica kon worden
opgenomen.

Juist te dien tijde verscheen eene belangrijke Spartaansche en Peloponnesische
legermacht in midden-Griekenland om het aldaar gelegene Dorische moederland tegen de
naburige Phocensers te beschermen. Toen deze wilde terugkeeren, sneed de Atheensche
8085 vloot hun den terugweg ter zee en de Attische bezetting van Megara dien over land af.
Nog waren de lange muren niet voltooid en toch sloot de Attische burgerschap een
machtig vijandig leger op aan zijn open liggende noordgrens te midden van de
Boeotiërs, waarvan zeer velen Athene innig haatten en snakten naar de vernedering van
dien zoo gevaarlijken nabuur. In de stad zelf roert zich de oud-adellijke partij, die
8090 sedert de dagen van Klisthenes volkomen machteloos geweest was. Dat Spartaansche
leger in de nabijheid schonk haar moed; zij stelde er zich in het geheim mee in
verbinding. Het was geen tijd om te dralen. De Attische burgerschap trekt op naar
Boeotië. Er wordt bij Tanagra een verschrikkelijke slag geleverd (457).

De toestand werd, zoo het scheen, nog hachelijker. De Atheners leden de nederlaag.
8095 Gelukkig echter waren de Spartanen tevreden, indien de overwinning hun een vrijen
terugtocht naar huis verschafte. Nadat zij waren vertrokken, rukt opnieuw een Attisch
leger Boeotië binnen. Dat land wordt veroverd; ook de Phocensers sluiten zich bij
Athene aan; de Lokriërs onderwerpen zich; Athene heerscht in midden-Griekenland.
Inmiddels boog, na een ongeveer tweejarig beleg, het trotsche Aigina het hoofd (456).
8100 Het moest zijne muren afbreken, zijne schepen uitleveren, het zou voortaan aan de
Atheners schatting moeten betalen. Een tijdvak van eeuwen was afgesloten. Al de
heerlijkheid van het glansrijke Aiahiden-eiland ging voor altijd te gronde. Van zijn
eerste opkomst af aan had de Attische staat zich steeds ondanks dien westelijken
nabuur moeten ontwikkelen; thans, nu hij op zijn hoogste standpunt van kracht gekomen
8105 is, verbrijzelt hij die belemmering, die hem zoolang getart heeft.

Ook waren in dien tusschentijd de lange muren in gereedheid gekomen. Reeds dadelijk
verspreide een Attische vloot schrik en ontzetting langs de kusten van de
Peloponnesos. Later werd onder bevel van Perikles een belangrijke expeditie
ondernomen. Men landde in Sikyon (in het N. van den Peloponnesos) en versloeg de
8110 Sikyoniers, nam daarop Achaia in bondgenootschap op, stak de golf van Korinthe over

en onderwierp Akarnanië. Een groot doel was bereikt geworden. Werkelijk stond thans Athene onaantastbaar daar, met volle vrijheid van beweging om zelf ieder ander aan te tasten. Echter wierp het een diepe schaduw op al dat geluk, dat bijna het geheele leger, hetwelk in Aegypte streed, jammerlijk was omgekomen. Ook was eene expeditie naar Thessalië niet gelukkig.

8115 Te gelijktijd had zich ook Athene's heerschappij over de zee-bondgenooten bevestigd. De bondkas werd van Delos naar Athene overgebracht. Niet meer onder de hoede van den Ionischen Apollo, maar onder die van de Atheensche Athena zouden de Hellenotamiën hun bestuur voeren. De Stadsgodin verkreeg een zestigste van alle schattingen, die inkwamen. Wij bezitten nog belangrijke overblijfselen van de officieele lijsten, die jaarlijks van die uitkeeringen aan de Godin werden opgemaakt. Zij beginnen met den aanvang van het beheer der bondskas te Athene en loopen over ruim dertig jaarl); de Atheners hadden immers de gewoonte dergelijke stukken in steen te doen uitbeitelen. Bondgenooten, die meenden, dat hun meer werd afgevorderd dan zij 8120 behoeften te betalen, konden bij de volksrechtbank der Attische gezwoerenen in beklag komen. Was het nu niet billijk, dat deze gezwoerenen eene zekere bezoldiging uit de bondkas verkregen? Deze werd spoedig geheel en al als Atheensch eigendom aangemerkt. Niet alles echter wat geschied was, was in overeenstemming met Perikles' zienswijze geschied. Hij had werkelijk reden om beducht te zijn voor nuttelooze verspilling van volkskracht. Op zijn bedrijf werd Kimon teruggeroepen en door diens bemiddeling een wapenstilstand voor vijf jaren met Sparta tot stand gebracht (454). Kimon hervatte den oorlog tegen de barbaren op Cyprus en in Aegypte, doch stierf spoedig. Het duurde echter niet lang of de Attische burgerschap wierp zich in nieuwe 8125 verwickelingen. De verbinding met de Phocensers bracht haar wederom op vijandigen voet met Sparta. Geheel tegen den raad van Perikles wordt een nieuwe veldtocht naar Boeotië ondernomen om de vijanden aldaar uit hunne laatste schuilhoeken te verdrijven. Thans echter bleek Athene aan de grenzen van zijn kunnen gekomen te zijn. Het leger in Boeotië werd bij Koronea jammerlijk verslagen (447). Dat geheele landschap maakte zich onafhankelijk. De gevaren verrijzen nu van alle kanten. Euboia valt af. Perikles steekt met een leger naar dat eiland over. Daar echter komt een bericht, dat Megara eveneens is afgefallen, dat een Peloponnesisch leger Attica binnenrukt, dat bijna de geheele Attische bezetting van Megara is neergehouwen. Snel als de bliksem wendt Perikles zich om. Het Peloponnesisch leger trekt zich terug; Perikles had den Spartaanschen bevelhebber weten om te koopen. Onmiddellijk wendt de veldheer zich weder naar Euboia. Dit wordt weder onderworpen. 8135 Hoe onwederstaanbaar werd de man, die voor het gevaar gewaarschuwd, en uit het gevaar gered had. Thans naderde de tijd, waarop naar het woord van Thucydides²⁾ de Attische staat, in naam eene democratie, met der daad de regeering van één enkelen worden zou. Perikles was een koninklijk man. Zijne tijdgenooten verhaalden, dat vóór zijne 8140 geboorte zijne moeder een droomgezicht gehad had, volgens hetwelk zij een leeuw zou ter wereld brengen. Zijne hooge gezindheid echter bezat hij wederom als Athener, in den tijd van zulk eene nationale verheffing, en het Attische volk gevoelde, dat het eerst dan was zooals het als echt heerschervolk wezen moest, wanneer Perikles het tot zijne hoogte ophief. Met het rustig zelfgevoel van een geboren heerscher moest 8145 men zijn grootheid genieten: pronken en pralen met zijn heerlijkheid deed slechts hij, die zich ter nauwnood gerechtigd achtte die te bezitten. In het verheffende bewustzijn, dat men Athener was, moest men moeiten en gevaren minachten en het oog onafgebroken op de groote zaak gericht, nimmer de ziel door voorbijgaanden tegenspoed laten neerdrukken, evenals ook omgekeerd die opwellingen van overmoed, waardoor men, 8150 buiten zich zelf gebracht, zijn krachten overschatte en verspilde, niet slechts, zooals gebleken was, hoogst gevaarlijk waren, maar ook weinig strookten met de zelfbeheersching en de gelijkmatige gemoedsstemming van den waren heerscher¹⁾. Slechts door zulk eene gezindheid kon het Attische volk zich op zijn verheven standpunt handhaven en het scheen, dat men die alleen door Perikles bezitten kon. 8155 Ook was het alsof het geheele moderne Athene zich volmaakte in dien man. Hoeveel dankte die stad niet aan dien geest van verlichting, welke, tegelijk met de Helleensche wijsbegeerte opgekomen, reeds sedert bijna twee eeuwen zijn invloed gevoelen deed²⁾. Zonder dezen geen Attische democratie, geen Solon, geen Klisthenes, - zonder dezen geen staatkunde van Themistokles, geen Attische vloot, die tegen de 8160 oude traditiën in tot stand moest komen, geen overlaten van de oude heiligdommen vóór den slag bij Salamis, - zonder dezen geen beperking van de macht van den Areopagos, - zonder dezen ook geen tragoedie of kunst van Phidias. In Perikles zien wij hem zeer krachtig optreden en tevens in de nauwste aanraking komen met die strengere wijsbegeerte, die, zoo al niet de moeder, toch zeer zeker zijn voedster was. Te 8165 Athene leefde toen ten tijde een wijsgeer uit Klazomenai, Anaxagoras. Het volk noemde hem spottenderwijs 'Nous' (Verstand), omdat het er zoo iets van gehoord had, dat die

man de wereld door een groot denkend verstand bezielt achtte. Met dezen verkeerde
 Perikles op zeer hartelijken voet; ook nog met andere denkers van zijn tijd kwam hij
 in aanraking, bijv. met den wijsgeer Zeno. Hij warmde zich aan hun vuur zonder er
 8180 zich nog aan te branden; was hij in strengen zin hun aanhanger geworden, hij zou niet
 langer binnen een Helleenschen of Attischen horizont bevangen gebleven zijn. Het
 beginsel echter alleen reeds der natuurphilosophie van dien tijd, dat de
 verschijnselen der natuur zich lieten verklaren, gaf hem een bewustzijn van
 8185 souvereiniteit des verstands, hetwelk hem hoogst welkom was en met de verstandelijke
 richting van zijn geest geheel overeenstemde; al die teekenen, zonsverduisteringen,
 zonderling vergroeide dieren en dergel, die der menigte schrik aanjoegen door hetgeen
 zij schenen aan te kondigen, lieten dengene in het rustig bezit van zich zelf, die
 overtuigd was, dat men daarin niets te zien had dan natuurlijke gevolgen van
 natuurlijke oorzaken. Ook nog in een ander opzicht gaf die wijsbegeerte den mensch
 8190 het gevoel van geestelijk kunnen. Zij kwam tot resultaten door redeneeringen,
 waardoor anderen zich dikwijls zelfs onwillig gewonnen moesten geven. Met zekere
 naïveteit zag men toen en nog lang daarna de logica, waarvan men zich voor het eerst
 bewust werd gebruik te maken, min of meer als een bijzondere kunst aan, die men als
 8195 het ware het geluk gehad had op éénmaal te ontdekken. Perikles wilde die kunst nu ook
 eens praktisch aanwenden voor het staatsleven, - voor een volksleider was die zeer
 veel waard, - en hij werd daardoor de vader der Attische redenaarskunst.
 Die hooge gezindheid, dat levendige bewustzijn van geestelijke kracht, gingen bij
 dien koning der democratie natuurlijk gepaard met groote onbekrompenheid van
 8200 karakter. Verre stond hij boven eiken kleinen naijver. De geest van uitsluiting van
 een partijman als Ephialtes was hem ten eenenmale vreemd; zijn tegenstander Kimon
 heeft dat meermalen ondervonden. Ook was zijne hoogheid er eene, die goedheid en
 menschenmin juist in zich sloot, daar hij het volkomen tegenbeeld was van dien
 kleingeestigen lust om zich te doen gelden door te kwellen. Wel deed zijn zin voor
 orde en verstandig overleg, een natuurlijk uitvloeisel van zijn geestesrichting, hem
 8205 in zijne bijzondere zaken soms bekrompen en kleingeestig schijnen. Het ging in zijn
 huis betrekkelijk spaarzaam en met stipte regelmaat toe; hij schuwde alle overdreven
 weelde en nuttelooze verkwisting; de Attische zelfbeperking in het genot¹⁾ zat dien
 man diep in het bloed. Zijn kinderen echter, den vader maar al te ongelijk,
 8210 beklagden er zich over, dat het hen niet vergund was overeenkomstig hunne hooge
 geboorte te leven. De Attische adel, geheel in den trant van Kimon, zag nog veelal in
 eene uiterst weelderige levenswijze en een onbekommerd genieten van zijne rijkdommen,
 min of meer een kenmerk van zijn stand; hij was in dit opzicht eigenlijk nog Ionisch.
 Perikles echter was aan dergelijke gevoelens geheel ontwassen; ook in zijn bijzonder
 8215 leven was hij een tegenhanger van Kimon. Toch kon er met dat al bij hem geen sprake
 zijn van bekrompen gehechtheid aan geld en goed. Ook van hem wist men vele
 voorbeelden aan te halen van grooten weldadigheidszin, al hadden zij met zijn
 staatkunde niets te maken. Hij stond veel hooger boven alle lage geldzucht, dan de
 meeste zijner tijd- en landgenooten, hij de man, die door niets grooter invloed op
 8220 zijn medeburgers uitoefende dan doordien alle wisten, dat hij voor de schatten der
 aarde niet om te koopen was. Hoe kon men het hem euvel duiden, dat hij ook wederom
 tot geen enkelen prijs door eene verwaarloosde huishouding van zijne uiterlijke
 omstandigheden afhankelijk wilde worden?
 Perikles zou geen Athener, zou geen Helleen geweest zijn, indien hij aan het
 8225 uiterlijke geen hooge waarde had toegekend. In al zijn gedragingen, in zijn gansche
 optreden en wijze van zich voor te doen, spiegelden zich dan ook zijne gezindheid en
 geestesstemming getrouw af. Hij was er verre van ooit eene zenuwachtige bedrijvigheid
 aan den dag te leggen; nooit liet hij zich in zijn spreken en handelen door
 oogenblikkelijke stemmingen beheerschen. Hij bewoog zich niet dan spaarzaam in het
 8230 gezellige leven en trad niet meer op den voorgrond dan noodig was, - ook als
 staatsman achtte hij dat raadzaam, - doch verscheen hij te midden van zijn volk, dan
 was het met majestueuse kalmte en waardigheid. Stig was zijn gang, waardig zijn
 houding, de trekken van zijn gelaat beheerschte hij volkomen. Op het hoofd droeg hij
 een helm, die hem vooral ook voegde, daar hij gewoonlijk tot strateeg
 (legerbevelhebber) verkoren werd; doch zijn hoofd was eenigszins misvormd, daar het
 8235 wat spits toeliep, en hij schijnt te hebben willen voorkomen, dat het lachverwekkende
 dier misvorming aan den indruk, dien zijn persoon maakte, afbreuk deed¹⁾. Ook de
 schikking zijner kleeding werd niet aan het toeval overgelaten; de linkerarm was naar
 de meer statige dracht gewikkeld in het opperkleed, daar de rechter geheel voldoende
 was voor de gematigde bewegingen, die hij te maken had. - Zijn mond opende zich, zijn
 8240 krachtige, plechtige stem rolde over het geheele plein der volksvergadering. Die man
 had Athene vurig lief; dien man kon men blind vertrouwen; niemand wist beter dan hij,
 wat de grootheid van het vaderland bevorderen kon; zijn betoogtrant had iets geheel

buitengewoons; op verrassende wijze moest men zich telkens gewonnen geven. Het was een verheven schouwspel: een gansch volk, dat krach - tig zich zelf gevoelde, 8245 beheerscht alleen door het zedelijk overwicht van een enkele, in wien het zijn meest verheven en grootsche eigenschappen en gevoelens op de volmaaktste wijze vertegenwoordigd zag.

Was het wonder dat het optreden van dien man zijn landgenooten den naam van 'Olympiër' op de lippen deed nemen? Hoe hingen de Helleensche godsdienstige begrippen 8250 ook in hun hoogsten vorm aan eene vermenschelijkte godheid. Ook die teruggetrokken, hemelschkalme goden der verlichtere denkwijze vonden hunne evenbeelden hier op aarde en niemand was dit in hooger mate dan juist die man, in wien die verlichte geestesstrooming meer dan in iemand haar toppunt bereikte.

Perikles leefde, zooals werd opgemerkt, eenigszins teruggetrokken; dit werd ook door 8255 zijne vele zorgen en werkzaamheden noodzakelijk gemaakt. Toch waardeerde hij het Attische leven, dat hij slechts spaarzaam genieten kon, met echt patriottische geestdrift. Ongetwijfeld had zich dan ook in Athene het gezellige bestaan der menschen tot een zeer hooge volmaaktheid ontwikkeld. Men genoot samen, men bewonderde samen, men offerde gemeenschappelijk op de altaren der Goden. Evenwel ontbrak hier 8260 een zeer gewichtig bestanddeel. De eerbied voor eene aloude maatschappelijke regeling, van wier opheffing men meer dan van iets anders verwildering van zeden vreesde, was oorzaak dat, terwijl het leven zich al rijker en rijker ontwikkelde, de Attische vrouw in haar toestand van teruggetrokken afzondering bleef voortleven. Dit was een der schuilhoeken, waarin de nieuwe geest van verlichting nog niet was 8265 doorgedrongen. Toch gevoelden vooral ook de verlichteren zeer diep, wat de vrouw in het leven zijn kon; Sophokles' heerlijke vrouwengestalten zijn er het bewijs van. Het was ook eene leemte zoo groot, dat die moest aangevuld worden. Vreemde, vooral Ionische vrouwen hielden zich in grooten getale in de stad op en leefden als hetairen (gezellinnen) in vrije gemeenschap met Attische mannen. Het was ongetwijfeld ook de 8270 behoefte aan gezellig verkeer met vrouwen, die den omgang met die hetairen aanlokkend maakte. Dat zulke vrije verenigingen een zeer groot gevaar met zich brachten, behoeft wel geen betoog. Men verlieze echter bij de beoordeeling daarvan nimmer uit het oog, dat er ook een vrij gemakkelijk oplosbaar huwelijk nevens stond.

Ook Perikles leefde met zijne echtgenooten niet gelukkig. Socrates zegt bij Xenophon, 8275 - en deze pleegt de gevoelens van den meester tamelijk getrouw weer te geven, - tot zekeren Kritobulos, dat eene goede vrouw niet minder tot het geluk en de welvaart van het huis kan bijdragen dan de man. Doch wat begrijpt, - aldus vaart Socrates voort, - de Attische vrouw van huisbestier? Zij kan het ook niet leeren, want niemand wijst haar den weg ten goede, het allerminst haar man. Op zeer jeugdigen leeftijd wordt zij 8280 uitgehuwelijkt en tot wien spreekt de man minder dan tot zijne echtgenooten? Doch welke voorbereiding tot het huwelijk zou voor de Attische meisjes wenschelijk zijn? In bijzonderheden kan de wijsgeer dat aan Kritobulos niet uiteenzetten, maar hij wil Aspasia wel eens tot hem zenden; die is van dat alles beter op de hoogte). Ook elders haalt Socrates met zekere voorliefde eene uitspraak van Aspasia aan 8285 betreffende huwelijkszaken: hoe verkeerd het is jonge lieden bij elkander te brengen, die niet bij elkander passen, daar ook degene, die ze bij elkander bracht, daardoor slechts beider haat inoogst²).

Het staat buiten twijfel, dat de edele wijsgeer die vrouw zeer hoogachtte. Wij vernemen zelfs, dat hij vergezeld van zijn leerlingen zich zeer dikwijls met haar 8290 onderhield. Zij was geen Attische, doch afkomstig uit de Ionische stad Miletos, de dochter van Axiochos; wij weten van hare lotgevallen vóór zij in Athene kwam niets hoegenaamd. Met deze vrouw nu kwam Perikles in zeer nauwe betrekking. Met wederzijdsch goedvinden scheidde hij zich van zijne echtgenooten. Deze trad op nieuw 8295 in den echt, - ten derde male, daar zij reeds vroeger met Hipponikos gehuwd was geweest, - terwijl Aspasia in het huis van Perikles kwam en zijn levensgezellin bleef tot zijn dood toe. Een huwelijk met haar, de niet-Attische van geboorte, was eene onmogelijkheid; het is ons volkomen onbekend of zij dat ooit betreurd hebben; wel was het Perikles hoogst aangenaam, dat, toen zijn beide wettige zonen gestorven waren, het Attische volk aan zijn onwettigen zoon, waarvan het zoo goed als zeker is dat 8300 Aspasia de moeder was, het burgerrecht toekende, waardoor de gevolgen zijner onwettige geboorte voor hem werden opgeheven. Wij kunnen niet anders aannemen dan dat die man en die vrouw ook door een band van hoogere sympathie met elkaar verbonden waren. Buiten twijfel boeide Athene's grootheid en heerlijkheid de Helleensche ziel 8305 dier Milesische in hooge mate en vond Perikles bij haar een volkomen begrip voor zijn streven, zijn zorgen, zijn inspanningen. Het praatje ging, dat zij Perikles en vele anderen onderwijs gaf in de welsprekendheid; ook zou Perikles haar eigenlijk om den wille van zijn staatkunde gezocht hebben. Hoedwaas dit ook wezen mocht, men bleek toch te beseffen, dat zij iets anders voor hem was, dan gewoonlijk de Attische

vrouwen voor haar echtgenooten zijn konden. Zoo verkreeg het Attisch leven bij
8310 Perikles eene meest noodzakelijke voltooiing. Ook Plato herinnerde zich nog wel zijn
meester over Aspasia gehoord te hebben. Hij laat in zijn Menexenos Socrates van harte
den draak steken met dat praatje over haar onderricht in de redenaarskunst. Vooral de
Attische comoedie heeft haar op gruwelijke wijze zwart gemaakt; de laster was in dien
in zoovele opzichten zoo naïeven tijd misschien wel het meest naïeve van alles.
8315 Aspasia stond bovenaan eene rij, langs welke men door tal van geleidelijke overgangen
gevoerd werd tot de diepste diepten van gemeenheid; was het wonder dat het algemeen
geen grenzen trok, waar wet en conventie het niet deden? Zij was en bleef immers in
ieder geval eene hetaire. Min of meer deelde zij in het lot van haar wijsgeerigen
vriend. Als wij Socrates eens alleen kenden uit. Aristophanes' 'Wolken', waarin hij
8320 bespot wordt als sophist, schoon hij juist zeer beslist tegen die jeugdbedervers
optrad! Was echter ook die man met zijn kunstmatigen redeneertrant niet in zekeren
zin een sophist en daarom die verwarring eene zeer begrijpelijke oppervlakkigheid?
Aspasia heeft ook op het Attische leven werkelijk eenigen invloed uitgeoefend. Niet
8325 slechts vrouwen, die later in vrije gemeenschap met mannen leven zouden, maar ook
Attische burgeressen bracht men in hare omgeving. Haar inzicht in hetgeen de vrouw
voor hare vorming behoefde, waarop Socrates zich beriep, was dus gebleken in de
praktijk. De wijze, waarop zij onderricht gaf, was ongetwijfeld die echt Helleensche
door middel van omgang¹), die wederom ook door Socrates in praktijk gebracht werd.
8330 En werkelijk scheen de tijd thans aangebroken, waarin het genot van het leven in al
zijn heerlijkheid de hoofdzaak zijn zou. De strijd met de Perzen werd na Kimons dood
niet voortgezet. Toch kon men zeggen, dat ten naastenbij alles wat in Azië Helleensch
sprak onder Athene's scepter veilig was voor de aanvallen der barbaren. Met de
Peloponnesiërs sloot Perikles een vrede voor dertig jaar (445); Boetië en Phokis en
de veroveringen in den Peloponnesos werden opgegeven.
8335 De Attische burgerschap gaf daarmee een groot bewijs van gematigdheid en zelf
beheersching. Niemand echter begreep beter dan Perikles, dat men eenmaal wederom den
strijd zou moeten aanbinden om te behouden, wat men verworven had. Hij overreedde
zijne medeburgers nog een langen muur te bouwen tusschen de beide anderen in. Door
8340 deze toch werd zoowel de moeilijk verdedigbare Phaleros als de zeer sterke Peiraieus
met de stad verbonden; door den nieuwen muur zou de laatste ook op zich zelf met
Athene in verbinding komen te staan. Zoo zou Athene bijna even onaantastbaar zijn als
op een eiland²), en de Attische burgerschap zou, als zij zich slechts van nuttelooze
ondernemingen, die hare krachten te boven gingen, wist te onthouden en zij die ware
heerschergesindheid wist te bewaren, waarvan Perikles haar het voorbeeld gaf, eiken
8345 vijand, die zich op mocht doen, met de grootste gerustheid kunnen afwachten.
Thans echter had men in ieder geval een oogenblik van verademing. Sedert den tijd der
tyrannen had men zulk een rust niet gekend. Meer dan dertig jaren waren
voorbijgegaan, sedert men den barbaar in Griekenland zelf bestreden had en nog had
men den tijd niet gehad om zich als het ware weder te verzamelen. Nog lagen door
8350 geheel Griekenland tal van heiligdommen in puin, die de barbaren verwoest hadden;
zoolang deze nog met hersteld waren, schenen de zaken nog niet weder op vasten voet
gebracht. Op Perikles' voorstel besloten de Atheners gezanten door geheel Griekenland
rond te zenden om alle Helleensche staten tot eene vergadering in Athene uit te
noodigen, ten einde maatregelen te nemen om alle door de Perzen verwoeste
8355 heiligdommen weder op te bouwen.
Hoe konden echter vooral de Peloponnesiërs zich als het ware onder de hegemonie van
Athene scharen bij de godsdienstige herstelling van het gansche Hellenendom? Perikles
zag zich genoodzaakt zich met zijn plan tot zijn eigen vaderland te beperken. Een
uitverkoren werkkring werd voor een geheel geslacht van kunstenaars geopend: het
8360 vaderland in zulk een tijd van nationale grootheid moest op eenmaal van bijna alle
monumentale gebouwen, die het behoefde, voorzien worden. Het geld was aanwezig;
Athene dankte dat aan hare heerschappij; het beschikte vrij over de bondskas.
Geen bouwwerken echter waren van hooger belang, dan die op den burcht van Athene.
Daar lag het middelpunt van Athene's bestaan en grootheid. Daar maakte men het plan
8365 Propylaeën te bouwen, een voorhof, die tot den burcht leiden zou; daar moesten het
huis van Erechtheus en de tempel van Athena-Nike vernieuwd worden; daar moest ook, -
en alles stond daarbij in beteekenis achter; - die tempel wederom worden opgebouwd,
die daar eertijds prijkte op het hoogste punt van den burcht, het Parthenon der
Pisistratiden.
8370 Hoe zou Athene zulk een trap van grootheid en heerlijkheid kunnen bereikt hebben,
zonder dat ook de luister der Panathenaien was verhoogd geworden? Perikles had aan
den voet van den burcht een groot gebouw doen optrekken, het Odeion genaamd, waarin
muzikale wedstrijden gehouden werden, die op zijn raad aan de spelen der Panathenaien
waren toegevoegd. De redenen, waarom vroeger het huis van Erechtheus niet meer aan de

8375 behoefte voldeed), bestonden thans in nog hooger mate; men had een tempel noodig
meer in overeenstemming met de verlichtere godsdienstige beschouwingwijze en den
verhoogden glans van het stadsfeest, een tempel, waarin men met het verheffende
gevoel der overwinning in de borst thuis behoorde. Bij dat alles kwamen thans nog
8380 nieuwe drangredenen. Athene's Burchtgodin was tegelijk met haar volk de opperste
beheerscheresse van een groot Helleensch gebied geworden; de geldsommen, die haar uit
dat gebied toestroomden, moesten een waardige bergplaats vinden; niet minder de
verbazende massa wijgeschenken, waarin zulk eene Godheid zich verheugen mocht. Met
den bouw van dien tempel moest worden aangevangen.
Het was het bouwwerk, waarin het Attische volk zich als het ware uitdrukte in al zijn
8385 glans en kracht. Als door een oorspronkelijke aandrift der natuur gevoelden de oude
volken behoefte aan monumentale kunst. Een Aziatisch veroveraar, die van zijn
krijgstochten teruggekeerd was, stelde zich zijn grootheid als handtastelijk voor
oogen in kolossen, tempels, paleizen. Hier gevoelt thans een volk dat het na een
lange, bange worsteling, het hoogste punt heeft bereikt, dat het bereiken kan, en het
8390 wil nu ook in een blijvend gedenkteken als het ware aan alle volgende geslachten
toeroepen: 'dit ben ik.'

Niet dan na heftigen strijd werden Perikles' bouwplannen aangenomen. Hadden de
tegenstanders onrecht als zij beweerden, dat Athene aan zijn goeden naam afbreuk zou
doen, wanneer het de gelden der bondgenooten zoo tot verhooging van eigen glans en
8395 heerlijkheid aanwendde? De Attische burgerschap echter eischte die bouwwerken, - de
noodwendige voltooiing harer grootheid, - bijna als een voorwaarde voor haar bestaan,
zoodat ook hier gronden van recht en eerlijkheid weinig indruk maken konden.
Perikles was de invloedrijkste dergenen, aan wie het was opgedragen, dat nieuwe
Parthenon te doen opbouwen. Aan wien anders kon men de opperste leiding van dat werk
8400 toevertrouwen, dan aan den verheven kunstenaar, die geheel van de hooge ideeën van
zijn tijd vervuld, alleen in staat scheen daaraan eene waardige uitdrukking te geven,
aan den vriend van Perikles, Phidias Charmides' zoon?

Terwijl echter de kunstenaar arbeide, kon de staatsman niet rusten. Met vaste hand
moest hij bijéén houden, wat alleen het tot stand komen van al dat heerlijke mogelijk
8405 maakte. Een groote Attische vloot vertoonde zich onophoudelijk in de zeeën tusschen
Europa en Azië om den barbaren te toonen, dat Hellas' wachters nog waakten, - was het
niet billijk dat dezen uit de bondkas eene goede soldij werd uitbetaald? - en
tegelijk ook de bondgenooten in ontzag te houden. Deze toch voegden zich slechts
ongaarne naar Athene's heerschappij; juist in den tijd, dat het Parthenon gebouwd
8410 werd, had Perikles een zwaren oorlog tegen het afgefallen Samos te voeren.
En nog dieper werden de grondslagen van het toenmalig Athene door gansch andere
gevaren bedreigd. Was oorspronkelijk geestdrift voor de vrijheid de ziel der
democratie, de geslachten, die thans opgroeiden, verwijderden zich steeds verder van
dien eersten bezielenden tijd van worsteling voor vrijheid en bestaan en vonden bij hun
8415 optreden de democratie als een rechtens bestaanden toestand. Democratie was
zelfregeering, democratie was gelijkheid. Het kon niet missen of thans moesten
werkelijk het regeeren en rechtspreken op zich zelf de grootste aantrekkelijkheid
verkrijgen en moest men steeds minder geneigd worden de meerderheid van anderen, ook
de zedelijke en verstandelijke, te erkennen. - Waartoe zou men tegen zijn medeburgers
8420 opzien? De gemeente had elk voorstel, dat haar gedaan werd, als de opperste souverain
te beoordeelen. - In één woord de democratie liep groot gevaar als alle aardsche
zaken hare oorspronkelijke naïveteit te verliezen en daarmee werd de bodem bedreigd
van eene heerschappij als die van Perikles.

En stond de meer ouderwetsche richting in het godsdienstige oorspronkelijk niet
8425 vijandig tegenover de nieuwere, ja was zij er niet eens door een scherpe grens van
onderscheiden), thans nu deze haar hoogste toppunt van ontwikkeling kan dat zoo niet
blijven. Er moest zich eene godsdienstige reactie gaan ontwikkelen. Het vrijere leven
van meerdere Atheensche vrouwen onder invloed van Aspasia gaf vooral aanstoot. Diep
gevoelt de reactionair den samenhang van oude godsdienstige denkwijzen en oude
8430 maatschappelijke instellingen.

Perikles heeft waarschijnlijk den vollen omvang van dat kwaad niet gevoeld: het
vertoonde zich ook nog slechts in zijne eerste voortteekenen. - De kothurn, de hooge
tooneelschoen der tragoedie, heeft als door eene natuurwet het lagere schoeisel van
het kluchtspel nevens zich. Wanneer men in Attica in de tragische
8435 tooneelvoorstellingen de Halfgoden der mythologie in ideale hoogheid aanschouwd had,
voldeed het aan een zekere behoefte, dat men hen daarop in het satyrische drama ook
eens in platte werkelijkheid, vol van lager leven voor zich kreeg. Zoo bijv. trad
daarin de meest verheven held Herakles als veelvraat en drinkebroer op; het genre van
Jan Steen ligt even diep in de menschelijke natuur als dat van Raphaël. Evenzoo had
8440 ook Attica van ouds haar carnavalspret, namelijk bij de landelijke Dionusosfeesten,

8445 waar men zelf zich voor een wijl met zeker brutaal opzet geheel aan die lagere
 genietingen der menschelijke natuur overgaf en in ruwe geestigheid uitspatte ten
 koste van een ieder, die men onder zijn bereik kreeg: zij had daar zelfs haar eigen
 genre van volkspoëzie in den spot- en schimpzang der comoedie. Thans echter, nu men
 8450 niet slechts de wereld van Halfgoden in de tragoedie, maar een geheel geslacht van
 tijdgenooten op den kothurn tegen zich overziet, krijgt ook die comische zin voor
 hetgeen laag bij den grond is, van zelf de beteekenis van eene geestelijke richting
 des tijds. - Wat beduidde al die hoogheid? Bezat Athene zoo veel meer ware grootheid
 dan in vroegere tijden? Was het godvreezender, was het rechtvaardiger? - Van zelf
 8455 werd thans ook die comoedie een hooger letterkundig genre met staatkundige
 beteekenis. De eerste comoediedichter in dien zin was Kratinos, die juist in
 Perikles' tijd in zijn kracht was. Hij was in hooge mate een dier naturen, die juist
 met te meer ijver zich bij de gewone werkelijkheid houden, naarmate zij anderen meer
 door een hoog streven bezielde zien. Ook Kratinos ontsnapte niet aan het gevaar, dat
 8460 die richting uit haren aard met zich meebrengt; nog minder dan onze Jan Steen of
 Breeroo was hij een toonbeeld van ingetogenheid. Met ruwen, onbeschaamd spot, doch
 die juist door zijne ruwheid en onbeschaamdheid geestig was, beschimpde hij, doelende
 op 's mans bijnaam, Perikles, den 'uienkoppigen Zeus' - een quasi-Homerisch
 epitheton, naar diens spitstoeloozend hoofd, - en Hera-Aspasia. Meer een man van eene
 8465 in den grond gemoedelijk conservatieve overtuiging was bijv naar alle
 waarschijnlijkheid een ander kluchtspeldichter uit Perikles' tijd, Hermippos, en
 buiten eenigen twijfel de iets jongere Aristophanes. Reeds echter door hetgeen al die
 kluehtspeldichters gemeen hadden, dat volslagen ongeloof namelijk aan die hoogere
 geestesrichting van hun tijd, dat innig welgevallen, waarmee zij trachten te doen
 8470 zien, hoe gewoon laag bij den grond, zoo niet gemeen, die zoogenaamde hoogheid
 eigenlijk was, - reeds daardoor oefenden zij zeer grooten invloed uit en droegen zij
 er zeker niet weinig toe bij om dien eerbied voor geestelijke meerderheid bij het
 volk geheel te ondermijnen. Gedurende eenige jaren werd de vrijheid dier
 comoedie dichters door een wet beperkt. Het was wederom juist in den tijd, waarin het
 8475 Parthenon gebouwd werd, dat die wet werd uitgevaardigd.
 Nog kon de Olympiër den toestand volkomen beheerschen. Men arbeide voort aan het
 groote werk, rusteloos voort, zooals in den gloed der hoogste nationale bezieling de
 Attische burgerschap arbeiden kon, en ook buiten twijfel niet geheel zonder den
 toeleg om gereed te komen vóór wellicht gansch andere tijden aanbraken. In de
 8480 havenplaatsen heerschte eene ontzettende bedrijvigheid: kostbare steen- en
 houtsoorten, koper, ivoor, goud, kortom de schatten der wereld, werden van alle
 kanten daar aangevoerd. Lastdrijvers reden tusschen die havens en den burcht
 onophoudelijk af en aan; ook uit het Attische land zelf waren groote vrachten te
 vervoeren, vooral uit de Pentelische marmergroeven. Op en om den burcht zelf werken
 8485 steenhouwers, timmerlieden, koperslagers, ciseleurs, bewerkers van het ivoor,
 metaalsmelters, beeldhouwers, schilders en dergelijken. Ook de niet dadelijk bij het
 werk betrokken ambachten, als die van wagenmaker en touwslager, gevoelen er den
 invloed van. Gelijk de krijgers op de vloot genieten thans ook de werklieden in de
 stad de voordeelen der verworven heerschappij. Onder Phidias werkte de beroemde
 8490 architect Iktinos en de voortreffelijke werkmeester Kallikrates; meer in het
 bijzonder hadden de beeldhouwers naar Phidias' teekeningen en modellen te arbeiden.
 Groot was de toevloed van belangstellenden, die onophoudelijk zich op den burcht
 vertoon den. Met verwondering, - was hier wellicht de invloed van Aspasia te
 ontdekken? - merkte men daaronder ook vrouwen op. Er heerschte onder dat alles eene
 8495 zeer opgewekte stemming. Zeer werd de aandacht getrokken door een afgedankt muilnier,
 tachtig jaar oud, dat, ofschoon het geen werk meer te verrichten had, toch met de
 overige trekdieren meeliep, zoo het scheen om hen tot meerderen ijver aan te sporen.
 Zooveel toewijding aan de publieke zaak moest beloond worden. Het volk nam een
 besluit, - was het half ernst, half kortswijl? - dat dit dier niet van de kribben zou
 8500 mogen verjaagd worden, dus op staatskosten zou worden gevoed.
 Na eene inspanning van weinige jaren werd bij de groote Panathenaien van het jaar 438
 de nieuwe tempel ingewijd).

Leiden.

8500 A.E.J. Holwerda.
 (Slot volgt.)

Het Attische volk en de kunst van Phidias. IV. (Slot.) Het Parthenon.

8505 Het was de heerlijkste tempel der oudheid, die daar blonk op het hoogste punt van den
 burcht, een wijgeschenk der hemelsche jonkvrouw aangeboden). Hij was opgetrokken in
 den Dorischen bouwtrant. Van een voetstuk, dat zich met drie trappen tot de hoogte

van ruim 1½ meter verhief, rezen krachtige Dorische zuilen omhoog, - 8 aan de kortere, 17 aan de langere zijden van den tempel, - die een indrukwekkenden bovenbouw droegen, met een dak, dat naar de beide langere zijden van het gebouw af helde, 8510 terwijl er zich aan de kortere voor- en achterzijde een stomphoekige gevel tegen aansloot. Men kon het den zuilen aanzien, dat zij voor hunne groote taak berekend waren: twintig omhoogstrevende kanneluren veraanschouwlijkten hun kracht, en, versmald en zij zich naar boven, zij deden dat eenigszins volgens een gebogen lijn, zoodat zij vooral in het midden, waar de druk tusschen voetstuk en bovenbouw het 8515 sterkste was, iets breeder waren (ἐντασσις) en dus voor het oog krachtiger, dan zij geweest zouden zijn, indien de versmalling volgens een volmaakt rechte lijn had plaats gegrepen. Ook schenen zij, behalve dat zij den bovenbouw schraagden, eenigszins althans, te moeten medewerken om dien bijeen te houden; dien indruk gaf hurme een weinig naar binnen geneigdestelling, niet zuiver loodrecht op het 8520 grondvlak. Vrijer dan de omhoog strevende zuilenstam. spreidden de bladeren, die voor het oog het kapiteel vormden, zich uit, doch met de naar elkander toegekeerde spitsen onder het plat van den abakos samengevat, waren zij als bol naar buiten uitgedrukt, tengevolge van de niets toegeevende kracht van onderen en den zwaren last van boven. Het begin van den bovenbouw vormden de effen balken van het: epistyl, dat over alle 8525 zuilenkapiteelen heenliep; daarboven weder in onophoudelijke afwisseling de rij van triglyphen en metopen, de laatste met reliefs versierd. De kroonlijst verder daarboven ving aan de langere zijden het dak, aan de kortere de opstaande lijsten van de geveldriehoeken op, waarin wederom groepen van beeldhouwwerk Avaren aangebracht. Een groot bladornament stond op de toppen dier geveldriehoeken, op ieder der 8530 uiteinden een gouden oliekruik, die de kruiken in herinnering brachten, welke de overwinnaars in Athena's wedstrijden plachten te ontvangen. De tempel bereikte eene hoogte van ongeveer 17 met., tegen eene breedte van ruim 30 en eene lengte van bijna 70, zoodat hij breeder naar evenredigheid van de lengte Avas, dan de andere Dorische tempels, die buiten twijfel wat te langwerpig waren. Het geheele gebouw blonk in 8535 zachte kleuren; was het wellicht niet in al zijne deelen beschilderd, ook het Pentelisch marmer, waaruit het geheel was opgetrokken, verspreidde een zachten lichtgelen gloed. Aan den bovenbouw was vooral veel rood en blauw aangebracht, doch de glans van het marmer schitterde door alle beschilderingen heen¹). De bladeren van de kapiteelen waren door kleuren aangeduid; evenzoo liepen aan de binnenzijden van de 8540 gevelomlijsting kumatiën met gekleurde bladornamenten. Twee prachtige maeanders omslingerden den geheelen bovenbouw, de eene onder, de andere boven de triglyphen- en metopenrij; dicht onder den bovensten maeander liep ook nog een fijn parelsnoerornament, eveneens geheel in het rond. De uiterste randen der gevels werden door een fraai bloemen- en palmettenornament omzoomd. Al die ornamenten deden de 8545 hoofdvormen van het gebouw gemakkelijker met één oogopslag overzien, - iets wat geheel beantwoordde aan de echt Attische behoefte aan duidelijkheid. En het schoone uiterlijk werd niet verkregen dan door eene degelijke en keurige bewerking van alle bouwstukken, de kleinste niet uitgezonderd; alles paste en sloot volkomen in elkander; geen slordigheden behoefden bedekt te worden. Het is bij de 8550 verwoestingen, die de tempel later onderging, meermalen voorgekomen, dat marmerblokken, die zonder uiterlijke verbinding samengevoegd waren, dwars doorbraken zonder dat zij op de voegen van elkaar geraakten; door zulk een sterke cohaesie waren zij bij den grooten druk, waaraan zij bloot stonden, ten gevolge van de zuiverheid waarmee zij op elkaar pasten, verbonden geworden. Wel heeft men blijkbaar opzettelijk 8555 ettelijke onderdeelen, - metopen, triglyphen, zuilen, - niet volmaakt gelijk aan elkander gemaakt; ook is zelfs de tusschenruimte tusschen de zuilen niet altijd even groot. De verschillen echter zijn zoo, dat het meest geoefende oog ze niet bemerkt, en toch kreeg de bouw daardoor iets lossers en vrijers, om zoo te zeggen iets meer van een natuurprodukt. Men heeft ook de opmerking gemaakt, dat alle horizontale 8560 lijnen, aan den bovenbouw zoowel als aan het voetstuk, eene kleine kromming bezaten, waardoor zij midden in wat hooger waren. Anderen echter meenen hier hoofdzakelijk aan de gevolgen van verzakking te moeten denken. In alle opzichten kan men zeggen, dat de Dorische tempelbouw hier in Attica zijne volmaking en verfijning vond, gelijk in het algemeen het Attische eene volmaking en verfijning van het Helleensche was. 8565 Deze bovenbouw nu met de zuilen was 'als een baldakijn'¹) over den eigenlijken tempel heen gesteld, zoodat men, - gelijk altijd bij Dorische peripteraal-tempels, - tusschen dien inwendigen tempel en de zuilen kon rondwandelen. Van boven was die gaanderij tusschen de tempelmuren en de omringende zuilen afgesloten door een prachtig in vakken beschilderde zoldering, en onder die zoldering, daarvan slechts 8570 door een kumation en een schoonen ornamentalen band gescheiden, liep om den geheelen inwendigen tempel over een lengte van ongeveer 160 meter, een fries in bas-relief. Uit die omloopende gaanderij kwam men aan de voorzijde van het gebouw, - d.i. aan de

oostelijke, een der smallere zijden, - in den zoogenaamden Proneos (voortempel), bestemd ook voor wijgeschenken, en van daar door een groote deur in de eigenlijke tempelruimte, den zoogenaamden Hekatompedos (honderdvoetigen. tempel). Deze was door Wee zuilenrijen in drie schepen verdeeld. Aan het eind van het breede middenschip, vlak tegenover den ingang, zag men in een groote nis het beeld der Godin voor zich; voor die nis was door een niet zeer hoog metalen traliewerk een gedeelte van het middenschip afgenomen, dat den naam van Parthenon - 'maagdelijk vertrek' - droeg, welken naam men ook op het geheele gebouw heeft overgedragen. In dit Parthenon in engeren zin stond hoogstwaarschijnlijk eene hoogte, waarop de overwinnaars in de wedstrijden zich te plaatsen hadden tegenover het beeld der Godin, niet onwaarschijnlijk voor eene meer plechtige toekenning der overwinning¹); de zipschepen en bovengaanderijen konden dan door toeschouwers ingenomen worden. Dit afgeschoten Parthenon was ook voor wijgeschenken bestemd; even zoo de overige. Hekatompedos. Het licht ontving men in die inwendige tempelruimte van boven door eene opening in het dak (Οπαῖον). Aan de westzijde van het gebouw kwam men door een gelijksoortig voorhofje als de Proneos, het Tamieion, - een lokaal voor de schatmeesters der heilige gelden, - in het ruime achterhuis (Opisthodomos), de bewaarplaats dier heilige gelden.

Wandelde men buiten, rondom den tempel, dan zag men achtereenvolgens de reliefs der metopen aan zijn oog voorbijgaan, die, zooals wij zagen, in den bovenbouw, afgewisseld door triglyphen, onder de kroonlijst waren aangebracht. Zij waren 92 in getal, 14 aan ieder der kortere, 32 aan ieder der langere zijden. Het reliefwerk verhief zich tot eene hoogte van ongeveer een kwart meter en kwam op den gekleurden achtergrond helder uit, terwijl het, - dit kunnen wij veilig aannemen, - ook zelf in onderscheidene onderdeelen door kleuren verduidelijkt was. Zeer vele dier metopen nemen aan de ruïne van het Parthenon nog hunne plaats in; zij zijn op een paar uitzonderingen na bijna geheel onkenbaar geworden. Eenige anderen, de best bewaarde, vindt men in de musea, hoofdzakelijk in het Britsche. De reliefs van het middelste deel des tempels, dat bij de kruitontploffing van 1687 uit elkaar sprong, zijn natuurlijk verloren gegaan; van die aan de zuidzijde hebben wij nog Carrey's teekeningen¹). Wat al die rijen van metopen voorstelden, is dus niet met volle zekerheid te zeggen. Weinig aan twijfel onderhevig is het, dat aan de voorzijde van het gebouw, de oostelijke, de strijd van Goden en Giganten was voorgesteld. Aan de achterzijde, de westelijke, zag men waarschijnlijk den strijd tusschen Hellenen en Amazonen. De tamelijk goed bewaarde metopen behoorden aan de zuidzijde te huis; zij stellen den strijd voor op de bruiloft van Peirithoos, toen de Kentauren de Lapithen-vrouwen rooven wilden; deze voorstellingen werden in het midden door eenige andere afgebroken, niet onwaarschijnlijk uit de sagen omtrent Troje's ondergang, gelijk het omgekeerd niet onaannemelijk is, dat aan de noordzijde hoofdzakelijk scène's uit die sagen van Troje's ondergang voorgesteld werden, deze in het midden afgebroken door eenige Kentauren-gevechten. Dit waren allen kampstrijden, waarin hogere zeden geacht werden te zegepralen over ruwheid en barbaarsheid, of wel de mythische voorgangers van den eigen heldenstrijd tegen de barbaren. De nationale inspiratie is hier dus onmiskenbaar. In den Gigantenstrijd, die aan de voorzijde van den tempel was voorgesteld, had de Godin zelf een groote rol gespeeld; deze was ook geborduurd op het statiekleed (pepos), dat zij jaarlijks ontving. De metopen, die bewaard zijn gebleven, zijn in voldoende staat om ons een oordeel over het beeldhouwwerk mogelijk te maken. Aan de verbeeldingskracht des kunstenaars werden hier hooge eischen gesteld. Iedere metope kon slechts een enkele kleinere voorstelling bevatten, en wat kon dat anders zijn, dan een tweegevecht tusschen een Kentaur en een Lapith, - of wil men. liever een Helleen, - of een Kentaur, die een vrouw rooft? Hetzelfde moest dus telkens op andere wijze worden voorgesteld. Nu eens bijv. drukt de Kentaur den Lapith neder, hem een arm om den hals slaande (1e met. bij Michael.), dan weder is de Lapith den Kentaur achtergesprongen en duwt hij hem met de linkerknie naar beneden, tegelijkertijd den linkerarm, met groote kracht om zijn hals slaande (2e met.). Elders heeft een Kentaur den Lapith tegen een vat gedrongen, die er natuurlijk op de bruiloft meerdere aanwezig waren, en rolt hij hem daar naar achter overheen, hein bij een been oplichtende (9e met.). Met een geweldigen uitval, een beweging, waar als het ware zijn geheele lichaam, aan deelneemt, en die zich ook mededeelt, aan zijn kleed, heeft op een andere metope (de 7e) een Lapith den Kentaur bij den strot gegrepen en hem zoover achterover gedrongen, dat hij zich nog slechts ter nauwernood op zijn achterpooten staande houdt. Evenzoo is eene andere Kentaur in de minderheid (27 met.), die de hand op een wond in den rug houdt en wil vluchten, naar links; de Lapith houdt hem tegen, de linkerhand heeft hij om den hals geslagen en daarmee trekt hij hem naar rechts, zich met den linkervoet van den grond afduwende. Lang zal de

8640 Lapith zoo zijn vijand niet kunnen terughouden; hij hief echter den vrijen rechterarm (deze is verloren gegaan) reeds op tot een doodelijken stoot. Lapith en Kentaur, ieder naar een tegenovergestelden kant strevende, houden elkaar voor een wijle in evenwicht, tegelijk valt den Lapith de breede mantel van den schouder, recht naar den grond evenmin heen en weer bewogen als de beide strijders, Gelukkiger is een Kentaur op een metope vlak naast deze aatste (de 28e). Vol vreugde met kwispelende staart springt hij over het lijk van zijn vijand heen, een schoon jongeling, die in treffend ware houding achterover tegen den grond ligt.

8645 Andere metopen Avederom anders. De drie laatst beschrevene behooren tot de voortreffelijkste toonbeelden van Attische beeld-houwkunst. De gekozen momenten zijn hoogst belangwekkend; alles is vol uitdrukking, de houdingen en lichaamsvormen zijn

8650 zeer schoon; de kleedij is voortreffelijk bewerkt. Op de meeste andere laten zich aanmerkingen maken; toch bieden vele van deze ook zeer veel schoons (bijv. de 1e, 5e, 7e en 9e). Er zijn er echter ook, die zelfs tamelijk laag staan: de strijders bijv raken daarop elkaar wel aan, doch niets spreekt van een worsteling (bijv. de 6e en 32e); de lichamen zijn schriel uitgevallen (bij de 32e) en niet geheel juist gevormd;

8655 de compositie laat leelijke gapingen op den achtergrond open (bijv. de 26e); de houdingen zijn tot in het onmogelijke verwrongen (bijv. die van den arm van den Lapith op de 31e). Ook vertoonen vele, zelfs overigens schoone metopen de duidelijkste sporen van de oudere kunstmanier: de lichaamsvormen zijn scherp afgeteekend; het is nog niet gelukt de lichamen in hunne verschillende bochten juist

8660 weer te geven; de beweging is niet sprekend (bijv. in de 30e) en dergel. Groot is ook het verschil in de koppen; van het meest edel gevormde gelaat (Kentaur op de 4e met.) heeft men allerlei verscheidenheid tot het potsierlijk monsterachtige toe (Kentaur op de 31e). Buiten twijfel is het ook, dat een der Kentaurenkoppen (de 19e met.) in type

8665 zeer groot verschil van handen waar te nemen en dit geeft ons een duidelijk inzicht in den aard van Phidias' werkzaamheid. Hij had met werklieden te doen van allerlei scholen, ook uit die van Myron, nog geheel gewend aan andere kunstmanieren. Deze moesten alle op de hoogte van zijn kunst gebracht worden, doch dat ging zoo op eens niet. De metopen waren het eerste beeldhouwAverk, dat moest worden afgeleverd, - zij

8670 moesten tusschen de triglyphen geschoven worden vóór de kroonlijst er op kwam, - en toen was het kunstenaarscorps nog lang niet geheel van 's meesters geest beziel. Wij zien hier als voor onze oogen, hoe de geheele Attische kunst wordt omgeschapen.

8675 Dit was reeds zoo goed als geschied, toen de gevelgroepen, bestaande uit losstaande beelden, op hun plaats gebracht werden, al zijn ook daarvan niet alle stukken met gelijk meesterschap bewerkt. De groep in den oostelijken gevel, d.i. aan de voorzijde van den tempel, had betrekking op de geboorte van Athena; die in den westelijken, gaf een voorstelling van den strijd tusschen Athena en Poseidon om het bezit van het Attische land. Nog altijd Avees men immers in het oude huis van Erechtheus zowel de

8680 zoutwaterbron aan, die Poseidon door een slag met den drietand uit de rotsen te voorschijn gebracht had, als den eersten olijfboom, dien Athena bij die gelegenheid had doen verrijzen¹⁾. Van de oostelijke gevelgroep was reeds in Carrey's tijd het grootste gedeelte, en wel het middelste, waar het vooral op aankomt, verloren gegaan. Gelukkig echter bewaart het Madridsche museum een opstand boven een bron uit den

8685 Romeinschen tijd, waarop buiten twijfel eene kopie van de middelste hoofdfiguren uit de groep voorkomt. Het is er nu verre vandaan, dat Phidias naar de gewone volksvoorstelling, die men bijv. op teekeningen op vazen weervindt, een klein Athena'tje uit het hoofd van Zeus zou hebben laten voor den dag komen Zijn opvatting is veel grootscher. Hoe het mogelijk is, dat zij er kwam, laat de kunstenaar geheel

8690 in het midden. Zij is er, en staat in haar volle grootte voor haar vader, op het punt van weg te ijlen, doch nog niet volkomen van hem afgewend; men ziet haar bijna geheel van voren. Zeus zit op een troon, dien men van terzijde ziet, doch ook hij heeft zich eenigermate naarvoren gewend. Dit zijn de beide hoofdfiguren van de groep, in het midden van den gevel. Tusschen deze beide in zweefde Nike (de Overwinningsgodin),

8695 onder de hoogste nok dus van dezen tempel der overwinning; zij voegt zich bij Athena, wier gewone gezellin zij worden zal; op wier hand zij ook zweefde aan het groote beeld binnen in den tempel¹⁾. - Naast Zeusstaat Hephaistos of Prometheus, een van welke twee naar het gewone mythische verhaal met zijn bijl het hoofd had opengespleten.

8700 Ook omtrent de verdere compositie verkeeren wij niet geheel in het duister; de uiteinden van de groep namelijk zijn nog in betrekkelijk goeden staat aanwezig. Het was op den 'veeltoppigen'²⁾ Olympos, dat die groote gebeurtenis plaats greep. In den linkerhoek van den gevel rees Helios, de zon, uit de zee op; reeds schudden zijne vier rossen de koppen onstuimig uit de golven omhoog en ziet men hoofd en schouders

8705 van den voerman, die met uitgestrekte armen, blijkbaar niet zonder inspanning, de teugels vasthoudt, waarmee hij de koppen zijner onstuimige paarden naar zich toetrekt. Kalm zinkt aan de andere (rechter) hoek Selene, de Maan, weg in het duister, het hoofd achterover gewend om vóór zij die gaat verlaten nog een laatsten blik over de aarde te werpen. Spoedig zal zij geheel verdwenen zijn. Van hare paarden

8710 ziet men nog slechts de koppen.
Zoo was de hemel aangeduid, waarlangs zon, maan en sterren zich voortbewogen, die tegelijk met de aarde den Olympos omwelfde, de verheven woonplaats der Goden. Aan het uiteinde van dezen (links) zat een schoone jongeling, een jeugdige God, in eene houding van de meest kalme rust, eenigszins achterover geleund en steunende met den

8715 linkeronderarm op eene verhevenheid van den bodem; hij wijdt min of meer zijn aandacht aan den opkomenden Helios. Evenzoo blikte aan den anderen hoek een Godin in rustende houding naar de nederzinkende Maan. Zij leunt in den schoot en tegen de borst van een Godin nevens haar. Naast deze zat weer een derde. Evenzoo had de liggende God een tweetal Godinnen nevens zich. Naar het pantervel, waarop hij schijnt te rusten, moet hij Dionysos geweest zijn en dan zijn zijn beide gezellinnen ongetwijfeld Demeter en hare dochter Kora. Wie de drie godinnen aan de andere zijde zijn, is eigenlijk niet uit te maken. Nu is er nog een figuur bewaard gebleven, die naast de zoogenaamde Demeter en Kora stond; haar geweldig terugfladderend kleed toont hare heftige beweging; men houdt haar, wellicht niet ten onrechte, voor Iris, de

8725 bodin der Goden; aan de andere zijde moet dan een soortgelijke figuur gestaan hebben. Buiten twijfel stelde die gevelgroep de Godenwereld voor, zooals zij in ontzetting geraakte, toen op eenmaal de Hemelsche jonkvrouw haar voor de oogen trad. De Hephaestos (of Prometheus) aan de zijde van Zeus wijkt op het Madridsche relief op zijde uit. In soortgelijke houding stond waarschijnlijk aan de andere zijde nevens

8730 Athena een vrouwelijke geboortegodheid, een Ilithyia, gelijk er gewoonlijk één of meer op de afbeeldingen van de geboorte der Godin voorkomen. Dat de dan nog overschietende ruimte geheel of gedeeltelijk door Goden of Godinnen ingenomen werd, die op de een of andere wijze van hunne ontzetting deden blijken, is wel waarschijnlijk. Wij bezitten nog een romp van een manlijke Godheid, die aan de zijde

8735 van Athena moet gestaan hebben. Hij week terug, doch had, dit kan men den romp nog aanzien, den arm omhoog en het hoofd naar het midden van den gevel gericht. Dit kan zeer goed eene houding van verbazing geweest zijn. Dat echter de Godin nog slechts kort te voren voor den dag gekomen is, blijkt duidelijk. Nog heeft de geheele Olympos niet bemerkt, wat er heeft plaats gegrepen. De beide uiterste Godheden staren nog voor

8740 zich uit naar Helios en Selene. Die echter dan volgen, wenden zich reeds eenigermate naar het midden; de daar weder op volgende gevoelen zich nog sterker daartoe aangetrokken. De houdingen van deze vier Godinnen toonen duidelijk, dat zij nog even te voren hunne aandacht naar eene geheel andere zijde gewend hadden. Zij weten nog niet wat er gaande is; de twee Godinnen aan de rechterzijde maken blijkbaar

8745 bewegingen om dat goed te kunnen zien; die welke zich het dichtst bij het midden bevindt, is zelfs op het punt daartoe op te staan; aan de andere zijde wendde de het meest naar het midden gekeerde het hoofd om tot haar gezellin, haar met de hand naar het midden wijzende, blijkbaar eene aanmaning om ook eens toe te zien. In de onmiddellijke omgeving van Zeus en Athena stonden dan waarschijnlijk, zooals wij

8750 opmerkten, de Goden, geheel ontzet over hetgeen zij zagen.
Beter zijn wij in staat gesteld de compositie van de westelijke gevelgroep te beoordeelen, al is daarvan bijna nog minder bewaard gebleven dan van de andere. Carrey zag die nog in tamelijk ongeschonden staat en behalve van hem hebben wij nog eene afbeelding van een teekenaar uit denzelfden tijd. De strijd tusschen Poseidon en

8755 Athena, de groote gebeurtenis waardoor de laatste Attica's nationale Godheid geworden was, had eenmaal op denzelfden heuvel plaats gegrepen, waarop men herrs thans in beeld voor zich zag. Wanneer men staande voor die groep van den burcht naar beneden blikte, werd men in de vlakte aan de linkerzijde de rivier de Kephisos gewaar; in den linkerhoek van den gevel zag men nu ook dien stroomgod uit het water voor den dag

8760 gekomen, om te zien wat er op den burcht voorviel. Aan de andere zijde van den burcht vloeide het beekje Kallirrhoe, en zijtak van den Ilissos; deze vrouwelijke stroomgodheid zag men in den anderen hoek van den gevel. Zoo bestond er zekere samenhang tusschen de afbeelding en de werkelijkheid. - Het was het beslissende oogenblik in den strijd, waarvan men in dien gevelgroep getuige gemaakt werd.

8765 Poseidon had hoogstwaarschijnlijk door zijn drietand een bron uit den grond doen opringen; daar verrijst midden in den gevel Athena's olijfboom en de God wijkt terug, gevoelende dat hij thans overwonnen is, en evenzoo wijkt aan de andere zijde de Godin eenigermate op zij, vermoedelijk in zegevierende houding tot den God gewend. Evenals Nike aan den anderen gevel tusschen Zeus en Athena, evenzoo stond hier de

8770 olijfboom tusschen haar en Poseidon. Achter haar bevond zich haar wagen, dien Nike,

8775 zoo het schijnt, bestuurde, terwijl Hermes op zij van de paarden stond, dieper in den gevel dus, door hen gedeeltelijk bedekt. Achter Poseidon stond eveneens diens wagen, bestuurd wordende door diens echtgenoot Amphitrite; eene vrouwelijke figuur, - men noeme haar eene Nereide, - stond, zooals Hermes aan de andere zijde, nevens de paarden. Achter Poseidon volgde dan Leucothea met den knaap PalaïmonMelikertes, Thalassa (de Zee) met de nog jeugdige Aphrodite op schoot, die geheel naakt was en de kleine Eros (Liefde-god) nevens zich had. Dit waren de Godheden, die op de landengte van Korinthe nevens Poseidon, welke daar de hoofdgod was, vereerd werden. Had Poseidon overwonnen, dan zou hij met dezen Attica in bezit genomen hebben. Achter 8780 Athena's wagen heeft men dus alle recht Godheden te verwachten, die nevens haar het meest kenmerkend zijn voor Attica, en het is daarom niet onwaarschijnlijk, dat de beide vrouwelijke Godheden die daar voorkwamen Demeter en Kora waren en de jeugdige naakte God, - de tegenhanger van de naakte Aphrodite aan de andere gevelhelpt, - Iakchos, d.i. Dionysos in zijn jeugd; dit waren de Godheden van de beroemde mysteriën van Eleusis in Attica. Aan Athena's kant volgden dan niet onwaarschijnlijk Hygieia (de Gezondheid), die in nauwe betrekking tot Athena stond, en haar vader Asklepios (de God der geneeskunst), en overeenkomstig daarmee, aan den kant van Poseidon, achter diens deelgenooten in de vereering te Korinthe, vermoedelijk de nymf Euryte en haar zoon bij Poseidon Halirrhothios. Dan volgden aan beide zijden de stroomgoden in de 8790 hoeken).

8795 Reeds in de schikking der figuren zien wij, welke verbazendevorderingen de kunst bij deze beide gevelgroepen gemaakt had. Nog in de Aiginetische groepen bijv.1) berustte de samenhang op een bijna volkomen overeenstemming tusschen de beide helften van iedere groep aan weerszijden van de middenfiguur en, waar daar de helling van den gevel verhinderde een figuur recht overeind te plaatsen, stelde men dit doodeenvoudig op de knieën, zonder dat er altijd voor den persoon, die voorgesteld werd, werkelijk eenige aanleiding voor zulk knielen bestond. In onze gevels echter hebben alle figuren eene volkomen begrijpelijke houding of beweging, doch alle een, waardoor zij geheel in de plaats passen, die zij moeten innemen. Krachtig wordt ook hier de 8800 eenheid der compositie bewaard. Deze hangt geheel samen met het middelpunt. De strijdende partijen in den westelijken gevel vestigen hun aandacht op de beslissing, die in het midden valt; evenzoo de stroomgoden in de hoeken. In den oostelijken gevel zien wij eene beweging, die toeneemt van de hoeken naar het midden. Aan de uiterste einden rijst Helios op naar het midden toe, doch daalt Selene neer daarvan afgekeerd; deze laatste echter wendt, zooals wij opmerkten, het hoofd naar de aarde om, die zij verlaat, - eene op zich zelf zeer begrijpelijke beweging, - en verkrijgt daardoor ook eenige richting naar het midden. De zoogenaamde Iris moge verder, daar zij geweldig van het midden voortijlt, bijna uit het raam der compositie streven; zij werd nog zóó 8805 zeer geboeid door hetgeen in het midden voorvalt, dat zij het hoofd vrij sterk daarheen terugwendt. Evenzoo werd de eenheid ook bij deze groepen gehandhaafd door zekere overeenstemming in de overeenkomstige onderdeelen aan weerszijden van het midden van den gevel. Hoe zeer echter wist hier de kunstenaar tot de uiterste grens van verscheidenheid te gaan.*) Aan de uiteinden van den oostelijken gevel, die wij nog bezitten, zijn Helios en Selene zeker gelijksoortig, maar toch zeer verschillend. 8815 Daarop volgen aan weerszijden, zooals wij weten, drie Godheden. Van twee van deze leunde de eene tegen de andere, doch aan de rechterzijde zijn dit de beide uiterste, aan de linkerzijde, de beide binnenste. Verder is de Godheid, die in liggende houding naar Helios kijkt, manlijk en naakt, die welke in soortgelijke, schoon toch weder in allerlei opzichten verschillende houding Selene nastaat, vrouwelijk en bekleed. 8820 Evenzoo lieten zich op de overeenkomstige plaatsen in de beide helften van de westelijke groep gelijkwaardige, maar toch weer tamelijk ongelijke onderdeelen aanwijzen. De aesthetische behoefte tot groepeeren, die aan onze menschelijke natuur eigen is, komt hier voor het eerst tot hare volle ontwikkeling. Verscheidenheid trok de Athener aan, doch niets viel minder in zijn geest, - dit zagen wij reeds bij de 8825 architectonische ornamentiek des tempels, - dan een verward tafereel, dat niet onmiddellijk een duidelijken indruk van het geheel gaf, waardoor de geest het gemakkelijk beheerschen kon.

8830 Toen in het begin van deze eeuw de beeldhouwer Daenecker den Dionysos en Kephisos in afgietsel had leeren kennen, verklaarde hij nooit zoo 'iets gezien te hebben;' zij waren 'naar zijne uitdrukking als uit de natuur gevormd en toch had hij nooit het geluk gehad zulke naturen te zien'; met die woorden gaf de kunstenaar eene kenschetsing van het Attische kunstidealisme, waarop niet veel valt af te dingen. Welk een verscheidenheid heerschte er ook al weder bij al die gestalten. Was Dionysos' lichaam een toonbeeld van jeugdige kracht, de Kephisos vertoonde in zijn 8835 slap en hangend vleesch treffend het karakter van een in het water levend wezen. Tegenover welke ontzag-verwekkende vormen worden wij echter weer gesteld, wanneer wij

8840 het droevig overschot van Poseidons rug en schouders beschouwen! Nu staat buiten
 twijfel de behandeling van het naakt bij Phidias het hoogst; toch heeft hij
 ontegenzeggelijk ook bij de bewerking van het kleed, - al hebben daarbij waarschijnlijk
 8845 zijn voorgangers meer voor hem te doen overgelaten, - de kunst op de ware hoogte
 gebracht. Fijn is ook allerwege het eigenaardige van iedere houding en beweging
 uitgedrukt. Wie ziet het niet aan het teruggewaaid kleed van de zoogenaamde Iris,
 met welk een snelheid zij voortijlt? De stroomgod Kephisos heeft zich Met moeite op
 8850 den rand van zijn stroom, getrokken; hij beweegt zich nn eenmaal niet gemakkelijk
 buiten zijn element. Van Poseidon's wagenmenster hebben wij slechts den romp; doch
 wie ziet daar niet aan wat zij is? Slechts door de hoogste technische vaardigheid kon
 8855 begrijpelijkerwijze dat alles worden tot stand gebracht. Het lijdt verder geen
 twijfel of kleuren verduidelijkten de onderdeelen der figuren, die eveneens tegen een
 gekleurd gevelveld krachtiger uitkwamen.
 8860 Hoe zeer waait ons ook uit die gevelgroepen de geest dier bredere en meer verlichte
 godsdienstige opvatting tegemoet, die vooral den tijd des kunstenaars kenmerkte!1)
 Welk eene klove tusschen zijne geboorte van Athena en die populaire voorstelling der
 afbeeldingen op vazen!2) Ook de conceptie der westelijke groep, volgens welke door de
 8865 enkele verschijning van den olijfbom de geheele strijd beslist wordt, is zeker meer
 poëtisch, dan dat zij getuigt van een stipt vasthouden aan de overlevering. Het is
 eene gelijksoortige behandeling van de mythologische stof als de tragedie zich
 veroorlooft, en duidelijk zien wij hier Wederom de geestelijke verwantschap van
 Phidias' kunst met deze. De oude mythe wist buiten twijfel ook nog van een formeel
 8870 gevecht en een episch dichter zou zeker met groote voorliefde zich bij allerlei
 bijzonderheden opgehouden hebben en bijv. de verschillende door Zeus aangestelde
 scheidsrechters, waar het gewone verhaal ook nog van gewaagt, in eene deftige
 parlementaire vergadering redevoeringen hebben laten houden. Hier is alles op één
 punt samengegrepen; het is het oogenblik waarop de zaken een wending nemen: de
 8875 olijfbom verrijst, alles is beslist. Treffend, doch de mythe is tegelijkertijd bijna
 een gansch andere geworden.
 Evenzoo getuigen de Godengestalten dier gevelgroepen van eene hoogere geestelijke
 vrijheid. Phidias karakteriseerde buiten twijfel zijn Goden ook door attributen, de
 gewone toevoegsels, waardoor ieder ze gemakkelijk herkennen kon; zoo bijv. Hermes
 8880 door zijn kromstaf, Poseidon door zijn drietand. Dei-gelijke attributen zijn aan
 onzen gevel verloren gegaan; alleen zou dan Dionysos nog op zijn pantervel rusten.
 Waarschijnlijk waren zij meestal in metaal aangebracht. Deze dingen echter waren voor
 den kunstenaar geen zaken van zóó overwegend belang als in de oudere kunst - die de
 8885 figuren der Goden er vaak mee overstelpte - of in de gewone volksoverlevering. Veel
 meer was het hem te doen de Goden in de gebaren, houdingen en lichaamsvormen, die hun
 mythologisch karakter eischte, te kenschetsen, - zooals bijv. Athena streng
 jonkvrouwelijk, Hera eene matrone was, - en daar nu zijn voorgangers slechts weinig
 schreden op dien weg gedaan hadden, zoo was zijne phantasie bijna slechts door die
 8890 mythologische overlevering, die natuurlijk veel speelruimte liet, beperkt. En ook
 zelfs met deze nam hij het niet al te nauw. Volgens de mythische overlevering was
 bijv. Dionysos een gebaard man; Phidias herschept hem in een krachtig jongeling. Toch
 stond, zooals reeds werd opgemerkt1), die vrijegeestesrichting des tijds, die zich
 hier gelden deed, nog geheel, op den bodem van den volksgodsdienst. Die oude mythen
 8895 waren dan ook voor den kunstenaar nog iets hoogers dan een geschikte stof voor een
 beeldengroep. Dadelijk toen de 'Elginmarbles' bekend werden, trok het de aandacht,
 dat die beelden, die in een gevel staan moesten, aan de achterzijde, waar zij nooit
 gezien zouden worden, met evenveel zorg bewerkt waren als aan de voorzijde. Dit werpt
 een zeer eigenaardig licht op het karakter van Phidias' kunst. Levendig gevoelen wij
 8900 hierbij hoe zeer die groepen voor den kunstenaar meer waren dan eene bloote
 versiering van den gevel. Het was eene ernstige, heilige taak, die hij bij de
 vervaardiging daarvan te vervullen had; de voor zijn volk meest gewichtige
 godsdienstige overleveringen moesten eene verhevene, harer waardige uitdrukking
 ontvangen en dat zij haar ontvingen was op zichzelf voor zijn gevoel eene hooge
 noodzakelijkheid. Hij moest ze daar nederzetten als voor alle eeuwen vastgesteld in
 8905 monumentalen vorm, en dat zij dien in alle volkomenheid werkelijk bezaten, daarop
 kwam alles aan. Het werk, dat niet in het oog zou vallen, was niets minder dan
 overtollig werk.
 De bijna 160 meter lange fries, dis in de omloopende gaanderij des tempels het
 inwendige tempelgebouw geheel omvatte, gaf eene voorstelling van den optocht bij het
 8900 feest der Panathenaien1), een beeld, zooals wij zagen2), van het Attische volk,
 gelijk het zich in den loop der eeuwen ontwikkeld had. Reeds bij de verdeling van
 die stof over de daartoe bestemde ruimte vertoont zich die Attische zin voor eene

juiste en schoone schikking in al haar fijnheid. De kunstenaar kon er niet aan denken dien optocht als een rondloopenden band te componeeren zonder begin of einde, zooals
8905 de jacht-en vechtscènes naar Oostersch voorbeeld, die o.a. op oude vazen prijken Er moest een stoet worden afgebeeld, die ergens heenging, maar hoe? Waar men ook het einde van dien optocht plaats en wilde, het begin zou er altijd naast moeten liggen en onmogelijk konden die beiden zich zóó laten componeeren, dat de natuurlijke gaping daartusschen in zich niet krachtig aan den geest van den toeschouwer opdrong, waardoor
8910 natuurlijk de fries alle karakter van een band verliezen zou. Waar echter moest dat einde liggen, - zonder twijfel het voornaamste deel van den optocht? Natuurlijk aan de oostelijke voorzijde van het gebouw. Doch waar? Aan een der hoeken? Men gevoelt dadelijk, dat dit niet gaat. Het midden boven den hoofdingang is eigenlijk de eenig voegzame plaats, doch daar zouden buiten twijfel begin en einde van zulk een optocht
8915 bijna potsierlijk naast elkander liggen. Phidias lost al dergelijke bezwaren op eenmaal op, - straks zal ons de volle beteekenis dier oplossing geheel duidelijk worden, - door den optocht in twee deelen, twee kolonnen, te verdeelen, die beide boven den oostelijken hoofdingang samenkomen; de eene besloeg de geheele westzijde, boog zich vandaar naar het noorden om en kwam zoo op de oostzijde; de andere kwam
8920 daar, na eerst over de zuidzijde geloopt te hebben³). Aan de Westfries zag men een ruiterstoet. Sommige ruiters zijn reeds te paard gezeten; anderen hebben nog iets aan hunne uitrusting te doen, bijv. hunne sandalen op te binden; of wel die der paarden is nog niet voltooid. Het is een keur van Attica's jongelingschap, die op schoone paarden, - Attica was daarvoor beroemd¹), - den optocht gaat volgen. Dat onder die ruiters ook overwinnaars in de wedstrijden voorkomen, - zoo ze het niet alle zijn, - is wel buiten twijfel. Aan het eind in den linker hoek van deze westzijde gaat een regelaar van den optocht de ruiters voor. Deze vormt aldus voor het oog een geleidelijken overgang naar de noordfries, in den
8925 aanvang van welke nog eenige ruiters niet geheel met hunne uitrusting gereed zijn. Spoedig echter zien wij den ruiterstoet onafgebroken voorwaarts rijden: echter in ongelijke gelederen en zonder veel regelmaat, zoodat men blijkbaar geen militaire ruiterschaar voor zich heeft. Dit blijkt ook uit de uitrusting der ruiters; er heerscht daarin een groote verscheidenheid, van den naakten jongeling, wien slechts een soort van mantelschuins over den rug hangt, tot den zelfs meer militair
8935 uitgedosten. Alles wat naar eentonigheid zweemt missen ook de bewegingen van paarden en ruiters; nu eens bijv. werpt een paard onstuimig den kop achterover in de hoogte, dan weder vooruit, of wel het dier springt geheel van den grond op. - Was men nu die ruiterschaar voorbij, dan kwam men op de wagens der apobaten, een hardlooper nevens den wagenmenner²); daarop bij een groep van zestien mannen te voet, waaronder
8940 waarschijnlijk de Thallophoren, de schoone grijsaard met een tak in de hand, uitgelezen door een soort van wedstrijd³); voor dezen uit liepen muzikanten, - dit herinnert ons aan de door Perikles ingestelde muzikale wedstrijden⁴), - totdat men eindelijk het groote offer voor zich zag, dat der Godin gebracht werd. Metoiken (vreemdelingen, die onder bescherming van den staat stonden) droegen als skaphephoren of hydriaphoren de zware bakken en waterkruiken met de natte en droge waren, die bij het offer noodig waren; voor dezen uit gingen met hun begeleiders de offerdieren zelf, schapen en koeien, het offer der Attische koloniën. Met deze offerdieren eindigt de noordfries en iedereen gevoelt, dat daarmee de stoet niet kan afgesloten zijn en zich deze dus op de oostfries nog zal voortzetten.
8950 De tweede kolonne, die welke van de zuidelijke fries eveneens naar de oostelijke zijde voortging, opende met een afdeeling geregelde Attische ruiters, een schitterend corps, gevormd uit gegoede lieden, die behoorlijk voor paarden en eene goede uitrusting zorgen konden. Ook was hier, evenals bij het begin van de noordelijke en op de geheele westelijke fries, de optocht nog in voorbereiding; de
8955 eerste ruiters namelijk hadden nog geen gelederen gevormd. Thans zien wij duidelijk, welk groot voordeel de splitsing van den optocht in twee kolonnen den kunstenaar opleverde. De gaping tusschen het begin en het einde van een optocht was volkomen onhandelbaar; die tusschen den aanvang van twee optochten, en zoo ook, gelijk straks zal blijken, die tusschen beider einde, lieten zich in de compositie voor de niet
8960 opzettelijke waarneming bijna onmerkbaar maken. Wel bood ontegenzeggelijk die splitsing in tweeën het groote gevaar, dat daardoor zelfs de indruk ontstaan kon, alsof er twee geheel op zichzelf staande tafereelen op de fries waren afgebeeld, doch dit liet zich geheel voorkomen. Reeds daardoor had Phidias zich zijn taak gemakkelijker gemaakt, dat hij de beide kolonnen niet in het midden van de westzijde liet aanvangen, maar de
8965 geheele westelijke zijde aan een der beiden, - die van de noordelijke fries, - toewees, zoodat de scheiding op een hoek viel, waardoor die natuurlijk altijd minder krachtig uitkwam. Nu echter zag men, zooals wij opmerkten, zoowel aan het begin van de zuidelijke fries als op de geheele westelijke een nog niet georganiseerden

8970 ruitersstoet voor zich en reeds deze overeenstemming in de stof maakte de klove minder
 voelbaar. Dan was wel in het algemeen de richting op de westelijke fries naar het
 noorden, doch die beweging van ruiters, die juist opreden, afgewisseld door anderen,
 die nog niet gereed waren, was niet bijzonder krachtig en bovendien had de kunstenaar
 hier bij den zuidhoek het een en ander kunnen aanbrengen wat meer bepaald naar het
 8975 zuiden wees: een paar ruiters, die nog met hunne uitrusting bezig waren, hadden zich
 daarheen gewend en evenzoo een onwillig paard, dat geweldig omhoog steigerend, zich
 geheel had omgekeerd. Zoo kwam men dus tamelijk geleidelijk van de Westfries ook op
 de zuidzijde. Was men nu daar de nog niet in orde rijdende ruiters voorbij, dan zag
 men geregelde gelederen van zes man in schuinsche stelling voor zich. Daarop echter
 kwam men weder op eenige niet ordelijk geschaarde ruiters; het voorste gelid had zich
 8980 namelijk op moeten lossen, omdat het stootte op een rij van strijdwagens¹⁾, die aan
 den wedstrijd hadden deelgenomen. Voor deze wagens uit liepen voetgangers, waaronder
 niet onwaarschijnlijk Thallophoren en muzikanten, die eveneens op de noordfries
 voorkwamen Daarop zag men ook hier offerdieren tot het eind van de fries, tot ditmaal
 het groote offer van de stad zelf.
 8985 Plaatste men zich. nu voor de oostfries, aan de voorzijde van het inwendige
 tempelgebouw, dan zag men aan weerszijden de hoofden der beide kolonnes, die de
 hoeken omgewend waren, zich naar het midden van de fries begeven. Het was aan beide
 zijden een stoet van statig voortschrijdende meisjes, die de benodigdheden tot het
 offer droegen, en dat daaronder de kanephoren²⁾ waren, lijdt wel geen twijfel. Reeds
 8990 zijn meer naar het midden van het fries de beide kolonnen op de plaats hunner
 bestemming aangekomen; zoo bijv. neemt reeds een tempelbeambte van een der voorste
 meisjes een schaal over, die deze gedragen had, en voor de meisjes staat aan
 weerszijden een groep mannen van middelbaren leeftijd in rustende houding de meesten
 leunende op hun staf, wachtende tot de geheele stoet zal zijn aangekomen. Het waren
 8995 waarschijnlijk hoogwaardigheidsbekleeders in den staat, welke is niet met zekerheid
 te zeggen. Geheel in het middelste gedeelte van de fries zijn de uiterste spitsen der
 beide kolonnes aangekomen, op een plaats, die men zich als het inwendige van den
 tempel denken moest, juist boven den ingang van den werkelijken tempel. Men ziet daar
 aan de eene zijde, de rechter, een knaap, die den peplos, het prachtgewaad dat der
 9000 Godin gebracht werd, aan een priester heeft overgegeven, die het in zijn vouwen
 schikt; aan de andere, de linkerzijde, dragen twee meisjes een soort van tabouretten
 op het hoofd, die zij aan de pooten vasthouden en waarop iets gelegen is; eene
 priesteres is bezig ze van haar aan te nemen; een der meisjes draagt nog iets anders
 in den arm. Hoogstwaarschijnlijk waren die meisjes de arrephoren en wellicht brachten
 9005 zij de Godin hare geheimnissen¹⁾. Bovendien was de toeschouwer zoo gelukkig aan dit
 oostfries een schouwspel te zien, dat blijkbaar aan het oog der feestgangers zelf
 geheel onttrokken was. De Onsterfelijken namelijk waren van den Olympos nedergedaald
 om het Attische volk in al zijn glans en heerlijkheid te zien optreden. Zij zaten
 daar in twee groepen, aan weerszijden van die middelste groep, - van de plaats dus,
 9010 die men zich als inwendige tempelruimte te denken had, - geheel daarvan afgekeerd
 voor zich uitziende naar de van weerszijden naderende kolonnes²⁾. Dadelijk herkent
 men Zeus en zijne gemalin, Hera, rechts de Burchtgodin zelf met Hephaistos. Verder
 zijn Poseidon en Aphrodite met den knaap Eros (Cupido) duidelijk te onderscheiden.
 Minder zeker laten de andere Goden zich bestemmen. Allen zaten daar in eene
 9015 gemakkelijke, behaaglijke houding, blijkbaar geheel uit de meer officiële plooi;
 Zeus bijv, die te Olympia later door Phidias recht opzittende op zijn troon zou
 worden voorgesteld, leunt hier met zijn linkerarm gemakkelijk over de leuning van
 zijn stoel. De Burchtgodin draagt niets van haar gewoon ornaat, slechts haar speer
 had zij nevens zich. Hier dus vooral had de kunstenaar de taak, het wezen der
 9020 verschillende goden uit te drukken, zonder het al te veel op de gewone attributen te
 laten aankomen. Het was eene geheele Olympos van veertien Godengestalten, wier
 heerlijke schoonheid de kunstenaar hier wederom voor zijn tijdgenooten te vertolken
 had, en in ieder opzicht behooren die Godengroepen tot het voortreffelijkste, wat wij
 van Phidias' kunst kennen. - Hoe zeer ontbreekt nu ook op die oostelijke fries, waar
 9025 de beide kolonnes samenkomen, alles waardoor een begrip van scheiding zou ontstaan
 kunnen. Twee gelijksoortige kolonnes bewegen zich van weerszijden naar het midden,
 daarop volgen van weerszijden die twee groepen van rustende mannen, daarop die der
 Goden; die rustende mannen wachten als het ware voor den tempel, terwijl, achter de
 Goden om, de beide uiterste spitsen in de inwendige tempelruimte zijn doorgedrongen.
 9030 Deze laatste was door niets anders aangeduid, dan door hetgeen er in voorviel, doch
 tusschen die beide Godengroepen in was zij voor het gevoel der toeschouwers voldoende
 van de overige fries afgescheiden, en doordien die groepen bij alle verschil toch
 weer zooveel overeenkomst aanboden, dat het oog ze onwillekeurig met elkaar in
 verbinding bracht, kon de voorstelling niet opkomen, dat tusschen die beiden eenige

9035 grensscheiding zou moeten gezocht worden. Zoo deed zich het terrein, waarop de beide
spitsen samenkwamen, krachtig voor als één geheel, en daar nu niets de voorstelling
kon opwekken, alsof deze niet met den optocht achter hen samenhangen, zoo werden daar
de beide kolonnen in hunne uiteinden stevig bijeen gehouden. Bovendien vielen deze
9040 daar natuurlijk zoo klein uit, dat de tegenstelling tusschen beide kolonnes zich
daarin slechts zwak voortzette, en de kunstenaar componeerde hier vrijer door die
uiteinden aan de eene zijde uit twee meisjes, aan de andere uit één jongen te laten
bestaan, zoodat er geen scheiding precies in het midden viel. Deze lag tusschen den
priester en de priesteres, die zich naar verschillende zijden gewend hebben. Dat dit
9045 echter nog slechts sedert kort geschied was, toont de houding des priesters, en in de
voorstelling behooren beide weder geheel bij elkander, op de plaats, waar wij ze
aantreffen.

Slechts in zeer laag relief was die fries bewerkt; de verheffing bleef over het
geheel beneden de vijf centim. Dit was noodzakelijk omdat zij onder de zoldering van
de omlopende gaanderij natuurlijk slechts van beneden licht ontving en bij grooter
9050 reliefverheffing de schaduwen van de onderste gedeelten de bovenste onzichtbaar maken
zouden; slechts bij deze laatste ging men dan ook iets boven de 5 centira door den
achtergrond daar wat dieper uit te graven. Zeer groot was het gevaar voor
onduidelijkheid op de plaatsen waar de verschillende ruiters elkaar bedekten. De
kunstenaar voorkwam dat door de omtrekken der figuren hier en daar wat scherper uit
9055 te graven. Wel ging daardoor iets van het plastisch karakter dier figuren te loor,
daar zij dan niet meer zoo geleidelijk uit hunnen achtergrond te voorschijn kwamen,
doch het streed geheel tegen het wezen van den Attischen kunstenaar compositiën te
vervaardigen, die niet ook in kunne afzonderlijke figuren onmiddellijk met volkomen
duidelijkheid den toeschouwer in de oogen sprongen¹⁾. Buiten twijfel waren op deze
9060 fries ook kleuren aangebracht, waardoor eveneens de duidelijkheid bevorderd werd; ook
hier teekenden de figuren zich af op een gekleurden achtergrond en waren verscheidene
harer onderdeelen door kleuren verduidelijkt. Evenzoo waren er talrijke toevoegsels
van metaal aangebracht. Sterk spreekt ook hier dat zuivere niet te misleiden gevoel
9065 is, weet te vergenoegen, welke mede tot de kostelijkste gaven van den Attischen geest
behoorden. Hier dan ook geen pogingen om op de reliefs diepe perspectieven aan te
brengen, om, achter de eene voorstelling om, meer naar den achtergrond eene andere te
doen gaan, om figuren min of meer in hare lengte eene richting te geven van den
toeschouwer naar den achtergrond, ze in het verkort beeldhouwende, gelijk een
9070 teekenaar in een dergelijk geval in het verkort teekent. Van het laatste heeft zich
bijv de maker van de iets jongere fries van Phigaleia (een stad in Arkadië) niet
weten te onthouden; vooral een Kentaur, die daar met den kop naar den toeschouwer
gekeerd ligt, geeft er een sterk sprekend voorbeeld van. Zulk een verkort
beeldhouwwerk krijgt natuurlijk iets monsterachtigs; een in het verkort geteekend
9075 figuur schijnt de ware gedaante te bezitten, een verkort beeldhouwwerk schijnt ook
verkort. Phidias echter gevoelde blijkbaar zelfs geen aanvechting tot dergelijke
afwijkingen. Strikt genomen behoorde bijv. aan de oostelijke fries de Godengroepen
niet in één lijn te staan met den optocht en de spitsen daarvan op het middelste
gedeelte van de fries. Bij Phidias echter is de gedachte die Godengroepen of weg te
9080 laten, of te trachten ze meer naar voren te brengen, opdat de optocht daar als het
ware werkelijk achter heen zou kunnen gaan, - zóó weinig opgekomen, dat hij ze,
gelijk wij zagen, zelfs in de compositie gebruikte om tusschen den optocht en zijne
spitsen eene scheiding te vormen.

Nog in een ander opzicht toont zich dat onbekommerd afwijken van de werkelijkheid. De
9085 ruiters en wagenmenners staken in zulk een optocht natuurlijk ver boven de
voetgangers uit. Bracht men dit op de fries over, dan ontstonden daardoor leelijke
open plaatsen en vormde de friesband voor het oog niet meer een gelijkmatig geheel.
De Attische kunstenaar bracht daarom kort en goed alle hoofden ten naastenbij in één
lijn (Isokephalisme) en, ontstond daardoor tusschen ruiters en voetknechten eene
9090 sterke wanverhouding in grootte, men kon over het geheel door eene geschikte
groepeering wel zorgen, dat die niet te zeer in het oog viel, en in ieder geval was
dit van de twee kwaden verreweg het geringste.

Evenzoo was het voor Phidias geen bezwaar, dat in werkelijkheid de optocht der
Panathenaien niet in twee kolonnes naar den burcht optrok, noch gevoelde hij zich
9095 geroepen met stipte nauwkeurigheid elk onderdeel van den optocht in beeld te brengen.
Het was door geheel andere zaken, dat de geest des kunstenaars geboeid werd. Trad in
dien optocht het Attische volk in zijne meest uitgelezen vertegenwoordigers op, hier
op die tempelfries ontrolde zich aan het oog van den toeschouwer een onafgebroken
tafereel van de hoogste schoonheid! Hier schitterden voor Goden en menschen jeugd,
9100 middelbare leeftijd en ouderdom, ieder in zijn eigenaardigeu glans. Heerlijke

offerdieren, vaak in karaktervolle bewegingen, worden naar den burcht opgeleid. Slechts Attica met zijn schoone paarden kon zulk een ruitersstoet voortbrengen. Welk een verscheidenheid bood die aan! De paardenkenner kou hier de bewegingen terugvinden, waartoe die dieren gewoonlijk werden afgericht¹); daarnevens echter zag men tal van andere, waarin meer uitsluitend de aard van het dier zich uitdrukte; in alle vertoonde zich, telkens gewijzigd, een beeld van prachtige schoonheid. Welk een gevoel van verrukking stroomde den Athener door de borst, - als een echten Helleen, - wanneer hij zich bekennen moest, hoe heerlijk de aarde toch was, en hoe onuitsprekelijk gelukkig gevoelde hij zich bij de gedachte, dat al dat schoons werkelijk door zijn vaderland werd voortgebracht²). Ook onder die twee-, driehonderd menschengestalten, die daar optraden, heerschte een groote afwisseling, doch éénzelfde geest spreidde zich uit over het gansche tafereel: statig en plechtig trokken die lieden op naar den burcht, allerwege heersclite de diepste ernst, alles sprak van een heilige handeling, die daar verricht werd. En immers niet slechts werden daar der Schutzgodin de kostelijkste offergaven gebracht, ook op zichzelf was het tooneel van pracht en schoonheid, dat die schitterende stoet in haar optreden ontvouwde, een hulde aan de Onsterfelijken¹), wier tegenwoordigheid allen diep gevoelden, al hadden zij niet zooals wij het geluk die met eigen oogen te aanschouwen. Hoe zou men zijn kleedij niet op statige wijze geschikt hebben; bij al de vrijheid van beweging, die men zich nam, geen matiging hebben in acht genomen vol waardigheid en zelfgevoel! In stille zedigheit trok die uitgelezen maagdenstoet daarhenen; vol zekerheid en fiere kalmte beheerschte de hemelsch schoone jongeling zijn ros; rustig zelfbezit sprak uit de houding en gebaren der mannen. Het was het volk van Perikles, dat daar schitterde voor het oog der Onsterfelijken, - een heerlijk beeld van majestueuze schoonheid, - het volk van Perikles, zooals het door dezen ook werd voorgegaan, wanneer hij in de volksvergadering optrad; het was in één woord een Olympisch volk²). - Zoo was het dus vooral in zijn hoogere eigenschappen, dat Phidias dat heerlijke pronkbeeld van zijn volk kenschetste, en levendig gevoelen wij, hoe zeer de man, die reeds bij de uiterlijke compositiën in de eerste plaats naar zijn kunstenaars-ingevingen handelde, zich daarbij boven de werkelijkheid verheft. En daarmee hangt nog iets anders nauw samen. Bij al die verscheidenheid, die wij in deze fries bewonderen, is toch ieder dier talrijke figuren er alleeu om den wille van den optocht; alle handelingen, houdingen en gebaren laten zich daarmee in verbinding brengen. Evenzoo ontbreekt alles wat zweemt naar kenschetsing van bepaalde personen; bovenal de gelaatstrekken vertoonen niets individueels. Zoo is elke gedachte aan dezen of genen Panathenaien-optocht hier ten eenenmale uitgesloten en zien wij dezen om zoo te zeggen in zijn eeuwigen vorm, verheven boven alle toevalligheden. Niet alleen waar hij de gestalten van den Olympos afbeeldde, maar ook waar hij, gelijk op deze Mes, de voorvallen der werkelijkheid had weer te geven, die ieder zijner tijdgenooten met eigen oogen aanschouwen kon, was Phidias in den strengsten zin een idealistisch kunstenaar.

Beschenen door het heldere licht, dat door de groote opening in het dak naar beneden viel, zag men in het inwendige tempelhuis de hemelsche jonkvrouw Athena in al haar statige macht en goddelijke schoonheid voor zich; eerst bij de groote tempelbeeiden, waar de Godheid in al den omvang van haar waardigheid optrad, kon Phidias zijn volle kracht als vertolker van het goddelijke ontvouwen. Het was reeds uiterlijk eene prachtige verschijning, dat tien meter hooge beeld op een voetstuk van twee meter; de naakte deelen, gelaat, armen en voeten waren van ivoor; het kleed en de verdere uitrusting van gedreven goud; het geheel teekende zich helder af op den roodgekleurden wand daarachter. Van de compositie kunnen wij ons behalve uit de beschrijvingen eenige voorstelling vormen met behulp van kopieën, waaronder twee tamelijk getrouwe, en afbeeldingen op reliefs, cameeën en munten. Op het voetstuk stond de geboorte van Pandora, de eerste vrouw, afgebeeld, die door Athena dadelijk in de kunst van weven onderricht werd. Evenzoo is ook de uitrusting der Godin buitengewoon rijk versierd. Een prachtstuk was haar helm met zijn sphinx tusschen twee gevleugelde paarden; rondom haar sandalen liep een strijd van Lapithen en Kentauren. Aan de buitenzijde van haar schild was een strijd van helden en Amazonen, aan de binnenzijde die van Goden en Giganten afgebeeld. Hoe kon Phidias bij dat alles zijne bekwaamheid als ciseleur tentoonspreiden! De Atheners vergunden hem niet op dit beeld zijn naam te plaatsen. Hij stelde zich daarvoor schadeloos door onder de strijdende helden in den Amazonenkamp zijn eigen portret en dat van Perikles aan te brengen. Op een copie van dat schild in het Britsch museum kan men zoowel Phidias zelf, een kaalkoppigen grijsaard, als Perikles, die met den opgeheven arm zijn gelaat ten deele bedekt, - Phidias wilde klaarblijkelijk, dat wat hij gedaan had, niet al te zeer in het oog zou vallen, - nog duidelijk herkennen. - Het was geheel eene Godheid

naar de hoogere godsdienstige voorstellingswijze, die men in Phidias' beeld voor zich zag. Zij stond daar in stille majesteit, rustig, zonder eenige in het oog vallende beweging. Zij steunde vooral op haar linker-voet; het rechterbeen had zij eenigszins opgetrokken; daardoor alleen werden de rechtstandige vormen van haar kleed eenigszins gebroken. Haar schild had zij, aan hare linkerkant naast zich gesteld, het met de hand even vasthoudende. Daarachter kronkelden zich in den aan allen bekenden vorm van een slang Erichthonios, de stamvader des Attischen volks, hij zelf Athena's voedsterling, gelijk ook het Attische volk onder hare hoede stond. Haar speer leunde tegen haar linkerschouder. Op haar rechterhand hield zij Nike, de Godin der overwinning, eenigszins voor zich uit. Werkelijk waren de verschillende hoedanigheden, waarin zij kon optreden, hier eenigermate tot een hooger geheel verhouden. Was het Parthenon een soort van samenvatting van het oude huis van Erechtheus, den tempel van Athena als Schutzgodin, en het tempeltje van Athena-Nikel) aan de helling van den burcht, - in het beeld der Godin in het Parthenon vereenigde zich het wezen van Schutzgodin en Overwinningsgodin, en evenzoo herinnerde de voorstelling op het voetstuk er aan, dat hetzelfde goddelijke wezen ook de 'kunstvaardige' was, de 'Ergane,' als hoedanige zij eveneens op den burcht een heiligdom bezat. Had nu bij dat alles buiten twijfel de kunstenaar haar vooral ook als hemelsche jonkvrouw (Parthenos) kenbaar gemaakt, dan had hij haar daardoor in de eerste plaats in haar meest algemeen wezen gekenschetst.

Doch Athena in al haar verhevenheid gaf nog slechts een verzwakt beeld van de hooge eigenschappen haars. vaders, van Zeus, en scheen daardoor als het ware bestemd, den menschen nader te treden, dan deze. Het was Phidias gegeven ook dat ontzaglijke wezen in vormen zijner hoogheid waardig af te beelden en wel te Olympia, als den 'oppersten God van het gansche Hellenendom'2), dat daar zijn voornaamste godsdienstig en nationaal middelpunt vond. Alles overtrof de weidsche pracht, waarmee het beeld zelf, eveneens van goud en ivoor, en het omvangrijke bijwerk was uitgevoerd. Hier zat Zeus op zijn troon in een oogenblik vol plechtige majesteit, een Nike zweeft ook hem van de rechterhand. Het beeld was met zijn voetstuk ongeveer veertien meter hoog en scheen nog veel grooter; de Parthenos, die stond, bereikte, zooals wij opmerkten, een hoogte van ongeveer twaalf meter. Wortelde ongetwijfeld de meer grootsche godsdienstige opvatting eenigermate ook in de oude godsdienstige overlevering, vooral was dit het geval bij den 'vader van Goden en menschen'1). Bij Homeros was Zeus zonder twijfel heel wat meer in majesteit teruggetrokken en rustig van bewegingen dan de andere Goden, en naar het gewone verhaal beweerde Phidias zelf door eene plaats uit dien dichter tot zijne opvatting van die hoogste goddelijke majesteit gekomen te zijn. Als Thetis hem om een gunst vraagt, stemt Zeus met welwillende hoogheid toe; hij wenkte even met de wenkbrauwen, - aldus ongeveer Homeros, - zoodat zijn haar in golving geraakte langs het hoofd, en deed daardoor den geheelen Olympos daveren2). Dat was die goddelijke hoogheid, die menschen en Goden in ontzag hield en zijn wil deed ten uitvoer leggen, zonder dat dit eenige inspanning van hem vorderde. Jammer dat wij geenerlei eigenlijk beeldhouwwerk bezitten, dat bepaald als kopie van Phidias' beeld gelden kan. Ook de bekende Zeus van Otricoli is dat buiten twijfel hoogstens slechts zeer in de verte; die leeuwachtige type, die het heeft, vooral ook in die naar manen zweemende lokken, is zeker niet van Phidias. Zulk eene bijzondere individualiseering als van een mensch met een dierentype, hoe echt ook naar de natuur genomen, lag nog niet op den weg van dien kunstenaar, en bovenal waren - zijne Goden slechts de verheven uitdrukking van het algemeen menschelijke. Gelukkig hebben Elische munten ons niet slechts een afbeelding van het geheel, doch ook van den Zeuskop bewaard. Nog spreekt ons dat kleine kunstwerk, eenigermate althans, van die stille, ontzagverwekkende majesteit en hemelsche goedheid, - die echte openbaring van eene boven alles verheven hoogheid, onbewogen als de dampkring van den Olympos, - waardoor zoovelen in verstomden eerbied het hoofd naar dat tempelbeeld ophieven. Het was een gewichtig oogenblik, toen het daar voor het eerst voltooid in den Zeustempel stond: het Helleensche idealisme had het hoogste punt bereikt, dat het bereiken kon. Eene schoone Elische sage stelt Phidias voor, neergeknield voor zijn beeld, den God zelf om zijn oordeel daarover vragend.

Daar slaat Zeus' bliksem voor den kunstenaar neder. De God heeft gesproken en aan het werk zijn zegel gehecht.

Het was den meester vergund daarop zijn naam te vermelden

Doch Phidias' werkzaamheid te Olympia is van iets latere tijd. Nadat dan die prachtige tempel op den burcht van Athene, dat Parthenon met al zijn beeldhouwwerken voltooid was en bij de groote Panathenaien van het jaar 438 was ingewijd, werd het van lieverlede geheel in gebruik gesteld. Behalve toch dat hij dienen moest bij dat

9235 zoo gewichtige jaarlijksche stadsfeest, - om de vier jaren met nog verhoogden luister
 gevierd, - was hij, gelijk werd opgemerkt1), ook bestemd tot bewaarplaats voor de
 verbazende schatten, die de bezitting der Godin uitmaakten, haar geld, - zij had
 belangrijke jaarlijksche inkomsten; men denke bijv. slechts aan het zestigste van
 alle schattingen van bondgenooten, dat haar uitgekeerd werd2), - en de wijgeschenken,
 die zij in den loop der tijden en in steeds grooteren toevloed ontvangen had. Deze
 9240 laatste nu werden zoo goed als allen uit het huis van Erechtheus en het tempeltje van
 Athena-Nike daarheen gebracht. Een verbazende massa van gouden en zilveren schalen,
 wapens, halssieraden met edelgesteenten bezet en tal van andere vrouwelijke tooisels
 in schoone kistjes, gouden beeldjes van allerlei aard, vooral ook schitterend
 ottergereedschap en de benodigdheden voor den grooten optocht, dat alles en nog
 9245 zooveel meer versierde den 'voortempel' (Proneos) en de beide deelen van het
 inwendige tempelruim, den 'Hekatompedos' en het 'Parthenon' in engeren zin. Alles,
 wat de heilige schatten betrof, werd op vasten voet geregeld. Wij bezitten nog het
 daartoe strekkend volksbesluit3). Er was klaarblijkelijk vóór dien tijd zeer veel
 heilig geld gebruikt, - van Athena en van de overige goden 'geleend'. Dit nu zon voor
 een groot gedeelte worden teruggeven en dan zouden voortaan de Schatmeesters der
 9250 Godin in het 'Achterhuis' (Opisthodomos) hun beheer voeren, waar ook het geld der
 Godin zou bewaard worden, terwijl er een college van 'Schatmeesters der overige
 Goden' werd ingesteld, die eveneens in het Achterhuis, tegenover die van Athena, hun
 beheer voeren, en hunne gelden bewaren zouden. Voor beide werden er regelen van
 beheer vastgesteld. Zoo bezitten wij nog in tamelijk goeden staat de meeste der
 9255 inventarissen, waarmee in overeenstemming met deze finantieele regeling, - die
 bestond tot het eind van den Peloponnesischen oorlog, - volgens vast model en op
 bepaalde wijze de kostbaarheden der Godin door de verschillende college's van
 Schatmeesters, - een jaarlijksch ambt, - aan hunne opvolgers werden overgedragen1).
 Er werd verder bepaald voor welke doeleinden en tot welk bedrag uit den schat der
 9260 Godin gelden mochten worden besteed, begrijpelijkerwijze voor doeleinden, als de
 verdere verfraaiing van den burcht en het verschaffen van gereedschappen voor den
 eeredienst. Een andere bestemming mocht niemand voorstellen aan dat geld te geven,
 tenzij hem vooraf indemniteit (ἀδελία) tot het doen van dat voorstel gegeven was. De
 Godin werd dan beschouwd zulk geld aan den Atheenschen staat te leenen en kreeg
 9265 daarvoor eene rente (tusschen 1 en 2 pCt.). Wij bezitten nog een soort van
 schuldbekentenissen voor dergelijke leeningen2) en van reeds verschenen rente3).
 Evenzoo kon haar volk in tijd van nood op hare kostbaarheden rekenen, zelfs op het
 goud van haar standbeeld, dat op raad van Perikles zóó bewerkt was, dat het er kon
 worden afgenomen. Zij was dus ook met hare stoffelijke hulpmiddelen Athene's
 9270 Schutsgodin. Bij dat alles spreekt nog een naïef geloof, dat geen twijfel kende; toch
 springt het hier duidelijk genoeg in het oog, hoe zwak bij een godsdienst als de
 Grieksche, vooral in die latere ontwikkeling van meer verlichte tijden, de
 grensscheiding tusschen het gewijde en ongewijde worden kon.

9275 Hoe oneindig veel dankte Attica en Hellas aan het machtige genie van den Attischen
 kunstenaar. Het kan verwondering baren, dat er van het leven van zulk een man maar
 zoo uiterst weinig bekend is. Dit echter is het geval met dat van alle kunstenaars
 der oudheid en er bestaat daarvoor een zeer natuurlijke reden. De kunst werd
 9280 beschouwd als handwerk en daar alle handwerken in de oudheid zeer weinig in achtung
 stonden, zoo genoot de kunstenaar, schoon de Helleen hem de bevrediging dankte zijner
 hoogste behoeften, toch slechts een gering maatschappelijk aanzien. Geen welgeboren
 Helleensch jongeling, die zijn verstand gebruikte, - aldus lezen wij bij twee oude
 9285 schrijvers Plutarchos1) en Lucianos2), - gevoelden bij den aanblik van den
 Olympischen Zeus of de werken van Polykleitos den lust om zelf ook kunstenaar te
 worden. Dit was een vooroordeel uit den ouden ridderlijken tijd, dat zelfs de glorie
 der Attische democratie nog eeuwen lang overleefde. Phidias kwam door zijne
 verbinding met Perikldes iets meer op den voorgrond dan andere kunstenaars; toch werd
 ook hij nog gerekend tot die groote massa van handwerkslieden, wier
 levensbijzonderheden, verklaarbaar genoeg, slechts weinig belangstelling konden
 9290 inboezemen.
 Heeft echter de kunstenaar zich wel te beklagen, dien wij nog na twintig eeuwen zóó
 kunnen leeren kennen uit zijn werken? Nog is het ons volkomen duidelijk wat Phidias'
 kunst in zijn tijd en voor zijn volk geweest is. Zij stond aan het eind eener
 9295 duizendjarige volksontwikkeling als een rijpe vrucht van den Helleenschen en
 Attischen geest, gekoesterd in een tijdvak van de hoogste ontwikkeling van nationale
 levenskracht, voldoende zoowel aan de meer praktische als aan de hogere behoeften
 van zijn volk. Alles scheen te moeten samenwerken om haar op een gegeven oogenblik
 mogelijk te maken.

9300 Het was dan ook slechts in eene spanne des tijds, dat dat. produkt van zooveel eeuwen kon tot stand komen. Spoedig trad een teruggang in, waarbij alle voorwaarden en omstandigheden, die daartoe hadden samengewerkt, in betrekkelijk korten tijd verdwenen. De stormen braken los, wier nadering reeds onder het werk zelf zich had aangekondigd³) en een der eerste slachtoffers was de kunstenaar zelf. Het was ongeveer zeven jaren na de voltooiing van het Parthenon, - Phidias was ongetwijfeld

9305 nog slechts kort uit Elis teruggekeerd, - toen een aanklacht tegen hem werd ingediend, dat hij een deel van het goud, dat voor het beeld van Athena Parthenos bestemd was, zou ontvreemd hebben. Op aandrijven van Phidias' vijanden zette een zijner vroegere werklieden Menon, - wie zegt u dat de meester, zooals later Michel

9310 Angelo, niet een zeer streng heer voor zijn ondergeschikten geweest is? - zich op de markt neder, het volk smeekende, dat men hem bescherming zou verleenen, daar hij iets omtrent Phidias had aan te brengen, doch zonder dat niet durfde. Het volk zegde die toe en zoo trad Menon tegen zijn vroegeren meester op. Met die beschuldiging van diefstal echter was men niet gelukkig. Het goud immers kon van het beeld worden afgenomen en Perikles noodigde de aanklagers uit het na te wegen. Toch kwam Phidias

9315 hiermee niet vrij. De woede tegen hem werd vooral gaande gemaakt, omdat hij op het schild der Parthenos zichzelf en Perikles onder de Halfgoden had afgebeeld, die tegen de Amazonen streeden. Phidias werd naar de gevangenis gevoerd, waar hij door ziekte gestorven is. Menon verkreeg tot belooning vrijdom van alle staatslasten en werd door het volk onder bijzondere bescherming der tien strategen (legeraanvoerders)

9320 gesteld¹). Het was in Elis, dat de nagedachtenis des grooten kunstenaars werd in eere gehouden, - zijn nakomelingen werden daar met het erfelijke eeraamt bekleed om voor het onderhoud van het groote Zeusbeeld zorg te dragen (als Phaidrunten). De aanval op Phidias was hoofdzakelijk slechts een proef geweest om te zien, hoe het met de stemming des volks ten opzichte van Perikles gelegen was. Het was er door de

9325 wijze waarop men Menon liet optreden ook op aangelegd, de ijverzucht des volks tegen Perikles gaande te maken. Wat beteekende die zoo hoog geroemde heerschappij der gemeente, als men iemand, die zich tegen haar vergrepen had, niet durfde aanklagen, omdat hij de vriend van Perikles was? Het Attische volk had thans door Phidias te doen gevangen nemen en Menon te beloonen, duidelijk getoond, dat het tegenover

9330 niemand van zijn hoog gezag afstand zou willen doen en het terrein scheen thans geschikt tot den verderen aanval. De tooneelspeler Hermippos diende een aanklacht in tegen Aspasia, wegens goddeloosheid en de misleiding van vrije Atheensche vrouwen, die zij, - dezen uitleg gaf men er aan dat zij vrouwen en meisjes tot onderrichtenden omgang bij zich ontving, - om Perikles op schandelijke wijze ter wille te zijn tot

9335 zich gelokt zou hebben. Daarop nam het volk op voorstel van Diopethes een besluit, dat godloochenaars en zij die zoogenaamd onderrichtinggaven omtrent bovennatuurlijke dingen op de strengste wijze gerechtelijk zouden vervolgd worden. Men doelde hierbij op Anaxagoras en dit moest weer terugslaan op Perikles. Ten slotte werd ook tegen dezen onmiddellijk een besluit genomen. Op voorstel van Drakontidas, - eenigszins

9340 gewijzigd door Hagnon, - zou hij eene extra-verantwoording wegens zijn beheer van gelden moeten afleggen. Een belangrijke rol speelde bij dat alles ongetwijfeld kleingeestige ijverzucht. Die aldus verheven werkman Phidias was zeer natuurlijk het voorwerp van veler jaloezie; hij had het zelfs gewaagd zich en zijn vriend met Halfgoden op één lijn te stellen;

9345 en hoe zou Perikles zelf voor den nijd verschoond hebben kunnen blijven? Toch waren die mannen, die daar in gesloten phalanx tegen Perikles en al wat met zijn richting samenhang, optraden, - hoeveel boosaardige kwaadwilligheid zij ook aan den dag mogen hebben gelegd, - niet in de eerste plaats bewogen door zelfzuchtige hartstochten. Hermippos was, zooals werd opgemerkt, een man van oprecht conservatieve

9350 geestesrichting, Diopethes een godsdienstig ijvenaar, Drakontidas, zoo het schijnt, een verklaard vijand der democratie. Het was de geheele richting van het oude Athene, die hier krachtig tegen de nieuwere optreedt; het was om zoo te zeggen de richting van het oude huis van Erechtheus tegenover die van het Parthenon. Dat oude Athene heeft niet over het nieuwe gezegepraald. Wel kon Perikles Anaxagoras

9355 slechts redden door hem uit de stad te verwijderen, doch Aspasia werd vrijgesproken en buiten twijfel, - al wordt ons dat niet meegedeeld, - ook hij zelf. Met dat al echter was de tijd, waarop het Attische volk zich onbevungen door den Olympiër leiden liet, voor goed voorbij, en ongetwijfeld waren thans velen tot de overtuiging gekomen, dat die nieuwe hoogere geestesrichting voeren moest tot verzaking der Goden.

9360 Inmiddels was ook, - en hoe kon het anders? - de spanning tusschen Athene en de Peloponneiërs weer toegenomen. Tal van botsingen waren ontstaan en de toestand was van dien aard geworden, dat, wilde Athene zich op zijn hoog standpunt handhaven, de oorlog onvermijdelijk was. Het was vooral Perikles die meende, dat men het daar thans op moest laten aankomen. Athene was nooit beter in staat dien te voeren dan toen;

- 9365 verbazend waren de hulpmiddelen waarop het rekenen kon, bijna onaantastbaar hare positie. Nog waren van den dertigjarigen wapenstilstand1) slechts veertien jaren verlopen, toen de oorlog met de Peloponnesiërs opnieuw uitbrak.
- Velen meenden in Athene, dat Perikles vooral tot den oorlog gedreven had, omdat hij hoopte, daardoor zijn geschokt aanzien weder te herstellen, daar het volk dan zijn krachtige leiding minder dan ooit zou kunnen ontberen. Wie zal zeggen, dat dergelijke overwegingen niet mede van invloed kunnen geweest zijn, al waren zij buiten twijfel niet de hoofddrijfveer. In ieder geval nam juist onder den oorlog de ontstemming tegen Perikles zeer toe; men gevoelde zich gedrukt door de lasten daarvan en keerde al zijn misnoegen tegen den man, op wiens raad men hem had aangevangen. Hij beliep
- 9370 een geldboete en werd, nadat hij jaren lang achtereen strateeg geweest was, uit het opperbevel verwijderd. Wel werd hij spoedig weer teruggeroepen en genoot hij in den laatsten tijd van zijn leven ook nog in andere opzichten eenige voldoening, maar toch was zijn tijd eigenlijk voorbij, toen een pest, die in die dagen te Athene groote verwoestingen aanrichtte, ook hem wegrukte (429 v. c).
- 9380 Het is een droevig schouwspel, te zien hoe alles wegzinkt, wat eenmaal de kracht van Perikles had uitgemaakt of den grooten staatsman met hoop vervuld had. Er is na dezen tijd weinig sprake meer van eene vrije burgerschap, saamgehouden en in een vaste richting gestuurd door ontzag voor geestelijke meerderheid en eerbied voor hetgeen men als hooger en beter erkent1). De democratie wil in de eerste plaats zich zelf
- 9385 zijn, en alles streeft uit elkander en dobbert heen en weer, nu naijver om zich toch vooral als opperste souvereine te doen gelden, de gemeente geheel beheerscht en alles wat op een oogenblik toelacht, onmiddellijk met hartstocht gevolgd wordt. Men wijte toch vooral niet te veel aan enkele personen. Kon een Kleon of Hyperbolos aan het volk geen leiding geven, wie Avas daartoe in staat, nu immers reeds den Olympiër de scepeter bijna uit de handen zonk? Met de beste verwachtingen was Perikles den oorlog te gemoet gegaan; als het Attische volk zich weet te beheerschen, als het tegen geen inspanning opziet, maar zich ook weder niet tot nuttelooze ondernemingen laat
- 9390 verleiden, die zijn krachten te boven gaan, zal het ontegenzeggelijk zegevierend uit den strijd komen! Edoch, het Attische volk beheerschte zich niet, het morde over inspanningen, het wierp zich in nuttelooze ondernemingen, die iets bekoorlijks hadden voor de phantasie, doch de beste volkskracht opteerde en - straffeloos kon het tegen de door Perikles voorgeschreven regelen tal van fouten begaan, zoo verbazend waren zijn hulpbronnen; doch het beging er zoo velen, dat ten laatste de Peloponnesiërs in de stad kwamen, de lange muren gesloopt werden en zijn vloot voor zijn oogen verbrand
- 9400 werd, terwijl ook het Attische bondgenootschap was uitéén gevallen en de Klein-Aziatische Hellenen onbeschermd tegenover de barbaren stonden. Alles was te niet gegaan wat eenmaal de ziel van den Athener met zulk een hoog gestemd zelfgevoel vervuld had.
- Dat vooral ook in het achterhuis van Athena's tempel de gevolgen van de rampen, die de stad troffen, diep gevoeld werden, spreekt wel van zelf. Wij hebben, zooals wij zagen, nog tal van schuldbekentenissen van geleend heilig geld en vervallen rente; zij loopen vooral over dezen tijd. Reeds in het begin van den oorlog ving men rnet dat leenen aan en later aerhaalde zich dat onophoudelijk; natuurlijk werd de
- 9410 indenniteit om het voorstel tot zulk een leening te doen dan telkens gevraagd en gekregen. Zoo smolten de schatten op den burcht steeds meer en meer in. Na eenigen tijd verlangde men, zoo het schijnt, den rentevoet. Ten laatste werd, wat er inkwam, onmiddellijk tot leeningen gebruikt. Reeds in het begin van den oorlog had men bepaald, dat ten minste de 1000 talenten onaangeroerd zouden blijven; een voorstel ook daarvan te leenen werd op doodstraf verboden, behalve voor het geval dat een
- 9415 vijandelijke vloot de stad naderde; evenzoo werden 100 schepen aangewezen, die slechts in dat geval mochten worden uitgerust, en dan van dat geld. Na kwam later, ook al naderde nog geen vijandelijke vloot, de nood verschrikkelijk aan den man. Die bedreiging van doodstraf werd opgeheven; de schepen werden tot andere doeleinden gebruikt; de 1000 talenten werden aangesproken. Evenmin konden ook de kostbaarheden der Godin op den duur ontzien worden. Langen tijd heeft men van deze schatten de handen afgehouden, ja er kwam zelfs - de inventarissen, die wij er nog van bezitten, brengen ons daarvan op de hoogte, - nog al wat bij. Dit houdt op; enkele stukken verdwijnen; de laatste post van den laatsten inventaris van de schatten des Proneos onder deze regeling luidt, dat alles aan den Hellenotamiën, voor het voeren van den
- 9425 oorlog dus, was overgedragen: 'blijft over één gouden krans, gewicht zooveel.' Wat met de kostbaarheden van den Proneos geschiedde, geschiedde buiten twijfel, - al missen wij daarvan over dien allerlaatsten tijd de inventarissen, - ook met die van de Hekatompodos en het Parthenon. Zoo vervloeiden Athene's rijkdommen en, nu de zeeheerschappij was te gronde gegaan, was alle hoop op volledig herstel geheel
- 9430 vervlogen. Ook de stoffelijke voorwaarden, die eens Phidias' kunstwerken mogelijk

gemaakt hadden, waren verdwenen. Meermalen werden later nieuwe financiële regelingen getroffen; er werden wederom inventarissen opgemaakt, - ook daarvan bezitten wij er niet weinige, - en werkelijk heeft men op sommige tijden heel wat kostbaarheden bij elkaar gebracht, - een schat echter, die ook maar eenigszins in vergelijk kon komen met dien, welken zij gehad had, kreeg de Schutzgodin nimmer weder. Diep werd ook deze in het ongeluk van haar volk betrokken.

9435 Doch de macht van den ondergang greep nog oneindig dieper. Niet ten onrechte hadden de vijanden van Perikles hunne aanvallen tegen Anaxagoras gericht. Werkelijk was de nauwe aanraking waarin de verlichtere godsdienstige denkwijze met de strengere wijsbegeerte trad, voor den volksgodsdienst zeer gevaarlijk. Het behoud gevoelt in dergelijke zaken gewoonlijk oneindig juister dan de vrijere richting. Een der wijsgeerige scholen van dien tijd, die van de Zuid-Italiaansche stad Elea, was al zeer duidelijk in strijd met den volksgodsdienst. Haar stichter Xenophanes trad zelfs met zekere felheid tegen het oude veelgodendom op, en hebben, zoo het schijnt, de andere Eleatische wijsgeeren zich daarover minder uitgelaten, dan was dat niet onwaarschijnlijk, omdat zij zich over zulke zaken niet zoo warm meer maakten. Een der voornaamste dier Eleatische wijsgeeren was Zeno, die ook in Athene geleefd heeft en daar, zooals wij weten¹⁾, omgang met Perikles had. Xenophanes beweerde, om eens iets te noemen, dat als de koeien, leeuwen en paarden handen hadden, zij de Goden als leeuwen, koeien en paarden zouden afschilderen. Hoe valt daarmee alle bodem weg tegelijk voor den geheelen Griekschen godsdienst en de geheele Grieksche kunst! - Steeds meer heeft later de wijsbegeerte de beste intellectuele krachten aan den volksgodsdienst onttrokken en die wijsgeeren, die niet met dezen braken, vatten hem toch niet op in zijn ware karakter. Was het wonder, dat hij steeds meer aan zijn natuurlijke neiging toegaf om den standaard van het goddelijke te verlagen? Reeds Phidias ontzag zich niet zichzelf en zijn vriend op het schild van den Parthenos onder de Halfgoden te plaatsen. Op dien weg behoefde men slechts verder te gaan om bij de platte menschenvergoding van het Romeinsche keizerrijk aan te landen. En werkelijk daalde thans de Godenwereld steeds meer tot het peil van die der menschen, zoodat ten laatste het verheffen van een mensch tot God een zeer gewone zaak werd. Ook de geschiedenis van het Parthenon en zijn feest vertoont ons den Griekschen volksgodsdienst in die richting. Op het eind van de -ie eeuw v.C. nam het Atheensche volk een besluit, dat Antigonos en zijn zoon Demetrios als Goden zouden vereerd worden met offers, spelen en een optocht en dat hunne beeltenissen zouden voorkomen in het borduurwerk op het prachtgewaad der Godin, den peplos, nevens haar en Zeus zelf, als goddelijke deelnemers aan den strijd tegen de Giganten. Toen vonden velen daar nog iets zeer stootends in; het gold voor een Godsoordeel, dat er bij den optocht door een windvlaag een groote scheut in het pracht-gewaad kwam, en als een straf der Goden werd een zware ijzel beschouwd, waardoor boomen en veldgewassen veel schade leden. Al dergelijke gevoelens zijn later afgestompt. Reeds echter eeuwen voordat het zóóver gekomen was, betrekkelijk kort na Athene's hoogsten bloei, toen die teruggaande beweging van den volksgodsdienst nog slechts in haren aanvang was, reeds toen schonk deze den kunstenaar niet meer zulke verheven en strenge idealen van het goddelijke als eenmaal in den tijd van Phidias.

9475 Toch was met dat al de scheppende kracht van den Helleenschen en Attischen geest nog op verre na niet uitgeput. Vooral ook de Grieksche beeldende kunst ontvouwt steeds nieuwe kracht en heerlijkheid te midden van al het godsdienstig, staatkundig en maatschappelijk verval, te midden van alle stoffelijke en zedelijke ellende, die na dat tijdvak van hoogsten bloei in zoo ruime mate Hellas' en Attica's deel werden.

9480 Eenmaal door de macht van nationale en godsdienstige bezieling op een hoog standpunt gebracht, wist zij zich te handhaven en ontwikkelen, zelfs zoo dat zij in menig opzicht eerst thans hare hoogste volmaking bereikte. Ook onderging zij den invloed der tijdsveranderingen in enkele richtingen zelfs in haar voordeel. Bij Phidias was de kunst nog meer middel dan doel. Hij wilde de Goden van den Olympos aan zijn tijdgenooten als voor oogen stellen en hij gaf hun een hemelsch schoone gestalte, omdat hij zonder deze geen Godheid denken kon. Dat was buiten eenigen twijfel het meest ernstige standpunt, dat een kunstenaar kon innemen. Toch was voor zijn opvolgers een nieuwe baan van vrije ontwikkeling ontsloten, nu zij over het geheel niet meer zoo door dergelijke hooge opvattingen bevangen waren. Bij de latere kunstenaars wordt het schoone zelf het voorname doel en, waar Phidias met machtige trekken had aangegeven, ontwikkelden en verfijnden zij; verbazend werd de rijkdom van schoone vormen, nu deze meer om hun zelfswil, dan om de Godengestalten, die men had af te beelden, gezocht werden. Had verder Phidias getracht het verschillende karakter der Goden ook in lichaamsvormen, houdingen en gebaren weer te geven, zijn ziel werd te zeer beheerscht door het algemeene ideaal van teruggetrokken goddelijke majesteit, dan dat hij ver op dien weg van specialiseering kon voorgaan. Thans nu de Godenwereld

9495

die der menschen dichter naderde en haar veel meer in alle opzichten gelijkvormig werd, kon zij ook weder veel gemakkelijker de vertolking van deze laatste worden in al hare bonte verscheidenheid, terwijl er nog langen tijd idealisme genoeg overbleef
9500 om den kunstenaar naar verheerlijking van de gestalten, die de natuur oplevert, te doen streven. Eerst thans werd Aphrodite de echt vrouwelijke schoonheid vol levensgloed, die zij naar haren aard wezen moest, Apollo de krachtige, fiere jongeling, bij wien alles spreekt van edel zelfgevoel en geestelijke kracht, Dionysos de meer weekelijke, wiens schoonheid zweemt naar het vrouwelijke, gelijk Hera glanst
9505 in hare hoogheid als matrone, Athene in strenge jonkvrouwlijkheid). Eerst thans werd in één woord de Grieksche kunst in vollen omvang diegene, die de heerlijkheid der menschelijke verschijning in haar onuitputtelijken rijkdom van schoonheid voor altijd aan ons geslacht geopenbaard heeft.

Doch aan den aanvang van dat alles staat die machtige Attische kunstheros. Hij was
9510 het, die de beeldende kunst het eerst hare ware roeping leerde, de natuur te vertolken door haar te idealiseeren; door hem vooral behaalde de mensch eene nieuwe overwinning op de natuur, leerde hij haar kennen en geestelijk beheerschen; en indien werkelijk de Grieksche kunst de volgende geslachten meermalen tot verjongd leven heeft opgewekt, dan was zij daartoe vooral in staat gesteld door den stempel, dien
9515 hij er op gedrukt heeft. Daarom, - omdat de Grieksche kunst, gelijk zij door Phidias werd, onzen nieuweren tijd zoo machtig bewogen heeft, omdat de meester een Michel Angelo en Raphaël bezielde, zij het vaak slechts door de verste afschaduwingen van hetgeen hij vermocht, - daarom voorzeker zou, ook al stonden de overblijfselen van zijn meesterstukken niet in het Elginroom van het Britsche museum, toch zijn geest
9520 nog onder ons voortleven, - al was hij dan voor ons niet veel meer dan een vage schim uit het verre verleden, waarvan wij maar niet op eene eenigszins bevredigende wijze zouden kunnen te weten komen, wat hij voor ons geweest is.

Leiden.

9525 A.E.J. HOLWERDA.

17 december 1886 **ONDERWIJS.**

In de "Ned. Spectator" neemt dr. A. E. J. Holwerda het op voor het Grieksch en zegt omtrent onze studeerende jongelingschap o.a.:
9530 "Er wordt over het algemeen veel te veel "gestudeerd"; vooral kon ons vaderland best wat juristen missen. Het is wel gebleken dat examina een hoogst onvoldoend middel zijn om ongeschikten te weren. Hoe menig dom jongeling wordt door zijn repetitor zoo opgepoetst, dat de faculteit tegen wil en dank hem wel moet aannemen? Ook het gymnasium kan in dit opzicht niet alles, doch zeker meer dan de universiteit. Hoeveel
9535 van de klachten van overlading hebben daarin haar grond, dat geheel ongeschikten gaan studeeren? Het bestijgen van den Parnasus kost in Nederland reeds geen moeite meer, - ook op dien berg ligt een "tandradbaan"- nu nog maar de wetenschap en wij zullen klein worden door het omgekeerde van datgene, waardoor de Grieken groot geworden zijn die immers hun meesterschap in de kunst en hun betrekkelijk hooge ontwikkeling in de
9540 wetenschap door onvermoeide, diep ernstige inspanning verkregen hebben".

15 januari 1895 **Kon. Academie v. Wetenschappen.**

De letterkundige afdeling hield heden onder voorzitterschap van prof. Kern eene gewone vergadering in het *Trippenhuis* alhier. Ingekomen was een schrijven van den
9545 min. v. binn. zaken naar aanleiding van een schrijven van het Aardrijkskundig Genootschap, meldende dat de heer Van Limburg Stirum tot vertegenwoordiger van de Regeering voor het a.s. aardrijkskundig congres is benoemd. Voorts was ingekomen een schrijven van den heer Six, meldende dat hij, door het bereiken van den 60-jarigen leeftijd, tot de rustende leden overgaat.
9550 Eindelijk werd nog medegedeeld dat voor den wedstrijd in Latijnsche Poëzie 11 inzendingen waren ingekomen. Prof Allard Pierson had mededeeling gedaan, dat hij wegens ongesteldheid naar het buitenland was vertrokken en de vergadering dus niet kon bijwonen. Aan de orde was thans eene voordracht van den heer dr. A. E. S. Holwerda uit Leiden.

9555

Over het heiligdom en de mysteriën van Eleusis.

Spr. ving aan met eene beschrijving der plaats, waar het Eleusische heiligdom werd opgebouwd. Het was in den tijd van vier uren van Athene uit te bereiken en op een klein plateau ten zuiden van het heilige woud met de heilige bron gelegen. De tempels
9560 en andere gebouwen staken uit boven een geweldig bolwerk van steile rotsen en nergens krachtiger dan hier schenen den wandelaar de woorden te worden toegeroepen: "Houdt U verwijderd, Gij, Profanen."

9565 Nagenoeg niets is van de oude grootheid des tempels overgebleven en op zijne
 puinhoopen verrezen enkele hutten en een armzalig kerkje. Het in de vorige eeuw in
 Engeland gestichte genootschap van dilettanten liet enkele opgravingen verrichten.
 Men meende geheimzinnige kelders te ontdekken en dacht te kunnen vaststellen dat het
 9570 hoofdgebouw van het Eleusische heiligdom met zijne talrijke zuilen meer op een
 Egyptischen dan op een Grieksch tempel moest geleken hebben. Eerst van 1882 tot
 1893 werd de gansche heilige plek voldoende opgegraven op kosten van een Grieksch
 9575 archaeologisch gezelschap. Het werk geschiedde onder leiding van Philiass. Men vond
 vele beeldhouwwerken en inscriptiën en de grondslagen van de talrijke gebouwen zijn
 door deze opgravingen volkomen kenbaar geworden. Spr. vroeg in het bijzonder aandacht
 voor het hoofdgebouw. In de diepste diepten heeft men nog de grondslagen gevonden van
 het alleroudste gebouw der inwijdingen, het Telesterion, dat lang vóór de 6e eeuw
 9580 voor Christus gesticht werd. Dan onderscheidt men die van het vierkante gebouw met
 zijne 25 zuilen, den tempel, welke door de Perzen werd verwoest; vervolgens de
 grondslagen voor een nieuw Telesterion, waarvan de bouw in het tijdperk na de
 Perzische oorlogen, vóór Pericles, begonnen, maar niet voltooid werd. Van het groote
 9585 gebouw, in Pericles tijd opgetrokken, is thans de omtrek geheel bloot gelegd en
 evenzoo de fundamenten van de stoa, welke later aan het hoofdgebouw werd toegevoegd.
 Volgens Aristides is het Telesterion in de 2e eeuw na Christus verbrand. Om plaats
 voor het bouwwerk te vinden, moet men de rots gedeeltelijk hebben afgegraven. In het
 inwendige werden acht trappen in de rots uitgehouwen en aan de noordzijde moeten nog
 9590 twee kleinere tempels hebben gestaan. Ook na de opgravingen bleef de inrichting van
 het Telesterion echter een raadsel.
 Men wist door den schrijver, dat het voornaamste gedeelte het "Anaktoron" werd
 geheelen; maar men vond ook geschreven over "Anaktora" (meervoud) waaruit
 geheimzinnige stemmen klonken, die open on dicht gingen, waardoor het bij afwisseling
 9595 donker en licht werd en zoo voort. Van de "anaktora" kon men zich niet de geringste
 voorstelling maken. Intusschen werd ook na de opgraving de gedachte aan een tempel
 van Egyptischen bouw niet opgegeven, al wist men dat de zoldering gedeeltelijk open
 moet zijn geweest. Ook moet er nog plaats voor een tooneel worden gevonden, waar
 immer het mystieke drama werd opgevoerd; als de zitplaatsen voor de toeschouwers wees
 9600 men de trappen aan. Enkelen hebben gemeend uit Plutarchus te kunnen opmaken dat de
 Eleusische tempel twee verdiepingen heeft gehad; kortom, de opgravingen hebben de
 zaak nog duisterder gemaakt dan zij reeds was.
 Spr. stelde zich nu ten taak volgens de gegevens uit de schrijvers en de
 overblijfselen van den tempel te putten naar eene oplossing te zoeken en kwam daarbij
 9605 tot andere resultaten. Het "anaktoron" moet het eigenlijke tooneel zijn geweest,
 welker plankier waarschijnlijk ongeveer 3 meter boven den beganen grond werd
 aangebracht. En de trappen waren geene zitplaatsen maar boden standplaatsen aan, elke
 rij 20 cm. hooger dan de vorige, zoodat de toeschouwers goed over elkanders hoofden
 heen op het tooneel konden zien. Daarom ook werden de zuilen zoo ver van elkander
 9610 opgetrokken om het uitzicht op het tooneel zoo min mogelijk te belemmeren. Zij, die
 op het tooneel in het mystiek drama medewerkten, de priesters, kwamen door eene
 opening in het plankier uit de ruimte daaronder te voorschijn, want het tooneel was
 tevens de heilige plaats der inwijding, waar den bezoekers de heilige zaken werden
 getoond. Echter blijven nog deze vragen over: waartoe achter den tempel een platform
 in de rots werd uitgespaard; waarom een der trappen, welke daarheen leiden zoo
 9615 geringe helling toont; op welke wijze de ligging moet verklaard worden van den
 kleinen tempel in de onmiddellijke nabijheid van dat platform en steeds nog hoe men
 toch van "anaktoron" in het meervoud kon spreken.
 Doe antwoorden op deze vragen staan met elkander in het nauwste verband. Uit plaatsen
 bij Hesychius toont spr. aan, dat met "Anaktora" kleine draagbare tempeltjes werden
 9620 bedoeld, welke zich in het vaste tempelgebouw bevonden. Wanneer het "Anaktoron" voor
 de opvoering van het drama moest dienst doen, werden de draagbare tempeltjes van het
 plankier verwijderd; waren zij voor de ceremoniën weder nodig, dan droeg men ze
 weder daarheen. Begrijpelijk wordt het nu ook, dat men leest, hoe een priester soms
 uit een "Anaktoron" voor den dag komt; hij was dan namelijk in zulk een klein
 9625 tempelgebouwtje gezeten en kwam daaruit te voorschijn als de deur werd geopend.
 Terwijl de priester in den kleinen "Anaktoron" gezeten was, zong of riep hij
 somwijlen iets. In deze tempeltjes brandde licht, terwijl het tijdens de ceremoniën
 in het tempelgebouw overigens volkomen donker was. Werd dus eene deur van een der
 tempeltjes geopend, dan werd het geheele gebouw verlicht. Ook dit verklaart thans
 9630 menige tot heden duistere inscriptie.
 In deze "Anaktora" werden de geheime zaken bewaard en tijdens de groote mysteriën
 werden zij in optocht, op wagens naar Athene en van daar weder naar Eleusis gevoerd.
 Om deze nog al zware "Anaktora" naar buiten te brengen, hebben waarschijnlijk de

9630 bovenbedoelde trap met geringe helling en het platform gediend. Een verplaatsbare brug van 13 meters lengte, tusschen de deur en den achterwand van den tempel en het plankier van het tooneel zal het mogelijk gemaakt hebben de "Anaktora" weg te brengen, ook wanneer het tooneel voor de dramatische voorstellen dienen moet. En de kleine tempel aan den rand van het plateau kon dan tot bergplaats der "Anaktora" gediend hebben bij zulke gelegenheden. Van buiten gezien moet de Eleusische tempel

9635 geen indrukwekkend gezicht hebben opgeleverd; het was een laag, vierkant gebouw met blinde muren. Alleen ingewijden mochten den drempel overschrijden. Zoo kwam het dat op eene oude rekening, wegens reparatiën aan den tempel verricht en dateerende uit de vierde eeuw v. Chr., een post van uitgaven voorkomt als inwijdingskosten voor vijf werklieden. Naar Plutarchus aanwijzingen mag worden aangenomen, dat men in het gebouw

9640 dc wanden om zich heen beschilderd zag met tafereelen op de onderwereld en de eilanden der gelukzaligen betrekking hebbende.

Aan de hand der schrijvers on de nu verkregen kennis der beteekenis van verscheidene vroeger duistere uitdrukkingen geeft spr. thans eene beschrijving van de plechtigheid der Eleusische mysteriën zelve.

9645 Er bestonden zekere graden van inwijding: de hoogste was de aanschouwing der heilige zaken in de "Anaktora". Deze werden op een bepaalden dag den weinigen die dezen graad van inwijding hadden bereikt, getoond. Daaraan was dan voorafgegaan de wijding bij de kleine mysteriën van agrai; en even te voren was in den voorhof de heilige drank opdrongen; men had het heilige brood uit de heilige kist genomen, daarvan gegeten, en

9650 het weder in den heilige mand en uit deze weder in de heilige kist gelegd. De fakkeldragende priester had het schaapsvel der reiniging voor de voeten uitgespreid en men had daarop plaats genomen.

Door vasten on eene onderdompeling in de zee had men zich voorbereid, en dagen achtereen waren de kostelijkste offerdieren, enkele met gouden versierselen gesmukt,

9655 geslacht. De godinnen waren van Eleusis naar Athene gedragen en van daar, omstuwd door dichte menschendrommen, wedergekeerd te Eleusis. Het geroep en stemmengegons van hen, die opkwamen naar de heilige plaats, had van verre reeds geklonken tot aan den avond voor den gewichtigen dag. En op dien avond waren in het heilige woud reidansen uitgevoerd; was bij het schijnsel der fakkels het zoeken naar de liefelijke Kore nagebootst.

9660 En thans stroomde het volk den tempel binnen; men verdrong elkander om op de trappen eene goede plaats te veroveren; men herkende vrienden van vroeger en onderhield elkander op 't levendigst totdat het uur der mysteriën naderde. De zon daalt ter kimme; in het gebouw stijgen de schaduwen hooger en hooger en eindelijk is het

9665 volkomen duister. Men houdt den adem in. Door de opening in het plankier van het tooneel schiet een schijnsel van fakkels omhoog; de Eleusische priesterschap, in vol ornaat, verschijnt met de hierophanten aan het hoofd, gekleed in lang slepend gewaad, het over de schouders golvend hoofdhaar saamgebonden door een diadeem. Zij zijn de nakomelingen van den held, die eenmaal zelfs tegen den koning der stad, Erechtheus, ten strijde durfde trekken. De aanwijzingen der hierophanten zijn ingevingen der Godheid zelve; zij hebben hunnen burgerlijken naam voor immer afgelegd.

9670 Stigtig langzaam schrijden de priesters over het tooneel; heilige ceremoniën worden verricht; verklarende woorden worden door den hierophant gesproken, de wierrook vult de ruimte en blijft omhoog in nevelen zweven, waarin het fakkellicht spookachtig speelt.

9675 Er klinkt plechtstigtig gezang en de menigte antwoordt naar korte formulieren uit twee tot drieduizend monden.

En op den dag van het mystieke drama stijgen andere gestalten uit de opening in het plankier te voorschijn. Men ziet Zeus en Pluto, die da beminnelijke Kore rooft. De bedroefde moeder gaat het verloren dochttertje zoeken. Hartverscheurende klaagliederen doen bare smart mede lijden. Men leefde het leven der Godheid zelve mede en men leerde den adel der moedersmart.

9685 Een geweldige slag op een klankbord wordt het sein, waarop de kleine stoet zich naar een bepaald punt beweegt. Hermes komt op, die het meisje zelf, Kore, bij hare moeder terugbracht. Het gewicht der diepste smart wordt van de ziel gewenteld.

En op den dag der hoogste plechtigheid nemen slechts de weinige ingewijden, de uitverkorenen op de trappen plaats; uit de "Anaktora" klonken geheimzinnige stemmen; nu en dan werden uit die tempeltjes brandende fakkels omhoog geheven, voor een wijle

9690 licht verspreidend in de duisternis; dit alles voorloopig echter achter een doorschijnend gordijn. Eindelijk werd dit weggeschoven en de hierophant verscheen, die de tempeltjes langs schrijdende den ingewijden de heiligen zaken toonde, waarover geen Helleensche mond immer aan het nageslacht heeft verklapt.

Op deze innigste plechtigheid volgde nog eene slotvoorstelling, voor allen

- 9695 toegankelijk. Dan werd onder meer eene waterkruik op tooneel leeg gestort en de priesters prevelden gebeden. Het heilige mysterie van Eleusis was ten einde en men aanvaardde onder den indruk der plechtigheid den terugtocht naar het woelige Athene.
- 9700 De boeiende rede des heeren Holwerda werd met applaus ontvangen, waarna de heer Land nog opmerkte dat ook bij de Grieksche kerk de bedienaars steeds blijven staan, zoodat het staan der toeschouwers op de trappen ook niet vreemd behoeft te schijnen. De heer Tiele meende dat niet is dat er praedicatiën of iets dergelijks bij de Eleusisische mysteriën werden gehouden.
- 9705 De inleider antwoordde dat men niet te veel vast moest houden aan het modi begrip praedicatie; er zijn echter plaatsen te vinden waaruit blijkt dat er wel geproken werd. De vergadering werd vervolgens, na rondvraag, gesloten.
- 9710 8 april 1896 **Bij kon. besluit is dr. A. E. J. Holwerda leeraar** aan de hogere burgerschool met vijfjarigen cursus te Leiden, benoemd tot hoogleeraar in de faculteit der letteren en wijsbegeerte aan de Rijks-universiteit te Leiden, om onderwijs te geven in archaeologie en oude geschiedenis.
- 9715 30 april 1896 **Historische wetenschappen.** Hedenmiddag te twee uur aanvaardde dr. A. K. J. Holwerda het hoogleeraarsambt in de faculteit der letteren aan de Hoogeschool te Leiden, met eene rede, uitgesproken in het groot auditorium der academie, over: "de Historische wetenschappen, in het bijzonder die der klassieke oudheid; hare zelfstandigheid en beteekenis".
- 9720 Heeft elke tijd zijn overheerschende geestesrichting, de onze mag wel het tijdvak der natuurwetenschappen worden genoemd. Toch ligt daarin eene eenzijdigheid waardoor tot nog toe ook de groote beteekenis der historische wetenschappen veel te weinig gewaardeerd is geworden. Tot die historische wetenschappen rekende spreker alle, welke zich met godsdienst, taal, kunst, letteren, Staat en maatschappij bezig houden.
- 9725 De kracht en omvang dier wetenschappen is vooral toegenomen sinds het midden der vorige eeuw, het heeft aan het historisch waardeeren moeite gekost, om zich baan te breken. Herinnerd wordt aan de mannen, die zich op dit gebied, verdienstelijk hebben gemaakt. Allereerst aan hem den inderdaad buitengemeenen man, den eerste die in dezen een richting aangaf, Jakob Perizonius, die een hoofdbeginsel van historische critiek ontdekte. Na hem wordt aan Niebuhr gedacht, terwijl reeds voor dezen Johan Joachim Winckelmann het denkbeeld opvatte eener kunstgeschiedenis in haren vollen omvang. Daardoor werd de geest vrijgemaakt van de macht van het rationalisme, in staat gesteld om zich vrijer te bewegen en ontwikkelde zich de genetrische verklaringwijze en de vergelijkende methode.
- 9730 Dat karakter der beweging is merkwaardigerwijze voor vele mannen der natuurwetenschap verborgen gebleven. De natuurwetenschap wilde haar methode ook aan de historische studiën opdringen en er zijn er geweest, comte Buckel, die door die kortzichtigheid geslagen zgn. Het ignorabimus van Du Bois Raymond was ketterij voor de natuurwetenschappelijke rechtzinnigheid. Ottokar Lorenz trachtte de studie der historie ia het rechte spoor te leiden. Men heeft gewild ook op het gebied der natuurlijken wetten te doen waarnemen en gelden, maar door dit vooropgezet begrip moet natuurlijk zoowel de voorstelling der feiten als de gansche methode zeer veel lijden. Spreker toont aan, dat het vinden van wetten niet het een en al der wetenschap kan zijn, dat haar doel moet wezen, verschijnselen te verklaren. Daar zijn
- 9745 verschijnselen, wier ontstaan en bestaan moeielijk te doorgronden zijn en waarbij men niet aanstonds naar wetten zal gaan zoeken. Toeval is er niet. Maar niet alles is onder een algebraische formule te brengen. Veel zal nog aan het licht gebracht kunnen worden, maar tot zoolang tot over tienduizenden van jaren ignorabimus. Daarna stelt spreker in het licht wat de historische wetenschappen hebben te danken aan de
- 9750 classieke philologie, hoe het historisch onderzoek in hare school is opgegroeid. Tekstcritiek heeft hierbij uitnemend diensten bewezen. De antiquiteiten der oude philologen was reeds eene beschavingsgeschiedenis. De moderne historiestudie wortelt in de beoefening der oude geschiedenis. Maar de latere studiën, vooral de archiefstudiën, betalen de bewezen diensten met woeker terug.
- 9755 Tot de toongevende wetenschappen behoort een oudheidsstudie, de archaeologie. Hoewel men zich ook daarbij voor eenzijdigheid heeft te wachten, zij heeft zich in de laatste dertig jaar tot een model van eene exacte historische wetenschap weten te ontwikkelen, vooral wat betreft het eerste onderzoek naar de feiten, zoo door opgravingen, de kennis van oude munten, de stijl van oude kunstwerken, waarbij men
- 9760 zich van allerlei hulpmiddelen bediende. Daardoor komt het onderzoek op vasten bodem.

- Er is door de archaeologie aan de gansche studie der klas[s]ieke oudheid een nieuwe levenskracht ingeblazen. De inscriptiën bewezen daarbij uitnemende diensten. Kn deze worden weer verklaard door de kennis van zeden en gewoonten. Door de archaeologie zijn tal van volken als uit de dooden voor ons opgestaan. Uit de brokstukken der oude beschaving komt langzamer als 't ware eene wereldgeschiedenis voor ons aan 't licht. Er komt zoo langzamerhand leven in alles, wij leven zelf mee, de harmonie om ons schept harmonie in ons. De historische wetenschappen zijn in den grond der zaak eene anthropologie. Het menschelijke is voorwerp van onze belangstelling. En dat menschelijke openbaart zich op verschillend gebied, waarom de mensch hier op zeer onderscheiden terrein stof voor zijn geestesbehoeften kan vinden.
- De historische wetenschap staat dus naast de natuurstudie en ontleent ook beteekenis aan den drang van tijdelijke omstandigheden; de profeten van Israëel, de kunstenaars van Hellas, de rechtsgeleerden van Rome behooren voor ons niet tot eene uitgeleefde geologische formatie, zij leven voor ons. Bovendien geen natuurwetenschappelijke theorie kan tot algemeene wereldphilosophie worden verheven. Laten wij toch inzien, dat het geestelijke leven des menschen niet zonder de hulp onzer historische wetenschappen kan worden verstaan. Men wachte zich in dezen voor een plat rationalisme, waarvoor men buigt als voor eene nieuwe openbaring van de 19e-eeuwsche natuurwetenschap. En dan waarschuwt spr. ten slotte tegen het rationalistische zuurdesem in een ander opzicht.
- Het practische nut is niet zoo verheerlijkt. 't Is alles nuttigheid. Maar dat is toch niet het antwoord op de vraag: waarom wetenschap? wel dit, om te gehoorzamen aan eene machtige drijfkracht in ons, en het besef, daarmee in overeenstemming te zijn, bevredigt ons. Mocht ooit de verdooving van het utilisme onze beschaving aantasten, dan zal ze herleven als zij van Hellas leest, wat het zeggen wil, kunst en wetenschap om haar zelfs wil te beoefenen.
- Met de gebruikelijke toespraken aan curatoren, professoren en studenten besluit spr. zijne rede.
- 7 juli 1898 **Bij kon. besluit: is de hoogleraar in de faculteit** der letteren en wijsbegeerte aan de rijks-universiteit te Leiden dr J. van Leeuwen jr., ontheven van onderwijs in de Grieksche oudheden, en is de hoogleeraar in de faculteit der letteren en wijsbegeerte aan die universiteit dr A. E. J. Holwerda, alsnog belast met het onderwijs in de Grieksche oudheden.
- 4 maart 1899 **Ondertrouwd:**
Dr. A. E. J. HOLWERDA, *Hoogleraar te Leiden*, Weduwnaar van Mevrouw N. JONKHEID, en
C. L. A. JONGKINDT CONINCK, Weduwe van den WelEd. Gestrengen Heer D. LA GRAPPE DOMINICUS.
Leiden, 2 Maart 1899 [Getrouwd op 16 Maart 1899.]
- 7 maart 1899 **Het Bestuur van het Philologisch Studiefonds,** gevestigd te Utrecht, noodigt, sedert den aanvang van het laatst voorafgaand Studiejaar, gepromoveerde Doctoren of Doctorandi, studeerende of gestudeerd hebbende aan eene Nederlandsche Universiteit, die in aanmerking wenschen te komen voor eene uitzending naar Rome, Athene of eene andere door het Bestuur aan te wijzen plaats, onder genot van een stipendium tot een nader te bepalen bedrag, uit, zich aan te melden bij den gedelegeerde hunner Universiteit vóór 1 April e.k. Gedelegeerden zijn: voor Leiden Prof. HOLWERDA; voor Amsterdam Prof. VALETON; voor Groningen Prof. BOISSEVAIN; voor Utrecht Prof. v. d. VLIET.
- Art. 16 der Statuten: "Uitgezonden kunnen worden Nederlanders, Student zijnde of geweest zijnde aan eene der Rijksuniversiteiten of aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam."
- "In de eerste plaats komen in aanmerking Doctoren of Doctorandi in de klassieke letteren, daarna ook Doctoren of Doctorandi, de vakken beoefenend, genoemd in Art. 42, 5° letter d en Art. 45, 5° letter e der Wet op bet H. O."
- J. V. D. VLIET, *Secretaris* Phil. Studiefonds.
- Betreffende een lezing bij de Teylers Stichting in Haarlem, 14 februari 1900 zie <http://nha.courant.nu/issue/HA/1900-02-17/edition/0/page/1?query=holwerda>
- 17 april 1900 [...] **de voortgezette vergadering der Oude Gesch.** en Archael. sprak Dr. J. Berlage uit Gorkum over: "Een Romeinsche burcht in Germanië," terwijl Dr. J. H. Holwerda Jr. uit Leiden het woord voerde over: "Delphi," die beiden hun leerzame en boeiende voordracht door teekeningen en kaarten

verduidelijkten en toelichtten.

- 9830 4 januari 1901 **De Tijdspiegel van Januari bevat: Dr. J. H. Holwerda Jr., Delphi;**
- 14 december 1901 **Aan prof. dr. A.E.J. Holwerda.**
WelEd. Hooggel. Heer,
- 9835 Naar aanleiding van uw schrijven in het "Algemeen Handelsblad" dd. 7 Dec. jl., acht ik het wenschelijk nog slechts een enkel woord tot u te richten. Het komt mij voor, dat eene verdere wisseling van gedachten tusschen u en mij over en het doel der Musea in het algemeen volkomen nutteloos is. Onze meeningen loopen in deze te zeer uiteen. Eene nadere uiteenzetting mijner meening acht ik bovendien overbodig, aangezien de organisatie der meeste Musea zich reeds geheel beweegt in de richting, in mijn
- 9840 schrijven dd. 30 Nov. jl. ontvouwd. Bijna in alle Natuurhistorische Musea zijn de verzamelingen reeds in twee afdeelingen gesplitst, in eene voor het groote publiek ("Show-collection" of "Schau-Sammlung") en in eene tweede voor de mannen der wetenschap.
- Ook beheerders van Ethnographische Musea volgen reeds dit beginsel. Althans de directeur van het Rijks Ethnographisch Museum schrijft in zijn omvangrijk werk: (Dr. 9845 Schmeltz "Ethnographische Musea in Midden-Europa". Verslag eener studie-reis. Leiden, E. J. Brill. 1896), sprekende over de "Anthropologisch-Ethnographische Abtheilung des K. K. Naturhistorischen Hofmuseums" te Weenen (l. c. p. 52): "Het bestuur heeft eene scheiding bewerkstelligd tusschen de voorwerpen, die geschikt zijn voor het publiek ten toon gesteld te worden en die, welke meer speciaal voor den man van 't vak van
- 9850 belang zijn. Deze maatregel, die in Musea voor Natuurlijke Historie reeds lang in toepassing is gebracht, doch, voor zoover mij bekend, hier voor het eerst in een Ethnographisch Museum, verdient alleszins navolging." (Ik spatieer.) Aan deze uiting van dr. Schmeltz hecht ik, met het oog op de toekomst van het Rijks Ethnographisch Museum, inderdaad groote waarde.
- 9855 Waar toch de splitsing der verzamelingen, in bovenbedoelden geest eenmaal door vakmannen en beheerders van Musea in beginsel is aangenomen — daar kan de keuze van de plaats, waar de groote openbare Rijks-Musea moeten worden gevestigd, — zoowel bij Regeering als Volksvertegenwoordiging, geene bezwaren meer opleveren. Het eene staat met het andere in logisch verband; openbare Rijks-Musea met "Schau Sammlungen" voor
- 9860 het te publiek, behooren natuurlijk te verrijzen in de grootste centra der bevolking. Doch thans de reden, waarom ik het wenschelijk acht, u te antwoorden. In de November-aflevering van "Onze Eeuw" 190, p. 1013, werd door u geschreven, dat wij onze Ethnographische collectie in Artis "opgeruimd" hebben. In mijn "Open brief" aan u in "Algemeen Handelsblad" d.d. 30 Nov. jl. heb ik met nadruk tegen deze onware
- 9865 voorstelling geprotesteerd en zelfs getracht u de verzekering te geven, dat ons Ethnographisch Museum in bloeienden toestand verkeert — dank zij de vele interessante en kostbare aanwinsten. (Ethnographische collectie der Siboga-expeditie enz.) Waar toch sprake is van "aanwinsten", van "verrijking" — daar is toch het begrip "opruiming" reeds buitengesloten.
- 9870 Eene nadere rectificatie uwerzijds zou dus voorzeker niet misplaatst zijn geweest. Doch zie, — in uwen brief, aan mij gericht in het "Algemeen Handelsblad", lees ik nu het volgende: "Dat de Ethnographische collectie in Artis niet in letterlijken zin werd opgeruimd, is volkomen juist. O neen, men heeft haar alleen maar sedert jaren zonder eigen conservator gelaten, zonder man van het vak om haar te beheeren en te
- 9875 ordenen. Men heeft haar, om zoo te zeggen, verbonden met... het Entomologisch Museum in Artis; een entomoloog metéén ook conservator voor de volkenkunde". Wat nu. — is dit ernst of kortswijl?
- De vervanging van den conservator-ethnograaf, den heer C. M. Pleijte Wzn., door den conservator-zoöloog dr. J. C. H. de Meijere, is toch geen "opruimingsproces".
- 9880 U zegt verder: "dat de studie der insecten de juiste voorbereiding is voor die van godsdienst, kunst en kunstindustrie geloof ik niet". — Ik ook niet, — doch evenmin geloof ik, dat de studie der godsdiensten of der oude talen de juiste opleiding is voor die van landbouw en veeteelt, jacht en visscherij, van de kleederdrachten en den
- 9885 tooi, van den bouw der woningen, van vaartuigen, instrumenten, wapens, kortom van al die zaken en voorwerpen, die in het leven der zoogenaamde "onbeschaafde" volken een veel grootere rol spelen en dan ook in hoofdzaak onze Ethnographische Musea vullen. Toen dus de kundige ethnograaf, de heer C. M. Pleijte Wzn., ons Museum verliet, stonden wij voor een moeilijk geval. Sollicitanten waren er voldoende — officieren, O.-I. ambtenaren, predikanten enz. — doch geen "vakmannen". Na rijp beraad heeft het
- 9890 bestuur toen tot conservator benoemd dr. J. C. H. de Meijere — niet uitsluitend "entomoloog", zooals u meent — want nergens hier te lande en, voor zoover mij bekend, ook nergens elders, kan men eene opleiding verkrijgen uitsluitend als "entomoloog" —

- maar zoöloog in algemeenen zin, leerling van de hoogleeraren dr. Max Weber, dr. C. A. J. A. Oudemans en dr. Hugo de Vries.
- 9895 Waarom nu een zoöloog?
Omdat een zoöloog door den aard zijner morphologische en vergelijkende studiën de meest verschillende, de grootste zoowel als de microscopische voorwerpen heeft leeren beschrijven en door zijn streng classificatorische opleiding, waardoor hij als het ware gedruild is in het ordenen en rangschikken, zich over het algemeen in een Museum
- 9900 beter thuis gevoelt dan een literator of een theoloog.
Nog steeds zijn wij overtuigd van de juistheid dezer zienswijze – vooral waar wij ervaren, dat zij gesteund wordt door zeer sprekende feiten. Ofschoon ik in de verste verte natuurlijk niet in staat ben de wordingsgeschiedenis van alle ethnographen na te gaan, – is het toch opmerkelijk, dat verscheidene ethnographen van naam – met
- 9905 betrekking tot hunne opleiding – "zoölogen" zijn. Afgezien nog van het feit, dat ook prof. dr. Max Weber ethnographische studiën heeft gepubliceerd ("Ethnographische Notizen über Flores und Celebes", 1890), is de bekende ethnograaf dr. A. B. Meijer, directeur van het "K. Zoologisches Ethnographisch-Anthropologisches Museum" te Dresden, – zoöloog; A. C. Haddon te Cambridge was vroeger hoogleeraar in de zoölogie
- 9910 te Dublin; prof. dr. E. H. Giglioli, een der vaste medewerkers van het "Internationales Archiv für Ethnographie" – te Leiden uitgegeven – is hoogleraar in de zoölogie te Florence, en dr. J. D. E. Schmeltz, – directeur van het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden en redacteur van het zoo even genoemde tijdschrift – deed vroeger wetenschappelijke onderzoekingen op dierkundige gebied. (J. D. E.
- 9915 Schmeltz "Ueber Polynesische Lepidopteren enz.")
De zienswijze van het bestuur van ons Genootschap ten opzichte der benoeming van een "zoöloog" tot conservator aan het Ethnographisch Museum – was dus niet op zoo lossen bodem gegrondvest, maar wel degelijk onderheid.
Het is mij aangenaam door uw schrijven aldus in de gelegenheid te zijn gesteld, deze
- 9920 zienswijze van het bestuur van ons Genootschap in het openbaar te hebben kunnen toelichten.
Inmiddels heb ik de eer, met de meeste hoogachting te zijn, WelEd. Hooggel. Heer,
Uw dienstw.,
Dr. C. KERBERT,
- 9925 Directeur van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap "Natura Artis Magistra".

- 30 augustus 1922 **PROF. HOLWERDA. †**
Gister is op 77-jarigen leeftijd na een ongesteldheid van slechts 3 dagen te Leiden overleden de oud-hoogleeraar in de archeologie en oude geschiedenis aan de Leidsche
- 9930 universiteit, prof. dr. A. E. J. Holwerda, oud-directeur van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden.
Prof. dr. Holwerda werd 21 Juli 1845 te Gorcum geboren en na met gunstig gevolg het staatsexamen te hebben afgelegd, 21 September 1862 aan de rijks universiteit te Utrecht als student in de theologie ingeschreven. Hij ging weldra over tot de studie
- 9935 in de letteren en promoveerde te Utrecht onder het rectoraat van prof. N. Beets en met als promotor prof. Herwerden, 1 Mei 1868, tot doctor in de oude letteren. Van 1869–1870 was hij leeraar aan de H. B. S. te Schiedam en van 1878–1886 aan de H. B. S. te Leiden.
Laatstgenoemd jaar werd hij benoemd tot hoogleeraar aan de Leidsche universiteit, om
- 9940 onderzichten te geven in de archeologie en de oude geschiedenis. Hij aanvaardde dit ambt 29 April van dit jaar met een rede over De historische wetenschappen, in het bijzonder der klassieke oudheid, hare zelfstandigheid en beteekenis.
In 1905 werd hij benoemd tot directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden als opvolger van dr. Pleyte. In 1915 trad hij wegens het bereiken van den 70-jarigen
- 9945 leeftijd als hoogleeraar af.
Tal van werken zijn van zijn hand verschenen, o.a. Die alten Kyprier in Kunst und Kultur (1885), De beteekenis der archeologie voor de studie van de Oudheid, rede ter gelegenheid van het tweede Nederlandsche philologencongres op 18 April 1900 te Leiden.
- 9950 Tijdens den strijd over het hooger onderwijs onder het ministerie Kuyper verscheen van zijn hand in 1903 de brochure Bijzondere Universiteiten en bijzondere professoren, waarin hij het voor de bijzondere universiteiten opnam.
In datzelfde jaar een brochure over de hervorming van ons gymasiaal en middelbaar onderwijs, overgedrukt uit de mededeelingen van de Vereeniging tot Vereenvoudiging
- 9955 van Examens en Onderwijs. Zijn brochure over de bijzondere universiteiten werd naar aanleiding van de daarop verschenen critiek in 1905 gevolgd door een brochure: Wie zijn wij zelf? Een woord tot zijn mede-intellectueelen, ook naar aanleiding van de onderwijsnovelle, en ten tweede: Kunnen wij niet anders worden? Een woord tot zijn

liberale landgenooten.

9960 Bovendien schreef hij verschillende artikelen in de Gids, de Spectator, Mnemosyne, Die Archeologische Zeitung, Jahrbücher des Kaiserlichen Deutschen Archeologischen Instituts.

In 1893 werd hij benoemd tot lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam, waarin hij in 1905 een verhandeling gaf over: Neue Bildnisse des Kaisers Augustus.

9965 De overledene was verder lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en Ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Tot zoover de officieele berichten.

9970 Wij hebben ons een oogenblik afgevraagd onder welke rubriek wij dit overlijden zouden plaatsen onder Onderwijs of Kunst: We hebben 't onder Kunst gedaan omdat wij zoo vaak, zowel van verre als van nabij het werken van prof. Holwerda voor de oude kunst hebben gadeslagen.

9975 Den professor hebben wij zelf vier jaar persoonlijk gekend en vaak zijn wij met dezen beminnelijken, jovialen, altijd vriendelijk lachenden ouden heer in gesprek geweest. Hem te hooren over oude kunst, opgravingen enz. was een genot. Wat kon de anders zoo joviale en beminnelijke grijsaard verontwaardigd worden als hij hier en daar hooren moest van vandalisme op 't gebied der oude kunsten. Ik heb hem eens vol

9980 verontwaardiging hooren spreken over het afbreken eener oude pomp in een onzer Limburgsche dorpen. Maar nog interessanter was het, den professor in zijn museum aan 't werk te zien. In tegenstelling met andere musea te Leiden muntte dat van prof. Holwerda uit door orde en regelmaat. Alles had zijn plaats en nooit heb ik zijn goede groote oogen meer zien schitteren, dan toen ik hem eene opmerking maakte die hij niet vermoedde: "Weet u 't wel professor dat Baedeke voor Uw museum een sterretje

9985 plaatste, en voor de andere Leidsche musea niets." Het Leidsche museum was zijn glorie. Spreekwoordelijk was ook zijn verstrooidheid. Van hem wordt een "mop" verteld, die hij echter zelf nooit [b]levestigde, maar waarom die goede trouwe oogen toch zoo vaak gelachen hebben. De professor wilde een collega op gaan zoeken doch wist niet het juiste huisnummer. Hij belde bij 33 aan en vroeg

9990 aan de dame die open deed: "Ben ik hier bij prof..." Neen was het antwoord, dan moet u hiernaast wezen.

Hij belde bij "hiernaast" aan en vroeg: "Ben ik bij hiernaast". Toen het dienstmeisje begon te lachen en verbeterde: "U is bij prof..." begreep de heer Holwerda dat hij de dupe was geworden zijner verstrooidheid. Met den heer Holwerda daalt een onzer meest

9995 eminente Nederlandsche geleerden ten grave.

Zijne nagedachtenis blijve in eere.

UILTJE.

2 september 1922 Begrafenis **van dr. Holwerda.**

10000 Onder vele blijken van belangstelling voornamelijk uit de wetenschappelijke kringen in Leiden en daarbuiten, had gistermorgen op de begraafplaats aan de Groenesteeg te Leiden de teraardebestelling plaats van het stoffelijk overschot van prof. dr. A. E. J. Holwerda, oud-hoogleraar aan de Leidsche Universiteit en oud-directeur van het Museum van Oudheden. Vertegenwoordigd waren o.a. het College van Curatoren der

10005 Universiteit, de Senaat en het bestuur van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte. In overeenstemming met de uitgedrukte begeerte van den overledene werd aan het graf niet gesproken. Nadat bloemen in het graf waren gestrooid, dankte de zoon dr. J. H. Holwerda voor de laatste eer aan zijn hooggeschatten vader bewezen.

10010 8 maart 1961 Hiermede **vervul ik de treurige plicht U kennis te geven** dat in de ouderdom van 77 jaar is overleden Dr **Jan Hendrik Holwerda** (Weduwnaar van Petronella Nicolette Jentink)

Oud-Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden,
Oud-Lector aan de Rijksuniversiteit te Leiden,

10015 Oud Hon. Directeur van het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen,
Ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw,
Maria H. P. den Boesterd
Nijmegen, 4 Maart 1951, Eversweg 9.

De begrafenis heeft heden, op verzoek van de overledene, in alle stilte op de begraafplaats Rhijnhof te Leiden plaats gehad.

10020 Liever geen bezoek.

24 december 1973 **Enige en Algemene kennisgeving**

Na een moedig gedragen lijden is op 20 december van ons heengegaan, onze lieve zuster

- 10025 en schoonzuster **MARIA H. P. DEN BOESTERD**
Op de leeftijd van 61 jaar.
Kortenhoeft: H. P. K. Den Boesterd
Amsterdam: S. K. Den Boesterd-Poll [Abraham Gerrit den Boesterd]
Nijmegen, 1973, Eversweg 9
- 10030 De crematie heeft inmiddels op 22 december in alle stilte plaatsgevonden.
- 16 juli 2017 **Eindhoven, 16 juli 2017**
Geachte mijnheer Verhart,
- 10035 Enkele dagen geleden ontdekte ik dus dat u verschillende artikelen hebt geschreven over J.H. Holwerda. Ik heb daarvan het nodige opgestoken, u hebt grondig onderzoek gedaan naar zijn opgravingsactiviteiten. De Peelhelm en de perikelen eromheen heb ik echter nergens genoemd gezien, terwijl dat m.i. toch ook een spectaculaire ontdekking was. Aandacht in de wetenschappelijke pers kreeg de helm echter nauwelijks, des te meer in kranten en tijdschriften. Het artikel van Evelein werd later verouderd en
- 10040 onvoldoende genoemd, en dat was het eigenlijk al direct.
Mijn vraag aan u betreft de relatie vader-zoon. Bij mijn weten heeft nl. niemand een biografie o.i.d. geschreven van beide personen, u bent de eerste die details over het leven van zoon Holwerda naar buiten brengt. Maar ook hier mis ik diepgang over de toch wel eigenaardige relatie tussen de hoogleraar en zijn wel zeer jonge zoon als
- 10045 die op 25 september 1899 promoveert; hij is uiteindelijk nog maar 25 jaar, maar schrijft dan al een proefschrift, in het Latijn, en slaagt cum laude over een onderwerp dat grondige kennis van Griekenland vereist! Een waar genie, zou je zo zeggen dat op zijn dertigste hoogleraar wordt. Maar dat is nooit gebeurd.
Zijn voorbereidingstijd voor de promotie was ook zeer kort, want vader en zoon gaan
- 10050 op 22 december 1897 scheeps naar Italië en Griekenland en keren op 4 mei 1898 in Leiden terug. Tijdens de reis worden papierafdrukken gemaakt van Attische afbeeldingen en inscripties, die naar mijn weten het onderwerp van het proefschrift zijn met de titel Quaestiones de re sepulcrali apud Atticos.
In zestien maanden wordt het proefschrift afgerond, met druk e.d. inbegrepen. Ook dat
- 10055 is extreem kort, dus een waar genie?
En dan zijn we een aantal jaren verder: de pasbenoemde directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, de vader dus, benoemt zijn zoon als medewerker, en enkele maanden voor de vondst van de Peelhelm als onderdirecteur. Zou dat geen scheve blikken gegeven hebben? Getuigt dit niet van nepotisme? Zouden er helemaal geen oudere sollicitanten met ervaring te vinden zijn geweest? Zou het kunnen zijn dat vader het proefschrift hoofdzakelijk heeft geschreven? En was vader misschien co-promotor?
Laat ik het maar recht voor zijn raap zeggen: Het stinkt allemaal vreselijk! En niemand heeft daaraan in ruim 100 jaar onderzoek gedaan.
Vervalsing van inscriptie, volstrekt onwetenschappelijk gedrag bij de datering van de
- 10065 Peelhelm, legio volstrekt verkeerde theorieën die achteraf onjuist blijken te zijn, onduidelijke werkverhoudingen tussen twee naaste familieleden. Dat is de oogst van de archeoloog Holwerda jr. en taalkundige sr.
met vriendelijke groeten,
Paul Theelen